Filosoofia algkursus

A 29762

Filosoofia algkursus

TEINE,
TÄIENDATUD
TRÜKK

MARKSISMI-
LENINISMI
ALUSTE
KOOLIDELE

«EESTI RAAMAT» · TALLINN 1969

1 M
F 36

Originaali tiitel:

Начальный курс философии
Для слушателей школ основ
марксизма-ленинизма
Издание второе, доработанное
Издательство «Мысль»
Москва, 1967

Tõlkinud J. Rebane (I—XI ptk.),
L. Valt (XII—XIII ptk.)

Kaane kujundanud E. Tali

Autorite kollektiiv: D. I. Danilenko, juhendaja (eessõna, I, II, V, XI ptk., kokkuvõte), B. I. Sjusjukalov (III, IV ptk.), A. S. Višnjakov (VIII, IX ptk.), P. K. Galdjajev (VI, VII, X, XII, XIII ptk.)

2

Tartu Ülikooli
Raamatukogu

74230

EESSÕNA

Kaasajale on iseloomulikud suured teaduse ja tehnika saavutused, mis võrratult suurendavad inimese jõudu ja võimalusi, kogu planeedi ilmet muutvad grandioossed looduse ümberkujundused, kõiki ühiskonna elualasid puudutavad sügavad, revolutsioonilised muutused.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga algas inimkonna arengus uus ajastu. Sotsialismi arenemine poole sajandi jooksul on näidanud, et kapitalistliku orjuse süsteem peab paratamatult hävima ja kommunism võitma. Tänapäeval on sotsialismi ja kapitalismi vahel käimas pingeline võitlus poliitika ja ideoloogia valdkonnas, võitlus inimeste südamete ja mõistuse pärast.

Iga inimese loomulikuks sooviks on aru saada toimuvate sündmuste mõttest, õigesti orienteeruda mineviku ja oleviku suhtes, heita pilk tulevikku. Selleks et sügavamalt mõista kõikidel tänapäeva elualadel toimuvate suurte muutuste olemust, on vaja teaduslikku maailmavaadet. Niisuguseks maailmavaateks on marksism-leninism kui filosoofiliste, majandusteaduslike ja sotsiaalpoliitiliste vaadete harmooniline süsteem.

Marksistlik-leninlik filosoofia on huvitav, sisurikas teadus. Ta põhjendab maailma teoreetilise tunnetamise ja revolutsioonilise ümberkujundamise üldisi printsiipe, valgustab looduse ja ühiskonna arenemise kõige üldisemaid seadusi, avab sotsialistliku korra eelised, näitab kommunistlike ühiskondlike suhete kujunemise perspektiive. Kommunismi ehitamise suurejooneliste plaanide täitmiseks meie maal on vaja teadlikult organiseerida tootmist ja kogu ühiskonna elu. Samuti on selleks vaja kõikide nõukogude ühiskonna töötajate aktiivset osavõttu. Seepärast etendab teaduslik maailmavaade nõukogude inimeste tegevuses ikka suuremat osa. Marksismi-leninismi filosoofia õppimine kujundab inimestel sügava ideelise veendumuse, mis väljendub tead-

miste ja tegude ühtsuses, selges arusaamises kommunistlikest ideaalidest ja aktiivses võitluses nende ideaalide realiseerimise eest.

Igaüks, kes ei taha elust maha jääda, peab tundma marksismi-leninismi filosoofiat. See filosoofia annab inimesele jõudu, annab veendumuse, et kõige keerukamatestki takistustest ja raskustest saadakse üle, aitab olla aktiivne ja sihikindel. Filosoofia on inimesele usaldusväärseks teekaaslaseks niihästi noorpõlve tõeotsingute ja loominguliste püüdluste kui ka küpsusaastatel, kogemuste, faktide, sündmuste kaine analüüsimise, järelemõtlemise ja viljaka loova tegevuse aastatel.

«Filosoofia algkursus» tutvustab lugejale kokkuvõtlikult ja populaarselt marksismi-leninismi filosoofiat, esitab selle põhiseisukohti seoses tänapäeva teadusega ja kommunistliku ülesehitustöö praktikaga. Raamat on kirjutatud kooskõlas marksismi-leninismi aluste koolide programmiga. Ta võib olla abiks kõikidele, kes iseseisvalt õpivad marksistlik-leninlikku filosoofiat. Raamatus seletatakse põhilisi teoreetilisi seisukohti, mida sisaldavad marksismi-leninismi klassikute filosoofilised teosed ja Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei dokumendid.

Need lugejad, kes soovivad täiendada oma filosoofiaalaseid teadmisi, võivad abi saada filosoofia õppijatele määratud metoodilistest väljaannetest. Nendest väljaannetest võib leida soovitava kirjanduse loetelu iga teema kohta. Samuti on hea kasutada filosoofia sõnastikke ja vastavaid näitlikke materjale.

Käesolevas, teises «Filosoofia algkursuse» trükis on autorid võtnud arvesse märkusi ja soove, mida esitati esimese trüki arutelul, ning mõningaid ideid täpsustanud ja täiendanud. Autorite kollektiiv tänab nimetatud arutelu organiseerijaid ja sellest osavõtjaid, samuti kõiki seltsimehi, kes kirjalikult saatsid oma arvamusi õpiku kohta.

I peatükk

FILOSOOFIA JA SELLE KOHT UHISKONNAELUS

Inimeste teadmised meid ümbritseva maailma kohta on väga mitmekesised. Nad moodustavad keeruka süsteemi, milles tähtis koht kuulub filosoofiale. Filosoofia tekkis kauges minevikus. Filosoofia aastatuhandetepikkuse olemasolu jooksul on tekkinud ja eksisteerinud väga mitmekesiseid filosoofilisi koolkondi ja voolusid.

Suurimaks revolutsiooniks filosoofilise mõtte ajaloos oli marksismi filosoofia — dialektilise ja ajaloolise materialismi tekkimine. Marksismi filosoofia on kvalitatiivselt uus, kõrgeim aste filosoofiliste teadmiste arengus.

Et mõista, mispärast dialektiline ja ajalooline materialism on tõeliselt teaduslik filosoofia, tuleb tutvuda sellega, kuidas arenes marksismieelne filosoofia ja millised on olnud tema peamised ajaloolised arenguetapid.

§ 1. Mis on filosoofia, kuidas ta tekkis ja arenes

Sõna *filosoofia* on pärit kreeka keelest ja tähendab *tarkusearmastust*. Filosoofia on meid ümbritseva tegelikkuse kohta käivate vaadete süsteem, maailma ja inimesele maailmas kuuluva positsiooni kohta käivate teadmiste süsteem. Oma tekkemomendist peale on filosoofia püüdnud selgitada, mis on maailm kui tervik, on püüdnud mõista inimese enese olemust, kindlaks teha, kas inimese mõistus suudab tungida universumi saladustesse, suudab võimsaid loodusjõude tunnetada ja neid inimeste hüvanguks kasutada. Seega tõstab filosoofia üles kõige üldisemaid ja ühtlasi väga tähtsaid, määravaid küsimusi, millest sõltub inimese suhtumine kõige mitmekesisematesse elu- ja teadusaladesse. Nendele küsimustele on filosoofid pakkunud väga erinevaid ja isegi üksteist välistavaid vastuseid.

Filosoofia eksisteerib ligikaudu kolm tuhat aastat. Kogu selle aja jooksul on filosoofias toimunud erinevate vaadete võitlus. See ei ole lakanud kaasajalgi. Miks käib võitlus, mis on selle põhjuseks?

Filosoofiliste vaadete kokkupõrgetes kuulub keskne koht küsimusele, missuguses vahekorras on teadvus olemisega või, teisiti öeldes, ideaalne materiaalsega Seejuures tuleb märkida, et teadvusest, ideaalsest rääkides peame silmas inimeste mõtteid, elamusi, tundeid ja mitte midagi muud. Kui jutt on olemisest, materiaalsest, siis siia kuulub kõik, mis eksisteerib objektiivselt, meie teadvusest sõltumatult, s. t. välismaailma asjad ja esemed, looduses ja ühiskonnas toimuvad protsessid ja nähtused. Filosoofilise käsituse järgi on ideaalne (teadvus) ja materiaalne (olemine) kõige laiemad teaduslikud mõisted (kategooriad), mis peegeldavad maailma esemete, nähtuste ja protsesside kõige üldisemaid ja ühtlasi vastandlikke omadusi.

Teadvuse ja olemise, vaimu ja looduse vahekorra küsimus on filosoofia põhiküsimuseks.[1] Selle küsimuse lahendamisest oleneb lõppude lõpuks kõikide teiste küsimuste tõlgitsemine, mis määravad ära filosoofilised vaated looduse, ühiskonna ja järelikult ka inimese enese suhtes.

Filosoofia põhiküsimuse vaatlemisel on väga oluline eristada selle küsimuse *kaht külge*. Esiteks, mis on primaarne: ideaalne või materiaalne. Et aga primaarne olla tähendab eksisteerida enne sekundaarset, eelneda sekundaarsele ja lõppkokkuvõttes ära määrata sekundaarset, siis etendab nii- või teistsugune vastus sellele küsimusele filosoofias suurt osa.

Teiseks, *kas inimene võib teda ümbritsevat maailma*, looduse ja ühiskonna arenemise seadusi *tunnetada*. Selle teise külje tuumaks on järelikult inimmõtlemise võime õigesti peegeldada objektiivset tegelikkust.

Filosoofia põhiküsimust lahendades on filosoofid jagunenud kahte suurde leeri olenevalt sellest, mille nad võtavad aluseks: materiaalse või ideaalse. Neid filosoofe, kes tunnistavad primaarseks mateeria, olemise,

---

[1] Vt. K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn 1960, lk. 304.

looduse ja sekundaarseks teadvuse, mõtlemise, vaimu, nimetatakse *materialistideks*. Nad esindavad filosoofias *materialistlikku* suunda.

Tuginedes teaduse andmetele ja inimeste mitmekülgse praktilise tegevuse tulemustele, näitavad materialistlikud filosoofid, et maailma ei ole keegi loonud. Maailm on igavene ja lõpmatult mitmekesine. Nad on arvamisel, et inimest ümbritsevad materiaalse maailma esemed ja nähtused eksisteerivad inimesest sõltumatult, s. t. objektiivselt.

Materialistlikud filosoofid tunnistavad, et materiaalne eksisteeris enne ideaalset ja et inimmõtlemist ei saa olla ilma materiaalseta. Mõte on aju produkt. Aju on seega mõtlemise elundiks. Mõtlemine, ideaalne, on aga aju võime peegeldada objektiivset maailma. Seepärast ei saa teadvus, ideaalne, eksisteerida absoluutselt iseseisvalt, objektiivsest maailmast sõltumatult.

Filosoofias on ka materialistlikule suunale vastandlik suund — *idealistlik* suund. Filosoofid-idealistid tunnistavad kõige eksisteeriva aluseks teadvuse, mõtlemise, vaimu, s. t. ideaalse.

Idealistlikul suunal on kaks põhilist erikuju: subjektiivne idealism ja objektiivne idealism. *Subjektiivsed idealistid* peavad primaarseks inimese, subjekti teadvust. Subjektiivne idealist arutleb ligikaudu nii: me näeme, kuuleme, kombime esemeid ja nähtusi ja seepärast meile näib, et nad eksisteerivad väljaspool meid; tegelikult aga on kõik esemed ja nähtused ainult meie aistingute kompleksid. Niiviisi teevad subjektiivsed idealistid välismaailma olemasolu sõltuvaks inimese teadvusest, mõtlevast Minast. Esemete objektiivsed omadused samastavad nad subjekti aistingutega. Subjektiivne idealism kui moonutatud filosoofiline maailmakäsitus vastandab inimese teadvuse materiaalsele maailmale. Subjektiivsed idealistid väidavad, et inimesele on vahetult antud ainult tema enese ideed, tunded, tema mõistuse produktid. Lähtekohaks võetakse käesoleval juhul inimese teadvus, edasi tuletatakse sellest loodus ning sellele tuginedes eitatakse ühel või teisel kujul asjade ja üldse maailma objektiivset, inimesest sõltumatut eksistentsi, samuti ka maailma arenemise seaduste objektiivset eksistentsi.

Objektiivsed idealistid peavad inimese mõtteid, ideid ja isegi loodust vaid mingisuguse absoluutse idee, maailmamõistuse, mittemateriaalse reaalsuse osaks. Objektiivsed idealistid peavad primaarseks mitte subjekti eneseteadvust või inimese aistinguid (nii arvavad subjektiivsed idealistid), vaid ideed üldse, «maailmaideed». See absoluutne idee on nende arvates kõige oleva aluseks. Idee muundub looduseks ja loob meid ümbritseva olemise.

Niisiis, objektiivne ja subjektiivne idealism on idealistliku filosoofia erikujud. Ent kõige peamise, põhilise poolest on nad teineteisega sarnased. Niihästi üks kui teine võtavad lähtealuseks ideaalse alge, tunnistavad idee, vaimu, teadvuse primaarseks, reaalse maailma, looduse aga sekundaarseks. Niihästi üks kui teine sobivad hästi religiooniga ja toetavad omal viisil teda.

Tuleb rõhutada, et filosoofiline idealism ei ole mõttetus, ei ole lihtsalt arusaamatus või inimmõistuse juhuslik ekslemine. Idealistlikul maailmavaatel on sügavad juured niihästi inimeste sotsiaalses elus kui ka inimtunnetuses, selle väga komplitseeritud loomuses.

Juba ühiskonna arenemise varajastel astmetel, kui tekkis inimeste varanduslik ebavõrdsus ja orjanduslik kord, muutus vaimne töö valitseva klassi, orjapidajate privileegiks, ränk kehaline töö aga jäi rõhutute, orjade õlgadele. Niisuguses olukorras oli kehaline töö igati põlatud ja vihatud, vaimse töö tähtsust aga ülehinnati, kusjuures eriti kõrgelt hinnati tegevust teaduse ja kunsti alal. Valitsevad klassid on alati olnud huvitatud inimese vaimse tegevuse ülehindamisest. Nad toetasid illusiooni, nagu oleneksid looduses ja ühiskonnas toimuvad muutused üleloomulikust ideest, kõrgeimast vaimust.

Tuleb ka silmas pidada, et idealistlik maailmavaade tekkis olukorras, kus tootmise arengutase oli äärmiselt madal ja inimeste teadmised olid väga napid, kujutlused ümbritsevast maailmast aga väga primitiivsed, algelised. Stiihilised loodusjõud (maavärinad, põuad, uputused jne.) näisid tol ajal inimesele salapäraseina ja absoluutselt mõõdapääsmatuina. Teadmata peaaegu mitte midagi loodusjõudude kohta, hakkasid inimesed neid üleloomulikeks pidama ja jumalustama.

Peale selle märkasid inimesed kõikjal hämmastavat harmooniat, loodusnähtuste ranget korda ja seaduspärasust: öö ja päeva korrapärane vahetumine, taevakehade ühtlane liikumine, elusorganismide täiuslik ja otstarbekohane ehitus jne. See tekitas tahtmatult mõtte, et eksisteerib tark looja või mingi kõikvõimas üleloomulik jõud, kellest sõltub maailmas kõik, kaasa arvatud iga üksiku inimese saatus.

Maailma filosoofilise lahtimõtestamise tee on väga keerukas. Tunnetus sisaldab alati fantaasiakillukesi. Seejuures, nagu edaspidi näidatakse, tekib võimalus, et mingit tunnetusprotsessi joont või külge ühekülgselt ülehinnatakse, absolutiseeritakse. See aga viib samuti idealismile. Ent filosoofiline idealism, nagu märkis V. I. Lenin, on religiooni ja papimeelsuse juurde viiv tee.

Kui olid tekkinud ekspluateerivad klassid, omandasid ühiskondlikud jõud inimese jaoks salapärase mõtte. Varakate huvides kuulutas religioon rõhumise ja orjastamise süsteemi jumala poolt seatud korraks, jumalustas isandate võimu, eraomandust, sotsiaalset ebavõrdsust.

Nii kujunes ajaloo käigus idealismi ja religiooni vahel tihe liit. Religiooni ja idealismi kasutavad ühiskonna reaktsioonilised jõud kaasajalgi selleks, et kaitsta ja õigustada mitmesuguseid ekspluateerimisvorme, ehkki need on oma aja juba ammu ära elanud. Iga ekspluataatorlik riik toetab praegugi üht või teist usulis-idealistliku maailmavaate vormi, rakendab jõudu niisuguste filosoofiliste vaadete levitamiseks, mis õigustavad sotsiaalset ebavõrdsust.

Kui idealism ja religioon juba vanast ajast peale teenivad põhiliselt reaktsioonilisi jõude, siis materialism on tavaliselt väljendanud ühiskonna eesrindlike jõudude huve. Materialistlik filosoofia aitab üldistada teaduse andmeid ja ühiskondlik-ajaloolise praktika õppetunde, soodustab teaduse ja praktika edasiminekut.

Nagu juba ütlesime, on filosoofia põhiküsimusel kaks külge, kusjuures selle teine külg puudutab *maailma tunnetamise* võimalust. Ka tunnetamise küsimuses põrkavad kokku vastandlikud vaated. Materialistid on alati väitnud, et inimmõtlemine annab ümbritseva maailma kohta usaldusväärseid teadmisi. Maailma tunnetamise

võimaluse tunnustamine sisendab meis usku inimmõistusesse, innustab omandama teadmisi ja aktiivselt tegutsema maailma ümberkujundamisel.

Neid filosoofe, kes maailma tunnetamise võimalusele vastu vaidlevad — niisuguseid inimesi on aga idealistide leeris palju —, nimetatakse *agnostikuteks* <a = + kr. gnōsis teadmine, tunnetus. Agnostikud on arvamisel, et me ei või üldse midagi väita meie teadmiste usaldusväärsuse kohta, sest esemeid, nähtusi, asju ei olevat võimalik võrrelda nende ideaalse peegeldusega. Nad väidavad, et kõik andmed esemete, nähtuste kohta on pärit meie eneste aistingutest ja tajudest, mistõttu me ei saa kindlad olla, et tajume esemeid ja nende omadusi just nii, nagu need seda tegelikult on.

Mõned agnostikud tunnistavad küll asjade objektiivset eksistentsi, kuid seejuures nad kahtlevad asjade tunnetamise võimaluses. Niisugune materialismi «häbelik» tunnustamine võimaldab neil asuda «vahepealsele» positsioonile materialismi ja idealismi suhtes, õigustada katseid tõusta neist mõlemast «kõrgemale». Ent seesugune «erapooletus» filosoofias jätab alati piisavalt ruumi idealismile ja toob paratamatult kaasa vastandlike seisukohtade segiajamise.

Tänapäeva idealistlikus kodanlikus filosoofias teostatakse üha sagedamini selgekujulise agnostitsismi joont, sisendatakse umbusku mõistuse vastu. Kuivõrd agnostitsism muudab inimese passiivseks, võtab talt teotahte, jätab agnostitsism ruumi usule millessegi müstilisse, üleloomulikku. Seepärast on agnostitsism tihedasti seotud idealismi ja religiooniga.

Filosoofilise maailmavaate olemus ei piirdu vastusega küsimustele, mis on primaarne — materiaalne või ideaalne — ja kas maailma on võimalik tunnetada. Filosoofiliste süsteemide iseloomustamiseks on veel vaja arvesse võtta, missugust *tunnetusmeetodit* kasutatakse meid ümbritseva maailma filosoofilisel vaatlemisel. Kui uurida filosoofia ajalugu, siis näeme, et on olemas *kaks* põhilist tunnetus*meetodit*, kaks teineteisele vastandlikku mõtlemisviisi: *dialektika* ja *metafüüsika*.

Dialektika on kreekakeelne sõna. Vana-aja mõttetargad nimetasid dialektikaks niisugust vestlemise, vaidlemise viisi, mille puhul avanevad vestluskaaslase arut-

lustes peituvad vastuolud, selgub tõde ja täpsustatakse mõisteid. Hiljem hakati dialektika all mõtlema filosoofilist meetodit, s. t. ümbritseva maailma tunnetamise üldisi reegleid ja vahendeid, seda moodust, mille abil mõtlemine uurib antud eset.

Dialektika käsitleb maailma ühtse, seostatud tervikuna. Dialektika lähtub sellest, et kõik asjad, nähtused, samuti ka meie mõisted, mis on asjade mõttelisteks peegeldusteks, on omavahel seotud, mõjutavad üksteist, on pidevas liikumises ja vastuolulises arengus. Looduse, ajaloo ja inimmõtlemise dialektiline käsitlus nõuab, et objekti uuritaks selle kõikides seostes ja suhetes, õpitaks tundma objekti reaalset ajalugu, avastataks selle muutumise (see on keerukas ja vastuoluline protsess) tõelised põhjused.

Ka sõna metafüüsika pärineb kreeka keelest. Vanal ajal tähendas see õpetust kõige eksisteeriva põhialustest. Hiljem hakati metafüüsikaga tähistama niisugust mõtlemismeetodit, mille puhul esemeid ja nähtusi käsitletakse väljaspool nende vastastikust seost, liikumatuina, jäädavalt antuina, sisevastuoludest vabadena.

XVI—XVII sajandil oli metafüüsiline meetod ajalooliselt vajalik ja etendas loodusteaduses positiivset osa. Nagu märkis F. Engels raamatus «Anti-Dühring», oli loodusteaduste — füüsika, keemia, bioloogia arenemise algperioodil vaja looduse uurimiseks liigendada loodus üksikosadeks, jagada mitmesugused loodusprotsessid teatud kindlatesse klassidesse, vaadelda neid isoleeritult, lahus teistest nähtustest ja protsessidest. Kõik see oli Engelsi sõnade järgi põhitingimuseks, mis tegi võimalikuks hiiglaslikud edusammud loodusteaduse arengus tol perioodil.

Ent juba XVIII sajandil ilmnes metafüüsika piiratus. Metafüüsika kitsad raamid hakkasid teaduse arengut pidurdama. Loodus- ja ühiskonnateadustes kogutud faktiline materjal näitas metafüüsilise maailmakäsituse piiratust ja ühekülgsust.

Kodanlikus filosoofias metafüüsikast ei vabanetud. Metafüüsika eksisteerib tänapäevani. Tõsi küll, kaasajal on raske leida filosoofi, kes täielikult ja otseselt eitaks looduse ning ühiskonna arengut. Ja asi polegi selles. Tavaliselt käsitavad tänapäeva metafüüsikud üldise

seose iseloomu ja arenemise olemust lihtsustatult. Jättes liikumise ja arenemise tõelise allika küsimuse kõrvale, peavad nad selleks allikaks kas mittemateriaalsete jõudude tegevust või siis kuulutavad selle tunnetamatuks. Niiviisi liitub metafüüsika idealismi ja agnostitsismiga.

Metafüüsiline mõtlemismeetod on jõuetu, kui tuleb uurida asjade ja nähtuste vastandlikke külgi, vastastikust toimet, avastada põhjalike, kvalitatiivsete muutuste olemus. Ühiskondlike nähtuste tõlgitsemisel toonitavad tänapäeva metafüüsikud klassivastuolusid, eitavad sotsiaalsete revolutsioonide paratamatust või kuulutavad revolutsioonid stiihilisteks vapustusteks, mida pole võimalik ette näha. Seejuures ignoreeritakse ühiskonna arenemise objektiivseid seaduspärasusi, tõstetakse esile ja absolutiseeritakse teisejärgulisi või lihtsalt väliseid tegureid, eitatakse ühiskonna progressi, propageeritakse mõtet, et kapitalistlik süsteem on igavene.

Tänapäeva kodanlikus filosoofias säilinud metafüüsiline, ebateaduslik mõtlemisviis teenib ekspluateerivaid klasse, kes on huvitatud iganenud kapitalistlike ühiskondlike suhete jäädvustamisest ja õigustamisest. Samal eesmärgil, samuti ka marksismi-leninismi vastu võitlemise eesmärgil moonutavad kodanlikud filosoofid dialektikat idealismi vaimus või ühendavad oma filosoofilistes süsteemides erisuguseid, mõnikord isegi vasturääkivaid vaateid.

Dialektika ja metafüüsika on kaks vastandlikku tegelikkuse tunnetamise meetodit, kaks teineteist välistavat maailma seletamise viisi, seega ka kõige üldisemate filosoofiliste printsiipide ja mõistete tõlgendamise viisi. Niihästi materialism kui ka idealism võib olla dialektiline või metafüüsiline; järjekindel materialism ei ole seejuures ühendatav metafüüsikaga. Samuti võib ka dialektika olla niihästi idealistlik kui ka materialistlik; teaduslik dialektika ei ole seejuures ühendatav idealismiga.

Filosoofia ajalugu vanast ajast kuni meie päevini on kantud materialismi ja idealismi, dialektika ja metafüüsika võitlusest. Filosoofiliste vaadete, filosoofiliste maailmakäsituste võitluse taga on lõppkokkuvõttes

vaja näha reaalsete ühiskondlike jõudude — teatavate klasside ja sotsiaalsete rühmade võitlust.

Filosoofia põhiliste arenguetappidega tutvumisel tuleb arvesse võtta iga ajastu ajaloolisi iseärasusi, klassijõudude suhet, tootmise ja teaduse arengutaset. Nende tegurite õige hindamine aitab mõista, miks mingil ajaloojärgul kerkib esiplaanile just see või teine maailmavaateline probleem, kuidas filosoofiat mõjutavad ühiskonna majanduslik struktuur ja teaduse arengutase, miks on muutunud filosoofia aine, koht ja tähtsus ühiskondlikus elus, millistel põhjustel toimub pidev võitlus filosoofiliste suundade, voolude, koolkondade vahel.

Ent ajalugu ei tohi meie jaoks jäljetult mööduda. Minevik elab alati nii või teisiti olevikus, olevik on omakorda paratamatult tuleviku koostisosaks. Filosoofia ajaloolise arengu tundmine võib ja peab aitama meid vältida möödunud aegade filosoofidele omaste vigade, eksimuste kordamist. Filosoofia ajaloo tundmine võib osutuda väga kasulikuks ka tänapäeva kodanliku filosoofia paljastamises, sest selle filosoofia esindajad kasutavad oma võitluses kommunistliku ideoloogia vastu kõike iganenut, reaktsioonilist.

Vanade kreeklaste naiivne materialism ja dialektika

Ajaloost teame, et juba palju sajandeid enne meie ajaarvamist eksisteeris vanades Idamaades — Egiptuses, Babüloonias, Indias ja Hiinas, samuti ka Euroopa maades — Kreekas ja Roomas — orjanduslik ühiskond. Rikkad orjapidajad, vaimulikud ja kaupmehed moodustasid selles ühiskonnas ekspluateerijate klassi. Nad elasid õiguseta orjade, väikemaapidajate ja käsitööliste töö arvel.

Filosoofia tekkis ja arenes nendes maades kui üksteisega vaenujalal olevate orjapidajate rühmade ideoloogia. Need rühmad pidasid ägedat võitlust majandusliku ja poliitilise ülevõimu pärast. Mis puutub orjadesse ja vabade elanike vaesematesse kihtidesse, siis nad olid viletsusest ja üle jõu käivast tööst niivõrd rusutud ja kurnatud, et neil puudus igasugune võimalus teaduse ja filosoofiaga tegelemiseks.

Orjanduslikus ühiskonnas valitsenud usulis-idealist-

liku maailmakäsituse eesmärgiks oli orjandusliku aristokraatia kihtidele kasulike reaktsiooniliste riigivalitsemise vormide säilitamine. Ent tollal oli ühiskonnas ka eesrindlikke jõude, kes võitlesid despootlike režiimide vastu, samuti ka idealistliku ja usulis-mütoloogilise maailmavaate vastu. Selles võitluses kujunesid välja mitmesugused filosoofilise mõtte varjundid, millest edaspidi tekkisid mitmekesised filosoofilised voolud.

Orjandusliku ühiskonna tingimustes saavutas filosoofia eriti kõrge arengu vanas Kreekas. Vana-kreeka filosoofid tuginesid vanade Idamaade loodusteaduslikele teadmistele ja filosoofilistele ideedele. Nad arendasid neid edasi ja tõid palju uut niihästi tollal tekkivatesse teadusaladesse kui ka filosoofiasse. Vana-kreeka filosoofia ajaloolist tähtsust hindame eelkõige sellest lähtudes, mida vana-kreeka filosoofid ära tegid materialismi ning dialektika läbitöötamise alal.

Vana-kreeka filosoofia tekkis ajal, millal ürgkogukondliku korra asemele tuli orjanduslik kord.

Esimesed vana-kreeka filosoofid olid stiihilised materialistid. Nad püüdsid mõista, mis on maailm kui ühtne tervik, püüdsid leida kõikide looduse asjade ürgalust, esimest alget. Vana-kreeka materialismi rajajaks peetakse *Talest* (umb. 624—547 e. m. a.). Kõige eksisteeriva aluseks oli tema õpetuse järgi vesi. Just vesi on see materiaalne algaine, millest kõik asjad on tekkinud ja milleks nad uuesti muutuvad. Talese järelkäija *Anaksimandros* (umb. 610—546 e. m. a.) pidas kõige algeks määratlemata keskkonda (apeiron) ja näitas, et see ühtne materiaalne alge on igaveses, lakkamatus liikumises. Anaksimandrose arvates eralduvad apeironist vastandid, mille ühinemisest tekivadki mitmesugused maailma asjad ja nähtused. Anaksimandrose õpilane *Anaksimenes* (umb. 588—525 e. m. a.) pidas kõige oleva algeks õhku. Õhk on tema arvates kõigi asjade aluste piiritu ja kvaliteeditu põhialus, mis võib olla mitmesugustes olekutes. Hõrenedes muutub õhk tuleks; kondenseerudes ja tihenedes muutub õhk tuuleks, veeks, kiviks.

Niisugused olid esimeste vana-kreeka filosoofide vaated maailma ühtsuse ja mitmekesisuse kohta, selle kohta, millest koosnevad kõik asjad. Need vaated olid

alles primitiivsed, neil oli ähmaste oletuste iseloom, kuid nende abil mõtestati lahti ümbritsevat maailma, tabati seda ühist, mis oli maailmas toimuvate mitmekesiste muutuste aluseks. Vana-kreeka materialistlikud filosoofid tegid ka esimesi katseid seletada looduse seaduspäraseid muutusi. Anaksimandros püüdis näiteks seletada elusolendite tekkimist. Ta väitis, et elu on tekkinud tänu päikesesoojusele ja niiskusele. Vana-kreeka materialistid otsisid põhjusi ka niisugustele nähtustele nagu vikerkaar, välk, maavärin, päikesevarjutus, mõtisklesid taevakehade tekkimise üle.

Materialismi ja dialektika ideede edasine areng on seotud *Herakleitose* (umb. 544—483 e. m. a.) nimega. Kõige eksisteeriva aluseks võttis Herakleitos tule. Ta pidas tuld ainsaks looduse algaineks. Herakleitose kuulsat lauset «Maailma, ühtset kõiges, ei ole loonud keegi jumalatest ega keegi inimestest, vaid maailm oli, on ja jääb igavesti elavaks tuleks, mis seaduspäraselt süttib ja seaduspäraselt kustub» nimetas V. I. Lenin väga heaks dialektilise materialismi algete sõnastuseks.

Herakleitos väitis, et looduses valitseb seaduspärasus. Seda seaduspärasust nimetas ta «logoseks». Ta arendas mõtet, et maailmas on kõik igaveses liikumises, et kõik voolab, muutub, alludes seaduspärasusele, «logosele». Neid muutusi pidas Herakleitos vastandlike jõudude toime tulemuseks ja väitis, et kõik toimub võitluse kaudu ja uuenemine saabub paratamatuse jõul.

Herakleitos märkis, et arenemine ei ole lihtne kordumine. Ta ütles, et päike ei ole ainult iga päev uus, vaid on igavesti ja lakkamatult uus. Kujutlus maailmast kui millestki materiaalsest, igavese liikumise, uuenemise ja arenemise voolus olevast — see on Herakleitose filosoofia väärtuslik sisu, mille hilisem teaduslik filosoofia omaks võttis ja igakülgselt välja arendas.

Herakleitos uskus kindlalt, et maailm on tunnetatav, ja oli arvamisel, et inimmõistuse jaoks ei ole piire. Ühtlasi mõistis ta, kui raske ja keerukas on tõe tunnetamine, ning ütles, et loodus armastab peitust mängida. Sellepärast ei piisa silmade avamisest ja kõrvadega kuulamisest, et inimene oleks tark ja teaks palju. Loodust tuleb mõista mõistusega, mõtlemisega, mis on inimese suureks vooruseks.

Muidugi, ühiskondliku tootmise ja teaduse arenemise madal tase varases orjanduslikus ühiskonnas avaldas märkimisväärset mõju Herakleitose filosoofilistele üldistustele. Nagu teistegi vana-aja filosoofide vaated, on ka tema vaated paljuski naiivsed ja ebatäiuslikud. Sellest hoolimata kerkib Herakleitos meie ette kui suurim vana-kreeka materialistlik filosoof ja üks kõige silmapaistvamaid antiikaja dialektika esindajaid.

Suure panuse materialismi arengusse lisas *Demokritos* (umb. 460—370 e. m. a.). Tema väljendas nende orjapidajate taotlusi, kes olid huvitatud kaubanduse ja käsitöö arengust. Nagu paljud teised vana-aja mõtteteadlased, oli Demokritos mitte ainult filosoof, vaid ka looduseuurija. Tema teeneks filosoofia ja teaduse arengus on see, et ta põhiendas materiaalsete objektide seesmise ehituse ideed. Demokritos ja tema järelkäijad väitsid, et kõik esemed koosnevad suurest hulgast nähtamatutest osakestest — aatomitest. Aatomid on igavesed, muutumatud, läbimatud ja jagamatud. Need liiguvad lakkamatult, paiknevad ümber tühjuses ja tiirlevad keeristes. Sellise liikumise protsessis ühinevad nad omavahel ja tekitavad keeruka ehitusega nähtused: tule, vee, õhu, maa. Demokritose järgi on liikumine igavene, tal pole algust; liikuvad aatomid on olemine, tühi ruum aga mitteolemine.

Õeldust on näha, et Demokritos püüdis välja eraldada niisuguseid mateeria eksisteerimise üldisi vorme nagu liikumine, ruum, aeg. Seejuures oletas ta ekslikult, et ruum võib eksisteerida ilma aatomiteta, s. t. ilma igasuguse mateeriata. Ent sellest ja mitmest teisest ebaõigest kujutlusest hoolimata oli Demokritose atomistlik teooria paljude aastasadade jooksul teadusele teednäitavaks täheks. Muidugi erineb kaasaegne õpetus aatomite kohta oluliselt Demokritose kujutlustest. Kuid tema üldine filosoofiline järeldus, et materiaalsed aatomid eksisteerivad objektiivselt, etendas filosoofia ja teaduse ajaloos tähtsat osa.

Materialistlikku tunnetusteooriat arendades oli Demokritos arvamisel, et inimese teadvus on objektiivselt eksisteerivate esemete poolt meeleorganitele avaldatava mõju resultaat. Tõsi küll, seda mõju käsitas ta lihtsustatult. Tema arvates eralduvad kõikidest eseme-

test igas suunas aatomite vood, mis ulatuvad meeleorganiteni ja tekitavad aistinguid. Ühtlasi sisaldas see primitiivne vaade sügavat ideed: materiaalne loodus eksisteerib objektiivselt ja meie mõtted peegeldavad objektiivset maailma.

Demokritos jõudis selle mõistmiseni, et meie meeleorganid — nägemine, kuulmine, haistmine, maitsmine, kompimine — ei saa tajuda kaugeltki mitte kõiki asju ja nähtusi. Ta väitis, et maailmas on olemas lõputult väikesed asjad ja inimene ei suuda neid näha, kompida ega maitsta. Kuidas inimene tunnetab seda laadi nähtusi? Sellele küsimusele vastates viitas Demokritos mõistuse jõule. Kõik see, mis meelelise tunnetuse eest ära libiseb, võib saada ja peabki saama avastatud mõistuse poolt. Teadmisi aatomitest võib näiteks saada üksnes mõtlemise abil, spekulatiivselt. Demokritose järgi avastab looduse saladusi ainult mõtlemine. Mõistus on kõige täiuslikum tunnetuse instrument.

Niiviisi tungis tekkiv materialistlik ja dialektiline maailmakäsitus samm-sammult üha sügavamale universumi ehituse saladustesse. See maailmakäsitus tugines teaduse ja praktika andmetele, aitas kõrvaldada eksitusi ja varustas inimesi tõeste teadmistega. Materialistlik maailmakäsitus kummutas legendid, nagu oleks loodus millestki mittemateriaalsest loodud. Demokritose järelkäija vana-rooma filosoof Titus Lucretius Carus kirjutas: «Jumala tahtel ei looda mitte millestki midagi.»

Materialismi areng kohtas usulis-idealistliku maailmavaate pooldajate tugevat vastupanu. Eriti ägeda iseloomu omandas idealismi ja materialismi võitlus V—IV sajandil e. m. a., kui antiikühiskonnas ilmnesid teravalt klassivastuolud ja muutus ägedamaks orjandusliku demokraatia ja orjandusliku aristokraatia võitlus poliitilise võimu pärast.

Vana-kreeka idealistliku filosoofia kõige silmapaistvam esindaja oli orjandusliku aristokraatia hulgast pärinev *Platon* (427—347 e. m. a.). Platon otsis teoreetilist põhjendust orjandusliku riigi reaktsioonilisele režiimile idealismist. Ta kuulutas avalikult sõja materialismile ja kurtis otseselt, et materialistliku filosoofia mõjul satuvad noored inimesed jumalasalgamise teele.

Platon lõi objektiivse idealismi süsteemi. Meeleliselt tajutavate asjade maailmale vastandas ta ideede ehk asjade kehatute vormide maailma. Ta väitis, et ideed eksisteerivad objektiivselt, loodusest ja ühiskonnast sõltumatult. Reaalsete asjade maailma nimetas Platon varjude maailmaks. Asjad on üksnes ideede kahvatud koopiad, ideede varjud. Platoni järgi mateeriat iseenesest olemas ei ole, mateeria muutub reaalsuseks ainult tänu ideede, vaimu loovale jõule. Inimese poolt tajutav loodus on Platoni järgi reaalne üksnes sedavõrd, kuivõrd sellel on ühist ideede maailmaga. Ideed on asjade igavesed prototüübid. Ideed on ainult mõeldavad, neid ei ole võimalik näha. Ideede varjud — meelelised asjad — on küll nähtavad, kuid neil puudub tõeline eksistents.

Inimese hing ehk vaim eksisteerib Platoni õpetuse järgi kehast sõltumatult sealpoolses ideede maailmas. Hing on mittemateriaalne ja igavene. Nii põhjendati hinge surematuse müüti. Hing väideti olevat üksnes ajutiselt asunud inimese kehha. Pärast pöördub hing jällegi tagasi igaviku rüppe.

Platoni filosoofia on järjekindel idealism, mis lahutab ideaalse materiaalsest, mõtte mateeriast, üldised mõisted («puuvili» üldse, «maja» üldse) reaalsetest asjadest, ja jõuab järeldusele, et eksisteerib maailm, ja maailmast sõltumatult eksisteerib maailma idee, jumal, et eksisteerib inimene ja inimesest sõltumatult eksisteerib hing. Sellest näitest võib kujukalt näha, kuidas idealism liitub religiooniga. Platon ja tema järelkäijad pidasid jumalat demiurgiks, s. t. maailma, looduse loojaks.

Platoni idealistliku filosoofia eesmärgiks oli inimesi veenda, et nad ei tohi pidada ümbritsevat maailma reaalseks, et neil ei maksa otsida olemust materiaalse maailma asjades, vaid tuleb katsuda tunnetada mingit tõelist ideaalset olemist, tabades selleks «jumalikku korda». Platon oli arvamisel, et meeled ei anna inimesele teadmisi oleva kohta. Mõisted ei teki meelte andmete üldistamise tulemusel. Mõisted tekivad sellest, et hing meenutab ideid, mida ta teadis ülemeelelises maailmas, kui ta ei olnud veel seotud inimese kehaga. Platoni arvates on tõelisteks teadmisteks teadmised ülemeelelise, igaveste ideede maailma kohta. Üldiste mõis-

tete loomust uurides püüdis ta alandada meelelise tunnetuse tähtsust, vaatluste, katsete tähtsust ja väitis, et need ei saa anda meile tõde. Üksnes hing on võimeline tungima ülemeelelisse maailma. Seega kujutas Platon reaalset tunnetusprotsessi moonutatult.

Minevikus kasutasid filosoofid-idealistid laialdaselt Platoni reaktsioonilisi ideid. Seda laadi ideede mitmesuguseid variante esineb küllaltki sageli ka tänapäeva kodanlikus filosoofias.

Platoni objektiivse idealismi paljude põhi-ideede paikapidamatust näitas suur vana-kreeka mõtteteadlane *Aristoteles* (384—322 e. m. a.). Oma arvukates teostes, sealhulgas ka filosoofilistes töödes («Metafüüsika», «Hingest» jt.), lükkas ta veenvalt ümber idealistliku väite, mille kohaselt kehatud ideed on primaarsed. Platonit kritiseerides märkis Aristoteles õigesti, et üldisi mõisteid ei saa lahutada meelelistest asjadest ja et ideed ei saa eksisteerida lahus asjadest enestest. Ometi ei olnud Aristoteles seejuures lõpuni järjekindel ja jäi mitmete põhjapanevate filosoofiliste küsimuste lahendamisel idealismi ja materialismi vahele kõikuma. Tunnistades mateeria kõikide asjade, igasuguse eksistentsi üldiseks aluseks, väitis ta, et mateeria ei ole määratletud ehk reaalne olemine, vaid on üksnes teatud vormitu, inertne, elutu substants. Selleks et mateeria muutuks aktiivseks ja omandaks elujõu, peab mateeria kehastuma vormis, olema vormistatud.

Vorm on Aristotelese arvates iga asja üldiseks ja esimeseks olemuseks. Meeleliselt tajutavates reaalsetes asjades esineb mateeria ainult koos vormiga. Luues näiteks marmoritükist inimese kuju, annab kujur marmorile teatava vormi, mis ongi selle kuju olemuseks. Aristotelese järgi areneb ka loodus selle tõttu, et vorm annab mateeriale teatava sisu. Sellest lähtudes jõudis ta ekslikule järeldusele, nagu sisaldaksid kõik loodusnähtused mõistuslikku toimivat jõudu, eesmärki (entelehhia). Selleks eesmärgiks ja eksistentsi olemuseks ongi Aristotelese järgi vorm. Suutmata teaduslikult seletada looduses toimuvate muutuste allikat, otsis Aristoteles seda allikat väljastpoolt mateeriat, ülemeelelisest vormist, ja väitis, et kõikide vormide vorm ning kogu looduse esimene liikumapanija on jumal. Niisugust

viidet kõige eksisteeriva loojale kui mõistuslikule olendile kasutas edaspidi laialdaselt reaktsiooniline filosoofia.

Aristoteles esitas palju sügavaid mõtteid tunnetuse kohta. Ta märkis, et üldised mõisted, kategooriad (olemus, kvaliteet, kvantiteet, põhjus jt.) väljendavad olemise omadusi ja suhteid. Aristoteles uuris tõsiselt paljusid dialektika küsimusi ja töötas välja õpetuse mõtlemise seadustest ning vormidest. Tema loogikaalased uurimused ei ole kaotanud oma tähtsust meie päevini.

Seega esitasid vana-kreeka mõtteteadlased palju väärtuslikke filosoofilisi ideid. Eriti viljakat mõju filosoofia edasisele arengule avaldasid vana-aja materialistide vaated maailma ühtsuse küsimuses, mateeria ja teadvuse vahekorra küsimuses, mateeria ehituse küsimuses. Suur tähtsus oli ka nende oletustel looduse dialektika kohta, maailma igavese muutumise ja arenemise, loodusliku seaduspärasuse ja kõikide nähtuste põhjusliku tingituse kohta. Vana-aja filosoofid põhjendasid maailma tunnetamise võimalust, märkisid mõningaid meelte ja mõistuse, aistingute ja mõtlemise suhte momente, tõstsid esile rea filosoofilisi mõisteid ja kategooriaid.

Vana-kreeka mõtteteadlaste vaadetes leidus väga mitmekesiste filosoofiliste süsteemide elemente, võrseid. Neid filosoofilisi süsteeme arendati järgmistel ajaloo perioodidel.

Filosoofiliste suundade võitlus keskajal ja kodanlikus ühiskonnas

Kui orjandusliku ühiskonna arenemise võimalused olid ammendatud, pidi orjanduslik ühiskond loovutama koha feodalismile. Keskajal oli valitsevaks usulis-idealistlik maailmakäsitus, mille eesmärgiks oli alal hoida feodaalide ja kirikutegelaste võimu. Endistest filosoofilistest süsteemidest omandasid kõige suurema leviku idealistide vaated. Filosoofiliste uurimistega tegelesid kõigepealt teoloogid. Papimeelsus surmas kõik elava Aristotelese filosoofias, heitis kõrvale Aristotelese

materialistlikud otsingud ja dialektilised käsitlused ning kasutas Aristotelese õpetuse idealistlikku külge, kohandades selle õpetuse kiriku huvidega.

Keskaegses ühiskonnas, nagu märkis Engels, oli teadus jumalasõna teenistuses. Klerikaalid ja mõjukad feodaalid muutsid ka filosoofia religiooni teenriks. Kõik allutati religiooni, pühakirja õigsuse «tõestamisele». Juhtivat osa hakkas etendama niinimetatud *skolastiline meetod*, mis põhines abstraktsetel arutlustel ja viljatutel targutustel ristiusu kiriku dogmade üle. Keskaegne skolastika oli üsna paindlik: ta vahetas sageli oma vorme, püüdis kasutada dialektikat religiooni tõdede tõestamiseks, tõlgitses moonutatult niisuguseid filosoofilisi mõisteid nagu olemine, olemus, vorm ja teised, tekitas segadust tunnetusteooria alal.

Keskaegse skolastika kõige silmapaistvamaks esindajaks oli *Aquino Thomas* (1225—1274). Ta kuulutas oma filosoofia eesmärgiks jumala olemasolu «tõestamise», kusjuures jumal on kõige liikumapanija, algpõhjus, igasuguse paratamatuse allikas, tark looja, kes määrab ära igasuguse olemise eesmärgid. Tunnistades, et meid ümbritsevad looduslikud esemed on materiaalsed ja koosnevad eristamatutest osakestest, väitis Aquino Thomas edasi, et algmateeria, millest kõik on loodud, on puhtakujuline passiivsus. Jumal aga on tema arvates puhas aktiivsus. Jumal on loonud mateeria ja kogu maailma eimillestki. Jumal on andnud igale asjale selle eksistentsi.

Kuigi feodalismiajastul võimutses idealistlik filosoofia ja viljatu skolastika, ei hävinud tol perioodil ka eesrindlik materialistlik mõtteteadus. Keskaja süngetel aastatel ei vaibunud filosoofilised vaidlused. Vaimu ja looduse, mõtlemise ja olemise vahekorda puudutavate vaidluste sisu taandus arutlustele, kas maailm on jumala loodud või eksisteerib igavesti. Julgemad filosoofid ja teadlased aga küsisid isegi: kas mitte mateeria ei suuda mõtelda?

Aja jooksul hakkasid feodaalühiskonna rüpes ilmuma jõud, kes olid huvitatud tootmise ja teaduse arengust. Selleks jõuks oli tekkiv kodanlus, kes astus välja feodaalkorra vastu, teoloogia ja skolastilise filosoofia vastu. Eriti resoluutne võitlus kiriku võimutsemise vastu are-

nes XV—XVII sajandil, s. t. perioodil, mida tavaliselt nimetatakse renessansiajastuks. Sellele perioodile on iseloomulik, et Lääne-Euroopas tugevnes järsult püüd looduse tunnetamise poole, huvi eksperimentaalsete teadmiste ja vana-kreeka eesrindliku filosoofia vastu.

XVII sajandil sai materialismi uueks kodumaaks Inglismaa, kus toimus üks esimestest kodanlikest revolutsioonidest. Uuema aja materialismi rajajaks oli *Francis Bacon* (1561—1626). Bacon astus resoluutselt välja skolastika vastu. Filosoofia mõtet nägi ta mitte religioossete dogmade õigsuse tõestamises, vaid looduse tunnetamise meetodite väljatöötamises, sest inimese jõud peitub teadmistes. F. Bacon tegi palju ära vana-kreeka materialismi taassünniks. Ta väitis resoluutselt, et mateeriale on omane liikumine, tung ja elulisus.

Ühtlasi oli Baconi vaadetes palju ebajärjekindlat. Nii väitis ta korduvalt, et teadusel ja usul on kummalgi oma valdkond ja nad ei tohi teineteist segada. Tuleb aga silmas pidada, et seda laadi väited tol ajastul, millal religiooni võim oli alles tugev, tähendasid tegelikult püüdu kindlustada teaduse sõltumatut arengut. Niisiis, materialistlik filosoofia tõrjus aeglaselt, samm-sammult välja religiooni ja idealismi.

Ent usulis-idealistlik filosoofia hoidis veel kindlalt oma positsioone. Eesrindlike filosoofide materialistlike ja ateistlike vaadete vastu astus välja üks silmapaistvamaid subjektiivse idealismi esindajaid, inglise piiskop *George Berkeley* (1685—1753). Sõnas *mateeria* ei peitu Berkeley arvates mingit kujutlust; mateeria on eimiski, mitteeksisteeriv olemus. Looduses ei ole tema arvates objektiivset põhjuslikkust, ei ole seaduspärasust. Looduse seadusi loob mõistus.

Berkeley tunnistas reaalseks üksnes selle, mida tajub subjekt. Seejuures väitis ta, et meie poolt tajutavad esemed (õun, kirss) on meie aistingute kompleksid (magusa, punase, mahlase aistingud). Seega tuleb Berkeley järgi välja, et esemete olemine, eksisteerimine sõltub sellest, kas neid esemeid tajutakse või mitte. Meeleliste asjade reaalsus on selle seisukoha järgi selles, et keegi neid tajub. Berkeley arvates eksisteerida tähendab olla tajutav. Sellest lähtudes eitas ta millegi niisuguse eksisteerimist, mis ei oleks mõistuse produkt, ja kirjutas ava-

meelselt, et mateeriat ei saa pidada objektiivselt eksisteerivaks, sest see viib jumalasalgamisele.

XVII sajandi lõpul ja eriti XVIII sajandil astusid idealismi ja religiooni vastu välja mitme Euroopa maa kodanlikud valgustajad ja niisugused tuntud prantsuse materialistid nagu *Julien Offroy La Mettrie* (1709—1751), *Denis Diderot* (1713—1784), *Paul Henri Holbach* (1723—1789), *Claude Adrien Helvétius* (1715—1771).

Prantsuse materialistide võitlus usulis-idealistliku maailmavaate vastu oli otseselt seotud kodanluse poliitilise võitlusega. Nad kritiseerisid halastamatult feodaalset ühiskonnakorda, feodaalseid traditsioone, ideoloogiat ja poliitikat ning taotlesid keskaegse korra kaotamist, ühiskonnakorra muutmist kodanluse huvides.

Kodanlus oli huvitatud tootmise ja järelikult ka teaduse kiirest arengust. Teadus aga kohtas igal sammul keskaegse skolastika ja religiooni vastupanu. Seetõttu ründasidki kodanluse ideoloogid keskaegsust hariduse ja materialismi lipu all.

Heites kõrvale kiriku ja idealistide väljamõeldised üleloomulikest jõududest, näitasid prantsuse materialistid, et loodus ja ühiskonna elu alluvad loomulikele seaduspärasustele. Nad olid õigel arvamisel, et kõik muutused maailmas on tingitud loomulikest, looduslikest põhjustest. See, mis ei ole mateeria, ei saa prantsuse materialistide väite kohaselt olla ka mateeria liikumapanevaks jõuks. Materiaalne loodus eksisteerib objektiivselt ja järelikult on mateeria igasuguse eksistentsi olemus, primaarne alus ja alge. Loodust ei ole keegi loonud. Loodus on igavene.

Kui meilt küsitakse, kustkohast on mateeria tekkinud, kirjutas Holbach, siis me vastame, et mateeria on alati eksisteerinud. Kui küsitakse, jätkas ta, kustkohast on mateeria saanud liikumise, siis vastame, et nendelsamadel alustel peab mateeria olema igavesti liikunud, sest liikumine on mateeria eksisteerimise, mateeria olemuse paratamatu resultaat.

Prantsuse materialistide jaoks on mateeria kõik see, mis kuidagi mõjutab meie meeleorganeid. Mateeria on meie poolt tajutav olemine. Põhjapanevaid ideid mateeria ja tema omaduste kohta esitas Diderot, kes püüdis mõista, kuidas mateeria on arenenud, kuidas on toimu-

nud üleminek mitteaistivalt materiaalt aistivale materiaale. Ta hakkas juba mõistma, et aistingud on omased üksnes elusorganismidele, materiaal tervikuna on aga ainult aistimisega sarnane omadus.

Prantsuse materialistid uskusid sügavalt maailma tunnetamise võimalust. Nad hindasid kõrgelt meeleliste teadmiste tähtsust ja kritiseerisid järsult idealiste, kes Diderot' sõnade järgi tunnistavad tõeliseks üksnes nende eneste eksisteerimise ja oma aistingute eksisteerimise, pidades kõike muud ebatõeliseks. Ta nimetas viljatuteks väljamõeldisteks idealistide väiteid, mille järgi kogu maailm eksisteerib ainult meie kujutluses.

Prantsuse materialistide filosoofilistes vaadetes leidus teatavaid dialektika elemente. Tervikuna aga kannatas nende materialism, nagu ka kogu marksismieelne materialism, tõsiste puuduste all. Nendest puudustest räägib F. Engels teoses «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp».

Esiteks, see materialism oli esmajoones *mehhanistlik*. Niisugune piiratus oli möödapääsmatu ja oli tingitud teaduse arengutasemest. Mehhaanika oli tol ajal maksimaalse õitsengu saavutanud, niisugused teadused aga nagu keemia või bioloogia hakkasid alles tekkima. Sellepärast püüdsid teadlased isegi kõige keerukamaid orgaanilise looduse protsesse, rääkimata juba keemilistest protsessidest, seletada puhtmehhanistlikult, mehhaanika seaduste ülekandmisega teiste loodusnähtuste valdkonda.

Teiseks, prantsuse materialism oli *metafüüsiline*. Ta ei käsitlenud loodust ajaloolise arenemise protsessis. Looduses toimuvaid muutusi peeti lihtsalt ühtede ja samade protsesside igaveseks kordumiseks. Dialektikat ei kasutatud loodusnähtuste seletamiseks, samuti ka mitte tunnetusteoorias.

Lõpuks, kolmandaks, prantsuse materialistid jäid *ühiskonnaelu seletamise alal idealistideks*. Nad ei mõistnud ühiskonna arenemise objektiivset seaduspärasust, ei mõistnud tootmise määravat osa, samuti ka mitte seda, et vaenulikeks klassideks jagunenud ühiskonnas etendab otsustavat osa klasside võitlus. Olles arvamisel, et ühiskonna arengu määravad ühed või teised ideed, vaated (ja seadmata küsimust, mis on nende ideede

materiaalseks allikaks, s. t. seadmata ühiskondlike majandussuhete küsimust), tegid prantsuse materialistid eksliku järelduse, et feodalismi asemele võib tulla «mõistuseriik», mis põhineb õiguse, inimeste vabaduse, võrdsuse ja vendluse ideaalidel. Tegelikult aga ei saadud neid meelitavaid loosungeid, mis kodanlike revolutsioonide lipukirjaks olid, tol ajal realiseerida. «Me teame nüüd,» märkis F. Engels, «et see mõistuseriik polnud midagi muud kui kodanluse idealiseeritud riik, et igavene õiglus leidis oma teostuse kodanlikus justiitsis, et võrdsus piirdus kodanliku võrdsusega seaduse ees, et üheks kõige olulisemaks inimõiguseks kuulutati kodanlik omand.»[1]

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses arenes äge võitlus idealismi ja materialismi vahel, metafüüsika ja dialektika vahel saksa filosoofias. See võitlus peegeldas omapärasel kujul reaalseid ühiskondlikke vastuolusid. Tol perioodil astus saksa kodanlus esimest korda välja feodalismi vastu. Ent oma kõhkleva ja ara loomuse tõttu püüdis saksa kodanlus vältida revolutsioonilist teed ja saavutada üksikuid sotsiaal-majanduslikke järeleandmisi, reforme, säilitades aga nende muutuste kõrval monarhia. Püüd järeleandmiste, kompromisside poole ühiskonna elus viis paratamatult ka kompromissidele ideoloogia alal.

Tolle perioodi saksa filosoofias — nn. klassikalises saksa filosoofias — eristatakse idealismi joont (kõige silmapaistvamad idealismi esindajad olid I. Kant ja G. Hegel) ja metafüüsilise materialismi joont (L. Feuerbach).

Immanuel Kant (1724—1804) on peale muu kuulus ka selle poolest, et ta esitas teadusliku hüpoteesi, mille järgi päikesesüsteem on tekkinud ürgsest udukogust. Taevakehade loodusliku tekke idee oli tõsiseks hoobiks metafüüsilistele kujutlustele loodusest.

Kanti filosoofia positiivseks küljeks oli selle tunnustamine, et asjad eksisteerivad objektiivselt, omaette. Ent selle kõrval väitis Kant ekslikult, et maailma on põhimõtteliselt võimatu tunnetada. Ta kaitses agnostit-

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., Tallinn 1960, lk. 96.

sismi ja püüdis tõestada, et inimese mõistuse võimalused maailma tunnetamise alal on piiratud. Seda filosoofilist positsiooni iseloomustades märkis V. I. Lenin: «Kanti filosoofia põhijooneks on materialismi lepitamine idealismiga, kompromiss esimese ja teise vahel, erisuguste, vastandlike filosoofiliste suundade ühendamine üheks süsteemiks. Kui Kant eeldab, et meie kujutlustele vastab miski väljaspool meid, mingi asi iseeneses, — siis siin Kant on materialist. Kui ta kuulutab selle asja iseeneses tunnetamatuks, transtsendentseks, sealpoolseks, — siis esineb Kant idealistina.»[1]

Tunnetamise võimalustele printsipiaalsete piiride seadmisega tegi Kant tegelikult ruumi religioonile, usule üleloomulikesse jõududesse. Ta eitas objektiivsete seaduspärasuste olemasolu ja väitis, et seadusi loodusele dikteerib mõistus. Lahutades kõige tähtsamad filosoofilised mõisted objektiivsest tegelikkusest, tõigitses Kant neid mõisteid idealistlikult.

Seesmiselt vastuoluline ja ebajärjekindel oli ka *Georg Friedrich Wilhelm Hegeli* (1770—1831) filosoofia. Hegel tegi katset ühendada dialektikat objektiivse idealismiga.

Dialektikat läbi töötades püüdis Hegel kujutada kogu maailma — loodust, ühiskonna elu ja mõtlemist — lõpmatu liikumise, muutumise ja arenemise protsessina. Hegel eraldas välja peamised dialektika printsiibid, seadused ja kategooriad. Väga viljakas oli tema idee selle kohta, et looduse, ühiskonna ja mõtlemise areng allub ühtedele ja samadele dialektika seadustele.

Ent Hegel kui objektiivne idealist lähtus sellest, et kõigi maailma nähtuste aluseks on mingi absoluutne idee, maailmavaim. See absoluutne idee on toimiv, aktiivne alge, kõige oleva looja.

Loodus on Hegeli arvates ainult ümberkehastunud idee, idee teisitiolemine, maailmavaimu arenguaste. Tema filosoofias kujutatakse kõike moonutatult: mitte mõtted ei ole objektiivselt eksisteerivate asjade, materiaalse olemise peegelduseks, vaid, vastupidi, idee, maailmavaim on aktiivne jõud; ta sünnitab looduse, mille arenemine viib seejärel inimese, mõtleva olendi tekkimi-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 178.

sele. Inimese kaudu tunnetab idee iseennast. Pole raske mõista, et Hegeli isearenev absoluutne idee, maailmavaim on seesama asi, mida religioon nimetab jumalaks.

Kuivõrd Hegeli järgi on loodus vaid idee «võõrandus», siis oli järelikult hetk (saamise akt arengus), millal idee kehastus looduses. See tähendab, et looduse arengul oli algus. Niisugune järeldus, mida surub peale objektiivne idealism, ei ole kuidagi kooskõlas dialektikaga. Engels märkis, et Hegelil ei ole loodus suuteline arenema ajas. Seega satub Hegeli dialektika, mis nõuab historismi, ajaloolist maailmakäsitust, vastuollu Hegeli enese idealistliku süsteemiga. Hegel ei suutnudki sellest seesmisest lahendamatust vastuolust idealismi ja dialektika vahel vabaneda.

Vastuolud dialektilise meetodi ja idealistliku süsteemi vahel tekivad Hegelil sageli ka siis, kui tegemist on ühiskonnanähtuste tõlgitsemisega või tunnetusprotsessi seletamisega. Sel alal ilmnes täiel määral filosoofi klassipositsioon. Hegel oli Preisi monarhi hoovifilosoof. Absoluutse idee tunnustamine oli mugav moodus absoluutse monarhia teoreetiliseks õigustamiseks: absoluutset monarhiat püüdis Hegel kujutada kui maailmavaimu liikumist.

Hegeli objektiivse idealismi ja üldse idealistliku filosoofia paikapidamatust näitas saksa materialist *Ludwig Feuerbach* (1804—1872). Feuerbach analüüsis põhjalikult Hegeli õpetust. Ta kritiseeris väidet, mis kuulutas absoluutse idee primaarseks ja looduse sekundaarseks, ning näitas, et selline õpetus esitab vaid rafineeritud kujul religiooni müüdi looduse loomisest jumala poolt.

Idealismi kritiseerides väitis Feuerbach, et loodus on materiaalne, kehaline, meeleline. Mateeria on Feuerbachi järgi mitte ainult see, mis paikneb väljaspool inimest, taevas ja Maal, vaid ka see, mis on koondunud inimesesse enesesse. Mateeriat pole keegi loonud, mateeria eksisteerib igavesti, loodust ei valitse jumalad, vaid looduslikud jõud, loodusseadused.

Märkides, et looduse enese loomulik areng tõi kaasa mõtlemisvõimelise olendi, inimese tekkimise, rõhutas Feuerbach, et mõtlemist ei saa mateeriast lahutada, mõtlemine on ajutalitluse resultaat. Mitte mingisugust mõtlemist peale inimmõtlemise olemas ei ole ega saagi

olla. Feuerbach kirjutas, et olemise ja mõtlemise ühtsusest saab rääkida ainult siis, kui selle ühtsuse aluseks, subjektiks võetakse reaalne olend, inimene. Mitte mateeria ei ole vaimu produkt, vaid vaim on mateeria kõrgeim produkt.

Tunnistades välismaailma objektiivset reaalsust, meie teadvuse poolt peegeldatavate esemete ja nähtuste objektiivset reaalsust, näitas Feuerbach, et loodus eksisteeris ka siis, kui ei olnud tingimusi inimese eksisteerimiseks. See aineline, meie poolt meeleliselt tajutav maailm, kuhu kuulume ka meie ise, on ainus tõeline, reaalne maailm, kõik muu on aga idealistlik jaburus.

Kukutades troonilt Hegeli filosoofia ja lükates ümber Hegeli väited, ei suutnud Feuerbach aga ise vabaneda eelmise materialismi puudustest. Tema materialismil puudus dialektika. Feuerbach viskas minema Hegeli idealistliku süsteemi, kuid koos sellega viskas ta minema ka Hegeli dialektika, Hegeli väärtuslikud ideed arengu küsimuses. Feuerbach jäi metafüüsilise materialismi positsioonile ega suutnud mõista inimese enese ühiskondlik-ajaloolist olemust, inimese praktilise ühiskondliku ümberkujundava tegevuse otsustavat osa. Ta nägi inimeses üksnes bioloogilist olendit ega jõudnud selle mõistmiseni, et inimese arengu määrab ühiskondliku tootmise arenemine. Ajaloo liikumapanevaks jõuks pidas Feuerbach inimese tundeid ja kirgesid ega jõudnud materialistliku arusaamiseni ühiskonnaelu nähtustest.

Vene revolutsiooniliste demokraatide osa filosoofia arengus

Suurt osa eesrindliku materialistliku filosoofia arengus etendasid Venemaa ja teiste maade revolutsioonilised demokraadid, kes võitlesid usulis-idealistliku maailmavaate võimutsemise vastu.

XIX sajandi vene revolutsioonilised demokraadid *Vissarion Grigorjevitš Belinski* (1811—1848), *Aleksandr Ivanovitš Herzen* (1812—1870), *Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski* (1828—1889), *Nikolai Aleksandrovitš Dobroljubov* (1836—1861), *Dmitri Ivanovitš Pissarev* (1840—

1868) ja teised astusid ühiskondliku elu näitelavale ajal, millal feodaalne pärisorjuslik kord Venemaal oli jõudnud sügavaima kriisini. Nad olid aktiivsed poliitika- ja ühiskonnategelased ning mõistsid, et Venemaa vajab põhjalikke revolutsioonilisi muudatusi, kõigepealt pärisorjuse likvideerimist. Revolutsioonilised demokraadid nägid, et Venemaa elanike põhimass, talurahvas, kannatab kahekordse rõhumise all: talupoegi rõhuvad nii mõisnikud kui ka kapital. Väljendades pärisorjusevastaste jõudude huve, feodaaltalupoegade mõtteid ja lootusi, soodustasid nad rahvahulkade võitlust feodaalse isevalitsuse vastu, pärisorjuse ja kodanliku orjuse vastu.

Venemaa revolutsioonilised demokraadid etendasid tähtsat osa materialismi ja dialektika arendamises. Tuginedes oma aja teaduse saavutustele ja materialistlikule filosoofiale, kritiseerisid nad järjekindlamalt kui nende eelkäijad-materialistid idealismi. Nad said suurel määral üle metafüüsilise materialismi piiratusest. N. G. Tšernõševski poolt filosoofiaarengus etendatud osa märkides kirjutas V. I. Lenin: «Tšernõševski on ainus tõesti suur vene kirjanik, kes oskas 50. aastatest alates kuni 88. aastani jääda tervikliku filosoofilise materialismi tasemele ja heita kõrvale uuskantlaste, positivistide, mahhistide ja teiste vassijate vilets loba.»[1]

Vene revolutsioonilised demokraadid arendasid õpetust maailma materiaalsusest, maailma arenemise seaduste objektiivsest iseloomust. «Looduses,» kirjutas N. A. Dobroljubov, «liigub kõik järk-järgult lihtsama poolt keerukama poole, vähemtäiusliku poolt täiuslikuma poole; kuid kõikjal on vaid üks ja sama mateeria, mis on vaid erinevatel arenguastmetel.»[2]

Revolutsioonilised demokraadid arendasid mõtet, et igavesti muutuv loodus sünnitab paratamatult oma arengu teataval astmel olendid, kes omavad mõtlemisvõimet. Nad ütlesid, et vaim, mõte on looduse ja ajaloo arenemise resultaat. Sellepärast ei saa pidada ideid, mõtlemist primaarseks. On absurdne tuletada loodust, mateeriat teadvusest.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 335.

[2] Н. А. Добролюбов, Избранные философские произведения, т. I. М., 1948, стр. 495.

Astudes välja agnostitsismi vastu, lükkasid vene revolutsioonilised demokraadid tagasi igasugused kõhklused maailma tunnetamise võimaluste suhtes. Nad väitsid, et meie mõtlemine annab õige peegelduse objektiivselt eksisteerivatest esemetest ja nähtustest, nende kvaliteetidest, omadustest ja suhetest, nende eksisteerimise ja arenemise objektiivsetest seadustest.

Vene revolutsioonilised demokraadid jõudsid vahetult lähedale dialektilisele arusaamisele loodusest ja ühiskonnast. Nad nimetasid dialektikat «revolutsiooni algebraks». V. I. Lenin kirjutas, et Tšernõševski töödes on tunda klassivõitluse hõngu. Ent objektiivsed ajaloolised tingimused, vene elu mahajäämus ei võimaldanud neil saada järjekindlateks materialistideks-dialektikuteks. Nad ei jõudnud ka materialistliku ühiskonnakäsituseni. Tõsi küll, ühiskonnaelu analüüsimise alal leidub neil terve rida materialismi elemente. Nad rõhutasid näiteks rahvahulkade määratu suurt osa ajaloos, näitasid majanduslike tegurite tähtsust ühiskonna elus.

*

Sellega lõpetame lühiülevaate materialismi ja dialektika põhilistest arenguetappidest marksismieelses filosoofias. Tuleb ütelda, et isegi selle filosoofia kõige väljapaistvamad esindajad ei suutnud luua järjekindlat filosoofilist teooriat, tõeliselt teaduslikku maailmavaadet. Harmoonilise teadusliku filosoofilise maailmavaate, mis õigesti peegeldab looduse, ühiskonna ja mõtlemise arengut, lõi esimesena ajaloos alles marksism.

§ 2. Marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsiooniline pööre

Marksistlik-leninlik filosoofiateadus erineb kvalitatiivselt kogu eelmisest ja kaasaegsest kodanlikust filosoofiast. K. Marxi ja F. Engelsi poolt loodud ning V. I. Lenini poolt edasiarendatud filosoofias ühinevad orgaaniliselt teineteisega materialism ja dialektika. Ühtset dialektilismaterialistlikku teooriat ja meetodit rakendatakse siin looduse, ühiskonna ja mõtlemise näh-

tuste tunnetamiseks. Terviklik ja harmooniline teaduslik filosoofiline maailmavaade hakkas esimest korda ajaloos teenima revolutsioonilise töölisklassi ja kogu töörahva eesmärke.

Marksism tekkis möödunud sajandi 40. aastatel Saksamaal. Marksism oli kogu teaduse ja ühiskondlik-ajaloolise praktika senise arengu seaduspärane resultaat. Tolleks ajaks olid kodanlikus ühiskonnas ilmsiks tulnud kapitalistliku tootmisviisi sügavad vastuolud ja koos sellega tekkinud objektiivsed eeldused proletariaadi vabastamiseks ekspluateerimisest. Sel pinnal arenes ja teravnes kodanluse ja proletariaadi klassivõitlus ning said küllalt selgeks selle võitluse eesmärgid. Töölisklass hakkas aktiivselt välja astuma oma majanduslike ja poliitiliste õiguste eest. Sellest annavad tunnistust Lyoni tööliste ülestõusud Prantsusmaal (1831 ja 1834), Sileesia kangrute ülestõus Saksamaal (1844), tšartistide liikumine Inglismaal (XIX sajandi 30. ja 40. aastail). Proletariaadi ajaloolised lahingud näitasid tema kui klassi iseseisvust, kõikumatut otsust likvideerida kodanliku ühiskonna sotsiaalsed alustoed.

Revolutsiooniline töölisliikumine vajas töörahva võitluse eesmärkide ja ülesannete teaduslikku üldistamist, kapitalistliku korra likvideerimise ja uue ühiskonna loomise teede ja vahendite kindlaksmääramist. Marksism saigi proletariaadi põhihuvide teoreetiliseks väljenduseks. Proletariaat on kaasaegse ühiskonna kõige revolutsioonilisem klass, järjekindel võitleja kõigi töötajate huvide eest.

Marksistliku maailmavaate tekkimine ei tähendanud eelmise perioodi teaduslike saavutuste eitamist. V. I. Lenin märkis, et *marksismi teoreetilisteks allikateks* on klassikaline saksa filosoofia (I. Kant, G. Hegel, L. Feuerbach), inglise poliitiline ökonoomia (A. Smith, D. Ricardo) ja prantsuse utoopiline sotsialism (H. Saint-Simon, C. Fourier). Marksism võttis endasse kõik selle parema, mida eesrindlik ühiskondlik mõte oli eelneva ajaloolise arengu jooksul loonud. «Marksism,» kirjutas V. I. Lenin, «kui revolutsioonilise proletariaadi ideoloogia võitis endale maailma-ajaloolise tähtsuse sellega, et marksism ei heitnud sugugi kõrvale kodanliku ajastu kõige väärtuslikumaid saavutusi, vaid, vastupidi, oman-

das ja töötas ümber kõik, mis oli väärtuslikku inimmõtte ja kultuuri rohkem kui kahe tuhande aastases arenemises.»[1]

Dialektilise ja ajaloolise materialismi loomine oli lahutamatult seotud marksismi kahe teise komponendi — marksistliku majandusõpetuse ja teadusliku sotsialismi teooria loomisega. «Materialistliku dialektika rakendamine kogu poliitilise ökonoomia läbitöötamisele, tema rajamisest peale, — ajaloole, loodusteadusele, filosoofiale, töölisklassi poliitikale ja taktikale, — see on see, mis Marxi ja Engelsit kõige enam huvitab, see on see, milles nad annavad kõige olulisema ja kõige uuema, selles seisab nende geniaalne samm edasi revolutsioonilise mõtte ajaloos,»[2] kirjutas V. I. Lenin.

Tänu dialektilismaterialistlikule ajalookäsitusele, kapitalismi sügavate vastuolude ja kapitalismi arenguseaduste avastamisele sai päevselgeks, et kapitalism peab möödapääsmatult hukkuma, tulevane sotsialistlik revolutsioon saabub ajaloolise paratamatusena ja hävitab kapitalismi. Töölisklassi võitlus, millest K. Marx ja F. Engels kõige aktiivsemalt osa võtsid, andis nende filosoofiale revolutsioonilise sisu.

Luues oma filosoofilise süsteemi kui kommunistliku maailmavaate üldteoreetilise aluse, tegid K. Marx ja F. Engels ära määratu suure töö idealistliku dialektika ja metafüüsilise materialismi puuduste ja nõrkuste kõrvaldamiseks, samuti ka eelmises filosoofias dialektika ja materialismi vahel esinenud lõhe likvideerimiseks.

Marksismieelne materialism, nagu juba ütlesime, oli ebadialektiline, ebahistoristlik, käsitles arengut lihtsustatult. Arenemisõpetus oli läbi töötatud peamiselt Hegeli dialektikas, kuid idealismi seisukohalt. Nagu märkis F. Engels, «dialektika moonutamine Hegelil põhineb sellel, et dialektika peab Hegeli järgi olema «mõtte isearenemine», ja sellepärast on asjade dialektika tal ainult selle vastuhelk. Tegelikult aga on dialektika meie peas ainult peegeldus tegelikust arenemisest, mis toimub looduses ja inimühiskonnas ning allub dialektilistele vormidele.»[3]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 284.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 507.
[3] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 38, стр. 177.

Marksismi rajajad töötasid kriitiliselt läbi Hegeli dialektika ja lõid materialistliku dialektika, kvalitatiivselt uue dialektilise meetodi. «Minu dialektiline meetod,» kirjutas K. Marx, «on põhiolemuselt Hegeli omast mitte ainult erinev, vaid selle otsene vastand.»[1]

Marksistliku dialektika loomisel tuginesid K. Marx ja F. Engels XIX sajandi suurimatele loodusteaduslikele avastustele, esmajoones organismide rakulise ehituse teooriale, energia jäävuse ja muundumise seadusele ning Darwini õpetusele looma- ja taimeliikide tekkimisest ning arenemisest. Nende avastuste filosoofiline tähtsus oli eelkõige selles, et nad kummutasid metafüüsilised vaated, mille kohaselt materiaalset maailma peeti millekski jäädavalt antuks ja muutumatuks, ning kinnitasid dialektika põhiprintsiipe — maailma esemete ja nähtuste muutumist ja arenemist, nende ühtsust ja vastastikust seost.

Ka marksistlik filosoofiline materialism ei olnud lihtsalt vana materialismi taassünd. Kasutades XIX sajandi loodusteaduslikke avastusi, töötasid Marx ja Engels vana, metafüüsilise materialismi põhjalikult ümber ja lõid dialektilise materialismi, milles materialism ja dialektika on lahutamatult ühtsed ja tingivad teineteist. *Dialektilise materialismi* kui maailma ümberkujundamise teoreetilise relva loomine oli filosoofilise mõtte suurimaks saavutuseks kogu filosoofia ajaloo jooksul, oli *revolutsiooniliseks pöördeks filosoofias.*

Vana materialismi puuduseks ei olnud ainult metafüüsilisus. Peale selle ei olnud vana materialism lõpuni järjekindel, sest marksismieelsed materialistid ei suutnud materialismi laiendada ühiskonnanähtuste valdkonnale. K. Marx ja F. Engels ehitasid materialismi hoone lõpuni üles. Nad lõid *ajaloolise materialismi* — teaduse ühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest. Selles avaldus nende poolt filosoofias teostatud revolutsiooniline pööre.

Marksistlik filosoofia uuris igakülgselt mitmesuguste ühiskonnaklasside ja kõigepealt töölisklassi elutingimusi, näitas töörahva hulkade tõelist osa ajaloos ja

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., Tallinn 1957, lk. 359.

nende revolutsioonilise tegevuse tähtsust. Marksismi tekkimisega muutus filosoofia laiade rahvahulkade filosoofiaks, miljonite võitluse lipukirjaks.

Marksism-leninism *ühendas omavahel orgaaniliselt teadusliku teooria ja revolutsioonilise praktika*, filosoofia ja poliitika. Marksismi filosoofia revolutsioonilist ümberkujundavat osa väljendavad K. Marxi sõnad selle kohta, et eelmised filosoofid ainult *seletasid* mitmesugusel viisil maailma, kuid asi on selles, et maailma tuleb *muuta*. Marksistliku filosoofia jõud ja elulisus peitub tema sidemes ühiskonna revolutsioonilise uuendamise konkreetsete ülesannetega.

Marksistlik filosoofiateadus kui tunnetamise ja maailma revolutsioonilise ümberkujundamise meetod areneb pidevalt ja rikastub rahvahulkade revolutsioonilise võitluse kogemuste najal, kõige selle väärtusliku najal, mida annavad teadus ja praktika. Marksistlik filosoofia on oma põhiolemuselt *loov* teadus.

Marksismi kõigi komponentide, sealhulgas ka marksismi üldteoreetilise aluse — dialektilise ja ajaloolise materialismi — edasiarendamine on seotud vene ja rahvusvahelise proletariaadi juhi, Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi rajaja Vladimir Iljitš Lenini nimega. Marksistliku filosoofia arengu *leninlik etapp* kajastab uut ajaloolist epohhi töölisklassi poolt juhitavate rahvahulkade võitluses proletariaadi diktatuuri ja sotsialismi võidu eest.

V. I. Lenin arendas loovalt edasi materialistlikku dialektikat, filosoofilist materialismi, tunnetusteooriat, üldistas XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse loodusteaduse uued saavutused, analüüsis sügavalt neid sotsiaalmajanduslikke protsesse, mis toimuvad kapitalistlikus ühiskonnas imperialismi etapil. V. I. Lenin töötas vastavalt uutele ajaloolistele tingimustele läbi marksistliku teooria sotsialistliku revolutsiooni küsimuses ja määras teaduslikult kindlaks revolutsiooni teostamise teed ja vahendid, mida eduga kasutati Venemaal ning seejärel reas teistes maades. Kaasajal sotsialismi eest peetava võitluse praktika kinnitab Lenini ideede õigsust ja elulisust. Eriti väärtuslikud on ses suhtes V. I. Lenini ideed revolutsioonilise protsessi dialektika küsimuses, majanduse ja poliitika vahekorra küsimuses, uue, sot-

sialistliku ühiskonna arenemise ja sotsialistliku ühiskonna kommunistlikuks ühiskonnaks ülekasvamise küsimuses.

V. I. Lenini arvukatest töödest leiame suurepäraseid musternäiteid dialektika rakendamisest majanduslike ja poliitiliste ülesannete lahendamiseks kõige mitmekesisemates ajaloolistes tingimustes. Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, samuti teiste maade marksistlik-leninlikud parteid kasutavad ja arendavad marksismi edasi maailma revolutsioonilise liikumise kaasaegsete probleemide lahendamisel, sotsialismi ja kommunismi ehitamise ülesannete teostamisel. Dialektilise ja ajaloolise materialismi loovat arendamist tänapäeva teaduse ja praktika andmete üldistamise alusel leiame nõukogude ja välismaa marksistlike filosoofide töödes.

Marksistlik-leninlik filosoofia on *sügavalt parteiline teadus*. See tähendab, et filosoofial on klassiiseloom, filosoofia teenib töölisklassi, töörahvast. Igasugune filosoofia väljendab lõppkokkuvõttes mingi klassi seisukohta, huve. Ent töölisklassi huvid erinevad oluliselt kodanluse, ekspluateerijate huvidest. Proletariaat on tänapäeva ühiskonnas ainus klass, kes oma objektiivse olukorra tõttu on huvitatud ümbritseva tegelikkuse õigest, teaduslikust mõistmisest ja revolutsioonilisest ümberkujundamisest. Sellepärast *ühtib parteilisus* marksistlik-leninlikus filosoofias täiel määral *tõeliselt teadusliku objektiivsusega*. Töölisklassi revolutsiooniline maailmavaade on kõikvõimas, sest see on õige.

Erinevalt marksistlik-leninlikust filosoofiast teenib kodanlik filosoofia, samuti nagu kodanlik ideoloogia tervikunagi, ekspluateerivaid klasse, väljendab nende huve, annab moonutatud, kuid neile kasuliku maailmapildi. See seletub mitte niivõrd üksikute kodanluse ideoloogide subjektiivsete soovide ja püüdlustega, kuivõrd nende objektiivse positsiooniga ekspluateerimisühiskonnas. Kujukaks näiteks selle kohta on tänapäeva kodanlik filosoofia ja sotsioloogia, mis juba ammu on kaotanud teadusliku objektiivsuse ja püüab agaralt õigustada kapitalistliku ühiskonna reaktsiooniliste jõudude rahvavastast poliitikat.

Marksistliku filosoofia parteilisuse printsiip nõuab, et sündmusi hinnataks klassipositsioonilt, nõuab aktiivset

ja järjekindlat võitlust igasuguste antikommunismi avalduste vastu, kodanluse ideoloogia vastu, samuti kodanluse oportunistlike teenrite — parempoolsete ja «pahempoolsete» revisionistide ideoloogia vastu.

§ 3. Mida uurib marksistlik-leninlik filosoofia

Marksistlik-leninlik filosoofia on teadusliku maailmavaate üldteoreetiliseks aluseks. Ta uurib looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise kõige üldisemaid seadusi ja kujundab üldistatud vaadete süsteemi maailma kohta. Ta annab tõeliselt teaduslikud vastused küsimustele, millel on tähtsust kõikidele teaduse ja praktilise tegevuse aladele. Niisugused küsimused on näiteks: milline on maailm oma loomuselt; missugused on maailmas toimuvate muutuste põhjused ja iseloom; mida kujutab endast inimene, tema mõtlemine; kuidas inimene tunnetab loodust ja ühiskonda; kuidas on tekkinud ja mispärast eksisteerivad klassid, rahvused, riik, teadus, moraal; kas säilivad igaveseks sotsiaalsed revolutsioonid; kas on võimalik ette näha tulevast sotsiaalset korda ja juhtida ühiskonna arengukäiku; missugust osa etendab ajaloos rahvahulkade tegevus, nende organiseeritus ja teadlikkus?

Muidugi ei mõista kõik inimesed, et seda laadi filosoofiliste küsimuste õige lahendamine oleneb teaduslikust maailmavaatest. Mõned on naiivsel arvamusel, nagu ei sõltuks iga inimese enese mõttelaad, tema eriline maailmataju üldse mingist filosoofiast. Ometi ei ole see hoopiski nii. Inimene ei ela üksinda, ta elab ühiskonnas ja on alati seotud mingi kollektiiviga. Ei saa aga ühiskonnas elada ja olla samal ajal ühiskonnast sõltumatu. Meie mõtted ja käitumine on alati nii või teisiti seotud teiste inimeste mõtete ja tegudega. Ja omaenda maailmavaate kujundab iga inimene kasvatuse, hariduse saamise ja töötamise protsessis, konkreetses ühiskonnas, selles valitseva maailmavaate mõju all.

Inimesed lahendavad igal sammul mitte ainult tootmisküsimusi või igapäevase elu-olu probleeme, vaid ka niisuguseid küsimusi nagu mõtlemise ja olemise vahe-

kord, kuigi nad ei nimeta seda filosoofia põhiliseks küsimuseks. Mõtleme ju sageli sellele, kas meie eesmärgid ja plaanid, mida kavandame, on reaalsed. Mis aga on plaan, eesmärk? See on meie kavatsus, ideaalne mudel sellest, mis ei eksisteeri veel tegelikkuses, kuid mis tuleb luua, realiseerida. Kui seejuures meie eesmärgid ja plaanid ei vasta tegelikkusele või ei arvesta kõiki tegelikkuse külgi, kui nad ei ole reaalsed, siis neid ei saa ellu viia. Niisugusel juhul viib meie tegevus ootamatuile ja väga sageli soovimatuile tagajärgedele. Marksistlik filosoofia peabki abistama inimesi õigesti mõista ümbritsevat maailma, sügavalt orienteeruda keerukates sündmustes ja faktides, neid õigesti hinnata, oma eesmärke ja ülesandeid õigesti kindlaks määrata ja edukalt tegutseda nende realiseerimiseks.

Marksistlik-leninlik filosoofia lahendab üldteoreetilisi, maailmavaatelisi probleeme, lähtudes dialektilis-materialistlikust tegelikkuse käsitusest. Ta on arvamisel, et maailm on materiaalne, ja uurib maailma sellisena, nagu ta seda tegelikult on, ilma igasuguste väljamõeldud lisanditeta. Nendelt positsioonidelt lahendatakse ka keskne filosoofiline küsimus — mõtlemise ja olemise vahekord.

Maailma materiaalsuse, mateeria primaarsuse tunnistamisest tuleneb vajadus uurida loodusliku ja sotsiaalse olemise arengu seaduspärasusi. Nende uurimisega tegeleb *materialistlik dialektika*, mis vaatleb kõiki maailma nähtusi lakkamatu muutumise ja arenemise protsessis. Need muutused võivad olla kõige mitmekesisemad ja puudutada esemete kõikvõimalikke omadusi, esemete struktuuri, seesmist ehitust. Kui mitmekesistena aga ka näivad muutused, mis toimuvad elavas ja elutus looduses ning ühiskonnas, alati on neil muutustel ühiseid jooni. Marksistlik filosoofia uuribki reaalse maailma muutumise ja arenemise kõige üldisemaid seadusi.

Looduses ja ühiskonnas toimub kõik dialektiliselt. Seda reaalse maailma *objektiivset dialektikat* tunnetab meie mõtlemine ja väljendab seda kõige üldisemates filosoofilistes seadustes, printsiipides, kasutades seejuures maksimaalselt laiu mõisteid ehk kategooriaid. Mispärast mõtlemine suudab õigesti peegeldada objektiivse

maailma dialektikat? Seda aitab meil mõista mõtlemise enese dialektilismaterialistlik käsitus. Marksismi filosoofia uurib kõiki nähtusi, sealhulgas ka mõtlemist, muutumise ja arenemise protsessis. Tuginedes teaduse andmetele näitab ta, et mõtlemine on inimaju produkt ja inimene ise on omakorda looduse ja ühiskonna seaduspärase arengu produkt. Sellepärast ei olegi mõtlemise seadused, mis on tekkinud looduse arengu protsessis, objektiivse maailma seadustega vastuolus, vaid on nendega paratamatult kooskõlas.

Marksistliku dialektika seadused (vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus, eituse eitamise seadus) ja kategooriad (põhjus ja tagajärg, sisu ja vorm, paratamatus ja juhuslikkus jt.) peegeldavad igavesti muutuva maailma kõige üldisemaid omadusi ja seoseid ning on seepärast efektiivsed maailma tunnetamise vahendid.

Näidates tunnetava mõtlemise ja meid ümbritseva tegelikkuse dialektilist seost, märkis V. I. Lenin: «... kui *kõik* areneb, siis kas kehtib see ka kõige üldisemate *mõistete* ja mõtlemise *kategooriate* suhtes? Kui mitte, siis mõtlemine ei ole seotud olemisega. Kui jah, siis on olemas mõistete dialektika ja tunnetuse dialektika, millel on objektiivne tähendus.»[1]

Materialistliku dialektika kasutamine maailma tunnetamiseks on marksistliku *tunnetusteooria* aineks. Marksistlik tunnetusteooria ehk gnoseoloogia uurib igakülgselt keerukat, vastuolulist inimtunnetust kui objektiivse reaalsuse peegeldamist inimese poolt. Ta analüüsib objektiivse maailma peegeldamise erisuguste vormide omapära, uurib niihästi meelelist kui ka loogilist tunnetust, nende omavahelist seost ja selgitab niiviisi meie aistingute, tajude, kujutluste, mõistete loomust ja allikat, avastab tunnetuse kõige üldisemad seaduspärasused. Kas meie mõtlemine, meie poolt loodavad teaduslikud teooriad on suutelised andma välismaailmast õiget peegeldust? Kui jah, siis milline on tõe tunnetamise tee ja kas on teadusliku teooria tõesuse kindlaksmääramiseks olemas usaldusväärset kriteeriumi? Kui-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 247.

das on tunnetuses omavahel seotud suhteline ja absoluutne? Kuidas areneb teaduslik tunnetus? Dialektilise materialismi tunnetusteooria vastabki neile küsimustele.

Marksistlik-leninliku filosoofia lahutamatuks koostisosaks on *ajalooline materialism*, mis kujutab endast dialektilismaterialistlikku ühiskonnakäsitust, ühiskonna arenemise ajaloo ja ühiskonna praeguse seisundi käsitust. Juhindudes dialektilise materialismi üldistest printsiipidest, kasutades dialektilise materialismi seadusi, kategooriaid, tunnetusteooriat ühiskonnaelu selgitamiseks, süvendab ja konkretiseerib ajalooline materialism filosoofilist materialismi ja dialektikat. Kui näiteks ajalooline materialism käsitleb filosoofia põhiküsimust ühiskonna suhtes rakendatult, siis määrab ta kindlaks *ühiskondliku olemise*, majanduslike tingimuste, ühiskondliku tootmise iseloomust sõltuvate tootmissuhete seaduspärase seose inimeste *ühiskondliku teadvusega*, nende poliitiliste, õiguslike, filosoofiliste ja teiste vaadetega.

Ajalooline materialism uurib ühiskonna arenemise kõige üldisemaid seadusi ja eriti nende seaduste avaldumist konkreetsetes ajaloolistes tingimustes; uurib ühiskonna progressi liikumapanevaid jõude, tootmise arenemise seaduspärasusi, klassivõitluse ja revolutsioonide seaduspärasusi; selgitab ühiskondlike ideede teket ja osatähtsust, nende mõju ühiskonna arengule.

Seega on marksistlik-leninlik filosoofia kui looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise kõige üldisemaid seadusi käsitlev teadus terviklik ja harmooniline dialektilismaterialistlik maailmavaade. Väljendades üldistatud kujul tegelikkuse seaduspärasusi, esineb marksistlik-leninlik filosoofia maailma tunnetamise ja ümberkujundamise üldteoreetilise meetodina. Sellepärast on dialektiline ja ajalooline materialism kõikidele teistele teadustele *üldiseks metodoloogiaks*.

Võib tekkida küsimus: miks on konkreetsetele ehk spetsiaalteadustele vaja filosoofiat, tema meetodit, kui näiteks niisugustel teadustel nagu matemaatika, füüsika, bioloogia, ajalugu on omad tunnetusmeetodid? Võib-olla on iga teadus omaette filosoofia? Kui see nii oleks, siis tuleksid konkreetsed ühiskonna- ja loodus-

teadused toime ilma filosoofiata. Ent sellised vaated on täiesti ekslikud. Üldse igasugusest filosoofiast, ükskõik millisest filosoofiast «vaba» olla on võimatu; väga sageli peituvad näilise maailmavaatelise «ükskõiksuse» ja «erapooletuse» taga meile võõra idealistliku filosoofia vaated.

Loodus- ja ühiskonnateaduste tormiline arenemine ei saa teaduslikku materialistlikku maailmavaadet asendada või välja tõrjuda juba ainult sellepärast, et üksnes filosoofia suudab saavutada maksimaalse üldistamise astme. Igasugune konkreetne teadus uurib seaduspärasusi, mis on iseloomulikud ainult teatavale nähtuste valdkonnale. Mis puutub dialektilise materialismi seadustesse ja kategooriatesse, siis hõlmavad need, nagu juba ütlesime, eranditult kõiki maailma nähtusi.

Teaduse arenemise ajalugu näitab, et ebaõiged filosoofilised lähteprintsiibid on sageli isegi kõige silmapaistvamaid teadlasi ummikusse ajanud. See on ka arusaadav. Peab ju iga teadus nii või teisiti lahendama küsimuse, milline on tema poolt uuritavate nähtuste loomus ja mis laadi iseloomuga on nähtuste aluseks olevad seadused.

Teaduse ja filosoofia seos ilmneb eriti kujukalt neil perioodidel, millal tehakse suuri avastusi ja lammutatakse vanu, juba stabiliseerunud teaduslikke mõisteid, printsiipe, hinnatakse ümber lähteseisukohti ja mõnikord ka seadusi. Raamatus «Materialism ja empiriokrititsism» näitas V. I. Lenin, et dialektika mittetundmine, oskamatus eristada füüsika teooriates absoluutset ja suhtelist, viib paljusid silmapaistvaid loodusteadlasi ekslikele, idealistlikele järeldustele, väidetele, nagu ei peegeldaks teaduse seadused mitte midagi objektiivset. Ta märkis korduvalt, et ilma soliidse filosoofilise põhjenduseta ei suuda loodusteadused järjekindlalt võidelda reaktsioonilise maailmavaatega, mis alati on nii või teisiti seotud surevate klasside huvidega.

Muidugi oleks suur eksitus arvata, et marksistlik filosoofia on «teaduste teadus» ja seisab kõikidest teistest teadustest kõrgemal. Dialektiline materialism võtab arvesse ja üldistab sügavalt loodusteaduste uuemaid andmeid ning rikastab ja arendab sel pinnal edasi oma seadusi, mõisteid, kategooriaid. Dialektilismaterialist-

liku filosoofia ja loodusteaduse liitu, mille vajalikkusest kirjutas V. I. Lenin, on tarvis niihästi loodusteadustele kui filosoofiale endale, sest vastasel korral kaotaks filosoofia loova iseloomu ja muutuks teaduse arengu pidurdajaks.

Loodusteaduste kohta öeldu kehtib täiel määral ka nende teaduste kohta, mis uurivad mitmesuguseid ühiskonnaelu külgi. Ajaloo-, majandus-, õigus- ja teised ühiskonnateadused avavad ajaloo, majandussuhete, õigusvormide jne. arenemise seaduspärasused. Seejuures ükski ühiskonnateadus, kui ta uurib oma uurimisvaldkonda kuuluvaid seaduspärasusi, ei saa ignoreerida ühiskonna kui terviku arenemise kõige üldisemaid seadusi, s. t. neid seadusi, mida uurib ajalooline materialism. Neid üldisi seadusi tundmata ei ole võimalik teaduslikult seletada ühiskondliku protsessi mitmesuguste külgede vastastikust mõju.

Ometi tekib just sel alal väga palju üldmetodoloogilisi probleeme. Missuguses vahekorras on näiteks majandus ja poliitika, teadus ja tootmine, tootmise arengutase ja materiaalsete hüvede jaotamise vormid?

Need ja teised filosoofilised probleemid omavad suurt printsipiaalset tähtsust ühiskonnateadustele enestele. Peale selle on nad olulised ka paljude eluliselt tähtsate küsimuste lahendamisel, näiteks niisuguste lahendamisel, mis puudutavad majanduse planeerimist, majanduse juhtimise meetodeid jne.

Dialektiline ja ajalooline materialism aitavad mõista niisuguseid keerukaid küsimusi nagu klasside ja riikide suhted, kapitalistliku ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise vajadus, Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ja kõikide teiste vennasparteide poliitika teaduslikud alused, rahvusvahelise kommunistliku liikumise ja töölisliikumise ülesanded. Tuginedes teaduslikule filosoofiale, võtavad marksistlik-leninlikud parteid oma poliitika kindlaksmääramisel arvesse reaalset klassijõudude paigutust, rahvussuhteid ja teisi kõige tähtsamaid objektiivseid ühiskonnaelu tegureid, samuti ka töörahva hulkade organiseerituse ja teadlikkuse taset.

Niisiis, dialektilise ja ajaloolise materialismi tundmine on vajalik niihästi konkreetsete teaduste edukaks

arenguks kui ka kaasaegse ühiskondliku elu kõige keerukamate protsesside olemuse mõistmiseks ja praktiliste ülesannete lahendamiseks mis tahes inimtegevuse sfääris. Just sellepärast on marksistlik-leninlik filosoofiateadus kommunismi ehitamise teoreetiliseks vundamendiks. Ta etendab tähtsat osa nende ülesannete lahendamisel, mis seati NLKP XXIII kongressil.

Filosoofilist teooriat ei saa pidada lõplike sõnastuste, seisukohtade, dogmade summaks, nii et need sõnastused tuleks ainult meelde jätta, mehhaaniliselt pähe tuupida ja neid sobivatel juhtudel tsiteerida. Õigesti mõistetud filosoofiline teooria on vajalik selleks, et sügavalt lahti mõtestada, analüüsida ja üldistada reaalseid protsesse, looduse ja ühiskonna nähtusi, lahendada praktilisi ülesandeid.

Tõstes esile F. Engelsi sõnu, et *marksism pole dogma, vaid tegevusjuhend*, kirjutas V. I. Lenin: «Selles klassikalises teesis on suurepärase jõu ja ilmekusega rõhutatud marksismi seda külge, mis jäetakse pahatihti kahe silma vahele. Seda kahe silma vahele jättes me teeme aga marksismi ühekülgseks, vigaseks, elutuks, võtame ära tema elava hinge, me õõnestame tema teoreetilisi põhialuseid — dialektikat, õpetust igakülgsest ajaloolisest arenemisest, mis on täis vastuolusid; me õõnestame tema sidet ajastu kindlate praktiliste ülesannetega, mis võivad muutuda igal uuel ajaloo käänakul.»[1]

Teaduslik dialektilismaterialistlik maailmavaade on rahvahulkade kommunistliku teadlikkuse, ideelise veendumuse kujunemise aluseks. Marksistliku filosoofia sügav ja loov õppimine kasvatab inimestes oskust hinnata uut, eesrindlikku, kasvatab leppimatust kõige reaktsioonilise, konservatiivse vastu, olgu see apoliitilisus või nihilistlik suhtumine sotsialismi ideaalidesse ja saavutustesse, eraomandusliku psühholoogia jäänused või kodanlik ja väikekodanlik tegelikkuse tajumine.

Marksismi elujaatav filosoofia on võimas jõud, mis innustab aktiivselt võitlema parema, helge elu eest ja aitab kaasa teadlike kommunismi eest võitlejate kasvatamisele ja enesekasvatamisele. Marksismi filosoofia

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 20.

suurendab kogu nõukogude rahva ja iga üksiku inimese loovat energiat, aitab edukalt ehitada kommunistlikku ühiskonda.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Mis on filosoofia põhiküsimus?*
2. *Milles on idealismi ja materialismi, metafüüsika ja dialektika vastandlikkus?*
3. *Millised on materialismi ja dialektika arenemise peamised ajaloolised etapid?*
4. *Mispärast on dialektiline ja ajalooline materialism kvalitatiivselt uus, kõrgem aste filosoofia arengus?*
5. *Mida uurib marksistlik-leninlik filosoofia ja milline on tema suhe teiste teadustega? Milles seisab filosoofia parteilisus?*

MAAILMA MATERIAALSUS. MATEERIA JA TEADVUS

Meid ümbritsevas maailmas eksisteerib arvutu hulk kõige mitmekesisemaid esemeid ja nähtusi. Nad kerkivad meie ette ühtse tervikuna. Seepärast peab teaduslik filosoofia aitama õigesti vastata küsimustele: mis on maailma ühtsuse reaalseks aluseks ja millised on maailma olemise üldised vormid? Maailma ühtsuse küsimuse dialektilismaterialistlikust lahendusest lähtudes võime selgitada, mis on teadvus, kuidas ta on tekkinud ja arenenud.

§ 1. Maailma ühtsus

Mis on maailm kui ühtne tervik — on vist küll üks kõige vanemaid küsimusi. Niipea kui inimene oli õppinud eristama ümbritseva maailma arvukaid ja mitmekesiseid protsesse ning nähtusi ja mõistma iseennast, oma *Mina*, tekkis tal vajadus vastata sellele küsimusele, mis aja jooksul sai filosoofilise väljenduse.

Neid filosoofilisi õpetusi, mis tunnistavad, et meid ümbritseval maailmal on ühtne alus, nimetatakse *monistlikeks* (kreeka keeles *monos* — üks). Filosoofias on kujunenud kaks vastandlikku arusaamist maailma ühtsusest. Need filosoofid, kes on arvamisel, et maailma aluseks on mateeria, ja tunnistavad, et maailma ühtsus seisab tema materiaalsuses, kaitsevad *materialistliku monismi* joont. Vastupidiselt sellele lähtuvad *idealistliku monismi* esindajad sellest, et kõige eksisteeriva aluseks on idee, mõtlemine, vaim.

Mõned filosoofid väidavad, et maailma ühtsus on tema olemises, s. t. selles, et maailm eksisteerib, on olemas. Kuid siis kerkib küsimus, kuidas tuleb mõista seda olemist, eksistentsi. Objektiivsed idealistid taandavad olemise mingi maailmavaimu, mittemateriaalse jõu avaldusteks. Subjektiivsed idealistid teevad maailma

olemise sõltuvaks inimese teadvusest. Niisugune arusaamine olemisest on väär ja selle kummutavad teaduse ja praktika andmed, mis näitavad, et olemine on objektiivne maailm ise.

Niisiis, väidet, et maailma ühtsus on tema olemises, ei saa pidada õigeks, sest olemist ennast võib käsitada mitte ainult materialistlikult, vaid ka idealistlikult. F. Engels märkis, et maailma olemine on küll maailma ühtsuse eelduseks, sest maailm peab olemas olema, muidu ta ei saa ühtne olla. Ometi ei seisa maailma ühtsus maailma olemises. «Maailma tõeline ühtsus,» kirjutas ta, «seisab tema materiaalsuses, ja see viimane on tõestatav mitte paari žongleeriva lausega, vaid filosoofia ja loodusteaduse pika ja vaevarohke arenguga.»[1]

On ka niisuguseid filosoofe, kes ei tunnusta maailma ühtsust. Nii tuntakse filosoofia ajaloost *dualistlikke* õpetusi (ladinakeelsest sõnast «duo» — kaks), mis tunnistavad maailma aluseks kaks võrdõiguslikku alget — mateeria ja vaimu. Dualismi kujukaks esindajaks oli XVII sajandi prantsuse filosoof René Descartes. Vaadeldes materiaalse ja vaimse vastastikust suhet, teevad dualistid eksliku järelduse, et mateeria ja vaim eksisteerivad teineteisest sõltumatult ja neil ei ole midagi ühist.

Ideed, et vaimne ei sõltu materiaalsest, hing ei sõltu kehast, kasutavad ka kaasaegsed õpetlased kapitalistlikes maades (näiteks mõned füsioloogid ja psühholoogid). Nad püüavad tõestada, et esmajärgulist osa eluprotsessides etendab üleloomulik vaim ja et psüühilised protsessid ei ole seotud organismis toimuvate füsioloogiliste muutustega. See aga on vastuolus tänapäeva teaduse andmetega; teadus on kogunud suure hulga materjali, mis lükkab ümber seda laadi vaated.

Materialistlikud filosoofid on alati püüdnud seletada maailma ühtsust, lähtudes maailma materiaalsusest. Nii heitsid XVIII ja XIX sajandi materialistid kõrvale niihästi dualistlikud kui ka usulis-idealistlikud kujutlused maailmast ja püüdsid põhjendada maailma materiaalsuse ideed. Ent Marxi-eelse perioodi materialistid ei olnud materialistliku monismi printsiibi läbiviimisel järjekindlad. Loodusekäsituses lähtusid nad sellest printsii-

[1] F. Engels, Anti-Dühring, 1954, lk. 40.

bist ning väitsid, et kõikide looduse objektide ja nähtuste aluseks on materiaalne alge. Kuivõrd aga tolle aja teadus polnud avastanud paljusid nähtuste ja protsesside seoseid, ühtede olemise vormide teisteks muundumise seaduspärasusi, olid materialistid metafüüsika positsioonil ega uurinud looduse esemete ja nähtuste seost, vastastikust toimet ning arengut. Seetõttu oli nende arusaamine maailma materiaalsest ühtsusest lihtsustatud iseloomuga.

Peale selle ei laiendanud marksismieelsed materialistid materialistliku monismi printsiipi ühiskonna elule. Sotsiaalseid nähtusi käsitasid nad mitte ainult metafüüsiliselt, vaid ka idealistlikult; nad ei jõudnud arusaamiseni, et ka ühiskonna elul on materiaalne alus ja selleks aluseks on ühiskondlik olemine.

Tõeliselt teaduslik maailma ühtsuse käsitus on võimalik ainult dialektilise materialismi positsioonilt. Dialektiline materialism esindab materialistliku monismi kõrgeimat vormi, mis oluliselt erineb Marxi-eelse perioodi materialistide monismist. See erinevus on järgmine.

Esiteks, marksistlik filosoofia käsitleb loodust dialektika printsiipidest lähtudes, s. t. objektiivse tegelikkuse esemete ja nähtuste üldisest, universaalsest seosest ja vastastikusest mõjust lähtudes.

Teiseks, dialektiline materialism uurib maailma ühtsust lahutamatus seoses arenemise printsiibiga.

Lõpuks, kolmandaks, marksistlik filosoofia laiendab maailma ühtsuse dialektilismaterialistliku käsituse ka ühiskonnale ega piira seda ainult loodusega.

Dialektilise materialismi õpetust maailma ühtsusest ja seaduspärasest arengust tõestab kogu teadusliku tunnetuse areng. Materiaalse ühtsuse printsiibi põhjendamises etendasid tähtsat osa XIX sajandi kolm suurt loodusteaduslikku avastust, millest räägib F. Engels oma teoses «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp» ja mida juba mainisime.

Esimene neist — kõikide elusorganismide rakulise ehituse avastamine — näitas orgaanilise looduse struktuurset ühtsust ja tõi järeldusele, et elusloodusesi toimuvate mitmekesiste muutuste aluseks on ühised seadused.

XIX sajandi teine suur loodusteaduslik avastus — energia jäävuse ja muundumise seadus — oli loodustea-

duslikuks tõestuseks mitmesuguste looduse protsesside materiaalse ühtsuse ja vastastikuse seose kohta. Selgus, et niisugused nähtused nagu mehhaaniline liikumine, soojus, elekter, keemiline energia on omavahel lahutamatult seotud ja võivad üksteiseks üle minna.

XIX sajandi loodusteaduse kolmas suur avastus — Darwini teooria — näitas kõigi elusorganismide, sealhulgas ka inimese ühist päritolu ja arengu ühtsust.

Järgnevad avastused kinnitasid veelgi materialistlikku vaadet, mille kohaselt loodus on üksteisega vastastikuses toimes olevate materiaalsete esemete ja nähtuste ühtne süsteem. Suurt osa maailma ühtsuse mõistmises etendas spektraalanalüüs, mille abil on võimalik kindlaks teha hõõguvas gaasilises olekus olevate kehade keemilist koostist. Spektraalanalüüs näitab, et taevakehad koosnevad ühtedest ja samadest keemilistest elementidest, millel on ühine materiaalne loomus. Materiaalsete objektide ühtsust tõestab ka see, et kõigi keemiliste elementide aatomid koosnevad ühesugustest elementaarosakestest (prootonitest, neutronitest, elektronidest).

Käesoleval ajal leiab materialistlik õpetus maailma ühtsusest üha uusi teaduslikke kinnitusi tänu sellele, et meie teadmised eluprotsesside materiaalsete aluste kohta ja elusmateeria arengut valitsevate seaduspärasuste kohta muutuvad üha sügavamaks. Bioloogiateadused uurivad elavat rakku kaasajal juba molekulaarsel tasemel, kasutades kaasaegseid seadmeid ja uurimismeetodeid. Biokeemia, molekulaarbioloogia, geneetika on kindlaks teinud, et peale valkude etendavad eluprotsessides suurt osa nukleiinhapped, mis on pärilike omaduste ja tunnuste spetsiifiliseks materiaalseks substraadiks ja edasiandjaks. Viimasel ajal on avastatud, et pärilikkus kui bioloogiline omadus on seotud nukleiinhapete ja valkaine teatud liiki vastastikuse mõjuga.

Kõrgema närvitalitluse füsioloogia ja psühholoogia kaasaegsed andmed avavad ikka rohkem inimteadvuse sõltuvuse materiaalsetest teguritest ja näitavad niiviisi, et maailmas ei ole mitte midagi, mis ei oleks mateeria poolt tekitatud.Teadvus, mõtlemine, nagu ka kõik eluprotsessid, ei saa avalduda ega eksisteerida väljaspool materiaalset, ilma ajuta või ajust sõltumatult.

Eriti suur tähtsus maailma materiaalse ühtsuse õigel mõistmisel on ühiskonna elu materialistlikul seletamisel. Ühiskonna elu materiaalse aluse ja ühiskonnas toimivate objektiivsete seaduste avastamine võimaldas tõestada, et ühiskonna elu ei sisalda midagi salapärast või üleloomulikku ja on materiaalse maailma arengu resultaat, selle arengu kõrgeim aste.

Niisiis, nagu näeme, kinnitavad teaduse andmed täielikult dialektilise materialismi seisukohta, et maailma ühtsus seisab tema materiaalsuses. Mis on mateeria, millised on tema põhiomadused?

§ 2. Mateeria mõiste

On raske leida niisugust filosoofilist koolkonda või niisugust filosoofi, kes tuleks toime ilma terminita «mateeria». Sellepärast on loomulik, et see termin on eri aegadel ja erinevates filosoofilistes teooriates omandanud erineva mõtte ja tähenduse. Ka käesoleval ajal toimuvad filosoofide ja teiste teadlaste hulgas ägedad vaidlused mateeria olemuse küsimuses.

Vana-aja materialistid mõtlesid mateeria all maailma algainet, seda «ehitusmaterjali», millest koosneb kõik aineline, kehaline. Nagu juba teame, pidasid ühed lähtealgeks vett, teised õhku, kolmandad tuld, kusjuures nad arvasid, et kõik tekib veest, õhust või tulest ja kõik muutub uuesti selleks. Edasi esitati filosoofias geniaalne oletus, et kõik aineline koosneb aatomitest, tibatillukestest materiaalsetest osakestest, mis on muutumatud ja jagamatud ning liiguvad igavesti tühjuses. Seejärel hakati mateeria all mõistma mitmekesiste looduse objektide ja nähtuste igavesti eksisteerivat ühist alust.

Marksismieelses materialistlikus filosoofias ja loodusteaduses olid seda laadi vaated mateeria küsimuses üldiselt tunnustatud. Vaidlus käis selle üle, kas mateeriat võib pidada kõikide asjade loomulikuks põhjuseks või on peale mateeria olemas veel «algpõhjus»; mispärast kõik materiaalsed objektid on lakkamatus liikumises ja mis on liikumise allikaks; kas mateeria on ühtlane ning kas mateeria on mõeldav erinevana konkreetsetest meeleliselt tajutavatest asjadest? Seejuures oldi

arvamisel, et mateeria kui kõikide asjade alus on piisavalt tunnetatud, kui on avastatud aatomite liikumise seadused. Tol ajal püüdsid paljud teadlased taandada füüsikalisi ja keemilisi protsesse aatomite mehhaanilisele ümberpaiknemisele.

Ent sajandivahetusel kohtas teadus raskusi, mis esimesel pilgul võisid näida lahendamatuina. Tehti suured avastused, mis kummutasid tol perioodil valitsenud kujutlused aatomite jagamatuse ja materiaalsete osakeste mõningate teiste omaduste küsimuses, samuti energia küsimuses. Füüsikud tungisid mikromaailma, s. t. aatominähtustesse ja kohtasid siin materiaalsete osakeste ebatavalisi omadusi ning uusi energialiike.

Kõigepealt avastati elektron, mis osutus aatomist palju väiksemaks. Elektron võib liikuda kiirusega, mis on võrreldav valguse kiirusega (valguse kiirus on 30 000 kilomeetrit sekundis). Niisugustel tingimustel ei jää elektroni mass muutumatuks, vaid muutub tunduvalt, sõltudes elektroni liikumise kiirusest. Kuna aga tollal mõeldi mateeria all kõike ainelist, millel on olemas muutumatu mehhaaniline mass, siis viis elektroni massi muutumine mõttele, et elektron ei ole materiaalne, järelikult aatom «dematerialiseerub» ja mateeria kaob.

Niisugune järeldus tehti ka radioaktiivsuse avastamisest. Radioaktiivsus ehk radioaktiivne kiirgus on mõnede keemiliste elementide, näiteks raadiumi omadus. Ilmnes, et kiirgus toimub vahetpidamata ja nii intensiivselt, et raadium ise kaotab massi. Selle põhjal tegid mõned füüsikud järelduse, et radioaktiivsuse avastamine kinnitab samuti mateeria kadumist.

Füüsika uued avastused sattusid ilmselt vastuollu vanade metafüüsiliste kujutlustega mateeriast ja selle omadustest. Saabus füüsika kriis. Mõned loodusteadlased tulid ekslikule järeldusele, nagu oleks mateeria mõiste vananenud, nagu ei oleks mingit meie teadvusest sõltumatut objektiivset reaalsust. Idealistlik filosoof ja füüsik Ernst Mach püüdis tõestada, et füüsika uurib aistingute seoseid, mitte aga asjade seoseid, et aatomid ei eksisteeri reaalselt, et mitmesugused mateeria liigid on vaid meie aistingute kompleksid. Teine idealist ja loodusteadlane Wilhelm Ostwald oli arvamisel, et mõisted «mateeria» ja «vaim» tuleb asendada mõistega «ener-

gia». Mahhistid eitasid loodusseaduste objektiivset iseloomu ja väitsid, et inimese mõistus kujundab seadusi vaid selleks, et oleks mugavam maailma seletada, vaadeldavaid nähtusi korrastada.

V. I. Lenin analüüsis raamatus «Materialism ja empiriokrititsism» teaduses kujunenud olukorda ja näitas ära füüsika kriisi põhjused. Ta näitas, et idealism kasutab vanade mõistete põhjaliku lammutamisega seotud raskusi ja moonutab teaduse saavutusi. «Tänapäeva füüsika kriisi *olemus*,» ütles V. I. Lenin, «seisab vanade seaduste ja põhiprintsiipide purunemises, väljaspool teadvust oleva objektiivse reaalsuse kõrvaleheitmises, s. o. materialismi asendamises idealismi ja agnostitsismiga.»[1]

Mispärast hakkas tol ajal füüsikute hulgas levima idealistlik tendents? V. I. Lenin näitas, et uus füüsika on idealismi sattunud peamiselt sellepärast, et loodusteadlased ei tundnud dialektikat. Paljud neist ei suutnud ületada mehhanistlikke kujutlusi, millede järgi materiaalsete objektide omadusi peeti muutumatuiks, ja pidasid endiselt kinni arvamusest, et niisugused asjade omadused nagu mass, läbimatus, inerts on jäädavalt antud, muutumatud. Aatomeid peeti näiteks jagamatuteks elementideks, millel on alati muutumatud omadused. Materiaalsete objektide (eriti aatomite ja nende omaduste) tunnistamine muutumatuteks on metafüüsilise, mehhanistliku materialismi põhiprintsiip.

Just metafüüsilised kujutlused tõidki mõningaid loodusteadlasi järeldusele, nagu oleks mateeria kadunud. Tegelikult aga, nagu näitas V. I. Lenin, tähendasid füüsika uued avastused, et kaob mitte mateeria, vaid «kaob see piir, milleni me tundsime mateeriat seni, meie teadmus tungib sügavamale; kaovad sellised mateeria omadused, mis varem näisid absoluutsetena; muutumatuina, esmalistena... ja mis osutuvad nüüd suhtelisteks, omasteks ainult mateeria mõnele olekule»[2].

Metafüüsilise ja dialektilise materialismi erinevuste ignoreerimine, *dialektika mittetundmine või unustamine viib* paratamatult *välja filosoofilisele idealismile,*

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 237—238.
[2] Sealsamas, lk. 240.

mis püüab tõlgendada mateeriat kui teadvusest tulenevat, kui teadvuse suhtes sekundaarset.

Ühtlasi ei tohi unustada idealismi ja agnostitsismi leviku *sotsiaalseid ja klassilisi põhjusi*. Tänapäeva kodanlus ja tema filosoofilised teenrid on huvitatud sellest, et õnnestuks juurutada moonutatud maailmakäsitust, mida nad kasutavad teoreetilise relvana võitluseks ainsa teadusliku, marksistlik-leninliku filosoofia vastu.

Dialektiline materialism lükkab tagasi idealistide teadusevastased ja reaktsioonilised filosoofilised väljamõeldised. Dialektilismaterialistliku maailmakäsituse järgi on meid ümbritsev maailm lõpmatult mitmekesine ning kõikidel asjadel ja nähtustel on oma iseärasused, erilised omadused. Ent on ka niisugune omadus, mis on kõikidele asjadele ja nähtustele ühine. See on omadus eksisteerida teadvusest sõltumatult, olla objektiivne reaalsus. Ülimalt lai teaduslik mõiste ehk kategooria «mateeria» hõlmab kõike, mis eksisteerib objektiivselt. V. I. Lenin kirjutas *mateeriat defineerides*: «Mateeria on filosoofiline kategooria selleks, et tähistada objektiivset reaalsust, mis on inimesele antud tema aistingutes, mida kopeerivad, fotografeerivad, peegeldavad meie aistingud, mis eksisteerib neist sõltumatult.»[1]

Lenini poolt antud mateeria definitsioon väljendab teadusliku materialistliku maailmavaate põhialuseid. Mateeria on objektiivne maailm, mis eksisteerib teadvusest sõltumatult. Inimene tajub materiaalset tegelikkust, tajub mitmekesiseid mateeria avaldusvorme, tunnetab välismaailma ja selle arenemise seaduspärasusi. Mateeria ja teadvuse, materiaalse olemise ja mõtlemise selge eristamine on üks peamisi jooni, mis eraldab materialismi idealismist.

Marksistlik-leninliku filosoofia õpetus mateeriast kui objektiivsest reaalsusest relvastab tänapäeva teadust võitluseks idealismi vastu. Kaasaegse füüsika uurimisobjektide reaalsuse küsimust tõlgitsevad idealistid seniajani moonutatult. Nad seavad mikroobjektide («elementaarosakeste») objektiivse olemasolu kahtluse alla või eitavad hoopis nende eksistentsi sel alusel, et mikromaailma objekte ei ole võimalik vahetult jälgida.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 113.

TÜ Raamatukogu

Seda laadi arutluste paikapidamatus ilmneb juba sellestki, et idealistid teevad mikroobjektide reaalsuse sõltuvaks meie vaatlustest. Tänapäeva teadus ja praktika lükkavad ümber idealistide väljamõeldised, luues seadmeid, mis fikseerivad «elementaarosakesi» ja kinnitavad niiviisi nende objektiivset eksistentsi. Isegi sel juhul, kui «elementaarosakesi» võib ainult kaudselt fikseerida, ei anna see alust järeldusele, nagu ei oleks nad objektiivne reaalsus. Nad eksisteerivad ju sõltumatult sellest, kas keegi neid tajub või mitte.

Dialektiline materialism põhjendab teaduse jaoks tähtsat järeldust, et materiaalne maailm on lõpmatult mitmekesine ja iga selle objekt, olgu see veetilk või üksik aatom selles tilgas, on lõpmatult keerukas, tal on ammendamatu hulk omadusi. *Mateeria ammendamatust sügavuti* põhjendas V. I. Lenin juba meie sajandi alguses, kui avastati elektron. Järgmistel aastatel avastati kümneid teisi «elementaarosakesi» (prootonid, neutronid, mesonid jt.). Nende osakeste avastamine kinnitas V. I. Lenini järeldust mateeria lõputust keerukusest ja mateeria avaldumisvormide lõputust hulgast. Seejuures ei saa mateeria ammendamatust sügavuti mõista ainult nii, et tänapäeva teadus avastab üha uusi «elementaarosakesi». Teaduse andmed näitavad, et iga osakese omadused on samuti ammendamatud.

Mateeria lõputust *mitmekesisusest* räägib ka see fakt, et mateeria eksisteerib mitte ainult kui *aine* (kõik meid ümbritsevad esemed liivaterast taevakehadeni, mis koosnevad «elementaarosakestest»), vaid ka kui *väli* (elektromagnetiline väli, tuumaväli, gravitatsiooniväli). Need kaks mateeria põhiliiki on omavahel tihedasti seotud ja võivad teineteiseks muunduda. Elektroni ja positroni, s. t. kahe vastupidise laenguga aineosakeste vastastikuse toime puhul tekivad footonid — elektromagnetilise välja kvandid. Ühtlasi tekitavad footonid teatud tingimustel elementaarosakeste paari — elektroni ja positroni. Uurides aine ja välja seost, vastastikust toimet ja vastastikuseid muundusi, tunnetab teadus ikka sügavamini eluta looduse omadusi.

Viimasel ajal on tunduvalt rikastunud ka meie teadmised elusmateeria suhtes. Teadus jõuab ikka lähemale elu saladuste avastamisele. Suur tähtsus selles suhtes

on elava üksikute komponentide kunstlikul sünteesimisel. Nii on viimaste aastatega sünteesitud valk-insuliin, lihtsamad nukleiinhapped, paljud vitamiinid jne.

V. I. Lenin rääkis, et inimmõistus on avastanud looduses palju eriskummalist ja avastab seda veelgi rohkem. Kuidas aga ka ei muutuks loodusteaduse vaated mateeria ehituse suhtes, milliseid uusi avastusi füüsika, keemia, bioloogia ja ükskõik millise teise teaduse alal ka ei tehtaks, ei saa need avastused kõigutada või ümber lükata mateeria mõistet kui filosoofilist kategooriat, mida kasutatakse objektiivse reaalsuse tähistamiseks.

Lenini mateeria-definitsioon hõlmab ka sotsiaalset tegelikkust, ühiskondlikku olemist, mis samuti eksisteerib inimeste tahtest ja teadvusest sõltumatult. «Materialism üldse,» kirjutas V. I. Lenin, «tunnustab objektiivselt reaalset olemist (mateeriat), mis on sõltumatu inimkonna teadvusest, aistingust, kogemusest jne. Ajalooline materialism tunnistab ühiskondliku olemise inimsoo ühiskondlikust teadvusest sõltumatuks. Nii seal kui siin on teadvus ainult olemise peegeldus, parimal juhul tema ligikaudu õige (adekvaatne, ideaalselt täpne) peegeldus.»[1]

Küsimust, kuidas ühiskondlik teadvus peegeldab ühiskondlikku olemist, ja rida teisi sellega seotud filosoofilisi küsimusi vaadeldakse eraldi käesoleva raamatu selles osas, kus räägitakse ajaloolisest materialismist. Siinkohal on aga vaja märkida, et filosoofiline järeldus, mille kohaselt ühiskondlik olemine eksisteerib sõltumatult ühiskondlikust teadvusest, on väga tähtis ühiskonnateadustele, samuti on see tähtis praktiliste ülesannete lahendamiseks kõikidel inimtegevuse aladel.

Marksistlik-leninliku filosoofia õpetus mateeriast ei piirdu järeldusega, et materiaalne maailm eksisteerib objektiivselt. See õpetus sisaldab ka mateeria eksisteerimise vormide küsimust.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 302.

§ 3. Liikumine, ruum ja aeg kui materiaa eksisteerimise vormid

Mis on liikumine, ruum ja aeg? Kas need on paratamatud omadused, mis esinevad kõikidel reaalse maailma esemetel ja protsessidel? Nendel küsimustel on sügav filosoofiline mõte.

Et õigesti aru saada, mis on liikumine, tuleb seda käsitleda dialektilise materialismi seisukohalt, heites kõrvale metafüüsika ja idealismi. Seda tegidki marksistliku filosoofia rajajad. «Liikumine sõna kõige üldisemas tähenduses,» kirjutas F. Engels, «kus liikumist mõistetakse kui materiaa eksisteerimise viisi, kui materiaale seesmiselt omast atribuuti, hõlmab kõiki universumis toimuvaid muutusi ja protsesse, alustades lihtsast kohamuutusest ja lõpetades mõtlemisega.»[1]

Niisiis, *materiaa suhtes rakendatult tähendab liikumine muutumist üldse*. Igasugused materiaalsete objektide muutused, olgu need esemete füüsikaliste või keemiliste omaduste muutumine, Päikesel või kosmilises ruumis toimuvad muutused, muutused elusorganismide maailmas või ühiskonnas — kõik see on liikumine. Seejuures on liikumise allikaks alati ja kõikjal objektidele seesmiselt omased vastuolud. Vastuolud eksisteerivad eranditult kõikides esemetes ja nähtustes. Iseliikuv materiaa ei vaja üleloomulikku liikumapanijat. *Liikumine on materiaa eksisteerimise viis*. See tähendab, et materiaa ei saa eksisteerida ilma liikumiseta. Liikumine on seepärast niisama objektiivne nagu materiaa ise.

Kuivõrd materiaa on igavene, loodamatu ja hävimatu, siis ka materiaa lahutamatu põhiomadus — *liikumine* on samuti *igavene, loodamatu ja hävimatu*. See äärmiselt tähtis filosoofiline seisukoht leiab kinnituse energia jäävuse ja muundumise seaduses. Nimetatud seadus konstateerib, et igasuguste materiaalsete muutuste puhul jääb üldine energiahulk muutumatuks, konstantseks, s. t. liikumise hulk säilib. Seejuures on liikumine hävimatu mitte ainult kvantitatiivselt, vaid ka kvalitatiivselt, sest materiaalne liikumine on suuteline lõputult üle minema ühest olekust teise.

---

[1] F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn 1962, lk. 43.

Liikumist ei ole võimalik mateeriast lahutada. Mateeria ja liikumise lahutamatu seose loodusteaduslikuks väljenduseks on energia ja massi vastastikuse seose seadus, mis väidab, et iga massi omav materiaalne objekt omab ka teatud kindla hulga energiat, mis vastab sellele massile. Seepärast võib ütelda: seal, kus on mateeria, on alati ka liikumine; ja vastupidi: seal, kus on liikumine, on alati ka mateeria.

Rangelt kooskõlas teadusega tõestab dialektiline materialism, et täielikult paikapidamatud on tänapäeva idealistide vaated, millega liikumine lahutatakse mateeriast, ja idealistlikud «teooriad», mille kohaselt «puhas» liikumine eksisteerivat mateeriata. Selleks tõlgitsetakse mateeria ja energia vastastikust seost kui massi muutumist energiaks. Kuigi mass on energiaga seotud, ei saa mass tegelikult energiaks muutuda, samuti nagu mateeria ei saa muutuda liikumiseks. *Liikumine* kui mateeria lahutamatu omadus, kui mateeria olemise vorm, *on igal pool ja alati mateeriaga seotud, mateeria aga on igal pool ja alati liikumises.*

Marksistliku filosoofia seisukohad liikumise objektiivsuse küsimuses, liikumise ja mateeria lahutamatu seose küsimuses näitavad teadusele teed liikuva mateeria konkreetsete omaduste tunnetamiseks, mitmekesiste loodusnähtuste tunnetamiseks ja aitavad võitu saada idealismi ja religiooni propageerijate väidetest, nagu tekiks energia mateeria hävimise arvel ja nagu loodaks mateeriat eimillestki.

Liikumine on oma loomuselt *vastuoluline*. Liikumise vastuolulisus avaldub selles, et niisugused liikumise omadused nagu *muutlikkus* ja *püsivus* esinevad teineteisega lahutamatult seotuna. Maailma igavene ja üldine muutlikkus ei välista hoopiski suhtelise püsivuse, suhtelise paigalseisu momente, asja, eseme, nähtuse ajutisi tasakaaluolekuid. Kui ei oleks seda püsivust, kujutaks maailm endast tohutut kaost, milles ei saaks üldse rääkida esemetest ja nähtustest.

Maailmas on olemas mitmekesised mateeria olekud ja avaldused (aatomid, molekulid, elektromagnetiline väli, gravitatsiooniväli, elusloodus mitmekesised nähtused, mitmekesised ühiskondlikud nähtused jne.). Kõik need erineva kvaliteediga olekud on alatises liikumises, mis

avaldub mitmesugustes vormides. Eristatakse järgmisi *mateeria liikumise põhivorme:* mehhaaniline, füüsikaline, keemiline, bioloogiline ja sotsiaalne.

Mehhaaniline liikumine hõlmab mitmesuguste kehade ümberpaiknemist ruumis: pisimate osakeste liikumist, aatomite ja molekulide kohamuutust, suurte kehade liikumist, kosmilised objektid kaasa arvatud.[1]

Liikumise *füüsikaline* vorm hõlmab soojus- ja elektromagnetilisi protsesse, tuuma- ja aatomisiseseid muutusi, «elementaarosakeste» vastastikust toimet jne.

Liikumise *keemiline* vorm hõlmab aatomite ja molekulide ühinemise ja dissotsiatsiooni protsesse, ainete tekkimist ja lagunemist anorgaanilises ja orgaanilises looduses.

Liikumise *bioloogilise* vormi moodustavad mitmesugused eluavaldused, elusorganismide omavahelised seosed ja nende seosed anorgaanilise loodusega.

Liikumise *sotsiaalne* (ühiskondlik) vorm hõlmab mitmekesiseid ühiskonnas toimuvaid protsesse, kaasa arvatud muutused tootmise alal, klassi- ja rahvussuhted, materiaalse ja vaimse kultuuri arenemise protsessid, ühiskonna ja looduse vastastikune toime.

Kui vaadelda mateeria liikumise põhivorme selles järjekorras, nagu me neid siin loendasime, siis selgub, et igaüks neist on tihedasti seotud kõigi teistega, kusjuures nende vastastikuse seose aluseks on liikuvate materiaalsete objektide seos. Keerukam vorm areneb mateeria liikumise madalamatest vormidest ja sisaldab neid allutatud kujul. Seejuures on iga liikumisvorm teistest kvalitatiivselt erinev ega ole taandatav teistele liikumise vormidele.

Vaatleme kõike seda mateeria liikumise bioloogilise vormi najal. See liikumisvorm tekkis meie planeedil füüsikaliste ja keemiliste protsesside seaduspärase arengu tulemusel. Füüsikaliste ja keemiliste protsesside areng viis selleni, et kujunesid tingimused elu materiaalsete kandjate — valkühendite — tekkimiseks. Elu

[1] Suhteliselt suurte materiaalsete objektide liikumine allub klassikalise mehhaanika seadustele. Seoses sellega, et tänapäeva füüsika on avastanud «elementaarosakeste» liikumise uued seaduspärasused, eraldatakse aatomisisesed ja teised muundused mõnikord omaette liikumisvormiks.

tekkimine tähendas mateeria liikumise kõrgemat vormi mehhaanilise, füüsikalise ja keemilise liikumisvormiga võrreldes.

Ühtlasi ei heida liikumise bioloogiline vorm madalamaid vorme kõrvale, vaid sisaldab neid. Elusorganismis toimuvad arvukad füüsikalised ja keemilised muutused, mis tagavad organismile vajalike ainete ja energia saamise väliskeskkonnast.

Kuigi liikumise bioloogiline vorm sisaldab madalamaid vorme, ei ole ta neile taandatav ja erineb neist kvalitatiivselt. See liikumise bioloogilise vormi kvalitatiivne spetsiifika seisab elusorganismidele omases keemilise koostise lakkamatus uuenemises, isereguleeruvas ainevahetuses ümbritseva keskkonnaga ja looduslikus iseorganiseerumise võimes.

Tungides üha sügavamale looduse saladustesse ja avastades uusi mateeria liike ning mitmesuguseid mateeria organisatsiooni tasemeid, laiendab tänapäeva teadus meie teadmisi mateeria liikumise vormide kohta, nende vastastikuse seose ja kvalitatiivse erinevuse kohta.

Dialektiline arusaamine mateeria liikumise vormidest, nende vastastikusest seosest ja muundustest omab suurt maailmavaatelist ja metodoloogilist tähtsust ning on vahedaks relvaks võitluses looduse ja ühiskonna nähtuste väära, ebateaduslikku seletamise vastu. Asi on selles, et paljud tänapäeva kodanlikud filosoofid ja loodusteadlased püüavad metafüüsiliselt taandada mateeria liikumise kõrgemaid vorme madalamatele ja laiendavad madalamate liikumisvormide seaduspärasusi kõrgematele liikumise vormidele. Näiteks kujutavad nad bioloogilisi muutusi lihtsalt füüsikaliste ja keemiliste protsesside summana ja väidavad, et peamisteks seadusteks, mis valitsevad elusmateeriat, on füüsika ja keemia seadused. Sellega mätsitakse kinni elusloodu spetsiifika, elusloodu põhjalik erinevus anorgaanilisest loodusest. Mõned kodanlikud filosoofid ja loodusteadlased, kes absolutiseerivad elusmateeria iseärasusi, otsivad elu ja elutalitluse tekkimise põhjusi mingitest müstilistest, mittemateriaalsetest jõududest.

Analüüsides sotsiaalse elu keerukaid nähtusi, kannavad kodanlikud teadlased sageli füüsika ja bioloogia

mõisted ja seadused üle ühiskonnale. Ühed neist viitavad bioloogia seadusele — loomuliku valiku seadusele — ja jagavad rassid madalamateks ja kõrgemateks. Teised väidavad, et ühiskonnaõpetus võib muutuda täpseks teaduseks ainult siis, kui füüsikat ja bioloogiat laiendatakse ühiskondlike suhete valdkonnale. Seejuures taandavad nad sotsiaalsete nähtuste seadused füüsika ja bioloogia seadustele, räägivad «sotsiaalsest energeetikast», «sotsioloogilistest aatomitest» jne.

Sotsiaalsete seaduspärasuste niisugune eitamine, mille puhul need seaduspärasused taandatakse loodusteaduse mõistetele ja seadustele, seab eesmärgiks varjutada tänapäeva kapitalistliku ühiskonna klassivastuolusid. «Tegelikult mingit ühiskondlike nähtuste *uurimist,*» kirjutas V. I. Lenin, «mingit ühiskonnateaduste *meetodi* seletust nende mõistete abil anda *ei saa*. Ei ole midagi kergemat kui kleepida külge «energeetiline» või «bioloogilis-sotsioloogiline» nimesilt sellistele nähtustele nagu kriisid, revolutsioonid, klasside võitlus jms., kuid pole ka midagi viljatumat, skolastilisemat ja elutumat kui selline tegevus.»[1] Loodusteaduse ja ühiskonnateaduse mõistete ja seaduste mehhaaniline samastamine on kujukaks kinnituseks tänapäeva kodanlike ühiskonnaõpetuste kriisi kohta.

Liikumise loomust puudutavatel filosoofilistel järeldustel on põhimõtteline tähtsus ruumi ja aja olemuse mõistmiseks. Rööbiti liikumisega on ruum ja aeg samuti mateeria olemise vormid. Seejuures on ruum ja aeg omased kõikidele mateeria olekutele, s. t. nad on *mateeria olemise üldised vormid*. Iga muutus maailmas toimub kuskil, mingis ruumis, ja millalgi, mingil ajal.

Ruumi mõiste väljendab materiaalsete objektide kooseksisteerimist ja nende paiknemist üksteise suhtes. Materiaalsetel esemetel ja nähtustel on ruumiline ulatus, kuju ja mõõt. Igal esemel on teatud koht teiste esemete hulgas ja ese on kolmemõõtmeline: tal on pikkus, laius ja kõrgus. Ulatus on omavahel seesmiselt seotud materiaalsete protsesside suhteliselt püsiv vastastikune toime. Ulatus on tingitud liikuva mateeria omadustest.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 304.

Aja mõiste väljendab materiaalsete protsesside järgnemise korda, nende kestust. Igal kujul ja igas olekus on mateerial olemas ajalised omadused. Selleks et ühe materiaalse objekti muutused tekitaksid muutusi teistes materiaalsetes objektides, on vaja teatud aega. Aeg väljendub mateeria muutumises ja arenemises ning omab kindlat suunda. Aeg voolab minevikust olevikku ja on pööramatu. Minevikku ei saa muuta, olevikust minevikku ei saa tagasi pöörata.

Dialektiline materialism ei piirdu ainult loodusteaduslike kujutlustega ruumist ja ajast. Ta vaatleb ka niisuguseid probleeme nagu ruumi ja aja objektiivne iseloom, ruumi ja aja seos liikuva mateeriaga, ruumi ja aja omavaheline seos, ruumi ja aja igavene hävimatus, lõpmatus.

Ruum ja aeg eksisteerivad inimeste teadvusest sõltumatult ja väljendavad materiaalsete esemete ja nähtuste objektiivsete omaduste ja suhete kogumit. Teiste sõnadega, ruum ja aeg on objektiivsed. Inimene uurib kaugetel tähtedel, teistes galaktikates toimuvaid muutusi, mille kestus on miljardeid aastaid, uurib «elementaarosakesi», mille eluiga on miljondik sekundit, ja kõikjal esinevad ruum ja aeg liikuva mateeria objektiivsete vormidena. Ruum ja aeg ei saa eksisteerida sõltumatult materiaalsetest protsessidest. Kritiseerides idealistlikke ja religioosseid seisukohti, mille järgi olemine on võimalik ilma ruumi ja ajata, märkis F. Engels, et olemine väljaspool aega on samasugune mõttetus nagu olemine väljaspool ruumi. Objektiivses maailmas ei ole midagi peale liikuva mateeria ja mateeria ei saa liikuda teisiti kui ruumis ja ajas.

Marksismieelsed materialistid tunnistasid ruumi ja aja objektiivsust, kuid käsitasid neid metafüüsiliselt. Samuti nagu metafüüsiliselt mõtlevad loodusteadlased, pidasid nad ruumi ja aega iseseisvateks, liikuvast mateeriast sõltumatuteks füüsikalisteks reaalsusteks. Ruumi käsitati seejuures asjade universaalse mahutina, omapärase tühja kastina, aega — materiaalsetest muutustest sõltumatu kestusena. Niisugune kujutlus võimaldab teatava täpsusega iseloomustada suhteliselt väikese kiirusega liikuvate suurte kehade (makrokehade) omadusi (näiteks auto, lennuki, mürsu, kosmoselaeva

jne. liikumist). Kui aga teadus puutus kokku liikumistega, mis on võrreldavad valguse kiirusega («elementaarosakeste» liikumine), siis selgus, et niisugused vaated ja neist tulenevad kujutlused ruumi ja aja muutumatute omaduste kohta on ilmselt ebapiisavad.

Teaduse areng meie sajandil kinnitab dialektilise materialismi seisukohta, et ruumi ja aja omadused sõltuvad liikuvast mateeriast. Nagu tõendavad teaduse kaasaegsed andmed, näiteks relatiivsusteooria, on kehade ruumilised ja ajalised omadused omavahel tihedasti seotud.

Materiaalsete objektide ruumiliste ja ajaliste omaduste vastastikune seos ilmneb märgatavalt siis, kui tegemist on suurte liikumiskiirustega. Niisugused «elementaarosakesed» nagu mesonid eksisteerivad paigalseisu olekus miljondikke sekundist, kui aga anda neile suur kiirus, suureneb nende eksisteerimise aeg sadu kordi.

Tänapäeva teadus ja praktika lükkavad ümber idealistide ja usumeeste väljamõeldised, nagu oleks maailm jumala poolt loodud ning omaks ruumis ja ajas algust ning lõppu, ja näitavad, et maailm on ruumis ja ajas liikuv mateeria. Seepärast *on ruum ja aeg niisama igavesed ja lõpmatud nagu mateeria ise.*

Niisiis, me selgitasime, et meid ümbritsev maailm kujutab endast mitmesuguseid liikuva mateeria liike, et maailmas pole ega saagi olla mittemateriaalseid, üleloomulikke algeid. Loodusliku evolutsiooni protsessis toimub üleminek mateeria lihtsamatelt vormidelt keerukamatele, mateeria organisatsiooni madalamatelt tasemetelt kõrgematele. Mateeria seaduspärase arengu käigus tekib elutust elav mateeria. Elusorganismide keerukamaks ja täiuslikumaks muutumine viib lõppude lõpuks inimese tekkimisele.

Loomariigist inimesele üleminek oli hiiglaslik hüpe liikumise bioloogiliselt vormilt sotsiaalsele vormile. Inimesel on maailmas eriline koht. Ta on võimeline oma tegusid mõistma ja teadlikult mõjutama ümbritsevat reaalsust, eesmärgipäraselt ümber kujundama oma elu looduslikke ja sotsiaalseid tingimusi.

Mis on inimteadvus?

§ 4. Teadvus, selle tekkimine ja olemus. Teadvus kui tegelikkuse peegeldamise kõrgeim vorm

Vastamiseks küsimusele, mis on teadvus, on vaja lahendada rida probleeme. Seda küsimust käsitledes tuleb välja selgitada, kuidas teadvus on tekkinud, milline on teadvuse loomus, kuidas teadvus on seotud mateeriaga, miks mateeria on primaarne ja teadvus sekundaarne.

Inimene on juba ammu püüdnud mõista, kuidas tekivad mõtted ja kas vaimne ja kehaline on omavahel seotud. Omamata küllaldasi teadmisi, tulid ürginimesed järeldusele, et teadvus on «hinge» omadus ja «hing» võib eksisteerida kehast sõltumatult. Samasugused vaated tekkisid ka siis, kui katsuti seletada näiteks unenägusid või haigusi. Ürginimesed arvasid, et unenäod tekivad sellepärast, et unes «hing» lahkub kehast, ja haigusi tekitab «kuri vaim», kes tungib inimesesse.

Paljude rahvaste muistsetes legendides ja müütides kirjeldatakse kurjade ja heade «vaimude», kummituste ning jumalate maailma. Kaasajalgi usuvad paljud inimesed, et on olemas jumal ja et olemas on ka kehast sõltumatu ja surematu «hing». Moonutatud kujutlust, nagu oleks teadvus mingi erilise mittemateriaalse alge, «hinge» avaldumise resultaat, suruvad inimestele peale idealistlik filosoofia ja religioon.

Idealistid eitavad tänapäevani, et teadvus on inimese aju omadus ja ei saa eksisteerida ajast lahus. Mõned kaasaegsed idealistlike eelarvamuste võimuses olevad kodanlikud teadlased väidavad, et inimene võis tekkida vaid mingi välise jõu vaimse alge vahelesegamise tulemusel.

Materialistid on alati eitanud väljamõeldisi teadvuse üleloomulikust iseloomust ja väitnud teaduse andmetele tuginedes, et mõtleb mitte mingi kehatu mõistus, vaid inimene, kelle meeleorganeid mõjutavad ümbritseva maailma esemed ja nähtused. Ometi ei suutnud marksismieelsed materialistid täielikult avada teadvuse olemust ja olulisi iseärasusi. Paljud neist ei mõistnud kvalitatiivset erinevust elava ja elutu mateeria vahel, samuti liikumise bioloogilise ja sotsiaalse vormi vahel.

See tekitas ekslikke kujutlusi, nagu oleks kogu mateeria hingestatud (hülozoism), või ka püüdu seletada inimese teadvust ainuüksi bioloogiliste teguritega, arvestamata teadvuse sõltuvust konkreetsetest ajaloolistest ühiskondlikest suhetest.

Seda laadi filosoofiline käsitlusviis, mis oli peamiselt tingitud teaduse ebapiisavast arengutasemest, tõi kaasa ka nende erinevuste ignoreerimise, mille poolest mõtlemisprotsess erineb organismi füsioloogilisest elutalitlusest. Niinimetatud *vulgaarmaterialistid* arvasid, et teadvus on mateeria erikuju ja aju eritab mõtet peaaegu niisamuti nagu maks eritab sappi. Vulgaarmaterialismi esindajad käsitasid aju tegevust äärmiselt lihtsustatult ja väitsid, et mõte kui aju produkt on omapärane aine. Märkides õigesti teadvuse seost ajus toimuvate füsioloogiliste protsessidega, tegid nad jämeda vea ja samastasid psüühilise füsioloogilisega, mõtte ainega. Ometi võib kodanlikel teadlastel veel praegugi kohata seda laadi katseid mehhaaniliselt samastada psüühikat biokeemiliste või teiste protsessidega. Vulgaarmaterialistide vaated on sellepärast ekslikud, et nad ignoreerivad mateeria ja teadvuse kvalitatiivset erinevust. Ometi on teadus seda erinevust tõestanud ja selle ignoreerimine viib paratamatult välja materialismi ning idealismi segiajamisele.

Teadvuse olemuse küsimuses astub dialektiline materialism välja niihästi idealismi ja religiooni kui ka vulgaarmaterialismi vastu. Marksistlik-leninlik filosoofia lähtub sellest, et teadvus on kõrgesti organiseeritud mateeria omadus ja on tekkinud elusloodu se arenemise teataval etapil.

Teadvuse tekkimise eeldused

Inimaju võime peegeldada materiaalset maailma ideaalsete kujundite abil on tekkinud mateeria ajaloolise arenemise protsessis ja on kvalitatiivselt erinev eluta kehade reaktsioonidest välismõjutustele. Need reaktsioonid on samuti ümbritseva tegelikkuse omapäraseks peegelduseks. Ometi ei saa igasugust peegeldust nimetada teadvuseks. *Peegeldus* on objektiivne omadus, mis on

omane kogu materiale. See omadus avaldub materiaalsete objektide vastastikuses toimes ja kujutab endast ühe objekti võimet jäädvustada, fikseerida teiste objektide mõju. Seejuures sõltub peegelduse iseloom objektide eneste ja nende vastastikuse toime iseärasustest. Seepärast enne seda, kui räägime teadvusest kui aju võimest peegeldada välismaailma nähtusi, peatume küsimusel, millised on mitmesugused peegelduse liigid looduses ja räägime inimteadvuse eelajaloost, mõningatest loomade psüühika iseärasustest.

Eluta looduses toimub peegeldus mehhaanika, füüsika, keemia seaduste järgi. Välistegurite mõjul muudavad eluta kehad oma struktuuri, lagunevad või omandavad teise kuju. Näiteks laguneb kivi temperatuuri kõikumiste, vee ja tuule mõjul, muutub liivaks ja tolmuks. Metall oksüdeerub teatud tingimustel.

Elusorganismides toimub peegeldamine kvalitatiivselt teistsugustes vormides. Siin toimub väliste ja seesmiste tegurite mõjul spetsiifiline ainevahetus. Organismi ja keskkonna bioloogilise vastastikuse toime aluseks on arvukad rangelt koordineeritud reaktsioonid, mis tagavad eluprotsesside juhtimise, toitumise, eneseuuendamise, paljunemise ja arenemise. Muutlikkus, pärilikkus ja loomulik valik on põhitegurid, mille kaudu toimub elusorganismide kohanemine ümbritseva keskkonnaga. Nende tegurite mõjul on arenenud ja täiustunud ka elava peegeldusvõime.

Peegeldamise vormid on elusorganismidel mitmekesised. Nad sõltuvad niihästi organismide ehitusest kui ka organismi ja keskkonna vastastikuse toime iseloomust. Eelkõige on iga organism võimeline valivalt reageerima valgusele, niiskusele, keemilistele ainetele jne. Seda elusloodusele omast peegeldamise vormi nimetatakse *ärritatavuseks*. Ärritatavus on füsioloogiline nähtus ja on omane kõikidele elusorganismidele, alates kõige primitiivsematest.

Ärritatavuse alusel ja ärritatavuse arengu tulemusena tekib kvalitatiivselt uus, psüühiline peegeldusvorm — *aisting*. Selle peegeldusvormi alged esinevad juba kõige lihtsamatel organismidel. Aistimisvõime edasine arenemine on seotud organismide ehituse keerukamaks muutumisega, teatud kindlate ärrituste vastuvõtmisele

spetsialiseerunud organite tekkimisega, samuti närvisüsteemi tekkimise ja arenemisega. Kõrgematel loomadel, kellel on kesknärvisüsteem, on aistingud aju tegevuse resultaat.

Elusorganismide aistimisvõime on elutingimustega aktiivse kohanemise resultaat. Evolutsiooni protsessis on loomadel kujunenud organid, mille abil nad orienteeruvad ümbritsevas maailmas, saavad informatsiooni asjade eluliselt tähtsate omaduste kohta. Aistingud täidavad niisugust osa selle tõttu, et nad on välismaailma nähtuste kujunditeks, mudeliteks. Nad ei ole aga füüsilised mudelid, ei ole materiaalsed, ainelised. Aistingud on peegeldamise *ideaalne vorm*. Aistingute allikaks on välismaailm.

Seega on aistingu ja välisobjekti suhe ideaalse ja materiaalse suhe. Primaarne on siin see, mis peegeldub — materiaalne objekt, sekundaarne on selle ideaalne vorm, aisting, kujund. Kui ei ole eset, pole ka kujundit.

Kõik ajus toimuvad psüühilised protsessid olenevad lõppkokkuvõttes materiaalsete ärritajate mõjust. Need ärritajad mõjutavad meeleorganeid — analüsaatoreid. On olemas nägemis-, kuulmis-, maitsmis- jt. analüsaatorid. Igal analüsaatoril on vastuvõtuaparaat (retseptor) ja närvijuhtmed, mis annavad erutuse edasi peaaju koorele. Silm võtab näiteks võrkkesta abil vastu valgusärritusi (elektromagnetilisi võnkumisi) ja muudab need elektrilisteks impulssideks, biovooludeks, mis antakse seejärel edasi peaajju. Saades analüsaatoritelt impulsse, töötab aju neid läbi ja saadab omakorda impulsse looma mitmesugustele organitele. Närvisüsteemi akti, mille kaudu organ hakkab tegutsema välisärritaja mõjul ja milline organismi tegevus on vastureaktsiooniks ärritajale, nimetas I. P. Pavlov *refleksiks*.

Arenenud närvisüsteemiga kõrgematel loomadel on keerukas reflekside mehhanism. Refleksid jagunevad tingimatuteks ja tingitud refleksideks. *Tingimatud refleksid* omandavad loomad antud liigi evolutsiooni protsessis ja need on organismi kaasasündinud, pärilikult fikseeritud seosed keskkonnaga. Kõige keerukamaid tingimatuid reflekse nimetatakse *instinktideks*. *Tingitud refleksid* kujunevad organismi individuaalses elu-

protsessis ja nad peegeldavad alatasa muutuvaid ümbritsevaid tingimusi. Tingitud reflekside olemasolu võimaldab loomadel kohaneda muutuva keskkonnaga, mitmesuguste eluliselt tähtsate situatsioonidega. Tänu reflektoorsele tegevusele saavad loomad võimaluse reageerida neile ärritustele, millel on nende jaoks bioloogiline tähtsus.

I. P. Pavlov märkis, et loomad saavad tegelikkusest signaale peaaegu eranditult üksnes ärrituste näol ja ärrituste jälgede näol aju suurtes poolkerades, kusjuures ärritused tulevad nägemis-, kuulmis- ja teiste retseptorite spetsiaalsetesse rakkudesse. See on *esimene signaalsüsteem*, mis on loomadel ja inimesel ühine. Inimese esimene signaalsüsteem, kirjutas I. P. Pavlov, on see, mis on meis kui aistingud ja kujutlused meid ümbritseva loodusliku ja sotsiaalse keskkonna kohta, välja arvatud sõna.

Kuigi loomade ja inimese aistingutel ja tajudel on palju ühist, erinevad need kvalitatiivselt. Loomadel võivad aistingute alusel tekkida kujutlused ja terviklikud kujundid asjadest, situatsioonidest ja isegi nendevahelistest suhetest. Ent loomad tajuvad ja hindavad eelkõige neid esemete omadusi, mis rahuldavad nende bioloogilisi vajadusi. Loomad ei ole teadlikud aistingutest ja kujutlustest, mille abil nad orienteeruvad ümbritsevas keskkonnas. Erinevalt sellest on inimesele kui sotsiaalsele olendile omane teadvus — tegelikkuse peegeldamise kõrgeim vorm.

Inimteadvuse sotsiaalne olemus. Teadvuse loov osa

Kõrgeim, mida evolutsioon Maal on saavutanud, on mõtlev inimene. Inimesele kuulub maailmas eriline koht, sest inimene on *sotsiaalsete* omaduste kandja. Sotsiaalsete tegurite mõjul muutus inimese evolutsioon märksa kiiremaks; sotsiaalsed tegurid etendasid määratu suurt osa inimteadvuse tekkimises. Inimene on ühiskondlik olend ja inimteadvus on samuti ühiskondlik-ajalooline nähtus. Seda inimteadvuse iseärasust uurisid esimestena sügavalt marksismi rajajad. K. Marx ja F. Engels kirjutasid, et teadvus on algusest peale

ühiskondlik produkt ja jääb selleks, kuni inimesed eksisteerivad.

Teadvus on tegelikkuse peegeldamise kõrgeim vorm. Ta sisaldab niisuguseid põhielemente nagu aistingud, tajud, mõtlemine, mille abil inimene tunnetab ja kujundab ümber looduslikku ja sotsiaalset olemist.

Inimteadvus on tekkinud ja arenenud inimese *töötegevuse* protsessis. Selleks et elada, peab inimene töötama, valmistama tööriistu ja tootma materiaalseid hüvesid. Iga töö moment tuleb aga eelnevalt läbi mõelda, seda tuleb mõista. Töötegevus on ainult siis võimalik, kui inimene juba ette, mõtteliselt koostab tegevuse plaani, programmi, kavandab eesmärgi ja näeb ette lõppresultaadi. Just tootev töö ongi loonud inimese kui olendi, kes on võimeline oma tegevusest aru saama ja maailma eesmärgipäraselt muutma.

Töö ei ole aga võimalik väljaspool kollektiivi, väljaspool ühiskonda, ühiskond aga ei ole võimalik ka ilma inimestevahelise seose ja suhtlemiseta, s. t. ilma keeleta, kõneta. *Keel*, samuti nagu teadvuski, tekib ja areneb ühiskonnas, inimeste tootmistegevuses, töös. «Keel on niisama vana kui mõtleminegi; keel *on* praktiline, teiste inimeste jaoks eksisteeriv ja sinult sellega ka minu enese jaoks eksisteeriv tegelik teadvus, ja samuti nagu teadvus tekib keel üksnes vajadusest, tungivast tarvidusest suhelda teiste inimestega.»[1]

Konstateerinud, et töö ei saa eksisteerida väljaspool ühiskonda, samuti nagu ühiskond ei saa eksisteerida ilma inimeste tööta, uurisid marksismi rajajad ühtlasi töö ja keele osa inimese füüsiliste ja vaimsete võimete täienemises, inimaju arengus. Teoses «Töö osa ahvi kujunemisel inimeseks» näitas F. Engels, kuidas nende tegurite toimel muutus inimaju: «Esmalt töö, seejärel ja ühes sellega kõneoskus — need on kaks kõige olulisemat tõukejõudu, millede mõjul ahvi aju pikkamööda on muutunud inimajuks, mis on küll ahvi ajuga väga sarnane, kuid kaugelt suurem ja täiuslikum.»[2] Inimaju erineb ahvi ajust mitte ainult närvirakkude arvult, vaid

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 29.
[2] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 128.

ka — ja see on peamine — võimelt peegeldada tegelikkust üldistatult mõistetes, otsustustes ja järeldustes.

Tänapäeva loodusteaduse andmed näitavad, et inimmõtlemise füsioloogiliseks aluseks on ajus toimuvad närviprotsessid. Inimese aju koosneb erinevatest struktuursetest kihtidest. Erilist osa etendab aju ülemine, mõne millimeetri paksune kiht, mida nimetatakse peaaju suurte poolkerade kooreks ja mis koosneb miljarditest omavahel ühendatud närvirakkudest. Need rakud on võimelised moodustama tohutu hulga seoseid, silmapilkselt suunama närviimpulsse ühest rakkude grupist teise, igakülgselt analüüsima saabuvaid signaale. Tähtsat osa etendavad ka koorealused osad, mis tagavad peaaju koore normaalse funktsioneerimise.

Koores on oma struktuurilt erinevad osad (väljad), mis täidavad mitmesuguseid funktsioone. Iga väli on suuteline analüüsima ja üldistama teatud liiki ärritusi (nägemis-, kuulmisärritused jt.). Mõned väljad (näiteks kõnemotoorne, kõnekuulmis- ja kõnenägemisväli) on seotud vastavate organitega suure hulga teiste rakkude kaudu. Teadus on kindlaks teinud, et kõige keerukama ehitusega ajukoore osad on tekkinud närvisüsteemi evolutsiooni viimastel etappidel.

Teadvust ei ole võimalik mõista lahus mõtlevast materiast, ajust. Aju on mõtlemise organ, teadvus, mõtlemine aga on ajutegevuse resultaat. Mõtlemise abil eraldab inimene need esemete ja nähtuste omadused, millega tal tuleb praktikas kokku puutuda. Seega on inimese mõtlemistegevus tingitud tema praktilisest tegevusest. Mõtlemises fikseeritakse see, mis kordub, mis meid ümbritsevas maailmas alatasa esineb.

Välismaailma peegeldamise ja ümberkujundamise keerukas protsessis võib eristada järgmisi momente: ümbritseva keskkonna asjade ja nähtuste poolt tekitatavate ärrituste vastuvõtmine; nende ärrituste edasiandmine ajju närviimpulssidena; reflektoorse tegevuse alusel aistingute, kujutluste, mõistete ja teiste ideaalsete mudelite moodustamine reaalsete asjade ning nähtuste kohta; kõige tõenäolisemate tulevaste situatsioonide ettenägemine, tuleviku hindamine ja vastava tegevusprogrammi koostamine; tegevuse tagajärgede ettenägemine; tegutsemise protsess ise ja informatsioon

tegevuse käigu, tulemuste kohta; eesmärgi saavutamine. See protsess toimub alatasa ja rikastab inimest kogemustega, laiendab uute situatsioonide hindamise võimalusi. Olenevalt situatsiooni keerukusest võivad üksikud momendid võtta rohkem või vähem aega, kusjuures mõned protsessid toimuvad tavaliselt automaatselt, mitteteadlikult.

Rääkides inimeste psüühilise tegevuse iseärasustest kirjutas I. P. Pavlov, et ajaloolise arengu jooksul on inimesel kujunenud loomadega võrreldes kvalitatiivselt uus tegelikkuse peegeldamise süsteem, niinimetatud *teine signaalsüsteem* — kõne, sõna. Selle iseloomulikuks jooneks on tegelikkuse üldistatud peegeldamine esimese signaalsüsteemi arvukate andmete (aistingute, tajude, kujutluste) ümbertöötamise alusel. Seda saavutatakse keele, kõne kasutamise abil. Sõna abil siirdub inimene konkreetsetelt meelelistelt tajudelt ja kujutlustelt üldistele mõistetele, otsustele, järeldustele, s. t. mõtlemisele.

Me tajume sõnu kui välist ärritajat, mis tähistab tegelikkuse esemeid ja nähtusi. Igaüks meist kujutleb, sõnade tähendusi mõistes, reaalseid asju ja protsesse, meenutab oma varasemaid elamusi. Järelikult on inimese puhul mõtte suhe objektiivse maailma esemete ja nähtustega sõnade kaudu vahendatud. Keel on mõtete edasiandmise vahendiks, mõtlemise vahetuks materiaalseks, meeleliselt tajutavaks kestaks.

Laias mõttes on keel mitte ainult sõnade süsteem, mida me tavaliselt kasutame suuliselt või kirjalikult. On olemas ka niinimetatud kunstlikud keeled, s. t. teaduse keeled: matemaatika, keemia jt. valemid, võrrandid, tabelid, graafikud jne. Mis on siis ühist sõnadel, arvudel, valemitel jne.? Ühine on see, et need kõik on *märgid*. Märgid ei pea tingimata olema esemete koopiad, esemetega sarnased. Ühtlasi on märkidel teatud esemeline või mõtteline tähendus. Nad tähistavad mingit objekti. Näiteks on sõna «ruut», ruudu joonis ja ruudu matemaatiline valem kõik märgid, millel on konkreetne mõtteline tähendus ja mis mõtlemise protsessis võivad olla selle objekti omapärased asendajad. Analoogiline olukord on näiteks siis, kui kirjutame üles keemilise reaktsiooni valemi. Me mõistame, et see tähis-

tab keemiliste ainete reaalseid omadusi ja suhteid ning valemi põhjal võime otsustada reaalse keemilise protsessi iseloomu üle.

Märkide süsteemide abil (näiteks loogika ja matemaatika valemite abil või elektronarvutitesse pandavate koodide abil) luuakse mudelid, mis kirjeldavad tervet nähtuste klassi, mingi objekti «käitumist», selle võimalikud tulevased muutused kaasa arvatud. Seega kasutab inimene märke ja märkide süsteeme loodusliku ja sotsiaalse reaalsuse peegeldamise vahendina.

Mõtlemisprotsess allub oma objektiivsetele seadustele. Nende seaduste mehhanismi avab ikka rohkem kaasaja teadus, eriti küberneetika. Abstraheerudes mõtlemise bioloogilisest ja sotsiaalsest olemusest, uurib küberneetika mõtlemist kui informatsiooni töötlemise protsessi. Juba on loodud masinaid, mis modelleerivad mõningaid psüühika jooni ja sooritavad väga kiiresti arvutusi, töötlevad teaduslikke andmeid, teostavad teatud loogilisi operatsioone jne. See ei tähenda muidugi, et saaks luua mõtlevaid masinaid, mis täielikult asendaksid inimest. Masin ei mõtle, ei taju, masinal ei ole ega saagi olla inimese sotsiaalseid omadusi, ideaale, huve jne. Ühtlasi annavad kaasajal küberneetilised masinad inimesele suurt abi, mitmekordistades mitte ainult inimese keha, vaid ka tema intellekti jõudu. Edaspidised perspektiivid sel alal, eriti seoses kosmose vallutamisega, on tõesti piiritud.

Teadus tõestab ümberlükkamatult, et teadvus on inimaju tegevuse resultaat, et tegelikkuse ideaalne peegeldamine aistingute, kujutluste, mõistete näol toimub tänu närviprotsessidele peaajus. Inimese aju kui mõtlemisorgani arenemises, tegelikkuse ideaalsetes kujundites peegeldamise võime arenemises avaldasid määravat mõju ühiskondlikud tegurid, mis kokku moodustavad ühiskondliku olemise. Ühiskondliku olemise aluseks on materiaalne tootmine. Ühiskondliku tootmise protsessis täiustatakse tootmisriistu, tootmissfääri tõmmatakse ikka uusi looduslikke aineid, luuakse uusi tootmissidemete vorme, uusi ühiskondlikke asutusi ja organisatsioone. Seejuures täiustub ka inimene ise, täiustuvad tema aju ja meeleorganid, tema teadvus ja mõistus.

Siiani rääkisime sellest, kuidas on tekkinud inimese teadvus ja kuidas toimub peegeldamise protsess. Ent inimese teadvus ei ole lihtsalt objektiivse reaalsuse passiivne peegeldus. Ta avaldab omakorda mõju loodusele.

Arusaamine oma kohast maailmas ja oma tegevusest (samuti ka teiste inimeste tegevusest) on inimese intellekti väga tähtsaks iseärasuseks. Inimlik maailmasuhtumine on tegelikkuse sihipärase tunnetamise ja ühtlasi ka *aktiivse eesmärgipärase ümberkujundamise* protsess.

Maailma aktiivse ümberkujundamise protsessis väljendub *inimmõistuse loov osa.* Praktiliselt loodust ümber kujundades loob inimene oma tööga uusi esemeid, milles tema teadvus materialiseerub, esemestub. Muidugi, ideed, mõtted ei ole iseendast materiaalsed. Nad ei ole asjad ega saa materiaalseid esemeid muuta. Selleks tuleb siirduda mõtlemiselt tegevusele. See inimkätega loodud asjade maailm — alates lihtsatest tööriistadest, hoonetest ja seadmetest ning lõpetades kõige keerukamate mehhanismide ja aparaatidega, kosmoselaevad kaasa arvatud, — kujutab lõppkokkuvõttes endast inimmõtet, mis on kehastatud neis asjades. Inimese poolt loodud asjade maailm on paljude põlvkondade poolt talletatud kogemuste sulam, mis annab tunnistust inimmõistuse suurepärastest võimetest, leidlikkusest ja loomingust. «Inimese teadvus,» kirjutas V. I. Lenin, «mitte üksnes peegeldab objektiivset maailma, vaid ka loob teda.»[1]

Teadvuse loov osa avaldub mitte ainult looduse, vaid ka ühiskonna ümberkujundamises. Peegeldades ühiskondlikku olemist ja kõigepealt ühiskonnas eksisteerivaid majandussuhteid, mõjutab inimeste teadvus ühtlasi aktiivselt kogu ühiskondlikku elu. Eriti suurt mõju avaldavad ühiskonna arengule eesrindlikud ideed, mis väljendavad küpsekssaanud vajadusi sotsiaalsete ümberkujunduste järele. Seejuures etendavad progressiivsed ideed ühiskonna arengus loovat osa mitte omaette, vaid ainult siis, kui need ideed muutuvad rahvahulkade, ajaloo tõeliste loojate ideedeks. Kui eesrindlikud ideed on vallutanud rahvahulgad, siis muutuvad need ideed

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 200.

materiaalseks jõuks, mis revolutsioneerib ja kiirendab ühiskonna arengut. Parimaks kinnituseks selle kohta on miljonite inimeste loova tööga rajatud sotsialistlik kord, töötajate teadlik tegevus, mis on suunatud kommunismi ehitamisele.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Kuidas põhjendab dialektiline materialism maailma ühtsust?*
2. *Mis on mateeria? Milline tähtsus teadusele on V. I. Lenini mateeria-definitsioonil?*
3. *Kuidas käsitab dialektiline materialism liikumist, ruumi ja aega?*
4. *Mis on inimese teadvus? Kuidas on teadvus tekkinud?*
5. *Missugust osa etendavad töö ja keel teadvuse arenemises?*
6. *Milles seisneb teadvuse loov osa?*

III peatükk

MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA PÕHIPRINTSIIBID JA SEADUSED

Eelmistes peatükkides selgitasime mitmeid tähtsaid küsimusi, mis puudutasid peamiselt filosoofilist materialismi. Me saime teada, milline on maailm oma loomuselt, milline on maailma ja inimteadvuse vahekord. Nüüd tuleb vaadata, kuidas maailm muutub, kuidas muutuvad meie teadmised maailmast, millistele seadustele need muutused alluvad. Nende probleemidega tegeleb materialistlik dialektika.

§ 1. Nähtuste arenemine ja üldine seos

Ütlesime juba, et liikumine on mateeria olemise vorm, mateeria põhiline, lahutamatu omadus. Igapäevases elus mõistetakse tavaliselt liikumise all kehade lihtsat ümberpaiknemist. Seesugune oli ka endisaja materialistide kujutlus liikumisest. Dialektiline materialism käsitab liikumist sügavamini kui igasugust muutumist. Kehad ja nähtused mitte ainult muudavad oma asukohta, mitte ainult muutuvad kvantitatiivselt, vaid muutuvad ka seesmiselt, kvalitatiivselt, muutuvad millekski teiseks, s. t. arenevad.

Arenemine on üldise iseloomuga. Kõik inimest ümbritsevad esemed ja nähtused — tähed, Päike, Maa, mitmekesine looma- ja taimeriik — ja ka inimene ise on tekkinud arenguprotsessis ja muutuvad ning arenevad edasi. Sügavaid muutusi teeb läbi ka ühiskonna elu. Kapitalism, mis tuli feodaalkorra asemele ja näis kõikvõimsana, on oma aja juba ära elanud. Tema asemele tuleb järk-järgult sotsialism, mis omakorda kasvab üle kommunismiks.

Kuidas toimub üldine arenemine? Millised on arenemise jooned ja seadused? Nendele küsimustele vastab materialistlik dialektika, mis on marksismi filosoofia

lahutamatuks koostisosaks. Dialektika uurib materiaalse maailma ja tunnetuse arengut. Arenguidee on dialektika põhiidee, lähteprintsiip.

Mitte igasugune muutumine ei ole areng. *Areng* on niisugune muutumine, mis tingimata sisaldab kvalitatiivset teisenemist, esemete ja nähtuste põhjalikku ümberkujunemist, ühtede kadumist ja teiste, uute tekkimist. Arenemine on pööramatu, s. t. arengul on teatud suund ja see ei saa täielikult korrata möödunud olekuid. Mateeria ja üksikute materiaalsete objektide arenemise allikaks on nende seesmised vastuolud ning sellepärast on arenemine isearenemine, s. t. areng toimub seesmiste stiimulite, mitte aga mingite väliste jõudude mõjul. Mateeria arenemise põhjused peituvad mateerias endas. Ühtlasi on üksikute esemete ja nähtuste arengut käsitledes vaja arvestada ka välistingimuste mõju nende arengule.

Meid ümbritseva maailma arenemine on objektiivne, s. t. areng toimub omaenda seaduste järgi. Inimese teadvus peegeldab üksnes välismaailma ja selle liikumist. Materialistlik dialektika erineb põhjalikult idealistlikust dialektikast. Viimane peab primaarseks ja arenevaks midagi vaimset: kas mingit absoluutset vaimu või inimese mõtteid.

Materialistlik dialektika kui teadus on mitte ainult arenguteooria, vaid ka tunnetusmeetod. See tähendab, et dialektika poolt avastatavad objektiivsed arenguseadused on igasuguse teadusliku uurimuse aluseks ja näitavad kätte õige tee tegelikkuse tunnetamiseks ning muutmiseks.

Dialektikaga vastasrinnas on teine mõtlemismeetod — metafüüsika. Metafüüsikale on iseloomulik ühekülgne tegelikkuse käsitlemine, ühtede momentide ülehindamine ja teiste ignoreerimine. Metafüüsika ei oska arvestada tunnetatavate asjade või protsesside kõiki külgi ja seoseid. Mõned metafüüsikud ülehindavad näiteks esemete ja nähtuste suhtelist kvalitatiivset püsivust, määratletust ja eitavad nende arengut, kvalitatiivseid muutusi. Kui nad räägivadki arenemisest, siis mõistavad nad arenemist kui kvantitatiivset muutumist — lihtsat suurenemist või vähenemist. Teised metafüüsikud aga käsitavad arenemist kui täiesti ootamatut ja se-

letamatut uute omadustega esemete ja nähtuste tekkimist, kui lakkamatut üleloomulike loomisaktide rida.

Niisama pinnapealselt ja ühekülgselt lahendab ka metafüüsika liikumise ja arenemise allika küsimuse, mis on peamiseks veelahkmeks dialektilise ja metafüüsilise arengukäsituse vahel. Lähtudes mehhanistlikest kujutlustest, on metafüüsikud arvamisel, et igasuguse keha muutumise põhjuseks on alati väline jõud. Niisugune vaade viib paratamatult mõttele, nagu peaks olema ka mingi algtõuge, mis paneb kogu materiaalse maailma liikuma. Mateeria suhtes väline võib aga olla ainult miski mittemateriaalne, üleloomulik, s. t. jumal. Seega viib metafüüsika välja idealismile ja religioonile.

Sellepärast on vaja eristada kaht arengukäsitust, *kaht arengukontseptsiooni* — dialektilist ja metafüüsilist. Kui esimene neist on teaduslik ja viljakas, siis teine on viljatu ja elutu. Nimetatud kontseptsioonide eristamise vajadusest kirjutas V. I. Lenin artiklis «Dialektika küsimusest».[1]

Dialektilisel arenguideel on suur revolutsiooniline, praktiline tähtsus. Kui maailmas ei ole midagi absoluutselt püsivat ja muutumatut, siis areneb järelikult ka ühiskonna elu. Üks ühiskonnakord asendub paratamatult teisega, kõrgemaga. Järelikult on töörahva võitlus kapitalismi vastu, parema ühiskonnakorra eest seaduspärane.

Uuritavate protsesside käsitlemine arenemise seisukohalt on üks viljaka teadusliku tunnetuse vajalikke tingimusi. Mis tahes nähtuse olemust võib avastada ja mõista ainult siis, kui vaadeldakse, kuidas see nähtus on tekkinud ja kujunenud, milliseid muutusi ta on teinud ja teeb läbi.

Nähtused arenevad nendevahelise *seose* alusel. Tänu sellele seosele nad mõjutavad üksteist. F. Engels märkis «Looduse dialektikas», et kõikide nähtuste muutumise kõige sügavamaks põhjuseks on nähtuste vastastikune toime.

Ümbritseva maailma esemete ja nähtuste vastastikune seos on *objektiivse ja üldise iseloomuga*. Ei ole (ega saagi olla) mingeid nähtusi väljaspool mitmekesi-

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 354.

seid seoseid teiste nähtustega. Taim on näiteks oma elutegevuse protsessis seotud pinnasega ja saab sellest mitmesuguseid vees lahustunud aineid, vee olemasolu aga omakorda sõltub klimaatiliste t tingimustest. Taim on vastastikuses toimes ka õhuga; õhust saab ta süsihappegaasi, mis on materjaliks orgaaniliste ühendite (süsinikühendite) jaoks. Taim eraldab õhku hapnikku, mida hingavad loomad. Orgaaniliste ainete moodustumiseks vajalikku energiat saab taim Päikeselt. See energia on aga teatavasti Päikesel toimuva termotuumareaktsiooni tulemuseks.

Seega on taim nagu põimitud mitmekesiste seoste keerukasse võrku. Nimetasime neist seostest ainult mõningaid. Sedasama võib ütelda eranditult kõikide nähtuste kohta. Kui võtta arvesse kogu nendevaheliste seoste süsteemi, siis selgub, et iga nähtus on seotud paljude teiste nähtustega. Järelikult on seosed üldise iseloomuga ja maailm kujutab endast ühtset seostatud tervikut.

Üldist seost, samuti nagu arenemist, uurib materialistlik dialektika. Asjadevahelise üldise seose printsiip on üks dialektika lähteprintsiipe.

Seosed on oma vormidelt, tähtuselt, sisult mitmekesised. Üldise seose kõige tähtsamaid vorme väljendavad dialektika kategooriad.

Üldise seose printsiibist tulenevad tunnetuse ja praktika jaoks tähtsad järeldused. Erinevalt metafüüsikast, mis ei arvesta nähtustevaheliste seoste tõelist tähtsust, õpetab dialektika, et nähtusi tuleb tunnetada mitte ainult arengu seisukohalt, vaid ka nende *seesmiste ja väliste seoste* seisukohalt. Tuntud mõttetera, et «kõike mõistetakse võrdlemise abil», kajastab õigesti seda fakti, et ühegi asja olemust ei ole võimalik mõista, kui ei arvestata selle seoseid teiste asjadega ja tema enese seesmisi seoseid. F. Engels märkis, et väljaspool liikumist, väljaspool suhet teiste kehadega ei ole kehade kohta võimalik mitte midagi ütelda.

Selle tõttu, et iga nähtus on arvukates seostes, tuleb *nähtusi uurida igakülgselt*, s. t. tuleb avastada ja uurida kõiki neid seoseid. Nähtust ei ole võimalik õigesti hinnata tema üksikute seoste järgi, vaid tuleb püüda maksimaalselt hõlmata seoste kogumikku.

Vastavalt arenemise ja seose printsiibile on uuritavaid nähtusi vaja *käsitleda ajalooliselt konkreetselt*. Iga ajaloolist situatsiooni tuleb konkreetselt analüüsida. See tähendab, et iga sündmust või fakti tuleb käsitleda nii, et arvestataks selle tekkimise ja arenemise konkreetseid tingimusi, kohta ja aega. Ühes oma kirjas märkis V. I. Lenin: «Kogu marksismi vaim, kogu marksismi süsteem nõuab, et iga seisukohta käsitletaks ainult (α) ajalooliselt; (ß) ainult seoses teistega; (γ) ainult seoses konkreetsete ajalookogemustega.»[1]

Konkreetse ajaloolise analüüsi loova rakendamise musternäiteks on käesoleva ajastu määratlus NLKP programmis. Teatavasti määratleti ajastut, mis eelnes sotsialistliku revolutsiooni võidule meie maal ja rahvademokraatiamaades, kui imperialismi, sõdade ja revolutsioonide ajastut. Nüüd on olukord põhjalikult muutunud. Uut ajastut oleks juba ebaõige nimetada imperialismi ajastuks, sest imperialism ei ole enam maailma arengu määrav jõud ja kõikehõlmav maailmasüsteem. On tekkinud sotsialismi maailmasüsteem, mis kasvab ja areneb, muutudes kaasaegse ühiskonna arenemise otsustavaks teguriks.

Käesolevat ajastut ei saa nimetada ka sõdade ajastuks, sest sõjad ei ole enam vältimatud. Imperialism, mis on sõdade allikaks, ei ole enam ainus majandussüsteem. Nüüd eksisteerib ka sotsialismi süsteem, mis kaitseb rahu. On ka tekkinud suur rühm mittesotsialistlikke rahuarmastavaid riike. Rahu eest võitlevaks jõuks on muutunud rahvahulkade liikumine imperialistlikes maades enestes. Ja kuigi imperialismi olemasolu tähendab ka sõdade võimaluse olemasolu, teevad uued tingimused võimalikuks sõdade vältimise.

Mis puutub sotsialistlikesse revolutsioonidesse ja rahvuslikesse vabastusrevolutsioonidesse kui ajastu vajalikku tunnusesse, siis jääb see tunnus endiselt kehtima.

Sellepärast on NLKP programmis täiesti põhjendatult öeldud: «Käesolev ajastu, mille peamise sisu moodustab kapitalismilt sotsialismile üleminek, on kahe vastandliku ühiskonnasüsteemi võitluse ajastu, sotsialistlike revolutsioonide ja rahvusliku vabastuse revolutsioonide

[1] V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 207.

ajastu, imperialismi kokkuvarisemise ja koloniaalsüsteemi likvideerimise ajastu, üha uute rahvaste sotsialismi teele asumise, kogu maailmas sotsialismi ja kommunismi võidulepääsu ajastu.»[1]

Sündmuste ja probleemide dogmaatilise, metafüüsilise käsitlemise iseloomulikuks jooneks on see, et ei osata muutuvaid ajaloolisi tingimusi konkreetselt analüüsida. Dogmaatikud hoiavad tegelikult kinni ajastu vanast määratlusest ja lahendavad seetõttu paljusid kaasaegse ülemaailmse arengu põhiküsimusi ebaõigesti.

Nähtuste dialektilise ja dogmaatilise käsitlemise erinevus on oluline ka mujal kui poliitika valdkonnas. See on oluline ka igapäevases praktilises töös, kus esineb veel väga sageli dogmatismi ja kus see suurt kahju tekitab. Dogmatism väljendub siin paljude küsimuste šabloonses lahendamises, uue kartmises, vanast ja rutiinsest kinnihoidmises.

Nähtuste konkreetse ajaloolise käsitlemise ja nende igakülgse uurimise dialektiline printsiip väljendub ka Lenini õpetuses ajalooliste sündmuste ahela *põhilülist*. Ühiskonnaelu on sündmuste ja nähtuste keerukas põimik, mida võib võrrelda lõpmatust hulgast lülidest koosneva ahelaga. Poliitika kunst seisabki oskuses leida nähtuste ahelas see kõige tähtsam lüli, millest oleneb tekkinud ülesannete kogusumma lahendamine. Nii näiteks kommunistliku ülesehitustöö ülesannete kogusummas on kaasaja tingimustes põhilüliks kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, sest just sellest oleneb teiste peaülesannete lahendamine: ühiskondlike suhete ümberkujundamine ja uue inimese kasvatamine.

Nähtuste uurimise teaduslik, dialektiline käsitlus lähtub arenemise ja seose printsiibist. Selle käsitlusega on vastasrinnas sofistika ja eklektika, mis on levinud kodanlikus filosoofias ja sotsioloogias, reformistide, parempoolsete ja «pahempoolsete» oportunistide hulgas.

Sofistika tähendab seda, et tõestustes ja arutlustes kasutatakse ebaõigeid võtteid ning igasuguseid nükkeid, mis rikuvad loogika reegleid, kuid jätavad mulje, nagu oleks mõttekäik korrektne ja tõestav. Üks seda laadi

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965, lk. 5.

nükkeid on üksikfaktide, üksikute nähtuste väljanoppimine üldisest seosest ja nende tõelise tähtsuse moonutamine. Näiteks väidavad kodanluse ideoloogid, et kaasaegne kapitalism on muutunud «rahvakapitalismiks», ja viitavad oma väite kinnituseks faktile, et töölised ostavad aktsiaid. Ometi ei saa see fakt (kui isegi kõrvale jätta, et töölised ostavad tühise murdosa aktsiatest) muuta kapitalismi olemust, sest see ei kaota eraomandust ja eraomandusel põhineva ühiskonnakorra ekspluataatorlikku iseloomu.

Eklektika on erinevate ideeliste suundade, erinevate tegelikkusekäsitluste põhimõttelage, mehhaaniline ühendamine, ilma et eraldataks välja peamist, otsustavat. Eriti iseloomulik on eklektika revisionistidele, kes püüavad revideerida marksismi põhiseisukohti. Kui varematel aegadel püüdsid revisionistid ühendada marksismi kantiaanluse ja empiriokritiitsismiga, siis nüüd püüavad nad ühendada üksikuid marksistlikke seisukohti ja mitmesuguseid kodanlike filosoofide ning sotsioloogide «uusimaid» väiteid.

Sofistika ja eklektika on metafüüsika erikujud, sest neile on iseloomulik ühekülgsus, nähtuste reaalsete seoste ignoreerimine, peamise, põhilise mittemärkamine jne.

Tegelikkuse mitmekesiseid seoseid uurides avastab ja eraldab inimene need seosed, mis on ühtede või teiste protsesside seisukohalt püsivad, olulised, peamised. Niiviisi avastab ta nende protsesside seadused. *Seadus* on kõigepealt seos, seejuures eriline seos, millel on rida tunnuseid.

Seaduspärased seosed on *objektiivsed*, s. t. nad eksisteerivad ja toimivad sõltumatult inimeste teadvusest ja tahtest. See dialektilise materialismi seisukoht on vastandatud idealistlikele õpetustele. Subjektiivsed idealistid eitavad looduse ja ühiskonna seaduste objektiivset eksistentsi ja väidavad, et need seadused sõltuvad inimeste teadvusest. Objektiivsed idealistid tunnistavad küll, et seadused ei sõltu inimeste teadvusest, kuid arvavad seejuures, et nad on ära määratud kõrgema vaimse jõu poolt — absoluutse vaimu, jumala jne. poolt.

Seadustel on *üldine* iseloom ja nad on omased mitte üksikutele asjadele ja nähtustele, vaid nende teatud

rühmadele või isegi kõikidele asjadele ja nähtustele. Seaduspärased seosed on *olemuslikud* ja *paratamatud*, s. t. nad kuuluvad protsesside olemusse ja realiseeruvad möödapääsmatult, kui teatavad tingimused on olemas. Lõpuks esinevad need seosed suhteliselt *püsivatena*, s. t. nad korduvad ja toimivad teatud kindla korra järgi, teatud vormis, mitte aga kaootiliselt.

Lihtsama näitena seaduse kohta võib võtta Pascali seaduse, mille järgi rõhk kandub vedelikes ühtlaselt igas suunas edasi. Pascali seadus väljendab objektiivset seost rõhu ja vedeliku vahel. See seos on üldine, ta kehtib iga vedeliku puhul. See seos on olemuslik ja paratamatu, ta avaldub alati, kui eksisteerib rõhk vedelikele. See tähendab ka, et antud seos on püsiv ja korduva iseloomuga.

Seaduspärased seosed määravad ära kehade ja protsesside oleku, nende arenemise suuna ja iseloomu. Mõiste «seadus» kajastab nähtuste objektiivse, üldise, olemusliku ja paratamatu seose püsivat vormi, mis määrab ära nende nähtuste arenemise käigu ja iseloomu.

Looduse ja ühiskonna seaduste tundmine on inimeste eduka tegevuse hädavajalikuks tingimuseks. Seaduste tundmisel on inimeste tegevusele määratu suur tähtsus. Objektiivsete majandusseaduste range arvestamine rahvamajanduse juhtimises võimaldab vältida ebaõigeid otsuseid, subjektivistlikke vigu. Iga teaduse põhiülesandeks on avastada uuritavate protsesside seadused ja leida teid nende seaduste kasutamiseks.

Ülaltoodud seaduse määratlus maksab kõikide seaduste puhul. Kuid seadused on mitmesugused. Ühed neist hõlmavad kitsamaid, teised laiemaid, kolmandad piiramatult laiu tegelikkuse valdkondi. Füüsika-, keemia-, bioloogiaseadused puudutavad näiteks teatud kindlaid mateeria liikumise vorme ja neid uurivad vastavad teadused. Ühtlasi on seadusi, mis maksavad kõikide mateeria liikumise vormide puhul, kõikide tegelikkuse valdkondade, kõikide nähtuste puhul. Need seadused toimivad alati ja kõikjal. Neid nimetatakse universaalseteks ehk kõige üldisemateks seadusteks. Neid seadusi uuribki dialektika.

Need kõige üldisemad seadused toimivad mitte ainult materiaalses maailmas, vaid ka tunnetuses, mõtlemise

protsessis. *Dialektika* on õpetus materiaalse maailma ja tunnetuse arenemise kõige üldisematest seadustest ja vormidest.

Materiaalse maailma arenemise dialektikat nimetatakse *objektiivseks* dialektikaks; see on objektiivse tegelikkuse nähtuste ja protsesside seaduspärane seos. Tunnetuse dialektikat nimetatakse *subjektiivseks* dialektikaks; see on objektiivse dialektika peegelduseks inimeste teadvuses ja kujutab endast mõistete, otsustuste, järelduste seaduspärast seost mõtlemisprotsessis. Ja kuigi objektiivse ja subjektiivse dialektika üldised, põhilised seadused on ühed ja samad, toimivad need eri valdkondades ja avalduvad vastavalt nendele valdkondadele ka erinevalt.

Dialektika peamisteks, kõige tähtsamateks seadusteks on vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus, eituse eitamise seadus. Neid me nüüd käsitlemegi.

§ 2. Vastandite ühtsus ja võitlus

Inimesed hakkasid juba väga ammu mõtlema sellele, miks toimuvad looduses ja ühiskonnas muutused, mis on arenemise allikaks, arenemise tõukejõuks.

Selle kohta esitati mitmesuguseid oletusi. Ühed neist olid tõele lähedal, teised aga, mis tavaliselt pidasid silmas üksnes sündmuste välist näilikkust, olid kaugel tõest. Ütlesime juba, et metafüüsikud, kes püüdsid seda probleemi mehhanistlikult lahendada, otsisid liikumise ja muutumise allikat välisest jõust, algtõukest, ja jõudsid niiviisi idealismini.

Liikumise allika küsimuse teaduslikku lahendust, mille annab marksismi filosoofia, väljendab vastandite ühtsuse ja võitluse seadus. V. I. Lenin nimetas seda seadust materialistliku dialektika *tuumaks*. See seadus avab liikumise seesmise põhjuse ja näitab, et liikumise allikaks on nähtuste ja protsesside vastuolulisus, neile omaste vastandite vastastikune toime, võitlus.

Selleks et avada selle seaduse sisu, tuleb järelikult välja selgitada, mis on vastandid ja vastuolud. *Vastan-*

did on teineteisega vastasrinnas olevad nähtuste küljed, jõud, tendentsid. Nad eitavad, välistavad ja ühtlasi tingivad teineteist. Samal ajal on vastandid *vastuolu* külgedeks, elementideks. Vastuolu on vastandite suhe.

V. I. Lenin kirjutas «Filosoofilistes vihikutes», et dialektika käsitleb iga asja kui vastandite summat ja ühtsust. Seesmiste vastandite ja nende vastastikuste suhete olemasolu kõikides nähtustes ja protsessides annab tunnistust vastuolu universaalsest iseloomust ja koos sellega ka vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse universaalsest iseloomust.

Selle näitamiseks võtame kõigepealt eluta looduse. Tänapäeva füüsika on kindlaks teinud, et aatomituumas mõjuvad vastandlikud jõud — külgetõmbe- ja eemaletõukejõud. Ka aatomituum ja aatomi elektronkest on vastandid, sest tuum on laetud positiivselt ja elektronkest negatiivselt.

Orgaanilises looduses ilmneb arenemise vastuolulisus veelgi reljeefsemalt. Iga elusorganism jääb igal ajahetkel samaks organismiks, säilitab oma kvalitatiivse määratluse ja on ühtlasi ka midagi muud, sest ta uueneb kogu aeg lakkamatult ainevahetuse tulemusel. Elusorganismidele on omased niisugused vastandlikud protsessid nagu assimilatsioon ja dissimilatsioon, mis on omavahel seotud. Assimilatsioon on keskkonnast toitainete omastamine ja nende muutmine organismi rakkudeks ja kudedeks. Dissimilatsioon on assimilatsioonile vastandlik ning seisab nende orgaaniliste ainete lagunemises, millest koosnevad organismi rakud ja koed.

Kui vaatleme ühiskonna elu, siis näeme, et näiteks ekspluateerimisühiskond koosneb vaenulikest klassidest, kelle huvid on vastandlikud ja välistavad üksteist. Niisugusteks klassideks on orjad ja orjapidajad, talupojad ja feodaalid, proletaarlased ja kodanlased.

Ka tunnetusele on omased vastandid. Tunnetuses esinevad niisugused vastandlikud momendid nagu tõde ja eksimus, suhteline ja absoluutne jne.

Niisiis, vastandid on omased kõikidele tegelikkuse nähtustele ja protsessidele nende kõikidel arengustaadiumidel. Seepärast on nähtuste vastuolulisus üldise iseloomuga.

Milline on vastandite vastastikune toime nähtuse

raamides? See vastastikune toime sisaldab niihästi vastandite ühtsust kui ka nende võitlust.

Vastandite ühtsus tähendab, et nad on ühe nähtuse lahutamatud küljed ja tingivad teineteist. Vastandid ei saa eksisteerida teineteisest lahus, samuti nagu antud ese või nähtus ei saa eksisteerida ilma vastandite ühtsuse ja vastastikuse toimeta. Näiteks ei ole võimalik lahutada magneti põhjapoolust lõunapoolusest, sest magnet on alati kahe pooluse ühtsus. Samuti ei ole assimilatsiooni ilma dissimilatsioonita, elusorganismi aga ei ole ilma assimilatsiooni ja dissimilatsiooni vastastikuse mõju ja ühtsuseta.

Vastandite ühtsus avaldub ka selles, et teatavates tingimustes on vastandlikud küljed tasakaalus. Tasakaal, ühe vastandliku külje üleoleku puudumine väljendab asja arengu niisugust etappi, millal asi on stabiilne. Vastandite tasakaal on suhteline, ajutine, arengu käigus see tasakaal osutub rikutuks. Lõppude lõpuks viib see ühe asja kadumisele ja teise asja tekkimisele. Koos sellega tekib ka uus vastandite ühtsus. Noores loomorganismis domineerib näiteks tema kasvuperioodil assimilatsiooniprotsess, küpses organismis on assimilatsiooni- ja dissimilatsiooniprotsessid tasakaalus, vananevas organismis domineerib dissimilatsiooniprotsess.

Vastandid on ühtsed, kuid samal ajal nad «võitlevad» omavahel, s. t. eitavad, välistavad teineteist. Ja kui vastandite ühtsus on suhteline, siis nende võitlus, nagu õpetas V. I. Lenin, «on absoluutne, nagu on absoluutne arenemine, liikumine»[1].

Vastandite võitlus, seesmised vastuolud on kõikide esemete ja nähtuste liikumise ja arenemise põhiallikaks. Ühtsuses olevate ja samal ajal teineteist välistavate külgede ja tendentside võitlus, vastuoluline vastastikune mõju stimuleerib liikumist ja muutumist, toob kaasa uute omaduste ja vormide tekkimise ja vanade kadumise. Nagu märkis F. Engels, on vastanditeks kahestumine, vastandite võitlus ja vastuolu lahenemine igasuguse arenemise alus.[2] Looduse ja ühiskonna uurimine kinnitab vaieldamatult seda marksismi tähtsat teesi.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 354.
[2] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, стр. 640.

Mispärast näiteks eksisteerib päikesesüsteem kui spetsiifiline, püsiv materiaalne moodustis, milles planeedid tiirlevad ümber Päikese rangelt seaduspärastel elliptilistel orbiitidel? Mispärast planeedid liiguvad just nii? Vastuse sellele küsimusele leiame, kui analüüsime vastandlikke jõudusid: külgetõmmet ja eemaletõuget. Planeetide liikumine ja päikesesüsteemi püsivus on ühelt poolt Päikese ja planeetide vahelise külgetõmbejõu ja teiselt poolt planeete Päikese juurest maailmaruumi kiskuva jõu vastastikuse toime tulemus. Kui ei oleks seda viimast jõudu, langeksid planeedid Päikesele. Kui oleks ainult see jõud ega oleks külgetõmbejõudu, lendaksid planeedid lõputusse ruumi. Mõlemal juhul lakkaks *olemasolev* planeetide liikumine ja lakkaks eksisteerimast päikesesüsteem. Nende olemasolu tingimuseks on vastandlike jõudude vastuoluline vastastikune mõju.

Ka elusloodusès on seesmised vastuolud arenemise allikaks. Illustratsioonina võib vaadelda elusa arengus esineva kahe vastandliku omaduse, tendentsi — pärilikkuse ja muutlikkuse vastastikust toimet. Pärilikkus on konservatiivne tendents, mis väljendab organismi püsivust, suhtelist iseseisvust. Tänu pärilikkusele säilitab organism olemasolevad tunnused ja spetsiifika. Muutlikkus on tendents, mis väljendab organismi uuenemise võimet, võimaldab organismil omandada uusi tunnuseid ja kohaneda muutuva keskkonnaga. Nende tendentside ühtsuse ja vastuolulise vastandliku toime alusel toimub organismide arenemine ja tekivad uued liigid. Ainult pärilikkuse või ainult muutlikkuse olemasolu korral ei oleks areng võimalik. Ainult nende vastuoluline vastastikune toime loodusliku valiku protsessis suunab organismi täiustumise teed mööda.

Ka ühiskonnaelu arenemise - allikaks on vastandite võitlus. Näiteks on ekspluateerimisühiskondade liikumapanevaks jõuks klasside võitlus. Ainult klassivõitluse ja selle kõrgeima vormi — sotsiaalse revolutsiooni kaudu toimub üleminek ühelt ühiskonnakorralt teisele, kõrgemale.

Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus ei ole ainult objektiivse maailma seadus, vaid ka tunnetamise seadus. Tunnetuse arenemise allikaks on tunnetusele omased vastuolud. Üks niisuguseid vastuolusid on objek-

tiivse ja subjektiivse vastuolu, s. t. vastuolu ühelt poolt objektiivsete looduslike ja ühiskondlike protsesside ja nende seaduste ning teiselt poolt nende seaduste tunnetamise, inimtunnetuse vahel. Selle vastuolu lahenemine, uuesti tekkimine ja uuesti lahenemine on tunnetuse, teaduse ja praktilise tegevuse arenemise sisuks. Üks selle vastuolu avaldumise vorme on vastuolu kehtiva teooria ja uute faktide vahel: uued faktid nõuavad teooria muutmist, täiustamist, mõnikord aga ka teooria asendamist uue teooriaga, mis seletaks teadaolevate faktide kogumikku täielikumalt.

Tunnetuse arenemise seisukohalt on tähtsad ka mitmesuguste arvamuste, ideede ja teaduslike suundade vastuolud. Nende arvamuste, ideede, vanade ja uute teooriate võitlus viib tunnetust edasi, soodustab tõe leidmist, takistab ühtede või teiste teaduse järelduste muutumist kivinenud dogmadeks. Üksikute isikute või rühmade monopoolne positsioon teaduses, loominguliste vaidluste mahasurumine pidurdab tõsiselt teaduse ja ühiskonna progressi.

Niisiis, vastuolud on üldise iseloomuga. Nad on omased kõige erinevamatele esemetele, protsessidele, nähtustele ja seepärast on ka mitmekesised. Konkreetseid vastuolusid, nende spetsiifikat ja omapära uurivad üksikteadused. Ent peale spetsiifiliste joonte ja iseärasuste on vastuoludel ka üldisi omadusi, mida uurib filosoofia.

Üks vastuolude selliseid üldisi omadusi on, et vastuolud ei ole tardunud ega muutumatud. Ka vastuolud, nagu kõik maailmas, arenevad ja teevad läbi mitmesuguseid etappe ehk astmeid. Vastuolu astmeteks on erinevus, vastandlikkus ja konflikt. *Erinevus* on vastuolu algaste. Erinevus võib olla ka kustuva vastuolu viimaseks astmeks, kui seda vastuolu lahendatakse järk-järgult. *Vastandlikkus* on arenenud vastuolu. *Konflikt* on äärmise piirini teravnenud vastuolu, vastuolu arengu äärmuslik aste.

Proletariaadi ja kodanluse vastuolu ilmnes näiteks juba feodalismi ajal, kui tekkisid need klassid. Alguses esineb see vastuolu erinevuse kujul. Kapitalismi arengu tulemusel see klasside vastuolu kasvab vastandlikkuseks ja läheb edasi ikka teravamaks ning jõuab lõpuks konf-

likti staadiumi. Konflikt lahendatakse sotsialistliku revolutsiooniga.

Vastuolu moodustavad küljed ei ole võrdse tähtusega. Üks külgedest on peamine, domineeriv. Ta määrab kogu nähtuse iseloomu. Teine külg ei ole peamine. Näiteks kuulub proletariaadi ja kodanluse vastuolus kapitalismi ajal domineeriv koht kodanlusele, mis tingibki selle ühiskonnakorra iseloomu.

Vastuolu arenemise käigus võivad vastuolu külgede suhe ja tähtsus muutuda. Näiteks säilib ka pärast proletariaadi diktatuuri kehtestamist vastuolu seni veel likvideerimata kodanluse ja tööliskiassi vahel. Ometi on külgede suhe siin põhjalikult muutunud. Vastuolu peamiseks küljeks saab tööliskiass, kes rõhutud klassist on valitsevaks klassiks muutunud. Kodanlus aga kaotab oma valitseva positsiooni ja aja jooksul kodanlus kui klass likvideeritakse.

Esemetele ja nähtustele omased vastuolud erinevad oma toimelt, iseloomult, tähtsuselt, lahendamise viisilt jne. Vastuolud võivad olla seesmised ja välised, põhilised ja mittepõhilised, antagonistlikud ja mitteantagonistlikud.

Seesmised vastuolud on vastuolud mingi ühe nähtuse vastandlike külgede vahel. *Välised* vastuolud on vastuolud mingi nähtuse ja teiste nähtuste või protsesside vahel. Antud nähtuse arengu seisukohalt on määrava tähtusega seesmised vastuolud, sest need on seotud selle nähtuse sisu ja olemusega, on aluseks selle arenemisele ja muutumisele. Seesmisteks vastuoludeks on näiteks vastuolu positiivselt laetud aatomituuma ja negatiivselt laetud elektronide vahel, vastuolu ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vahel orjanduslikus, feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas. Need vastuolud peituvad antud nähtuste loomuses endas.

Ka välised vastuolud mõjutavad nähtuste arengut, nende seesmisi protsesse, küsjuures nad avaldavad mõju seesmiste vastuolude kaudu. Sellepärast tuleb nähtuste uurimisel arvestada ka väliseid vastuolusid.

Vaatleme seda järgmise näite abil. Meie maa ja teiste sotsialismimaade kogemused kinnitavad, et sotsialismi edukas ülesehitamine mingil maal on seotud terve rea seesmiste vastuolude lahendamisega. Nende vastuolude

hulgas on kõige tähtsamateks vastuolu töörahva ja kukutatud ekspluataatorlike klasside vahel. See on tuntud vastuolu «kes keda?», millest rääkis korduvalt V. I. Lenin nõukogude perioodi aegsetes töödes. Ühtlasi avaldavad sotsialistliku ülesehitustöö käigule mõju ka välised vastuolud — sotsialistliku ja kapitalistliku maailmasüsteemi vahelised vastuolud. Ent nende vastuolude lahendamine sõltub põhiliselt sotsialistlike ja kapitalistlike maade seesmisest arengust.

Ühtlasi tuleb seda laadi küsimuste lahendamisel silmas pidada, et seesmise ja välise erinevus on suhteline. Kui kahe maailmasüsteemi vastuolud on kummagi süsteemi seisukohalt välised vastuolud, siis inimkonna kui terviku seisukohalt on need seesmised vastuolud.

Seesmist vastuolu, mis etendab eseme või nähtuse arengus määravat osa, nimetatakse *põhivastuoluks*. Põhivastuolu puudutab selle eseme või nähtuse olemust, põhivastuolust sõltuvad teised vastuolud ja eseme kui terviku arenemise iseloom. Elusorganismi põhivastuoluks on näiteks paljude bioloogide arvates assimilatsiooni ja dissimilatsiooni vastastikune mõju.

Igal ühiskondlik-majanduslikul formatsioonil ja igal ajastul on oma põhivastuolu. Kapitalismi põhivastuoluks on näiteks tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise erakapitalistliku vormi vastuolu. See vastuolu määrab ära kõik teised kapitalismi vastuolud (vastuolu proletariaadi ja kodanluse vahel, vastuolu kogu rahva ja käputäie monopolistide vahel, vastuolu tootmise ja tarbimise vahel jt.). Selle vastuolu arengust, teravuse astmest sõltub kapitalismi saatus.

Käesoleva ajastu põhivastuoluks on kahe maailmasüsteemi vastuolu. Selle vastuolu arenemisest ja lahendamisest sõltub inimkonna arengukäik. Selle vastuolu juhtivaks ja tugevnevaks küljeks on sotsialistlik süsteem. Vastuolu lahendatakse sotsialismi ja kommunismi ülemaailmse võiduga.

Põhivastuolu küsimusel on suur metodoloogiline tähtsus, sest mingi protsessi põhivastuolu avastamine tähendab selle protsessi olemuse avastamist.

Ühiskonna elus eristatakse *antagonistlikke* ja *mitteantagonistlikke* vastuolusid. Vastuolude antagonistlik iseloom on tingitud ühiskonna jagunemisest klassideks,

kelle huvid üksteist välistavad. Selle aluseks on omakorda tootmisvahendite eraomandus. Antagonistlikud vastuolud on teravad, vaenulikud vastuolud. Nendes on oluline see, et neid ei saa lahendada selle ühiskonnakorra raamides, milles nad on tekkinud. Antagonistlikud vastuolud lahendatakse klassivõitlusega ja sotsiaalse revolutsiooniga, mis likvideerib vana ühiskonnakorra ja loob uue. Niisugused vastuolud on iseloomulikud orjanduslikule, feodaalsele ja kapitalistlikule ühiskonnale. Näiteks on kapitalismi põhivastuolu antagonistliku iseloomuga. Selle arenemine viib vältimatult kapitalismi hävingule.

Tänapäeva kapitalismi antagonistlikud vastuolud — vastuolu töö ja kapitali vahel, vastuolu monopolide ja rahva vahel, vastuolud kapitalistlike riikide vahel jne. — muutuvad üha sügavamaks ja teravamaks. See annab tunnistust sellest, et kapitalism peab paratamatult hukkuma, et kapitalistlik süsteem tervikuna on küps sotsialistlikuks revolutsiooniks.

Antagonistliku iseloomuga on ka vastuolu kapitalistliku ja sotsialistliku maailmasüsteemi vahel.

Mitteantagonistlikud vastuolud tekivad siis, kui peale vastuolu on erinevatel sotsiaalsetel rühmadel ka ühiseid põhihuve. Kapitalismi tingimustes ei ole näiteks vastuolu väikekodanluse ja tööliskiassi vahel antagonistliku iseloomuga. Väikekodanlusel on eraomandus (talupoegadel on maa, kariloomad, inventar; linna väikekodanlusel on väikesed töökojad, kauplused jne.) ja ta püüab seda säilitada. Töölisel eraomandust ei ole ja ta on huvitatud igasuguse omanduse kaotamisest. See tekitab väikekodanluse ja tööliste vahel teatava huvide vastuolu. Ent peamise, kõige tähtsama osas nende sotsiaalsete rühmade huvid ühtivad, sest nii ühtesid kui teisi rõhub monopolistlik kodanlus ja nad tahavad sellest rõhumisest vabaneda. See võimaldab töölisklassil tõmmata väikekodanlust kapitalismivastases võitluses enda poole. Lõplikult lahenevad tööliskiassi ja väikekodanluse vastuolud sotsialismi ehitamise käigus.

Ent kapitalistlikus ühiskonnas ja teistes antagonistlike klassidega ühiskondlikes formatsioonides ei ole mitteantagonistlikud vastuolud peamisteks, tüüpilisteks; mitte nemad ei väljenda antud ühiskonnakorra spetsiifi-

kat. Mitteantagonistlikud vastuolud muutuvad peamisteks ja tüüpilisteks sotsialistlikus ühiskonnas, kus on kujunenud kõigi ühiskonna sotsiaalsete rühmade sotsiaalpoliitiline ja ideeline ühtsus. See ühtsus on omakorda tingitud tootmisvahendite ühiskondlikust omandusest. Sotsialistliku ühiskonna vastuolude mitteantagonistlik iseloom on nende kõige tähtsamaks iseärasuseks. Siin on kõikidel klassidel, sotsiaalsetel rühmadel ja ühiskonna liikmetel ühised majanduslikud põhihuvid ja moraalsed ning poliitilised printsiibid. Uue kasuks astub välja rahva valdav enamus, kes võitleb kõige mahajäänu, rutiinse ja iganenu vastu ning taotleb üht ühist eesmärki.

Kõik see kokku viib selleni, et sotsialismi ajal tekivad uued vastuolude avastamise ja ületamise viisid ning vormid. Vastuolude lahendamise vormideks on siin mitte klassivõitlus ja revolutsioon, nagu see oli antagonistlikes klassiformatsioonides, vaid kogu rahva organiseeritud jõupingutused, vastuolude lahendamist mõjutavad siin ühiskonna uued liikumapanevad jõud, niisugused nagu sotsiaalpoliitiline ja ideeline ühtsus, rahvaste sõprus, nõukogude patriotism, kriitika ja enesekriitika. Peale selle, erinevalt eelmistest formatsioonidest, kus vastuolusid avastati ja lahendati stiihiliselt, avastatakse ja lahendatakse vastuolusid sotsialismi ajal inimeste teadliku tegevusega kommunistliku partei juhtimisel, kusjuures partei rajab oma poliitika ühiskonnaelu seaduste tunnetamisele.

Selle tõttu, samuti ka sellepärast, et sotsialismi ajal ei ole organiseeritud sotsiaalseid jõude, kes oleksid vana kaitsmisest huvitatud, on siin mitteantagonistlikke vastuolusid võimalik lahendada suhteliselt õigeaegselt, enne vastuolude tõsist teravnemist. Niisuguste vastuolude lahendamiseks ei ole vaja muuta olemasoleva korra aluseid. Vastupidi, vastuolude lahendamine tugevdab olemasolevat korda, soodustab sotsialistliku ühiskonna arengut, kommunismi poole liikumist.

Vastuolu tootlike jõudude ja tootmissuhete üksikute külgede vahel, vastuolu ühiskonna liikmete pidevalt kasvavate vajaduste ja tootmise arengutaseme vahel, vastuolu sotsialistliku olemise ja inimeste teadvuses esinevate minevikuigandite vahel — need ja teised sotsialistliku

ühiskonna vastuolud lahendatakse kommunismi ehitamise käigus. Nende lahendamise peateedeks on tootlike jõudude igakülgne arendamine, tootmissuhete täiustamine, töötajate kommunistlik kasvatamine.

Sotsialism on ühiskond, mille areng esmakordselt ajaloos toimub teadlikult, plaanipäraselt. Ühiskonna plaanipärane elu muutub siin objektiivseks paratamatuseks. See on uue, sotsialistliku korra määratu suur eelis ja avab ennenägematud progressiivse arenemise võimalused.

Ent nende eeliste ja võimaluste realiseerimiseks on vaja sügavalt mõista objektiivsete majandusprotsesside olemust, õigeaegselt avastada ja lahendada vastuolud objektiivsete võimaluste ja nende võimaluste tunnetamise ning realiseerimise vahel. Üheks nende vastuolude lahendamise viisiks on rahvamajandusplaanide sügav ja objektiivselt põhjendatud läbitöötamine ning võitlemine nende realiseerimise eest.

Sellesse vastuolude rühma kuulub vastuolu rahvamajanduse arengu ja juhtimise vormide vahel. Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi poolt viimasel ajal ellu viidavad abinõud meie maa rahvamajanduse juhtimise parandamiseks soodustavad selle vastuolu lahendamist. Muu hulgas arendatakse edasi demokraatliku tsentralismi printsiipi. Seejuures esinevad tsentralisatsioon ja demokraatlik omavalitsus kui niisugused vastandid, mis teineteist vastastikku tingivad ja ühtlasi takistavad teise vastandi ühekülgset suurekspaisumist. Need mõlemad momendid on vajalikud keeruka, rangelt organiseeritud ühiskondliku organismi normaalseks funktsioneerimiseks.

Partei abinõud rahvamajanduse juhtimise parandamise alal ühendavad ühtset riiklikku planeerimist ettevõtete täieliku isemajandamisega, rahvamajandusharude tsentraliseeritud juhtimist laialdase kohapealse majandusliku initsiatiiviga, ainujuhtimise printsiipi tootmiskollektiivide osatähtsuse suurendamisega.

Kõigest eelöeldust järeldub, et vastandite ühtsuse ja võitluse seadus väljendab igasuguse liikumise ja arenemise olemust. Ta näitab, et liikumine ja areng toimub iga nähtuse lahutamatuteks külgedeks olevate seesmiste vastandite vastastikuse toime protsessis. See vastasti-

kuue toime ongi kõikide nähtuste ja protsesside liikumise ja arenemise seesmine allikas.

Esemete ja nähtuste uurimisel on vaja lähtuda nende vastuolulisusest ja käsitada neid vastandlike külgede, omaduste, tendentside ühtsusena, välja selgitada nende külgede vastastikune seos. «Uhtse kahestamine ja tema vastuoluliste osade tunnetamine... on dialektika *t u u m*,»[1] kirjutas V. I. Lenin. Igas esemes, nähtuses tuleb näha mitte ainult positiivset või ainult negatiivset, mitte ainult uut või ainult vana, vaid tuleb osata avastada nende seost, nende vastastikust suhet, nende vastuolulist vastastikust toimet. Ainult niisugune käsitlus aitab avastada esemete olemust. Selleks et vaadelda nähtusi nende arengus, nagu seda nõuab dialektika, tuleb neid vaadelda neile omaste vastandite ühtsuse ja võitluse seisukohalt. «Tingimuseks, mis võimaldab tunnetada kõiki maailma protsesse nende «*iseliikumises*», nende spontaanses arenemises, nende elavas elus,» kirjutas V. I. Lenin, «on nende tunnetamine vastandite uhtsusena. Arenemine on vastandite «võitlus».»[2]

Uuritavate nähtuste vastuolude avastamine aitab mitte ainult mõista nende nähtuste arenemise liikumapanevaid jõudusid, vaid ka tunnetada nende arenguseadusi. See on seletatav asjaoluga, et mingi nähtuse spetsiifilised vastuolud, mis moodustavad nähtuse peasisu ja liikumise allika, on seotud nähtuse arenemise põhiliste seadustega. Järelikult tuleb antud nähtuse olemuse ja põhiliste arenemise seaduste avastamiseks leida sellele nähtusele omased olulised vastuolud, vastuolude süsteem ja vastastikune seos, leida põhiline vastuolu, mis toimib antud tingimustes, antud arenguetapil. «Otseses mõttes on dialektika *esemete olemuses endas* eksisteeriva vastuolu uurimine,»[3] kirjutas V. I. Lenin.

Esemetele ja nähtustele omaseid vastuolusid ei saa ignoreerida. Nad tuleb avastada ja ületada. Kapitalistlikus ühiskonnas töölisklassi ja kodanluse vahel eksisteerivaid antagonistlikke vastuolusid tuleb julgesti paljastada ja klassivõitlust arendada, mitte aga vastuolusid

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 353.
[2] Sealsamas, lk. 354.
[3] Sealsamas, lk. 245.

kinni mätsida ja töölisklassi eest varjata, nagu seda püüavad teha kodanluse ideoloogid ja revisionistid.

Sotsialistlik ühiskond areneb talle omaste mitteantagonistlike vastuolude ületamise teel. Ent ka sotsialistlikus ühiskonnas ei tohi mööda minna tekkivatest vastuoludest. Tuleb aegsasti, julgelt ja printsipiaalselt need vastuolud päevavalgele tuua, mitte lasta neil teravaks muutuda.

Kuivõrd vastuolud ja nende lahendamise viisid on väga mitmekesised, siis on vaja välja selgitada praktikas esinevate vastuolude iseärasused ja leida antud konkreetsete tingimuste jaoks kõige otstarbekamad vastuolude lahendamise viisid.

Kuigi vastandite ühtsuse ja võitluse seadus väljendab arenemise põhisisu ja arenemise allikat, ei ammenda see seadus kõiki arenemise külgi. See seadus ei näita, kuidas tekib arenemisprotsessis uus kvaliteet, milline on arenemise üldine tendents. Neid ja mõningaid teisi arenemise külgi kajastavad teised dialektika seadused.

§ 3. Kvantitatiivsete muutuste üleminek kvalitatiivseteks muutusteks

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus väljendab niisuguste vastandite seost nagu esemete, protsesside kvantitatiivne ja kvalitatiivne külg. Enne selle seaduse olemuse vaatlemist on vaja rääkida, mis on kvaliteet ja kvantiteet.

Iga ese või protsess on suhteliselt püsiv, määratletud. Neil on alati midagi iseloomulikku, ainult neile spetsiifilist, mille poolest esemed või protsessid üksteisest erinevadki. Näiteks erineb elusloodus elutust, erinevad üksteisest ka looma- ja taimeliigid. Ühtlasi on kõik asjad millegi poolest omavahel sarnased, neil on midagi ühist. Elus- ja eluta loodus on materiaalsed, kõikidel loomaja taimeliikidel on elusorganismide ühised omadused.

Esemete erinevuse ja sarnasuse jooni fikseerib kvaliteedi mõiste. *Kvaliteediks* nimetatakse eseme loomust ja spetsiifikat väljendavate oluliste joonte kogumit. Kvaliteet näitab eseme suhtelist püsivust, eseme määratletust. See eseme määratletus on lahutamatult seotud eseme olemisega. Antud eseme kvaliteedi muutumine on

eseme enese muutumine. Näiteks tähendab ainevahetuse lakkamine elusorganismis selle organismi surma ja lagunemist.

Kvaliteedid kuuluvad asjadele ja on niisama objektiivsed nagu asjad ise. Ühtlasi on kvaliteedid suhtelised, nad muutuvad koos asjade muutumisega. Kuivõrd aga igal asjal on midagi ühist teiste asjadega, siis on võimalik ühe asja muutumine teiseks, ühe kvaliteedi üleminek teiseks.

Asja kvaliteedi kindlakstegemine on igasuguses tunnetuses üks vajalikke momente. Selleks et asja sügavalt tunnetada, on vaja eristada teda teistest asjadest, teha kindlaks nende sarnasus ja erinevus, neid klassifitseerida.

Meie poolt kvaliteedi kohta antud definitsioon eeldab, et igal asjal on põhikvaliteet, mis on asja üldiseks, terviklikuks karakteristikaks. Ühtlasi on igal asjal ka rida teisi, mittepõhilisi kvaliteete. Niihästi asjade põhikvaliteet kui ka mittepõhilised kvaliteedid avalduvad asjade omaduste kaudu.

Omadus on eseme kvaliteedi avaldumine vastastikuses toimes teiste esemetega. Omadus iseloomustab eset mingist ühest küljest. Bensiini omadus olla kütus avaldub ainult ühinemisel hapnikuga teataval temperatuuril.

Asjal on palju omadusi ja mõne omaduse muutumine või kadumine ei muuda veel seda asja ennast. Kummil võib olla näiteks mitmesugune värvus, venivus ja kuju, ent sellegipoolest jääb ta kummiks.

Omadused erinevad üksteisest oma tähtsuse poolest. Asja põhiline, oluline omadus on lähedane asja kvaliteedile. Näiteks ei ole värvus bensiinile oluline. Värvuse saamine või kaotamine ei muuda bensiini millekski muuks. Põlevuse omadus on aga bensiinile oluline: kaotades selle omaduse, lakkab bensiin olemast mootorikütus. See juhtub, kui bensiin muutub kvalitatiivselt, näiteks keemilises vastastikuses toimes mõne teise ainega.

Peale kvaliteedi on esemetel ja protsessidel ka kvantitatiivne määratlus. Kvantiteet ei eksisteeri omaette, vaid ta on alati mingi kvaliteedi kvantiteet. Inimene võib näiteks olla nii ja nii palju aastaid vana, ta võib olla suurt või väikest kasvu, tal võib olla nii- või teistsugune kaal jne. Kõik need on kvantitatiivsed karakteristikad.

Kvantiteet on niisugune määratlus, mis väljendab antud kvaliteedi suurust, arengutempot ja -taset. Teiste sõnadega, kvantiteet väljendab kvaliteedi ulatust ja intensiivsust. Tavaliselt väljendatakse kvantiteeti arvuliselt. Tegelikkuse sügavaks tunnetamiseks on vaja nähtusi ja protsesse analüüsida mitte ainult kvalitatiivselt, vaid ka kvantitatiivselt. Mida rohkem on teadus arenenud, seda rohkem opereerib ta kvantitatiivsete näitajatega ja analüüsib objekte kvantitatiivselt.

Asjade kvantitatiivne ja kvalitatiivne külg on omavahel tihedasti seotud. Nad on lahutamatus ühtsuses ja tingivad teineteist vastastikku, moodustades igas asjas või nähtuses kaks külge. Eseme kvantitatiivse ja kvalitatiivse külje ühtsust nimetatakse *mõõduks*. Mõõdu kategooria väljendab seda fakti, et antud kvaliteedile vastab mitte ükskõik missugune, vaid rangelt määratletud kvantiteet. Näiteks vastab igale helile teatav õhuvõnkumiste sagedus, igale värvusele teatav elektromagnetiliste võngete sagedus.

Kvantiteet võib ilma kvaliteedi muutuseta ainult teatud piirides muutuda, mis ongi eseme mõõduks. Kui kvantitatiivsed muutused jõuavad nende piirideni, osutub mõõt rikutuks ja eseme kvaliteet hakkab muutuma. Nii on vee vedela oleku mõõduks temperatuur 0-st kuni 100 kraadini (normaalse õhurõhu puhul). Temperatuuri muutuste väljumine nendest piiridest toob kaasa vee ülemineku gaasilisse või tahkesse olekusse.

Filosoofiline mõõdu kategooria vastab teataval määral igapäevastele kujutlustele, mille järgi mõõdu rikkumisel positiivne muutub negatiivseks ja kasulik kahjulikuks. Isegi niisugune elu ja tervise hädavajalik tingimus nagu toitumine toob ebamõõdukaks muutudes kaasa ainevahetushäireid ja rikub tervist. Liiga kaua kestev päikesekiiritus toob organismile kasu asemel kahju jne.

Niisiis, mõõdu rikkumisel vana kvaliteet lakkab vastamast uuele kvantiteedile, nende vahel tekib ja teravneb vastuolu, mis lahendatakse uue kvaliteedi tekkimisega ja uue mõõdu kujunemisega. Seda nimetataksegi kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks üleminekuks.

Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste seos on seaduspärane. F. Engels kirjutas «Looduse dialektikas»,

iseloomustades kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse olemust: «... kvalitatiivsed muutused võivad looduses toimuda ainult mateeria või liikumise... kvantitatiivse lisandumise või kvantitatiivse kahanemise teel[1],» s. t. kvalitatiivsed muutused toimuvad ainult kvantitatiivsete muutuste kaudu.

See seadus on üldise iseloomuga. Ta maksab niihästi objektiivses maailmas kui ka tunnetuses. Näiteks toimub anorgaanilises looduses niisugune kvalitatiivne muutus nagu ühe keemilise elemendi muundumine teiseks sel teel, et lähteelemendi aatomituumas muutub prootonite hulk. Nimelt nii muutuvad elemendid loomulikes tingimustes. Samasugusel viisil on neid muutma õppinud eksperimentaatorid. Seejuures on teadlastel õnnestunud saada rida uusi elemente, mida looduses varemalt ei kohatud (plutoonium jt.).

Organismide kvantitatiivsed muutused, mis esialgu on väikesed, võivad kuhjuda ja välja viia kvalitatiivsetele muutustele, teisendite ja uute liikide tekkimisele. Inimesed on õppinud kasutama seda nähtust selleks, et aretada uusi põllumajanduskultuuride sorte ja loomatõuge. Nii on hübridiseerimise ja edasise valiku meetodil aretatud rida kõrge saagikusega talinisu sorte.

Kvantitatiivsed muutused lähevad kvalitatiivseteks üle ka kõikidel ühiskonnaelu aladel. Näiteks loob kooperatsioon, s. t. paljude tööliste ühendamine ühte tootmisprotsessi, uue ühiskondliku tootliku jõu, mis erineb oluliselt tema komponentide lihtsast summast.

Kõige suuremateks ümberkujundusteks ühiskonna elus on sotsiaalsed revolutsioonid, mis põhjalikult muudavad ühiskonnakorra iseloomu. Sotsiaalset revolutsiooni valmistab ette antud ühiskonna kogu eelnev ühiskondlik-majanduslik arenemine. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon oli ette valmistatud kapitalismi arenguga Venemaal, tootlike jõudude kiire kasvuga, proletariaadi kui klassi konsolideerumisega, marksistlik-leninliku partei tekkimisega, imperialismi vastuolude teravnemisega. Oktoobrirevolutsiooniga algas meie maa

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 38.

ajalooline üleminek kapitalismilt sotsialismile ja ühtlasi ka sotsialistlik maailmarevolutsioon.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus toimib ka tunnetuse alal. Looduse tunnetamises oli kvalitatiivselt uueks etapiks kosmose uurimine ja vallutamine Maa tehiskaaslaste ja kosmoselaevade abil. Üleminekut sellele silmapaistvale astmele ülemaailmse teaduse ja tehnika arengus valmistas ette kogu teaduse ja tehnika eelnev arenemine.

Mitmesugustel tegelikkuse aladel ja mitmesugustes nähtustes toimuvad kvalitatiivsed muutused erinevalt, neil on omad iseärasused. Ent need muutused saabuvad alati seaduspäraselt, kvantitatiivsete muutuste tulemusel.

Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste sõltuvus on vastastikune. Looduses ja ühiskonnas lähevad mitte ainult kvantitatiivsed muutused üle kvalitatiivseteks, vaid ka kvalitatiivsed muutused lähevad üle kvantitatiivseteks. Sellepärast rääkis F. Engels kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku ja vastupidise ülemineku seadusest. Kvaliteet läheb niisamuti üle kvantiteediks, nagu kvantiteet läheb üle kvaliteediks. Tegemist on vastastikuse mõjuga.

Kvaliteedi kvantiteediks üleminek avaldub selles, et igasugune nähtus omandab koos uue kvaliteediga ka uued kvantitatiivsed karakteristikad. Nii on kvalitatiivselt uuel nisu- või rukkisordil ka uued kvantitatiivsed karakteristikad (näiteks suurem saagikus). Samuti annavad uued loomatõud rohkem piima, liha, villa jne. Ühiskonna elus toob põllumajandusliku tootmise sotsialistlik vorm (kolhoos) kaasa suurema tööviljakuse ja saagikuse, kui see oli üksikmajapidamise puhul.

Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste vastastikust mõju on oluline praktikas arvestada. Ükskõik millist soovitud kvaliteeti võib saavutada ainult kvantitatiivse ettevalmistuse alusel. Tee uue kvantiteedi juurde, mis eelmisest järsult erineks, läheb aga kõige sagedamini uue kvaliteedi kaudu. Tootmisnovaatorid saavutavad kõrge tööviljakuse peamiselt sel teel, et nad kasutavad kvalitatiivselt uut tehnikat ja tehnoloogiat, uut töö organisatsiooni, tõstavad oma kvalifikatsiooni jne.

Kui kvantitatiivsed muutused toimuvad tavaliselt

järk-järgult, sujuvalt, sageli märkamatult, siis kvalitatiivsed muutused toimuvad alati palju kiiremini, otsustavamalt, tingimata hüppeliselt. Hüpete paratamatus arenguprotsessis on tingitud sellest, et eksisteerivad kvaliteedid, mis määravad ära asjade reaalsed, objektiivsed piirid. Hüpped ongi nendest piiridest üleminekud. Ühtlasi toimub igasugune arenemine hüpete olemasolu tõttu ühel ja samal ajal pidevalt ja pidevusetult (diskreetselt). Järkjärgulised kvantitatiivsed muutused väljendavad arengu pidevust, hüpped — pidevuse katkemist, diskreetsust.

Hüpe on kvalitatiivne muutus, nähtuse või selle mingi külje üleminek ühelt kvaliteedilt teisele. Hüpped on kvantitatiivsete muutuste pidevuse katkemised. Eelnevate kvantitatiivsete muutustega võrreldes hõlmavad hüpped väiksemaid ajavahemikke, ent selle aja jooksul toimuvad esemes või nähtuses sügavad muutused.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus on üldise iseloomuga. Erinevates konkreetsetes tingimustes see seadus avaldub erinevalt. Hüpped on iseloomult, kestuselt tähtsuselt mitmekesised. Hüpped võivad olla järsud, nii et vanalt kvaliteedilt üleminek uuele toimub ühekorraga. Hüpped võivad olla ka järkjärgulised, nii et see üleminek toimub rea vahepealsete astmete kaudu, üleminekuvormide kaudu, elementide, osade kaupa. Inglistina ja malm lähevad tahkest olekust vedelasse ja vastupidi ühekorraga, ilma vahepealsete astmeteta. Klaasi ja vaha agregaatolekute vaheldumine on teist laadi, järkjärguline. Sulades muutuvad nad järk-järgult pehmemaks ja lõpuks vedelaks. Kõvaks muutuvad nad samuti järk-järgult, läbides mitu üleminekuetappi.

Ühiskonna elus toimub poliitiline võimu vahetumine sotsiaalsete revolutsioonide ajal kiiresti, plahvatuslikult. Ümberkujundused majanduse ja ideoloogia alal aga toimuvad tavaliselt enam või vähem järkjärguliselt.

On vaja eristada kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste järkjärgulisust. Esimesel juhul jääb eseme kvaliteet teatud ajaks muutumatuks, kvantitatiivsed muutused üksnes valmistavad ette põhjalikke, kvalitatiivseid ümberkujundusi. Teisel juhul toimub eseme

enese kvaliteedis rida järkjärgulisi muutusi, mille tulemusena tekib uus, vanast erinev kvaliteet.

Filosoofilises kirjanduses nimetatakse sageli järkjärgulisi kvantitatiivseid muutusi *evolutsiooniks*. Kuid seda sõna kasutatakse ka teises, laiemas tähenduses. Viimasel juhul tähendab «evolutsioon» arenemist üldse.

Ühiskonnaelu puhul kasutatakse hüppest rääkides terminit *revolutsioon*. Mitte iga hüpet ühiskonna elus ei saa aga pidada revolutsiooniks. Ka siin võivad hüpped olla oma ulatuselt ja sügavuselt erinevad. Sotsiaalseteks revolutsioonideks on ainult niisugused hüpped, mis tähendavad kogu ühiskonna põhjalikku ümberkujundamist, vana põhialuste lammutamist ja progressiivsemale ühiskonnakorrale üleminekut.

Hüpped, mis puudutavad küll kogu ühiskonda, kuid ei vii teda olemasoleva ühiskondliku formatsiooni raamidest välja, ei ole sotsiaalsed revolutsioonid. Niisuguseks hüppeks on sotsialismilt kommunismile üleminek. See on hüpe kommunistliku ühiskondliku formatsiooni raamides.

Hüppeid, mis teostavad põhjalikke muutusi ühiskonna struktuuri üksikutes osades, nimetatakse samuti revolutsioonideks (kuid mitte sotsiaalseteks revolutsioonideks). Seda laadi hüppe näitena võib tuua teadusliku või tehnilise revolutsiooni.

Vastavalt nähtuste kahele küljele ja muutuste kahele liigile on igasuguses arengus kaks külge — kvantitatiivsed muutused ja kvalitatiivsed muutused — ja areng on nende kahe külje ühtsus. Areng ei saa olla ainult kvalitatiivne (hüpe) või ainult kvantitatiivne (evolutsioon) muutus, vaid teostub nende kahe külje vastastikuses toimes. Ühiskonnaelus valmistab evolutsioon ette revolutsiooni ja kutsub seda ēsile, revolutsioon omakorda viib evolutsiooni lõpule. Ometi on siingi võimalik ühekülgne lähenemine, mis on omane metafüüsikutele. Ühed metafüüsikutest käsitavad arenemist kvantitatiivse muutusena, sujuva, hüpeteta ja pidevuse katkemisteta sirgjoonelise liikumisena. Teised käsitavad arengut tormiliste, mitte millegi poolt ette valmistatud kvalitatiivsete ümberkujundustena. Niisugused ebaõiged vaated tekitavad teaduslikus ja poliitilises tegevuses küllaltki suurt kahju.

Piisab, kui meenutada, et vulgaarne evolutsionism on reformismi ja revisionismi metodoloogiliseks aluseks. Reformismi ja revisionismi esindajad püüavad tõestada, et kapitalismilt sotsialismile üleminekut on võimalik teostada reformide abil, pisimuutustega, mis ei riiva kapitalismi sügavaid põhialuseid. Nad väidavad, et kapitalismilt sotsialismile üleminekuks ei ole vaja revolutsioonilist hüpet. Sellega kaitsevad nad kapitalismi, sest sotsiaalse revolutsioonita ei ole sotsialismile üleminek võimalik.

«Pahempoolseid» oportuniste iseloomustab teine äärmus: nad ei mõista revolutsiooniliste hüpete evolutsioonilise ettevalmistamise vajadust. Sotsialistlikus ühiskonnas panevad nad kõik lootused ainult hüppelisele arenemisele, selle asemel et teaduslikult põhjendatud alusel tootlikke jõude järk-järgult arendada. Ometi ei ole kvalitatiivsed nihked ilma eelnevate kvantitatiivsete muutusteta võimalikud. Selle asjaolu arvestamine võimaldab vältida ettevalmistamata aktsioone, ei lase sattuda avantürismi.

Kas kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus toimib sotsialismi ajal? Muidugi toimib. Hüpete näideteks sotsialismi arengus NSV Liidus on meie maa industrialiseerimine ja põllumajanduse kollektiviseerimine. Määratu suureks hüppeks on üleminek sotsialismilt kommunismile. Muidugi ei saa see aset leida ilma igakülgse ettevalmistuseta. Meie maa majanduslikuks põhiülesandeks on tootlike jõudude võimas kasv, kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine. Sellest sõltub väga tähtsate ülesannete lahendamine ühiskondlike suhete ümberkujundamise ja töötajate kommunistliku kasvatamise alal.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse toime sotsialismi ajal erineb selle toimest kapitalismi ja teiste eraomandusel põhinevate ühiskondlik-majanduslike formatsioonide tingimustes. See avaldub sotsialismi ajal ja sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodil toimuvate hüpete iseärasustes. Kõigepealt ei ole need hüpped sotsiaalpoliitilised revolutsioonid ega toimu plahvatuste vormis. Nad on tõusujoones liikumise, progressiivse arenemise sammudeks ja on seotud kogu maa majanduse, rahva

heaolu ja kultuuri kasvuga. Hüpped on oma iseloomult objektiivsed, kuid neid valmistatakse sotsialismi ajal ette ja teostatakse teadlikult. Sotsialismi tingimustes ja kommunismi ehitamise tingimustes teostatavate ümberkujunduste teadlik iseloom on seejuures meie ühiskonna iseloomulikuks jooneks, sest siin on majanduse stiihiline arenemine loovutanud koha tootmise ja kogu ühiskonnaelu plaanipärasele organiseerimisele. Suured kvalitatiivsed muutused toimuvad sotsialismi ajal üksteisele järgnevate etappide kaupa. Seejuures toimuvad järkjärgulised kvalitatiivsed muutused kiirendatult. Uus kvaliteet pääseb maksvusele ajaloo seisukohalt väga lühikese ajaga, järkjärgulisus ei tähenda liikumise aeglustumist.

Sotsialismi kommunismiks järkjärgulise ülekasvamise teaduslik iseloomustus lähtub sellest, et kommunism on sotsialismi otsene järg. Seepärast toimub kommunismile üleminek sotsialismi aluste arendamise ja täiustamise kaudu, mitte aga nende lammutamise kaudu. Ent see üleminek on hüpe, sest kommunism erineb sotsialismist kvalitatiivselt. Suureks sammuks kommunismi poole on NLKP XXIII kongressil kavandatud NSV Liidu rahvamajanduse arendamise viie aasta plaani täitmine.

Tehes kokkuvõtet kõigest eelöeldust, märgime, et kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus näitab, kuidab toimub arenemisprotsessis ühelt kvalitatiivselt olekult teisele üleminek. Seega iseloomustab see seadus arenemise sõlmpunkte, pöördemomente, avab ühe väga tähtsa külje uue tekkimise protsessis.

Kuivõrd igas nähtuses on kvalitatiivne ja kvantitatiivne külg ühtsed, siis on võimalik nähtust täielikult iseloomustada ainult sel tingimusel, et arvestatakse neid mõlemaid külgi ja nende ühtsust. Teaduslikus tunnetuses on vaja kasutada niihästi kvalitatiivset kui ka kvantitatiivset protsesside uurimise moodust. Ühekülgne kvalitatiivne või kvantitatiivne käsitlusviis ei ole õige.

Ainuüksi kvantitatiivset käsitlusviisi, mis on eriti iseloomulik mehhanitsismile, esineb teaduses tänapäevalgi. Paljudele kodanlikele teadlastele on iseloomulik loodus- ja ühiskonnanähtuste puhtmatemaatiline tõlgitsemine. Nad alahindavad sageli nähtuste kvalitatiivse

külje uurimise tähtsust. See viib nii mõnigi kord tõsistele teoreetilistele vigadele.

Ühekülgne käsitlusviis, mis arvestab ainult kvantitatiivseid või ainult kvalitatiivseid muutusi, on metafüüsiline. Poliitikas, ühiskondliku arengu protsesside vaatlemisel viib see vastavalt kas parempoolsele või «pahempoolsele» revisionismile.

Põhjalikud, kvalitatiivsed muutused võivad toimuda ainult eelneva kvantitatiivse ettevalmistuse tulemusel. Ent need muutused toimuvad otsustavalt, suhteliselt kiiresti, uus tekib hüppeliselt, ühiskonna arenemises — revolutsiooniliselt.

§ 4. Eituse eitamine

Eituse eitamise seadus näitab, kuidas mitmesugused üksteisele järgnevad arenguetapid, vana ja uus, on omavahel seotud ning annab vastuse küsimusele, milline on arengu üldtendents, arengu suund. Selle seaduse olemuse mõistmiseks on vaja teada, mis on *dialektiline eitus*.

Eitus, eitamine tähendab seda, et uus asendab vana, s. t. üks arenguetapp tuleb teise asemele. Vanalt uuele siirdumise, ühe etapi teisega asendamise protsessi ennast nimetataksegi filosoofias eitamiseks, eituseks.

Vaatame eituse kõige olulisemaid omadusi ja iseärasusi.

Kõigepealt on eitus *universaalse iseloomuga*, eitus on omane igasugusele looduslikule ja ühiskondlikule arengule, on arengu möödapääsmatu moment. Elusloodus toimub näiteks sajandite jooksul arenemine nii, et vanu bioloogilisi liike eitavad uued liigid, mis tekivad nende alusel ja on eluvõimelisemad. Ühiskonna ajaloolise arengu protsess on ühtede ühiskondlike formatsioonide asendumine teistega, kõrgematega. Tunnetuse arengus asendatakse ühed teaduse seisukohad teistega, mis peegeldavad tegelikkust täpsemalt.

Eituse aluseks on esemetele ja nähtustele omaste vastandlike külgede ühtsus. Me nägime juba, et vastuolu küljed on erineva tähtsusega ja etendavad eseme või nähtuse arengus erinevat osa. Üks neist on suunatud

olemasoleva eseme või nähtuse muutmisele ja etendab järelikult progressiivset osa. Teine väljendab selle eseme või nähtuse püsivust ja on konservatiivse iseloomuga. Eitus ongi selle seesmise vastuolu lahendamine, mis toimub nii, et vana, konservatiivne külg ületatakse ja maksvusele pääseb uus, progressiivne külg.

Seega on areng protsess, milles uus alatasa eitab vana ja asendab seda. Ilma selleta pole arenemist. «Igasugust arengut, olenemata selle sisust,» kirjutas K. Marx, «võib kujutada erinevate arenguastmete reana, mis on üksteisega seotud nii, et üks on teise *eituseks* . . . Ühelgi alal ei saa olla arengut, mis ei eitaks oma eelmisi eksisteerimisvorme.»[1]

Eituse järgmine oluline joon on see, et eitus on igasugusele arenevale protsessile omane *seesmiselt* ega ole midagi kõrvalist, väljastpoolt sissetoodut. Eituse käsitamine millegi niisugusena, mis on arenguprotsessile seesmiselt omane, tõmbab otsustava piiri materialistliku dialektika ja metafüüsika vahele.

Looduses ja ühiskonnas kohtame mitmesuguseid muutumise, ühe kvaliteedi teisega asendamise vorme. Mingi taime seemne võib näiteks süüa lind või selle võib veskis ära jahvatada. Ka see on eitus. Selle eituse puhul hävib asi väliste jõudude mõjul, tema edasine areng lõpeb. Niisugune mehhaaniline eitus on alati väline ja seda ei saa pidada dialektiliseks eituseks.

Seesmine, dialektiline eitus ei lõpeta arengut vastupidi, dialektiline eitus on arengu tingimuseks. Võtame sama näite seemnega. Kui seeme satub mulda, kus on piisavalt niiskust ja sooja, hakkab ta idanema. Seemnest kasvab taim, mis on seemne eituseks. Ent see eitus on arenemise vajalik moment, see tuleneb protsessi enese loomusest. Niiviisi eitab ka sotsialism kapitalismi: eitus leiab paratamatult aset kapitalismi enese seaduste toimel.

Rõhutades seesmiste tegurite määravat osa arenguprotsessis, ei tohi ühtlasi ignoreerida ka väliste tingimuste tähtsust. Välised tingimused võivad avaldada olulist mõju eituse realiseerumise võimalusele, eitamise protsessi iseärasustele ja vormidele.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, стр. 296—297.

Metafüüsikud käsitlevad igasugust eitust kui välist, mehhaanilist eitust ja moonutavad niiviisi arenemise tegelikku iseloomu, kaotavad võimaluse õigesti kindlaks määrata arenguprotsessi üldsuunda. Erinevalt sellest käsitleb dialektika eitust kui *seose momenti, arengu momenti*, kui vana kõrvaldamist ja uue tekkimist. See uus on vanast tingitud ja vana poolt ette valmistatud, ta on tekkinud vana rüpes ja on vana poolt sünnitatud. Seepärast ei saa arenemisprotsessis tekkida mitte igasugune uus, vaid ainult niisugune uus, mis on vana raamides kujunenud jõudude ja seaduste paratamatu resultaat. Seeme tingib näiteks taime ilmumise, kapitalism tingib sotsialismi tekkimise. Seega dialektiline eitus mitte ainult kõrvaldab vana, vaid toob ka uue võidule.

Oleks aga vale arvata, et uus heidab vana lihtsalt kõrvale. Uus ei likvideeri vana iialgi täielikult. Uue ja vana vahel ei ole ülepääsmatut kuristikku. Dialektiline eitus säilitab kõik selle hea, parema, mis oli olemas vanas. Uus võtab vanalt üle kõik eelmise arenemise saavutused. Oma aja äraelanu eitamine ongi selleks vajalik, et säilitada progressiivset ja elujõulist ning luua sellele edasiarenemise tingimused. Lammutades kapitalistlikud tootmissuhted säilitab sotsialistlik revolutsioon tootlikud jõud; muutes ühiskonna pealisehituse, säilitab ta kõik väärtusliku teaduse, kultuuri alal.

Muidugi, eituse protsess ei esine praktilises elus absoluutselt puhtal kujul. Seetõttu ei säili uues mitte kõik positiivne, mis leidus vanas. Peale selle võivad vanast uude üle minna ka mõned negatiivsed jäänused. Seda on sotsialistlikus ühiskonnas näiteks kapitalismi jäänused majanduses ja ühe osa inimeste teadvuses. Edaspidi need vana elemendid järk-järgult likvideeritakse.

Eelmistel arenguetappidel tekkinud progressiivsete elementide säilitamine tähendab arenemise *järjekestvust, vana ja uue seost.* Progressiivne arenemine ei ole võimalik ilma iganenu kõrvaldamiseta. Ent progressiivne arenemine ei ole võimalik ka ilma järjekestvuseta. Kogu inimkonna ajalugu näitab, kuidas ajaloo arengukäigus inimeste töö ja mõtlemise saavutused säilivad ja kuhjuvad. Seejuures muutub iga arengu-

etapp rikkamaks, sisukamaks. Kui iga põlvkond peaks otsast peale alustama, ei saaks olla sotsiaalset progressi.

Seega sisaldab dialektiline eitus niihästi iganenu kõrvaldamist — ja see on peamine — kui ka vana positiivsete joonte alalhoidmist, säilitamist. Eitus on progressi tingimuseks. Seepärast on teoreetiliselt väär ja poliitiliselt reaktsiooniline kodanluse ideoloogide, revisionistide ja reformistide positsioon, kes eitavad revolutsiooniliste ümberkujunduste vajadust, eriti sotsialistliku revolutsiooni vajadust. Viidates sellele, et uus kujuneb vana rüpes, ei taha nad märgata, et uue, sotsialistliku korra võidulepääsemiseks on vaja purustada vana, kapitalistlik ühiskond.

Niisama väär on ka metafüüsiline, anarhistlik ja pahempoolitsev arusaamine revolutsioonist kui paljast, «tühjast» eitusest, millel puudub järjekestvus, seos eelnevaga. V. I. Lenin kritiseeris järsult «Proletkulti» teoreetikuid, kes nõudsid, et kogu endine kultuur tuleb täielikult kõrvale heita. Ta astus välja ka anarhistide vastu, kes propageerisid igasuguse riigivõimu kaotamist otsekohe pärast seda, kui töölisklass on haaranud võimu enda kätte.

V. I. Lenin selgitas, et kuigi proletaarne kultuur on kogu eelmisest kultuurist, sealhulgas ka kodanlikust kultuurist kvalitatiivselt erinev ja on eelmise kultuuri eituseks, ei teki proletaarne kultuur tühjal kohal, vaid võtab omaks kõik selle parema, mis on loodud inimkonna pikaajalise arengu jooksul. Tä rõhutas, et marksism on musternäiteks õigest suhtumisest endisaja ideelistesse rikkustesse. Kuigi marksism on eelmise filosoofia, poliitilise ökonoomia ja utoopilise sotsialismi otsustav eitus, säilitas marksism ühtlasi kõik selle tõeliselt teadusliku, mida need sisaldasid. Dialektilismaterialistliku maailmavaate loomise protsessis tuginesid K. Marx ja F. Engels eelmiste ajastute inimteadmiste kindlale alusmüürile. Ka käesoleval ajal õpetab meie partei, et suhtudes kriitiliselt kodanlikku kultuuri tervikuna, tuleb osata omaks võtta ja kasutada kõike seda väärtuslikku, mida suudavad anda kodanlik teadus ja tehnika, tootmise organiseerimine tööstuse ja põllumajanduse alal.

Niisiis, me rääkisime eituse dialektilise käsitluse põhijoontest. Nüüd tekib loomulikult küsimus: kas pärast vana asendamist uuega areng lakkab? Kui areng ei lakka, kuidas toimub siis edasiarenemine ja milline on arengutendents, -suund?

Igasugune uus muutub arenedes varem või hiljem vanaks. Ja nagu iga vana asendub temagi teatud hetkel uuega, s. t. toimub selle eitamine, mis ise oli omal ajal eituseks. Seega arenemise seaduseks on *eituse eitamine*, vana asendumine uuega ja selle uue asendumine veelgi uuemaga.

Kuna eituse protsessis mitte ainult kõrvaldatakse vana, vaid ka säilitatakse positiivne, siis järeldub sellest, et areng toimub tõusujoones. Areng ei ole pööratav, ei saa minna tagasi vana juurde.

Ei oleks aga päris õige arvata, et muutused kõikidel tegelikkuse aladel on progress. Täies ulatuses on progressi mõiste rakendatav ainult ühiskonnaelu ja teatavas mõttes ka elusloodusе suhtes. Ent see ei ole rakendatav elutule loodusele, kus on ringkäike ja üheaegselt eksisteerivad kõrgemad ja madalamad mateeria liikumise vormid.

Ühtlasi võib selles looduslike muutuste mitmekesisuses selgesti näha tõusvat arengujoont: mateeria liikumise üha kõrgemate vormide tekkimist. Teataval looduse arenguetapil ilmuvad elusorganismid, seejärel inimene ja inimühiskond. Ühiskonna tekkimine tähendab mateeria liikumise kõrgeima vormi teket.

Ühiskonna elus on ürgkogukondliku korra vahetumine orjandusliku korraga, orjandusliku korra vahetumine feodaalkorraga, feodaalkorra vahetumine kapitalistliku korraga samuti tõusujoones liikumine ja progress. Kaasajal toimub maailmas kapitalismi vahetumine veelgi kõrgema ühiskonnakorraga — kommunismiga. Ühiskonnas on üleminek vana juurest tõeliselt uue juurde alati progressiivne. Uue võit on aga elus möödapääsmatu, sest uus tekib seaduspäraselt ja on vanaga võrreldes täiuslikum ning elujõulisem.

Millised on tõusujoones arenemise iseärasused? Kõigepealt, see ei ole sirgjooneline liikumine. Arenguprotsessis, mis üldiselt on tõusujooneline protsess, esineb üksikuid ajutisi tagasiminekuid, siksakke. Ühiskonna aren-

gus on niisugused siksakid ja ajutised tagasiminekud tavaliselt seotud vana vastupanuga ja ajutise võiduga. Siia kuuluvad näiteks revolutsiooni lüüasaamine ja reaktsiooni võidulepääsemine, fašismi võit ühel või teisel maal, majanduskriisid kapitalismi ajal. Ent seda laadi tagasiminekud on alati osalised ja ajutised, arenemine tervikuna on progressiivne, vana võib küll arengut pidurdada, kuid ei suuda seda täielikult peatada või arengu iseloomu muuta. Seda kinnitab kogu inimkonna ajalugu, mis madalamatelt ja primitiivsematelt ühiskonnaelu vormidelt on liikunud täiuslikumate ja kõrgemate vormide poole.

Areng ei toimu lihtsalt sirgjoont mööda ka sellepärast, et teatud arenguetapil võib märgata vana, lähte-etapi omaduste kordumist. Niisugune kordumine ei ole vana juurde täielik tagasipöördumine, sest see kordab vaid mõningaid vana jooni ja kordab neid kõrgemal arengutasemel, uuel alusel. Ühtlasi on see arengu iseärasus universaalse iseloomuga ning on omane loodusele, ühiskonnale ja tunnetusele.

Ühiskonna elus põhines näiteks klassideta ürgkogukondlik kord tootmisvahendite ühiskondlikul omandusel. Edasi viis tootlike jõudude areng ühiskondliku omanduse eitamisele. Ühiskondlik omandus asendus eraomandusega, mis oli kolme ühiskondlik-majandusliku formatsiooni — orjandusliku, feodaalse ja kapitalistliku formatsiooni jooksul valitsev. Tootlike jõudude edasiarenemine toob paratamatult välja kommunistlikule formatsioonile, kus uuesti pääseb võidule tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Järelikult on siingi tegemist algetapi omaduste kordumisega kõrgemal arengutasemel.

Ka inimtunnetuse arengus ilmneb, et vana mõningad olulised jooned korduvad uues nähtuses teataval, kõrgemal arenguetapil. Seda illustreerib kujukalt meetodi areng filosoofia ajaloos. Teatavasti oli orjandusliku ühiskonna filosoofiale omane naiivne, kuid tervikuna õige dialektiline loodusekäsitlus, mille järgi looduses nähti ühtset arenevat tervikut. Tunnetuse edasiarenemine, spetsiaalteaduste tekkimine nõudis üksikute asjade ja nähtuste analüüsimist väljaspool nende üldist seost ja arenemist. See tõi kaasa dialektika eitamise ja

dialektika asendamise metafüüsikaga. Edasi avanes teaduste arengu tulemusel looduse dialektiline iseloom ja see tingis metafüüsika eitamise ja dialektika juurde tagasipöördumise. Lõppkokkuvõttes tekkis endisest võrratult rohkem arenenud, teaduslikult põhjendatud dialektika.

Niisiis, materialistliku dialektika seisukohalt ei ole arenemine lihtne sirgjooneline liikumine ja ka mitte mööda ringjoont liikumine, mille puhul täielikult korratakse vana, vaid on *tõusujoones liikumise ja suhtelise korduvuse dialektiline ühtsus,* kusjuures domineerib tõusujoones liikumine. Neid tendentse ühendav arenemine toimub justkui *mööda spiraali.* Niisugune areng («mööda spiraali») esineb kõikides tegelikkuse valdkondades.

Eituse eitamise seadus on universaalne seadus. Kuid nagu teisedki dialektika seadused avaldub ka tema alati spetsiifiliselt, erilises vormis, olenevalt protsesside või esemete spetsiifikast ja nende arengutingimustest. Raamatus «Anti-Dühring» kirjutas F. Engels, et «eituse laad on siin tingitud esiteks protsessi üldisest loomusest ja teiseks protsessi erilisest loomusest... Igal esemete liigil, nagu ka igal kujutluste ja mõistete liigil on oma isepärane eitamise viis, nimelt niisugune eitamise viis, et seejuures kujuneb arenemine.»[1]

Vaatleme seoses sellega mõningaid eituse eitamise seaduse toime iseärasusi sotsialismi tingimustes. Need iseärasused tulenevad sotsialistliku korra uuest loomusest, tootmisvahendite ühiskondlikust omandusest, rahva sotsiaalpoliitilisest ja ideelisest ühtsusest, ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste tunnetamisest. Seepärast on eitamine siin oluliselt teistsuguse iseloomuga kui antagonistliku ühiskonna tingimustes, näiteks kapitalismi ajal.

Millised on dialektilise eitamise iseärasused sotsialismi ajal ja kommunismile ülemineku protsessis?

Kõigepealt tuleb märkida, et eitamine ei saa siin toimuda ühiskonnaelu järsult ümberkujundavate sotsiaalpoliitiliste revolutsioonidena. See seletub asjaoluga, et kommunistliku formatsiooni vastuolud ei ole antagonist-

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1954, lk. 125.

likud ja nende lahendamiseks ei ole vaja ühiskonnaelu aluseid lammutada ning ümber korraldada. Siin eitatakse mitte ühiskonnaelu aluseid, vaid ühiskonna struktuuri üksikuid vananenud elemente, iganenud nähtusi, läbitud arenguetappe.

Sotsialismilt kommunismile üleminek tähendab näiteks sotsialismi eitamist kommunismi poolt. Kuigi sotsialism ja kommunism on ühe ja sama ühiskondliku formatsiooni faasid, on need erinevad faasid, millel on erinev küpsuse aste. Sotsialismi kommunismiks ülekasvamine nõuab ühiskonnakorra üksikute külgede muutmist, eitamist ja asendamist uute, kommunistlikule faasile vastavate külgedega. Nii tuleb sotsialistliku omanduse kaks vormi asendada ühtse kommunistliku omandusega, töö järgi jaotamise printsiip — vajaduste järgi jaotamise printsiibiga jne. Ent need muutused ei toimu sotsialismi põhialuste lammutamise teel, vaid sotsialismi põhialuste kindlustamise ja edasiarendamise teel.

Kuna sotsialismi ajal lahendatakse eituse protsessis mitteantagonistlikke vastuolusid, siis ei toimu see vastuolude lahendamine klasside võitluse kujul, vaid kommunistliku partei ja riigi poolt juhitava rahva organiseeritud tegevuse vormis. Ka siin on vana uuega asendamiseks vaja tõsiseid jõupingutusi ja võitlust, kuid sotsialismi tingimustes rahva valdav enamus astub välja uue kasuks.

Kommunistliku ühiskondliku formatsiooni tingimustes toimuvad eitused plaanipäraselt, teadlikult. Nende objektiivne iseloom säilib, sest vajadus eitamise järele küpseb objektiivselt. Kuid eitused ise ei toimu enam stiihiliselt, nagu see oli varem, vaid inimeste teadliku tegevusega, selle alusel, et inimesed on tunnetanud ühiskonna arenemise seadusi.

Suuremõõdulised eitused sotsialismi ajal toimuvad järk-järgult, rea vahepealsete astmete ja etappide kaudu, kujunedes välja väiksematest üheaktilistest eitustest. Niisuguseks suureks järkjärguliseks eituseks on sotsialismilt kommunismile üleminek. See hõlmab kogu ühiskondlikku organismi ja sisaldab rida väiksemamastaabilisi eitusi, mis puudutavad ühiskonnaelu erinevaid külgi.

Ka arenemise spiraalikujulisel vormil, korduvusel on

sotsialistlikus ühiskonnas teatud iseärasusi. Et eitused ei ole siin põhjalikud, siis muutub järjekestvus täielikumaks. Üksikud protsessid sisaldavad sotsialismi ajal arengu lähte-etappide juurde tagasipöördumist.

Rööbiti korduvuse ja eitusega omandab ka arenemise üldine iseloom sotsialistliku ühiskonna tingimustes teatud iseärasusi. Kommunistlikus ühiskondlikus formatsioonis eksisteerib uus ühiskondliku progressi tüüp, mis on mitteantagonistliku iseloomuga, on plaanipärane ja põhineb objektiivsete majandusseaduste teadlikul kasutamisel ning inimeste sotsiaalse tegevuse resultaatide ettenägemisel. Sotsialismi ja kommunismi ajal toimub progress kiires tempos, on pidev ja ammendamatu. Kommunism areneb omaenda alusel edasi ja muutub üha täiuslikumaks.

Nagu näitasime, väljendab eituse eitamise seadus arenemise etappide vastastikust seost ja üldist arengusuunda. Konkreetsete arenguprotsesside uurimisel tuleb arvesse võtta neid arengu üldisi jooni, mis kajastuvad selles seaduses, ja kõigepealt — eituse dialektilist iseloomu. See seaduse külg näitab, et uus võidab ilmtingimata, kuid ühiskonna elus ei ole võimalik progressi saavutada, kui ei peeta resoluutselt võitlust iganenu vastu.

Dialektika õpetab, et tuleb säilitada ja kasutada kõike seda väärtuslikku, mis soodustab edasiminekut, tuleb kriitiliselt omaks võtta ja loovalt läbi töötada mineviku positiivset pärandit. See käib niihästi ühiskonna materiaalse kultuuri kui ka vaimukultuuri kohta. Et näiteks kriitika võiks olla viljakas, peab ta sisaldama konkreetseid abinõusid ühtede või teiste puuduste likvideerimiseks, peab säilitama eelnevad positiivsed kogemused, välja eraldama ja toetama uut, progressiivset, mitte aga piirduma lihtsalt sellega, et ta viskab iganenu minema.

Vanade vormide eitamisega ei tohi hiljaks jääda, sest teatud arenguetapil muutuvad need vormid edasiminekut takistavaks piduriks. Ühtlasi ei tohi hakata enneaegselt eitama neid vorme, mille positiivsed võimalused pole veel ammendatud.

Eituse eitamise seadus peegeldab ühiskonna arenemise progressiivset iseloomu ja aitab sügavalt mõista, et praktilises tegevuses ei tohi peatuma jääda saavuta-

tule, vaid tuleb edasi minna, uut edu saavutada. Vastasel korral on võimalikud mahajäämine ja tõsised vead, sest elu läheb kogu aeg edasi.

Veendumus, et ühiskonna areng toimub tõusujoones, et uus võidab möödapääsmatult, sisendab töölisklassile ja kõigile töötajatele usku nende revolutsioonilise võitluse võidusse, usku sellesse, et kapitalism peab paratamatult hukkuma ja asenduma sotsialismi ning kommunismiga. Eituse eitamise seaduses leiab teadusliku väljenduse ajalooline optimism, mis on iseloomulik kommunistlikule maailmavaatele.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Missugused on dialektika lähteprintsiibid?

2. Mis on seadus?

3. Milles seisab vastandite ühtsuse ja võitluse seadus? Milline on selle tähtsus revolutsioonilisele praktikale?

4. Missuguseid vastuolude liike käsitleb dialektiline materialism? Milline on sotsialistliku ühiskonna arenemise vastuolude spetsiifika, millised on nende vastuolude avastamise ja ületamise teed?

5. Millist arengu külge kajastab kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus?

6. Millest on tingitud hüpete mitmekesisus? Millised on kvalitatiivsete muutuste iseärasused sotsialismilt kommunismile üleminekul?

7. Mis on dialektiline eitus ja milline on eituse osa arengus? Mis on eituse eitamise seaduse olemuseks?

8. Millised on eituse eitamise seaduse toime iseärasused sotsialismi tingimustes?

IV peatükk

MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA KATEGOORIAD

Materialistlik dialektika kui igakülgne õpetus liikumisest ja arenemisest ei piirdu eespool käsitletud seaduste ja printsiipide uurimisega. Need seadused ja printsiibid väljendavad areneva tegelikkuse kõige üldisemaid ja tähtsamaid seoseid. Peale selle uurib materialistlik dialektika ka neid materiaalse maailma ja tunnetuse arenemise olulisi seoseid ja külgi, mida iseloomustavad filosoofia kategooriad.

§ 1. Mis on filosoofia kategooriad

Kategooriateks nimetatakse mingi teaduse põhimõisteid. Füüsika kategooriateks on näiteks mass, energia, gravitatsioon jne., bioloogia kategooriateks on bioloogiline liik, loomulik valik, pärilikkus jne., poliitilise ökonoomia kategooriateks on tootmissuhted, kaup, väärtus jne. Kategooriad on ka filosoofial. Niisuguste kategooriatega nagu mateeria, teadvus, olemine ja mõned teised oleme juba tutvunud. Teiste teaduste kategooriatest erinevad filosoofia kategooriad selle poolest, et nad on kõige üldisemad (või isegi maksimaalselt üldised) mõisted. Erinevad kategooriad peegeldavad erinevaid tegelikkuse seoseid, külgi ja omadusi.

Eriline koht filosoofiliste kategooriate hulgas kuulub niinimetatud korrelatiivsetele kategooriatele, mida käsitletakse paarikaupa (vorm ja sisu, olemus ja nähtumus, juhuslikkus ja paratamatus jne.). Nende kategooriate spetsiifika on selles, et nende korrelatsioon (vastastikune seos ja suhe) väljendab üldisi dialektilisi seaduspärasusi, nähtuste erinevate külgede üldisi püsivaid seoseid. Need seosed ei erine põhimõtteliselt seostest, mis fikseeritakse dialektika peamistes, põhilistes seadus-

tes. Seepärast nimetatakse neid mõnikord dialektika mittepõhilisteks seadusteks.

Üksikud filosoofilised kategooriad peegeldavad tegelikkuse nähtuste ühtesid või teisi olemuslikke külgi (kvaliteet, kvantiteet, vastandlikkus), arenemise olemuslikke momente (eitus, hüpe). Nende kategooriate abil sõnastame dialektika põhilised seadused.

Kategooriad on objektiivse tegelikkuse sajandite-pikkuse tunnetamise kokkuvõtteks, nad on astmeteks, mida mööda inimtunnetus on tõusnud looduse saladuste mõistmisele. Ühtlasi on kategooriad edasise tunnetamise vahendiks, sündmuste, faktide, probleemide õige, teadusliku analüüsimise vahendiks.

Kategooriate materialistlik käsitus erineb põhjalikult idealistlikust käsitusest. Kui materialistid arvavad, et kategooriates, nagu ka mõistetes üldse, peegelduvad tegelikkuses objektiivselt eksisteerivad suhted, siis idealistid peavad kategooriaid iseseisvateks, tegelikkusest sõltumatuteks mõtlemisvormideks.

Erinevalt metafüüsikast, mis peab kategooriaid muutumatuks ega näe nende omavahelist seost, käsitleb dialektika kategooriaid muutlikena, arenevatena, omavahel seotuna. Kategooriad muutuvad, nende sisu rikastub ja uued kategooriad tekivad seoses sellega, et muutub tegelikkus, mida kategooriad peegeldavad, et arenevad ja süvenevad inimeste teadmised. Kategooriad on paindlikud, liikuvad, muutlikud ka teises mõttes: kategooriad on mõtlemise protsessis omavahel tihedasti seotud ja võivad teineteiseks üle minna või identseks saada. Ilma niisuguse kategooriate paindlikkuseta ei oleks võimalik õigesti peegeldada keerukat ja muutlikku reaalsust.

§ 2. Üksik, eriline, üldine

Vaatlesime asjade ja nähtuste kvalitatiivset määratlust ning konstateerisime, et asjad ja nähtused erinevad üksteisest. Kaht absoluutselt ühesugust asja olemas ei ole. Ei ole isegi kaht ühesugust puulehte, iga leht erineb teisest, tal on omad, ainult temale omased iseärasused. Üksikule asjale kuuluvate individuaalsete, kordumatute joonte kogumit, mille poolest see asi erineb kõikidest

teistest, nimetatakse *üksikuks*. Just niisuguste joonte alusel võime näiteks eristada tuttavat inimest paljude tuhandete teiste inimeste hulgast.

Ent asjad on mitte ainult üksteisest erinevad ja omapärased, vaid nad on ka omavahel sarnased. Niisuguseid asju, millel ei oleks üldse mitte midagi ühist, olemas ei ole. Kuigi puulehed erinevad üksteisest, on neil ka jooni, mille tõttu nad on puulehed. Isegi niisugused asjad, millel esimesel pilgul ei näi olevat mitte midagi ühist, osutuvad lähema vaatluse korral mingite oluliste omaduste, külgede, kvaliteetide poolest sarnaseks.

Võtame näiteks niisugused mineraalid nagu teemant ja grafiit. Teemant on kristall, ta on vääriskivi, oma kõvaduselt ületab ta kõiki teisi looduslikke aineid. Kõige sagedamini on teemant värvitu, kuid võib olla ka punase, oranži, rohelise värvusega. Teemant on halb elektrijuht. Grafiit on aga must, väga pehme, kompides rasvasena tunduv mass. Ta on hea elektrijuht, on läbipaistmatu, metalse läikega. Ühtlasi selgub, et kõikidest erinevustest hoolimata on teemandil ja grafiidil sügav seesmine sarnasus. Nad on ühe ja sama keemilise elemendi — süsiniku looduslikud erikujud (allotroobid). Nende füüsikaliste omaduste järsk erinevus on tingitud erinevast molekulaarsest ehitusest.

Järelikult on teemandil ja grafiidil peale nende üksikute, individuaalsete omaduste kõik süsiniku omadused. Kuivõrd süsinik on keemiline element, on ka teemandil ja grafiidil keemiliste elementide omadused. Lõpuks on niihästi teemant kui ka grafiit kehad, materiaalsed objektid, järelikult on neile omased kõikidele materiaalsetele objektidele ühised jooned.

Sarnaseid, ühesuguseid, korduvaid, reale asjadele kuuluvaid jooni nimetatakse *üldisteks* ja need asjad ise moodustavad *klassi* ehk *hulga*.

Nagu tõendab näide teemandi ja grafiidiga, ei ole esemete oluliste omaduste või joonte ühtekuuluvus mitte alati esimesest pilgust nähtav, see ühtekuuluvus ei pruugi asuda esemete pealispinnal. Ta võib peituda ühises päritolus, ühtedele ja samadele seadustele allumises või selles, et antud esemed on ühise arenguahela lülideks.

See näide tõendab ka, et ühtekuuluvuse iseloom on

mitmesugune. Kui omadus olla süsinik on üldisem omadusest olla teemant, siis on ta omakorda vähem üldine kui omadus olla keemiline element. Vähem üldine omadus esineb üldisema omaduse suhtes *erilisena*. Antud juhul on süsinik eriline keemiline element.

Eranditult kõikidele tegelikkuse nähtustele kuuluvaid omadusi ja jooni nimetatakse *universaalseteks* ehk *kõige üldisemateks*. Esemete ja nähtuste arenemise kõige üldisemaid jooni ja eksisteerimise vorme uurib dialektika. Dialektika peegeldab neid oma seadustes ja kategooriates. Kõige tähtsam ja maksimaalselt üldine nende kategooriate hulgas on mateeria kategooria. Mateeria kategooria hõlmab maailma esemete ja nähtuste lõputut kvalitatiivset ja kvantitatiivset mitmekesisust nende universaalse omaduse «olla objektiivne reaalsus» järgi. Antud juhul jätab tunnetus kõrvale üksikute esemete ja protsesside konkreetsed küljed ja seosed ning haarab kõige olulisemat, määravat, neile kõigile ühist, nimelt: nende objektiivsust.

Järelikult on mitte ainult üksik, vaid ka üldine objektiivne. Üldise objektiivse eksistentsi iseärasuseks on see, et üldine eksisteerib mitte eraldi konkreetsetest asjadest, vaid nendes asjades ühiste, üldiste omaduste, joonte, külgedena. Võtame näiteks õuna, pirni, ploomi jne. Nendel on omadused, mis esinevad neil kõikidel, üldse igal puuviljal. See ongi üldine, mis eksisteerib üksikus ja üksiku kaudu.

Niihästi endisaja kui ka tänapäeva objektiivsete idealistide arvates eksisteerib üldine üksikust lahus, konkreetsetest asjadest lahus. Nende järgi on üldine midagi iseseisvat, mis eelneb üksikule ja loob selle. Niisuguse käsitlusega muudetakse üldine absoluutseks ideeks, konkreetsete asjade ideaalseks olemuseks, mis pidavat määrama nende eksisteerimise. Mitte keegi aga ei ole kunagi näinud «maja üldse» või «hobust üldse», mitte keegi ei ole kunagi söönud «puuvilja üldse». Reaalselt on inimestel tegemist ainult konkreetsete majadega, hobustega, puuviljadega.

Paljud filosoofid, sealhulgas ka metafüüsilised materialistid, on sattunud vastupidisesse äärmusse. Nad hakkasid eitama üldise objektiivset eksistentsi ja väitma, et objektiivselt eksisteerivad ainult üksikud as-

jad. Üldine ei ole nende arvates midagi muud kui inimmõtlemise tulemus. Inimmõistus loob omaenda tarbeks üldise. Sellelt seisukohalt on üldine ainult sarnaste esemete nimetus.

Materialistlik dialektika lähtub sellest, et üksik ja üldine eksisteerivad vastastikuses seoses. «Filosoofilistes vihikutes» kirjutas V. I. Lenin: «... üksik ei eksisteeri teisiti kui selles seoses, mis viib üldisele. Üldine eksisteerib vaid üksikus, üksiku kaudu. Igasugune üksik on (nii või teisiti) üldine. Igasugune üldine on (osake või külg või olemus) üksikust. Igasugune üldine hõlmab kõiki üksikuid asju vaid ligikaudu. Igasugune üksik kuulub üldisesse vaid osaliselt jne. jne.»[1]

Iga konkreetne ese on üldise, erilise ja üksiku ühtsus. Nii on igal proletaarlasel individuaalsed jooned (üksik). Kui ta on dokitööline, siis on tal sadamatööliste iseärasused (eriline). Tal on ka jooned, mis on omased igale proletaarlasele — ta elatub oma tööjõu müümisest (üldine).

Dialektilismaterialistlik arusaamine üldisest ja üldise ning üksiku vastastikusest seosest on tegelikkuse õige tunnetamise seisukohalt väga tähtis. Me nägime juba, et üldine peitub asjade olemuses, üldises avaldub asjade seesmine ühtekuuluvus. Seepärast seisab esemete ja nähtuste olemuse, nende arenguseaduste tunnetamine üldise tunnetamises. Üldist aga tunnetatakse ainult üksiku kaudu. Alguses tajub inimene meeleorganitega üksikut, üksikuid nähtusi ja nende mitmesuguseid omadusi. Edasi analüüsib mõtlemine neid tajusid, eraldab olulise mitteolulisest, üldise üksikust ja kujundab mingi nähtuste klassi üldiste ja oluliste tunnuste sünteesimise, töötab välja nende nähtuste mõiste. Mõiste väljendab üldisi ja ühtlasi olulisi jooni, mis on omased teatavale nähtuste klassile. Tervikuna liigub tunnetusprotsess üksiku juurest erilise kaudu üldise ja universaalse juurde.

Üksiku ja üldise kategooriad võimaldavad ka õigesti mõista uue tekkimist. Asi on selles, et sageli ei teki uus looduses ja ühiskonnas ühekorraga. Esialgu sünnib uus üksikuna, edasi see kindlustub ja kujuneb, muutub eri-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 355.

liseks, seejärel üldiseks ja isegi universaalseks. Nii tulevad ilmale kõik uued algatused ja liikumised, näiteks sotsialistlik võistlus, kommunistliku töö eesrindlaste liikumine; nii on tekkinud ja kindlustub kommunistlik teadvus. Kommunistlik ühiskondlik formatsioon hakkas esialgu kujunema ühel maal, nüüd aga on sotsialistlik revolutsioon võitnud paljudes maades, mis moodustavad sotsialistliku maailmasüsteemi. Kommunism esineb seega juba erilisena. Kommunismi möödapääsmatu võit kogu maailmas viib välja sellele, et kommunism muutub universaalseks.

Üldise ja üksiku vahekorra ebaõige käsitlus toob kaasa tõsiseid teoreetilisi ja poliitilisi vigu. Nii on dogmatismile iseloomulik selle asjaolu mittemõistmine, et üldine eksisteerib erilises ja üksikus ning avaldub seepärast alati ühes või teises konkreetses vormis, olenevalt nähtuse arenemise tingimustest, konkreetsest olukorrast ja spetsiifilistest iseärasustest. Üksiku spetsiifika ignoreerimine ja raskuspunkti ülekandmine üldise rakendamisele, kusjuures ei arvestata muutunud tingimusi ja asjaolusid, põhjustab seda, et dogmaatikud hakkavad paratamatult kordama üldisi formuleeringuid, ei analüüsi nagu kord ja kohus uusi asjaolusid ning irduvad niiviisi elust ja rahvahulkadest.

Teine viga, mis annab tunnistust üldise ja üksiku vahekorra küsimuse väärast lahendamisest, on üldise tähtsuse alahindamine, mõnikord aga isegi otsene eitamine ning erilise ning üksiku tähtsuse ülemäära suureks puhumine. See viga on üks parempoolse revisionismi teoreetilisi allikaid. Revisionistid mätsivad teatavasti kinni või isegi eitavad otseselt kõikide maade jaoks ühiseid, üldisi sotsialistlike revolutsioonide seaduspärasusi ning ülehindavad üksikute maade iseärasuste tähtsust. Loov marksism-leninism lähtub sellest, et sotsialistliku revolutsiooni üldiste seaduspärasuste realiseerimine on kohustuslik, sest neil seaduspärasustel on otsustav tähtsus. Ühtlasi nõuab loov marksism-leninism, et tuleb avastada ja arvestada nende seaduspärasuste avaldumise iseärasusi igal üksikul maal, olenevalt selle konkreetsetest ajaloolistest tingimustest.

§ 3. Põhjus ja tagajärg

Puutudes kokku mingi tundmatu nähtuse või sündmusega, jääme tavaliselt mõttesse: miks see eksisteerib, mispärast ta on tekkinud või toimunud? Mõtiskledes nende küsimuste üle, otsime nähtuse või sündmuse põhjust. Ja see ei ole juhuslik. Kogemused näitavad, et ilma põhjuseta sündmusi ei ole üldse olemas, et kõik sündmused on alati mingite põhjuste tagajärjeks. Nähtuse või sündmuse põhjuste kindlakstegemine on väga tähtsaks momendiks selle nähtuse või sündmuse tunnetamises. Teadus algab sealt, kus avastatakse põhjuste ja tagajärgede seos.

Mis on põhjus ja tagajärg? Milline on nende seos?

Põhjuse ja tagajärje seos ehk põhjuslikkus on üks üldise seose vorme, nimelt niisugune seose vorm, mille puhul üks nähtus või asjaolu tingib, kutsub esile teise. Tegurit või asjaolu, mis mingi nähtuse esile kutsub, nimetatakse *põhjuseks*. Põhjus tingib nähtuse tekkimise, oleku muutumise või nähtuse kadumise. Põhjuse toime resultaati nimetatakse *tagajärjeks*.

Põhjuse ja tagajärje seosel on rida iseloomulikke jooni. Kõigepealt on nähtuste põhjuslik sõltuvus *üldise iseloomuga*. Ei ole ühtki nähtust, ühtki sündmust, millel poleks oma loomulikke põhjusi. Võib ütelda, et põhjuslikkus on objektiivse maailma üldine seadus, millel pole erandeid.

Ometi tuleb märkida, et peale põhjuslikkuse on olemas ka teised seose vormid. Paljud neist on põhjusliku sõltuvusega läbi põimunud, kuid ei ole põhjuslikkusele taandatavad. Kõige tähtsamaid seose vorme kajastavad niisugused korrelatiivsed kategooriad nagu üksik ja üldine, samuti paratamatus ja juhuslikkus, vorm ja sisu, võimalikkus ja tegelikkus ning teised, mida käsitleme hiljem. Põhjuslik seos moodustab vaid ühe lüli nähtuste universaalse vastastikuse mõju lõputus ahelas.

Põhjuslik seos on *objektiivne*, s. t. ta on omane materiaalse maailma nähtustele ja ei sõltu inimeste teadvusest. Näiteks on elusorganismi ühtede või teiste tunnuste eksisteerimise põhjuseks kromosoomide struktuur ja rühmitus viljastatud looteraku tuumas. Sellest rakust tekib organism ja see seos eksisteerib looduses eneses

ega sõltu mingist teadvusest. Kaitstes põhjuslikkuse küsimuses dialektilise materialismi positsiooni idealistide rünnakute vastu, kirjutas V. I. Lenin oma teoses «Materialism ja empiriokrititsism», et põhjuslik sõltuvus on asjades enestes ega ole neisse väljastpoolt sisse toodud.

Põhjuslike seoste üldise ja objektiivse iseloomu küsimuses toimub ammust ajast äge võitlus filosoofia põhisuundade — materialismi ja idealismi vahel. Materialistid on *determinismi* seisukohal. Determinism on õpetus, mille kohaselt põhjuslik sõltuvus on üldise ja objektiivse iseloomuga.

Õpetust, mis eitab põhjusliku seose objektiivset ja üldist iseloomu, nimetatakse *indeterminismiks* ja selle pooldajaid indeterministideks. Ühed neist eitavad täielikult põhjuslikkust ja arvavad, et põhjuslikkus on vaid aistingute harjumuspärane, korduv seos. Teised väidavad, et põhjuslikkus on omane inimese mõistusele enne igasugust kogemust, s. t. aprioorselt, ja inimene justkui mõõdab, korrastab sündmusi põhjuslikkuse abil. Teiste sõnadega, põhjuslikkuse käsitlemisel on indeterministid subjektiivse idealismi positsioonil.

Nad väidavad, et kaasaegse teaduse andmed tunnistavat põhjuslikkuse puudumist mikromaailmas, psüühilistes protsessides ühiskonna elus. Nii püüavad «füüsikalised» idealistid ammutada argumente põhjuslikkuse eitamise kasuks mikromaailma füüsikast. Nad lähtuvad sellest, et makrokehade maailmas, kus maksavad klassikalise mehhaanika seadused, võime üheaegselt ja täpselt kindlaks määrata keha koordinaadid ja keha kiiruse. Põhjust käsitatakse siin kui jõudu, mis on väljastpoolt rakendatud mingi keha suhtes, tagajärjeks on aga selle keha asukoha või kiiruse muutumine. See põhjuslikkuse vorm, mis seisab kehade puhtvälises vastastikuses mõjutamises, on mehhaaniline põhjuslikkus.

Mikroprotsessides ei saa üheaegselt ja piiramata täpsusega kindlaks määrata mikroosakese koordinaate ja impulssi. Järelikult, ütlevad indeterministid, ükski mikroosake ei allu põhjuslikkuse seadusele. Nende arvates valib osake vabalt oma liikumistee ja see kinnitavat, et mikromaailmas ei ole põhjuslikku sõltuvust.

Sellest faktist, et mikromaailmas ei saa üheaegselt

määrata osakese koordinaate ja impulssi, tuleneb tegelikult hoopis teistsugune järeldus, nimelt: seal ei maksa põhjusliku seose mehhaaniline vorm ja kehtivad põhjusliku seose teised liigid. Dialektiline materialism lähtubki sellest, et põhjusliku seose tüübid on väga mitmekesised. Ta ei taanda põhjuslikkust mingile ühele põhjuslikkuse liigile ja arvab, et erinevates tegelikkuse valdkondades avaldub põhjuslikkus erinevalt.

Objektiivsed idealistid ei poolda tavaliselt indeterminismi ja «tunnistavad» põhjuslikkust. Ent nende arvates on põhjused ideaalsed, üleloomulikud ja tulenevad absoluutsest ideest, vaimust, jumalast jms. See on teadusega vastuolus ja avab tee papimeelsusele, müstikale. Näiteks väidavad tänapäeva katoliiklikud filosoofid — neotomistid otseselt, et kõige eksisteeriva lõpp-põhjuseks on jumal.

Põhjusliku seose väga tähtsaks jooneks on põhjuslikkuse *paratamatu iseloom*. See tähendab, et teatud kindel põhjus kutsub vastavate tingimuste olemasolu korral tingimata, möödapääsmatult esile *teatud kindla* tagajärje. Nii toob metalli kuumenemine paratamatult kaasa metalli paisumise, kuid ei saa näiteks muuta metalli klooriks. Mulda visatud nisuseemnest võrsub vastavate tingimuste olemasolu korral nisupea, kuid oleks asjata oodata sellest mõnda teist taime.

Öeldust ei järeldu aga, nagu oleksid kõik nähtused paratamatud, kuivõrd igal nähtusel on omad põhjused. Põhjuse ja tagajärje seos on paratamatu, ent põhjus ise võib mõne protsessi suhtes olla juhuslik. Sel korral on ka põhjuse tagajärg juhuslik. Kui näiteks inimese organismi satuvad haigust tekitavad bakterid, siis teatavate tingimuste puhul (organism on nõrgestatud jne.) jääb inimene tingimata haigeks. Bakterid aga satuvad organismi mitte paratamatult, vaid enam-vähem juhuslikult. Järelikult on haigus juhuslik.

Toodud näited tõendavad, et teatud kindel põhjus kutsub esile teatud kindla tagajärje ainult siis, kui on olemas vastavad tingimused. Põhjus on see, mis tagajärje esile kutsub, *tingimused* on aga niisugused nähtused, mis on tagajärje saabumiseks vajalikud, soodustavad seda, kuid ei saa ise tagajärge esile kutsuda. Näiteks selleks, et tikk hakkaks põlema, on vaja tervet hulka

tingimusi: tikk peab olema kuiv ja samal ajal ka mitte liiga habras, ümbritsevas keskkonnas peab olema piisavalt hapnikku jne.

Põhjusliku seose tähtsaks jooneks on ka range ajaline järgnevus: põhjuseks saav nähtus *eelneb* tingimata tagajärjele. Tagajärg ei saa tekkida enne põhjust või põhjusega üheaegselt. Tagajärg saabub alati põhjusest veidi hiljem. Kuigi ajaline järgnevus on põhjuslikkuse vajalik tunnus, ei ole see veel piisav, et üht nähtust pidada põhjuseks, teist tagajärjeks. Mitte kõik, mis eelnes antud nähtusele, ei olnud selle põhjuseks. «Pärast seda» ei tähenda alati veel «sellepärast» või «sel põhjusel». Suvi järgneb alati kevadele, sügis suvele jne., kuid kevad ei ole suve põhjuseks ja suvi ei ole sügise põhjuseks. Aastaaegade vahetumine on tingitud Maa tiirlemisest ümber Päikese ja sellest, et Maa telg on tema orbiidi tasapinna suhtes kaldu.

Kui teadus polnud veel küllalt arenenud ja teaduslikud teadmised ei olnud tunginud laiadesse rahvahulkadesse, ei teinud inimesed sageli vahet põhjusliku seose ja ajalise järgnevuse vahel. See oli üks ebausu ja mitmesuguste eelarvamuste allikaid. Nende jäänuseid on ühel või teisel kujul säilinud käesoleva ajani.

Ainult inimese praktika on otsustavaks kriteeriumiks põhjusliku seose tunnetamisel. Sealhulgas on praktika ka niisugune kriteerium, mis võimaldab eristada põhjuslikku seost lihtsast ajalisest järgnevusest. Põhjuslike seoste tunnetamisel on omakorda suur tähtsus inimpraktikale, teaduslikule tunnetusele, tegelikkuse protsesside mõjutamisele ja nende muutmisele inimesele vajalikus suunas.

Põhjuslikku seost käsitledes on vaja arvesse võtta, et põhjus ei ole kaugeltki alati midagi välist selle nähtuse suhtes, mida põhjus esile kutsub. Põhjused võivad olla välised või seesmised. Antud asja muutumise seesmised põhjused peituvad asja enese loomuses. Nad seisavad asja mingite külgede vastastikuses toimes. Seesmised põhjused etendavad tähtsamat osa kui välised põhjused. Nii on igasuguse sotsiaalse revolutsiooni seesmiseks põhjuseks vastuolu tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel antud tootmisviisis, antud maal, mitte aga mingite väliste jõudude mõjul.

Kuid isegi sel juhul, kui põhjus on väline, ei too see põhjus lihtsalt tagajärge väljast sisse, vaid tagajärg tekib põhjuse ja põhjuse poolt mõjutatava nähtuse vastastikuse toime resultaadina. Seepärast võibki üks ja sama põhjus esile kutsuda erinevaid tagajärgi. Päikesekiirte mõjul jää sulab, taim omastab süsihappegaasi ja kasvab, inimene päevitub, tema organismis toimuvad keerukad füsioloogilised protsessid. Ent võib ka nii olla, et erinevad põhjused kutsuvad esile ühesuguseid tagajärgi. Madal teraviljasaak võib olla põua tagajärjeks, samuti aga ka agrotehnika rikkumise — ebaõigete külvikordade, halva seemnevilja kasutamise jne. tagajärjeks.

Seega on nähtuse põhjuseks kas erinevate objektide või ühe objekti külgede vastastikune toime või nii üks kui teine, s. t. seesmiste ja väliste tegurite kogum. «Vastastikune mõju,» kirjutas F. Engels, «on asjade tõeline *causa finalis*[1].»[2]

Üks põhjusliku seose iseloomulikke jooni on see, et põhjuse ja tagajärje seos ei lõpe pärast seda, kui põhjus on tagajärje esile kutsunud. See seos säilib ja areneb, avaldudes järgmises.

Esiteks, tagajärg on põhjuse suhtes sekundaarne, põhjusest sõltuv. Ent ta võib põhjusele tagasimõju avaldada. Näiteks on uued ühiskondlikud ideed ja teooriad lõppkokkuvõttes nende muutuste resultaat, mis toimuvad ühiskonna majanduslikus elus. Kui aga need ideed ja teooriad on tekkinud, avaldavad nad tugevat mõju kõikidele sotsiaalse elu aladele, sealhulgas ka majandusele.

Teiseks, põhjus ja tagajärg võivad omavahel kohti vahetada, kusjuures see avaldub kaht moodi. See võib tähendada, et tagajärg muutub põhjuseks ja põhjus muutub tagajärjeks. Kui näiteks kvaliteedi muutumine on kvantitatiivsete muutuste tagajärg, siis uus kvaliteet on uue kvantiteedi põhjuseks.

See tõsiasi, et põhjus ja tagajärg võivad kohta vahetada, väljendub ka selles, et sündmus, mis on siin või nüüd tagajärjeks, võib olla teises seoses ja teisel ajal põhjuseks. Ükski nähtus ei asu ainult ühes põhjuslikus

---

[1] Lõpp-põhjus. Toim.

[2] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 174.

ahelas, vaid ta kuulub tervesse põhjuslike seoste võrku. Selle võrgu erinevates sõlmpunktides võib nähtus esineda kord põhjusena, kord tagajärjena. Vihm või lumesadu, mis on teatavate meteoroloogiliste tingimuste tagajärjeks, võivad omakorda osutuda näiteks kõrge viljasaagi põhjuseks, viljasaak — kolhoosi majandusliku kindlustumise põhjuseks jne.

Põhjuslikud seosed on oma iseloomult, vormidelt ja tähtsuselt väga mitmekesised. Nad võivad üksteisest oluliselt erineda, sest nad eksisteerivad erinevates tegelikkuse valdkondades ja esinevad mitmesugustes vormides, mis on seotud nende valdkondade spetsiifikaga. Nägime juba näiteks, et mikromaailmas esineb põhjuslikkus teisel kujul kui makromaailmas. Mateeria liikumise mitmesugustele vormidele vastavad mitmesugused põhjuslikkuse tüübid. Just seetõttu ei saa eluta looduses või orgaanilises maailmas esinevate põhjuslike seoste abil seletada mateeria liikumise sotsiaalse vormi kvalitatiivset iseärasust. Ühiskonnaelu aluseks on materiaalsete hüvede tootmine ja selle pinnal kujunenud inimestevahelised suhted. Seepärast eksisteerivad siin palju keerukamad põhjuslikkuse vormid.

Kõikide nähtuste, eriti aga keerukate nähtuste aluseks on palju põhjusi. Kuid mitte kõik põhjused ei ole ühesuguse tähtsusega. On põhilisi, määravaid põhjusi ja mittepõhilisi põhjusi, on samuti üldisi ja vahetuid põhjusi. Kõikide põhjuste hulgas on oluline leida põhilised, otsustavad põhjused. Seejuures tuleb arvesse võtta, et põhilised on tavaliselt seesmised põhjused.

Tähtsa ja mittetähtsa, põhilise ja mittepõhilise segiajamine on iseloomulik eklektikale. Eklektikud ei eralda kõige tähtsamaid seoseid ja põhjusi, nende arvates on «kõik ühevõrra tähtis». Nii näiteks sõltub ühiskonna arenemine paljudest põhjustest: rahvastiku tihedusest ja rahvaarvu kasvust, looduslikest tingimustest, materiaalsete hüvede tootmisest, olemasolevatest ideedest, teooriatest jne. Kodanlikus sotsioloogias on seniajani käibel eklektiline «faktorite teooria», mille järgi kõik põhjused on ühevõrra tähtsad. Seetõttu ei ole see teooria suuteline ühiskonnaelu probleeme teaduslikult lahendama. Marksistlik sotsioloogia leiab ja eraldab kõigi nende põhjuste hulgast välja ühiskonna arenemise määrava,

peamise jõu — materiaalsete hüvede tootmise. Sellest põhjusest sõltub kõikide teiste ühiskonnaelu tegurite osatähtsus.

Dialektilismaterialistlikul õpetusel põhjuslikkusest on suur maailmavaateline ja teaduslik-ateistlik tähtsus. See õpetus on vastasrinnas teleoloogiaga — idealistliku ja religioosse eesmärgiõpetusega. Teleoloogia väidab, et kõik maailmas on eesmärgipärane, sest niisugune on «looja» tahtmine. F. Engelsi tabava märkuse järgi on teleoloogia arvates kassid loodud selleks, et hiiri süüa, hiired selleks, et kasside poolt söödud saada, ja kogu loodus selleks, et looja tarkust tõestada.[1]

Oma vaadete kinnituseks viitavad teleoloogia esindajad muuseas ka elusloodusele, kus me tõepoolest võime näha organismide hämmastavat vastavust nende elutingimustele, loomade ja taimede täiuslikku ehitust, mis areneb veelgi täiuslikuma poole. Ent see organismide suhteline täiuslikkus, nagu on tõestanud teaduslik bioloogia Darwini ja tema järglaste töödega, ei ole tingitud «looja» tarkusest, vaid on tekkinud pikaajalise evolutsiooni käigus organismide ja keskkonna vastastikuse toime, loomuliku valiku ja teiste bioloogiliste seaduspärasuste tulemusel.

Looduses toimub kõik looduslike, objektiivsete seaduste järgi, sealhulgas ka nähtuste põhjusliku sõltuvuse tulemusena. Eesmärgid ilmuvad alles seal, kus tegutsevad mõistusega olendid — inimesed, s. t. ühiskondliku arenemise protsessis. Kuigi inimesed seavad endale teatud kindlaid eesmärke, ei kaota see ühiskonnaelu arenemise objektiivset, põhjuslikku ja seaduspärast iseloomu.

§ 4. Sisu ja vorm

Nagu juba rääkisime, on tegelikkuse esemetel ja nähtustel palju mitmekesiseid külgi ja nad asuvad arvukates seostes. Seepärast ei piirdu nähtuste tunnetamine põhjuslike seoste väljaselgitamisega, vaid liigub kaugemale, avastab teisi külgi ja suhteid. Nähtuste ja esemete

[1] Vt. F. Engels, Looduse dialektika, lk. 9.

niisuguste külgede hulka kuuluvad ka sisu ja vorm. Igal nähtusel, igal asjal on oma sisu ja oma vorm, mis esinevad nähtuse või asja vastandlike külgedena.

Sisu on eseme elementide ja protsesside kogusumma, on see, millest ese koosneb. Näiteks aatomi sisuks on need «elementaarosakesed», millest ta koosneb, ja aatomis toimuvad protsessid. Mingi keemilise aine molekuli sisuks on molekulisse kuuluvad aatomid. Kunstiteose sisuks on tegelikkus, inimeste elu, mida kunstnik kajastab teatud kindla esteetilise ideaali seisukohalt, kunstiliste kujundite süsteemis.

Vorm on sisu seesmine ja väline struktuur, sisu eksisteerimise viis. Teiste sõnadega, vorm on sisu ehitus, sisu elementide ja osade teatav organisatsioon ajas ja ruumis, sisu elementide ja osade vaheliste seoste kogum. Aatomi vormiks on näiteks aatomisse kuuluvate «elementaarosakeste» paiknemise kord. Molekuli vormiks on aatomite organisatsiooni viis. Mateeria eksisteerimise viisiks, mateeria olemise vormiks on liikumine, ruum ja aeg. Kunstiteoses on vormiks kunstiteose seesmine organisatsioon, mis on sisu väljendamise vahendiks. Siia kuuluvad kompositsioon, keel, rütm, süžee ja teised kujutamisvahendid.

Sisu ja vorm on teineteisega tihedasti seotud, nad on ühtsed ning eseme lahutamatuteks külgedeks. Ei ole asju, millel puuduks vorm või sisu. Ühtlasi tingivad need asjade küljed vastastikku teineteist.

Asja määravaks küljeks on sisu. Sisu tingib vormi. Üldiselt vastab vorm sisule. Milline on sisu, selline on lõppkokkuvõttes ka vorm. Vormi vastavus sisule on esemete ja nähtuste normaalse arenemise tähtis tingimus. Loendamatul hulgal fakte vormi sisule vastamise, vormi ja sisu ühtsuse kohta leiame taime- ja loomariigist. Iga elusorganism tervikuna ja selle üksikud organid on korraldatud nii, et oleks võimalik antud tingimustes kõige paremini täita oma elulisi funktsioone. Kui võtta kunsti valdkond, siis on tõeliste kunstiteoste iseloomulikuks jooneks vormi vastavus sisule, vormi ja sisu ühtsus. Vorm teenib siin sisu täieliku ja kujuka väljendamise eesmärke.

Ometi ei saa vormi vastavust sisule käsitada absoluutsena, s. t. niisuguse vastavusena, mis on täielik ja see-

pärast tardunud, muutumatu, jäädavalt antud. Loodus- ja ühiskonnanähtuste muutumine teeb vormi ja sisu täieliku vastavuse võimatuks. Tavaliselt võib rääkida ainult sellest, et nende vahel on vastavus põhiliselt, tervikuna olemas. Ühtlasi on vormi ja sisu vahel alati ka teatavad vastuolud, sest arenguprotsessis muutub alguses sisu ja alles seejärel vorm.

Kuigi vorm sõltub sisust, ei ole vorm passiivne. Kui vorm on kujunenud, omandab ta suhtelise iseseisvuse ja mõjutab aktiivselt sisu arenemist. See mõju võib olla kahesugune. Kui vorm vastab sisule, siis soodustab ta sisu arengut. Kui sellist vastavust ei ole, takistab vorm sisu arengut. Sisule ei vasta vana vorm, mis osutub vanaks oma arenemise teatavate iseärasuste tõttu.

Asi on selles, et vorm on püsivam, vähem liikuv kui sisu. Seepärast jääb vorm sisu arengust maha ja nende vahel kasvab vastuolu. Kui sisu vahetpidamatult muutub, siis vormil on tendents jääda teatud ajani oluliselt muutumatuks. Selle tulemusel jääb vorm arenenud sisust märkimisväärselt maha. Nende omavaheline vastuolu teravneb ja ulatub konfliktini, sest vana vorm pidurdab sisu arenemist, muutub selle jaoks ahelateks. Antud nähtuse arengus saabub kriis.

Kuivõrd aga sisu peab paratamatult arenema, siis see konflikt lahendub ja kriis ületatakse selle arvel, et sisu lammutab, heidab minema vana vormi ja omandab uue, sisule vastava vormi. Uus vorm soodustab sisu täisverelist funktsioneerimist ja stimuleerib sisu edasiarenemist, kuni olemasolu vorm lõpuks uuesti satub sisuga vastuollu. Sisu ja vormi vastastikune mõju on üks nähtuste ja protsesside arenemise allikaid.

Vormi suhteline iseseisvus avaldub ka selles, et üks ja sama sisu võib areneda erinevates vormides. Selle näiteks on kapitalismilt sotsialismile viivate revolutsioonide mitmekesised vormid, üht ja sama tüüpi riikides esinevad mitmekesised riigivalitsemise vormid jne. Tõsi küll, kindlale, konkreetsele sisule ei vasta mitte igasugused, vaid ainult mõned, konkreetsed vormid.

Uus sisu võib kasutada ka mõningaid vanu vorme. Näiteks kasutatakse sotsialismi ja kommunismi ehitamisel mõningaid eelmiste majandussuhete vorme — kaupa, kaubandust, panku jne.

Seega valitseb vormi ja sisu vahel vastastikune seos, mida tuleb teoreetilises ja praktilises tegevuses arvestada. Vormi ja sisu seose ühekülgne käsitlemine, nende dialektilise seose mittenägemine — need vead on iseloomulikud metafüüsikutele ja idealistidele, kes lahutavad vormi sisust, ei näe nende vastastikust sõltuvust, kalduvad sageli absolutiseerima vormi suhtelist iseseisvust, pidama vormi sisust sõltumatuks.

See avaldub kodanluse ideoloogide püüdes varjata vana sisu uute vormide taha. Nad püüavad kujutada kapitalismi «vaba maailmana», «tõelise demokraatiana» või «demokraatliku sotsialismina», iseloomustavad neokolonialismi kui omakasupüüdmatut abi nõrgaltarenenud maadele «progressi» nimel jne.

Kunstis propageerivad kodanluse ideoloogid kunstiloomingu sisutust, lahutavad kunstiloomingu elust, sellest võitlusest, mida tööinimesed peavad rahu, demokraatia ja sotsialismi eest. Nad tõstavad esikohale formalistlikud voolud, mis käsitlevad kunsti kui «puhast vormi» ja eitavad kunsti tõelist sisu ning parteilist iseloomu. Seda laadi «loomingu» tüüpiliseks näiteks on kapitalistlikes maades laialt levinud abstraktsionism — äärmuslik formalistlik suund maalikunstis.

Marksistlik-leninlik esteetika lähtub vormi ja sisu ühtsusest ning on arvamisel, et tõelistes kunstiteostes peab sügavale ideelisele sisule, elu tõetruule peegeldamisele, kommunismi ehitamise õilsa ürituse seisukohalt peegeldamisele vastama kõrgetasemeline kunstiline vorm.

Vormi ja sisu küsimust käsitledes on vaja tähelepanu juhtida nende dialektilise vastastikuse mõju mõningatele iseärasustele sotsialistlikus ühiskonnas. Niisuguste iseärasuste hulka kuulub kõigepealt sisu ja vormi vastuolude mitteantagonistlik iseloom sotsialismi ajal ning selle tagajärjena sügavate ühiskondlike konfliktide välistamise võimalus. Rahva sotsiaalpoliitiline ühtsus, ühiskonna arengu seaduste mõistmine ja kasutamine sotsialismi ajal võimaldavad suhteliselt õigeaegselt vormi ümber korraldada ja uue, muutunud sisuga vastavusse viia.

Vormi ja sisu vahekorra õige käsitamine etendab tähtsat osa praktilises tegevuses. Meie partei paneb

suurt rõhku sellele, et rahvamajanduse ja kultuuri arenemise vormid viidaks õigeaegselt vastavusse uue sisuga. Oma tegevuses arvestab partei sisu ja vormi vastastikuse mõju iseärasusi sotsialismi ajal ja sotsialismilt kommunismile ülemineku protsessis. Tänapäeval teostatakse mitmeid tähtsaid reforme, sealhulgas ka rahvamajanduse planeerimise ja juhtimise reformi. Partei täiustab alatasa omaenese tegevuse vorme ja meetodeid, taotleb seda, et rahvahulkade parteiline juhtimine, kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine ja ühiskonna vaimuelu juhtimine oleksid alati vastavuses kommunismiehitamise ajastu lakkamatult kasvavate vajadustega.

§ 5. Paratamatus ja juhuslikkus

Paratamatuse ja juhuslikkuse vahekorra küsimus on üks tähtsaid filosoofilisi probleeme. Marksismieelses filosoofias lahendati seda enamasti ühekülgselt. Materialistlikud filosoofid ja deterministid (Demokritos, Spinoza, XVIII sajandi prantsuse materialistid) olid tavaliselt arvamisel, et looduses on kõikidel asjadel oma põhjused ja seepärast ei ole olemas mitte mingit juhuslikkust. Juhuslikkuseks nimetavad inimesed enda arvates seda, mille põhjust nad ei tunne. Niipea aga, kui juhuslikuna paistnud nähtuse põhjus avastatakse, lakkab see nähtus olemast juhuslik. Materialistid kaitsesid tollal paratamatuse valitsemist ja niisugune seisukoht oli progressiivne.

Need idealistlikud filosoofid, kes olid indeterminismi seisukohal, väitsid, et nähtused ei ole põhjuslikult tingitud ja seepärast ei ole looduses ja ühiskonnas paratamatust, vaid valitseb juhuslikkus. Paljud neist olid arvamisel, et kõik leiab aset inimeste «vaba tahte» ja soovide järgi. Säärast seisukohta ei saa pidada teaduslikuks.

Ometi tegid ka metafüüsilised deterministid tõsiseid vigu. Kõigepealt samastasid nad paratamatuse põhjusliku seosega. Tegelikult on need hoopis erinevad asjad. Piisab, kui ütelda, et mitte üksnes paratamatus, vaid ka juhuslikkus on põhjuslikult tingitud. Juba sellepärast ei ole õige paratamatust ja põhjuslikkust samastada.

Peale selle lahutasid metafüüsilised deterministid paratamatuse juhuslikkusest ning vastandasid nad teineteisele. Nad olid arvamisel, et seal, kus on paratamatus, ei saa olla juhuslikkust, ja seal, kus on juhuslikkus, ei saa olla paratamatust. Tegelikult on paratamatus ja juhuslikkus teineteisega seotud ja neid võib õigesti mõista ainult siis, kui neid käsitletakse ühtseina, vastastikku tingituina.

Objektiivses maailmas valitseb *paratamatus* — nähtuste arenemise möödapääsmatu käik, mis tuleneb nähtuste olemusest ja on tingitud kogu nende eelmisest arengust ja vastastikusest mõjust. Paratamatuse kategooria väljendab looduse ja ühiskonna arengu seaduspärast iseloomu.

Ühtlasi tunnistab dialektiline materialism ka juhuslikkuse olemasolu. Juhuslikkuses võib eristada rida iseloomulikke jooni.

Esiteks, nagu juba märkisime, on ka juhuslikel nähtustel, samuti nagu paratamatutelgi, oma põhjused. Ei ole õige arvata, nagu oleksid juhuslikkus ja põhjuse puudumine üks ja sama asi. Põhjuseta nähtusi ei ole üldse olemas.

Teiseks, juhuslikkus on objektiivne. Juhuslikkuse olemasolu ei sõltu sellest, kas meie juhuslikkuse põhjust teame või mitte. Juhuslikkuse objektiivse iseloomu eitamine viib välja sellele, et aetakse segi arenemise tähtsad ja mittetähtsad tegurid. Ühiskonna ajalugu ja ka üksiku inimese elu omandaksid niisugusel korral fataalse, müstilise iseloomu.

Kolmandaks, juhuslikkus on suhteline. Ei ole absoluutset juhuslikkust, ei ole ka nähtusi, mis oleksid juhuslikud kõikvõimalikes suhetes ega oleks seotud paratamatusega. Juhuslik nähtus ei ole absoluutselt juhuslik, vaid on juhuslik ainult teatava seaduspärase seose suhtes. Teises seoses võib seesama nähtus olla paratamatu. Näiteks on teaduse üldise arenemise seisukohalt juhuslik, et just see teadlane tegi selle või teise avastuse. Ent see avastus on tootlike jõudude teatava arengutaseme ja teaduse progressi enese paratamatu tagajärg; avastus on paratamatu ka teadlase enese talendi, huvide ja püüdluste suhtes.

Väga sageli tekib juhuslikkus kahe või enama parata-

matu seose kokkupuutepunktis. Võtame näiteks juhuse, kus torm murdis puu. Tugev tuul on puu elu seisukohalt juhuslik, sest see ei tulene paratamatult puu elu ja kasvamise olemusest. Ent meteoroloogiliste tegurite seisukohalt on tuul paratamatu nähtus, sest tuule tekkimine on tingitud nende tegurite mõju seadustest. Kahe paratamatu protsessi — puu elu ja tuule tekkimise — lõikepunktis ilmuski juhuslikkus. Seejuures ei ole tuul ainult puu, vaid ka tuule suhtes juhuslik, kus ja milline puu tema teele ette satub.

Järelikult on juhuslikkus antud nähtuse või protsessi suhtes midagi välist. Seepärast on juhuslikkus selle nähtuse või protsessi seisukohalt võimalik, kuid ei ole möödapääsmatu, juhuslikkus võib ja võib ka mitte aset leida.

Juhuslikkus on niisugune objektiivne nähtus, millel on alus ja põhjus teistes protsessides, mitte aga antud protsessi enese olemuses, ja mis tuleneb välistest või mitteolulistest, mitte aga seesmistest seostest.

Nagu juba ütlesime, on paratamatus ja juhuslikkus vastastikku tihedasti seotud. Seos on kõigepealt selles, et üks ja sama nähtus on ühes suhtes juhuslik, teises suhtes paratamatu. Ent seos sellega ei piirdu. *Juhuslikkus on paratamatuse täiendus ja avaldumisvorm.* See F. Engelsi seisukoht[1], mille ta esitas ühes oma kirjas, väljendab paratamatuse ja juhuslikkuse vastastikuse seose teist sügavat külge.

Lähemal vaatlusel ilmneb, et «puhast» paratamatust, ilma juhuslikkusteta, objektiivses tegelikkuses ei ole ega saagi olla. Paratamatus avaldub alati juhuslikkuste kaudu, rajab endale teed juhuslikkuste massis kui miski püsiv, korduv. Ühiskonna areng kujuneb näiteks suure hulga inimeste tegevusest. Nendel inimestel on kõige erinevamad huvid, püüdlused, iseloomud. Kõikide nende püüdluste põimumine, ristumine ja kokkupõrkamine viib lõppkokkuvõttes teatavale arengujoonele, mis on rangelt paratamatu iseloomuga. Ja seal, kus «pealispinnal toimub juhuse mäng, seal valitsevad seda alati seesmised varjatud seadused»[2].

[1] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 39, стр. 175.

[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 322.

Juhuslikkused kaasnevad alati paratamatusega ja täiendavad seda ning etendavad seepärast ajalooprotsessis teatavat osa. Koos teiste põhjustega on see seletuseks faktile, et ühed ja samad ühiskonna arenemise seadused esinevad erinevates maades ja eri aegadel erilistes vormides, mitmesugustes varjundites. Kui oleks olemas ainuüksi paratamatus ja juhuslikkused ei etendaks mitte mingit osa, siis omandaks ajalugu, nagu märkis K. Marx, müstilise iseloomu.

Sellest asjaolust, et paratamatus võib realiseeruda ainult juhuslikkuste kaudu, järeldub, et juhuslikkused mitte ainult täiendavad paratamatust, vaid on ka paratamatuse avaldumise vormiks. See on paratamatuse ja juhuslikkuse dialektika mõistmisel väga oluline. Näiteks esineb niisugune paratamatu protsess, nagu metsiku taime kasvamine rea juhuslike momentide kujul. Juhuslik on siin, kus ja millal seeme mulda satub, millistesse tingimustesse see läheb jne. Sellega seoses võib tuua ka teise näite. Teatavasti on gaasi molekulide liikumine suletud anumas kaootiline. Milline molekul ning nimelt millal ja kus ta anuma seinaga kokku põrkab — kõik see on juhuslik. Ja kuigi üksikute molekulide löögid anuma seinte pihta on juhuslikud, allub molekulide liikumine tervikuna seadusele, mille kohaselt gaasi rõhk igale anuma seina ruutsentimeetrile on alati ühesugune ja kandub kõigis suundades ühtlaselt edasi. Seega näeme siingi, et juhuslikkused (üksikute molekulide põrkamine vastu anuma seinu) on paratamatuse avaldumise vormiks, kusjuures paratamatust väljendab vastav seadus.

Sama maksab ka ühiskonnaelu kohta. Seaduspäraste ühiskondlike nähtuste, näiteks sotsiaalsete revolutsioonide toimumine on seotud paljude juhuslike asjaoludega, näiteks niisugustega nagu ühtede või teiste sündmuste aeg, liikumise eesotsas olevate isikute ring jne. Ajaloo arengukäigu seisukohalt on need asjaolud juhuslikud, kuid paratamatud protsessid realiseeruvad just nende kaudu.

Paratamatuse ja juhuslikkuse seos avaldub ka selles, et arenemise protsessis *võib juhuslik muutuda paratamatuks ja paratamatu juhuslikuks*. Kaupade vahetamine ürgkogukondliku korra tingimustes oli näiteks

juhuslikku laadi ega tulenenud selle ühiskonnakorra majandusseadustest. Kapitalismi ajal muutub kaubavahetus paratamatuks nähtuseks, väljendab valitsevate majandussuhete olemust. Naturaalmajandus aga, mis feodalismi ajal on paratamatu, muutub kapitalismi ajal üksikuks, juhuslikuks nähtuseks.

Sotsialistlikus ja kommunistlikus ühiskonnas, kus ühiskonna arenemine toimub plaanipäraselt, kujunevad tingimused, mis võimaldavad tunduvalt piirata mittesoovitavate juhuslikkuste mõju. Teadusliku agrotehnika juurutamine, laialdased melioratsioonitööd ja teised abinõud piiravad näiteks ilmastikuga seotud juhuslikkuste negatiivset mõju põllumajandusele.

Teadus ei ignoreeri juhuslikkusi, vaid uurib neid, selleks et ühelt poolt ebasoovitavate juhuslikkuste võimalusi ette näha ja neid vältida või piirata ja teiselt poolt selleks, et positiivseid juhuslikkusi ära kasutada. Teaduse peaeesmärgiks on aga avastada juhuslikkuste tagant seadused, tunnetada paratamatust. Seaduste tundmine võimaldab looduslikke ja ühiskondlikke protsesse juhtida, teaduslikult ette näha nende käiku, eesmärgipäraselt neid vajalikus suunas muuta.

§ 6. Olemus ja nähtumus

Tegelikkuse esemeid ja nähtusi tunnetades märkavad inimesed alguses seda, mis on kättesaadav vahetule meelelisele tajumisele ja on asjade väliseks küljeks, asub nii-öelda pealispinnal. Filosoofias nimetatakse seda esemete ja protsesside välist, pealispinnalist ja võrdlemisi muutlikku külge *nähtumuseks*.

Ühtlasi on esemetel seesmine, suhteliselt püsiv ja määrav külg, mis asub nähtumuse taga ja ei ole vahetult tajutav. Seda nimetatakse *olemuseks*. Lühidalt öeldes: olemus on eseme sisu, kõige tähtsam külg, on selle eseme alus.

Öeldust võib näha, et olemus ja nähtumus on eseme erinevad, isegi vastandlikud küljed. Seda kinnitab veel üks nende tähtis erinevus. Olemus esineb tavaliselt üldisena, nähtumus — üksikuna, individuaalsena. Üks ja sama olemus võib avalduda mitmes nähtumuses. Näi-

teks helid võivad olla mitmesugused, ent nende olemus on üks — õhu või mõne teise keskkonna osakeste võnkumine. Ka kõige elava olemus on ühine. Selleks olemuseks on ainevahetus, elava keha enesereprodutseerimine välistest komponentidest. Järelikult on olemus see üldine ja ühtlasi põhiline, paratamatu, mis on omane antud esemete klassile. Nähtumus on aga üksik, kordumatu.

Kuigi olemus ja nähtumus on vastandlikud, on nad iga eseme või protsessi paratamatuteks külgedeks ja on seepärast vastastikku seotud, ühtsed. Ei ole nähtumust ilma olemuseta, samuti ei ole olemust, mis ei avalduks, ei nähtuks. «... Olemus nähtub. Nähtumus on olemuslik,»[1] kirjutas V. I. Lenin. Nii ei ole heli ilma keskkonna võnkumisteta; värvust ei ole ilma teatava pikkusega elektromagnetiliste laineteta jne.

Kuivõrd olemus on asja põhiline, määrav külg, siis olemuse muutumine tingib nähtumuse muutumise. Ühtlasi avaldub just nähtumuse muutustes olemuse muutumine. Nähtumus on olemuse väline avaldus. See tähendab, et ei eksisteeri «puhtaid» olemusi, olemusi kui niisuguseid, mis ei avalduks mingites konkreetsetes omadustes, sündmustes jne. Veel enam, olemus kui üldine ei saa eksisteerida väljaspool üksikuid asju. Olemus eksisteerib ainult üksikus ja avaldub üksiku kaudu.

Kui materialism käsitab olemuse ja nähtumuse kategooriat kui materiaalse tegelikkuse teatavate külgede peegeldust, siis idealism tõlgitseb neid kategooriaid väärali, moonutatult. Objektiivsed idealistid arvavad näiteks, et kõikide asjade olemuseks on absoluutne vaim. Midagi selletaolist propageerivad neotomistid, kes väidavad, et kõige eksisteeriva aluseks on vaimne, jumalik alge, mis moodustabki kõikide nähtuste olemuse.

Olemuse ja nähtumuse subjektiividealistliku tõlgitsemise näitena võib nimetada Kanti vaateid. Kant arvas nähtumused ainult teadvuse sfääri ja pidas neid mõistuse konstruktsioonideks, isiksuse loova tegevuse produktiks. Nähtumused on Kanti õpetuse järgi lahus tegelikkuse asjadest ja protsessidest, nende olemusest. Seejuures väitis Kant, et olemust ei ole võimalik tunne-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 245.

tada. Kaasajal arendavad olemuse ja nähtumuse kategooria küsimuses subjektiividealistlikke vaateid neopositivistid, pragmatistid ja mõnede teiste kodanliku filosoofia voolude esindajad.

Olemuse ja nähtumuse suhte väär käsitamine viib ebaõigetele järeldustele inimtunnetuse võimaluste küsimuses. Kanti agnostitsism on näiteks seotud just sellega, et Kant lahutas nähtumused «asjadest iseeneses» (tegelikkuse esemetest) ja vastandas need teineteisele. Kant väitis, et inimeste teadmised piirduvad ainult nähtumuste valdkonnaga. Inimesed ei ole suutelised siirduma «asjadele iseeneses» ja avastama nende olemust, sest nähtumuste ja «asjade iseeneses» vahel on ülepääsmatu piir.

Vastupidiselt agnostitsismile kaitseb dialektiline materialism seisukohta, et asjade olemust on võimalik tunnetada. Seda kinnitab lakkamatult praktika, elu.

Tõepoolest, olemus ja nähtumus ei ühti, sest, nagu juba ütlesime, nad kujutavad endast esemete erinevaid külgi. Olemus on seejuures alati sügavamal varjus ja teda ei saa avastada lihtsalt vahetu vaatlusega. Kui asjade olemus ühtiks olemuse avaldustega, siis ei oleks tunnetamine niisugune keerukas ja aeganõudev protsess, teadust ei olekski vaja.

Kuna aga olemus ja nähtumus on seaduspäraselt seotud ja olemus avaldub nähtumustes, siis olemust on võimalik tunnetada. Olemust aga ei tunnetata lihtsa meelelise tajumise abil. Olemuse tunnetamiseks on vaja abstraktset loogilist mõtlemist. K. Marx kirjutas näiteks, et väärtuse ja lisaväärtuse olemust ei saa avastada mingite mõõteriistade ja eksperimentidega, vaid selleks on vaja abstraktsiooni jõudu.

Ometi ei saa ka abstraktne mõtlemine avastada olemust ühekorraga, otseselt, vahetult. Mõtlemine tungib asjade olemusse ainult nähtumuste, s. t. meelelise tunnetuse poolt antava materjali loogilise analüüsimise abil. Elu olemuseks on näiteks isereguleeruv ainevahetus. Seda olemust on võimalik tunnetada niisuguste nähtumuste analüüsimisega, nagu toitumine, kasv, paljunemine, ärritatavus, liikumine jne. Ka inimese iseloomu ei saa tunnetada, kui ei analüüsita loogiliselt tema tegusid ja käitumist.

Ühtede või teiste protsesside olemuse tunnetamisega avastab teadus need seadused, millele vastavad protsessid alluvad. Olemus ja seadus on väga lähedased, üht järku mõisted. Seadus on ju oluline, olemuslik, seesmine, määrav seos, seos olemuse raamides või olemuste vahel.

Tunnetus liigub alati nähtumuselt olemusele, asjade väliselt küljelt sügavatele seaduspärastele seostele. Ent olemust ei tunnetata ühekorraga, tervikuna, sest see on ammendamatu. Avastanud teatava külje olemusest, ei jää tunnetus sellele seisma, vaid liigub edasi, nii-öelda esimest järku olemuselt teist järku olemuse juurde, sealt edasi veelgi sügavama olemuse juurde — ja nii edasi, lõputult.

Olemuse sellise tunnetamise näiteks võib olla päikesesüsteemi ehituse tundmaõppimine. Nähes Päikese näilist liikumist ümber Maa, olid inimesed kaua aega arvamisel, et asi ongi tõepoolest nii. See aga oli üksnes näilikkus, s. t. niisugune nähtumus, milles olemus avaldub moonutatult, vääralt. Astronoomias valitseski pikka aega Ptolemaiose geotsentriline maailmasüsteem, mille järgi universumi keskpunktiks peeti Maad. XVI sajandil lõi Kopernikus heliotsentrilise maailmasüsteemi, mille järgi universumi keskpunktiks on Päike, ja Maa koos teiste planeetidega tiirleb ümber Päikese. Hiljem täiendati Kopernikuse süsteemi ja näidati, et Päike on vaid päikesesüsteemi, mitte aga universumi keskpunktis. Sellega avastati esimest järku olemus. Hiljem avastas Kepler planeetide liikumise seadused ja Newton avastas üldise gravitatsiooniseaduse, millel põhinevad Kepleri seadused. See oli juba teist järku olemus. Ent gravitatsiooniseadus on empiiriline, kirjeldav. Ta konstateerib, et kehadevaheline külgetõmbejõud on võrdeline nende kehade massiga ja pöördvõrdeline kehade kauguse ruuduga, kuid ei vasta küsimusele, miks see nii on. Gravitatsiooni olemus on seniajani avastamata ja kujutab endast üht kaasaegse füüsika kõige tähtsamat probleemi. Selle probleemi lahendamine avastaks kolmandat järku olemuse.

Praktilises tegevuses tuleb rangelt eristada objektiivsete protsesside olemust ja nähtumust ning püüda leida nähtumuste taga peituvat olemust. Käesoleva ajastu de-

fineerimine ülemaailmses ulatuses toimuva kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajastuna avab ajastu olemuse, see aga omakorda võimaldab kommunistlikel parteidel õigesti orienteeruda keerukas olukorras, edukalt lahendada töölisliikumise ja rahvusliku vabadusliikumise konkreetseid ülesandeid.

§ 7. Võimalikkus ja tegelikkus

Objektiivse maailma mitmekesised esemed ja nähtused ei ole igavesed. Nad tekivad omal ajal, loomuliku paratamatuse jõul, selle tulemusel, et kujunesid teatud eeldused, põhjused ja tingimused, mis kutsusid esile vastava eseme või nähtuse. Seepärast on arenguprotsessis alati niisugune moment, millal uut eset või protsessi veel ei ole, see ei ole veel tekkinud, kuid tema tekkimise tingimused on juba kujunenud, on eelneva arenguga juba ette valmistatud.

Uue tekkimise aluse, tekkimise eelduste, põhjuste ja tingimuste kompleksi nimetatakse *võimalikkuseks*. Võimalikkuse kategooria kajastab tegelikkuse arenemise objektiivset tendentsi.

Mõistet «tegelikkus» kasutatakse laiemas ja kitsamas tähenduses. Laiemas tähenduses on see kõik, mis eksisteerib objektiivses maailmas, kitsamas tähenduses on see võimalikkuse dialektiline vastand. Viimasel juhul defineeritakse *tegelikkust* kui teostunud, realiseerunud võimalikkust.

Võimalikkus ja tegelikkus on omavahel tihedasti seotud. Tegelikkuse arenemine tekitab võimalikkuse, võimalikkus aga valmistab ette tegelikkuse. Seepärast ei saa neid teineteisest lahutada.

Praktilises tegevuses viib võimalikkuse tegelikkusest lahutamine abstraktsete arutlusteni ebareaalsete, aluseta võimaluste üle, sest tõeline, mitte illusoorne võimalikkus on alati tegelikkusega seotud ja tegelikkuse poolt tekitatud. Tegelikkuse võimalikkusest lahutamine viib aga selleni, et kaotatakse oskus hinnata uut, kaotatakse perspektiivid.

Võimalikkust ja tegelikkust ei tohi aga ka teineteisega samastada, sest neid lahutab keerukas arenguetapp, või-

malikkuse tegelikkuseks muutumise protsess, mis sageli on aeganõudev ja vaevaline. Ühiskonnaelus on näiteks võimalikkuse tegelikkuseks muutumiseks vaja tõsiseid jõupingutusi, see on seotud erinevate sotsiaalsete jõudude võitlusega. Praktikas viib võimalikkuse ja tegelikkuse samastamine enesega rahulolu tekkimiseni, loorberitel puhkamiseni ja võib demobiliseerida rahvahulkade aktiivsust.

On vaja eristada abstraktset ja reaalset võimalikkust. *Reaalseks* nimetatakse võimalikkust, mille teostumiseks on kõik tingimused kujunenud. *Abstraktne* võimalikkus on niisugune võimalikkus, mis vastab looduse ja ühiskonna seadustele, ei ole nendega vastuolus, kuid mille muutmiseks tegelikkuseks ei ole veel vajalikke tingimusi.

Abstraktne võimalikkus muutub reaalseks võimalikkuseks, kui need tingimused kujunevad. Nii tekib koos kapitalismi tekkimisega ka sotsialistliku revolutsiooni võimalikkus, sest see võimalikkus peitub kapitalistliku formatsiooni vastuoludes. Ent alguses on see võimalikkus üksnes abstraktse iseloomuga: ei ole veel arenenud proletariaati, kapitalismi vastuolud ei ole veel küllalt teravad, ei ole kujunenud revolutsioonilist situatsiooni jne. Kapitalismi edasiarenemise käigus muutub see abstraktne võimalikkus reaalseks võimalikkuseks. Meie päevil on niisugune reaalne võimalikkus reas maades saanud tegelikkuseks. Samuti oli alles kümmekond aastat tagasi inimese lend teistele päikesesüsteemi planeetidele abstraktne võimalikkus. Nüüd aga, seoses teaduse ja tehnika arenguga ja esimeste saavutustega kosmose vallutamisel, on see võimalikkus muutunud reaalseks ja ei ole enam kaugel aeg, millal niisugused lennud muutuvad tegelikkuseks.

Abstraktsete võimalikkuste teostumise tõenäosus on mitmesugune. Mõned abstraktsed võimalikkused on teostumisest niivõrd kaugel, et nad piirnevad võimatusega. Ometi ei tohi abstraktset võimalikkust ka niisugusel juhul täielikult samastada võimatusega, sest võimatu on see, mis on looduse seadustega vastuolus ega saa muutuda tegelikkuseks.

Öeldust järeldub, et abstraktse ja reaalse võimalikkuse erinevus on küll oluline, kuid ühtlasi suhteline.

Paljud abstraktsed võimalikkused on mitmesugustes reaalseteks võimalikkusteks muutumise staadiumides. Mis puutub praktilisse tegevusse, siis siin on vaja esmajoones orienteeruda reaalsetele võimalikkustele. Seejuures tuleb arvestada, et reaalsete võimalikkuste teostumise aste võib olla erinev. Ühed neist on teostumisele lähemal, teised kaugemal.

Looduses piisab võimalikkuse tegelikkuseks muutumiseks üksnes objektiivsete tingimuste olemasolust, sest võimalikkus muutub siin tegelikkuseks stiihiliselt, ilma inimeste teadvuse ja tahte osavõtuta. Näiteks piisab metsiku taime seemne idanema hakkamiseks, et seeme satuks mulda, kus on vajalik temperatuur ja niiskus. Teisiti on olukord võimalikkuse tegelikkuseks muutumisega ühiskonnaelus, kus tegutsevad inimesed, teadvuse ja tahtega olendid. Siin ei muutu võimalikkus tegelikkuseks automaatselt, vaid see toimub inimeste tegevuse tulemusel. Kapitalismilt sotsialismile üleminеku rahulik vorm esineb võimalikkusena mitmetel maadel. Ent selle võimalikkuse tegelikkuseks muutmiseks on vaja rahvahulkade organiseeritud revolutsioonilist tegevust. Järelikult ei piisa ühiskondlike nähtuste puhul ainult objektiivsetest tingimustest, et võimalikkus saaks muutuda tegelikkuseks. Peale selle on vaja ka subjektiivseid tingimusi (ümberkujunduste vajalikkuse mõistmine, soov nende saavutamiseks aktiivselt võidelda, rahva, klasside, parteide organiseeritus jne.).

Võimalikkuse tegelikkuseks muutumise sõltumine inimeste teadlikust tegevusest omandab suure tähtsuse veel sellepärast, et mitmekesises tegelikkuses tekivad üheaegselt mitmesugused võimalikkused, mis on seotud vastandlike (progressiivsete ja reaktsiooniliste) tendentside ja jõudude olemasoluga. Milline neist võimalikkustest realiseeritakse, oleneb suurel määral nende jõudude tegevusest, nendevahelise võitluse tulemusest.

Näiteks on käesoleval ajastul võimalik vältida maailmasõda. Ent on ka teine võimalus — sõja tekkimise võimalus, sest imperialism ikka veel eksisteerib. Ja küsimus, kas maailmasõda tuleb või mitte, sõltub paljuski nende jõudude organiseeritusest, monoliitsusest ja otsustavusest, kes võitlevad rahu eest, sõltub sõjaõhutajate vastu peetava võitluse ulatusest ja edust.

Üks sotsialismi eeliseid, võrreldes kapitalismiga ja teiste antagonistlike klassiühiskondadega, on see, et sotsialism sisaldab nii kvalitatiivselt uusi kui ka võrratult suuremaid võimalusi progressi saavutamiseks kõikidel ühiskonnaelu aladel. See seletub sotsialismi loomusega: sotsialismi ajal ei ole eraomandust ja materiaalsete hüvede tootjad on vabad töötajad. Sotsiaalpoliitilise ja ideelise ühtsuse tõttu toetab sotsialismi tingimustes progressi kogu ühiskond. Siin ei ole klasse ega mingeid teisi organiseeritud sotsiaalseid jõude, kes avaldaksid küpsekssaanud ümberkujundustele vastupanu.

Ent ka sotsialistlikus ühiskonnas ei realiseeru uued võimalused automaatselt, vaid nende realiseerimiseks on vaja pingutada jõudu ja võidelda. Muidugi, see võitlus ei ole klasside võitlus. See on rahva valdava enamuse võitlus mahajäänu, rutiinse, inertse vastu. Seepärast viiakse sotsialismi ja kommunismi ajal uut ellu edukamalt ja täielikumalt kui mistahes teises ühiskonnas.

Meie maal loovad kogu rahvamajanduse juhtimise süsteem, objektiivsete majandusseaduste range arvestamine, tootmisalal töötajate tegevuse materiaalne ja moraalne stimuleerimine uued laialdased võimalused sotsialistliku tööstuse ja põllumajanduse edasiseks kasvuks. Ent nende võimaluste realiseerimiseks on tarvis parteiorganisatsioonide, tööliste ja kolhoosnikute, nõukogude asutuste visa igapäevast tööd.

Partei dokumentides on teaduslikult põhjendatud NSV Liidus ja teistes sotsialismileeri maades kommunismi ehitamise võimalikkust ja paratamatust, kommunismi ülemaailmse võidu võimalikkust, on näidatud subjektiivse teguri suurenevat osa, kommunistliku partei osa uue ühiskonna ehitamise suunava ja juhtiva jõuna. Meie maal on olemas kõik tingimused kommunismi suurejoonelise hoone püstitamiseks. Ja see püstitataksegi rahvahulkade organiseeritud tegevuse ja loova initsiatiivi tulemusel.

* *
*

Me käsitlesime tähtsaid materialistliku dialektika kategooriaid, nende põhilisi iseärasusi ja ühiseid jooni. Kategooriatel kui teaduse sõlmmõistetel on määratu suur tähtsus meid ümbritseva maailma tunnetamises. Samuti nagu seadustes, on ka kategooriates kokkusurutud kujul fikseeritud inimkonna poolt saavutatud teadmised. Sellega aga kategooriate tähtsus ei piirdu. Kategooriad on üks olulisi vahendeid looduse ja ühiskonnaelu uurimisel, inimmõistuse sügavamal tungimisel asjade olemusse.

Kuidas täidavad kategooriad seda funktsiooni? Võtame näiteks kategooria «seadus». Mingeid protsesse uurides seab teadlane üheks põhieesmärgiks avastada seadused, millele need protsessid alluvad. Seejuures ta teab, et seadused eksisteerivad objektiivselt, ta teab ka, mis on seadus jne. Kõike seda ta teab seepärast, et ta on omandanud eelmiste inimpõlvede poolt väljatöötatud kategooria «seadus» sisu. Uurija kasutab järelikult teadmisi, mis on saadud kaua aega enne teda ja ta võib neile teadmistele tuginedes edasi liikuda.

Tegelikkuse esemete ja protsesside uurimisel selgitavad uurijad välja nende mitmesuguseid külgi ja suhteid. Selleks on aga vaja teada, et neile on omased sisu ja vorm, olemus ja nähtumus, et nad on teatud viisil omavahel seotud ja et need seosed võivad olla paratamatud ja juhuslikud, üksikud ja üldised jne. Kategooriate tundmine tagab esemete ja protsesside mitmekülgse analüüsimise ja seepärast esinevad kategooriad igakülgse, maksimaalselt täieliku uurimise vahendina.

Seejuures on vaja arvestada nähtuste külgede ja seoste neid iseärasusi, mida väljendavad antud kategooriad, s. t. on vaja tunda iga kategooria spetsiifilist sisu. On näiteks vaja teada, et esemetel ja protsessidel on niisugused küljed nagu olemus ja nähtumus, ja mõista, mis need on, mispärast tunnetuses ei tohi peatuma jääda esemete välisele küljele, vaid tuleb püüda tungida esemete olemusse, mis ei ole küll vahetult meeltega tajutav, kuid mida saab avastada nähtumust peegeldavate meeleliste andmete loogilise analüüsimise abil.

Selle tõttu, et iga asi (või protsess) on üldise, erilise ja üksiku ühtsus, tuleb teda uurides välja selgitada niihästi see, mis on antud asjal teiste asjadega ühine, kui

ka see, mille poolest ta teistest asjadest erineb, mis on talle spetsiifiline. On ka vaja eristada tegelikkuse nähtuste ja protsesside sisu ja vormi, arvestada vormi ja sisu vastavuse tähtsust, silmas pidada sisu määravat osa ja vormi aktiivsust, vältides nii ühe kui ka teise ühekülgset alahindamist jne.

Samasugusel viisil rakendatakse ka teisi kategooriaid. Seetõttu moodustavad kategooriad koos dialektika printsiipide ja seadustega teadusliku uurimismeetodi. Kategooriad on ka teoreetilise mõtlemise vormideks. Teoreetiline mõtlemine toimub ainult mõistetes, kategooriates, ega ole nendeta võimalik. Seepärast olenevad teoreetiliste üldistuste tulemused kõikidel inimtegevuse aladel suurel määral sellest, kas inimesed kasutavad teaduslikke, dialektilisi kategooriaid.

§ 8. Dialektika kui meetod

Dialektika printsiibid, seadused ja kategooriad, mida me käsitlesime, moodustavad dialektika põhisisu. Kajastades tegelikkuse arenemise kõige üldisemaid seadusi, annavad nad õige ettekujutuse tegelikkusest ja varustavad ühtlasi inimesi teadusliku meetodiga tegelikkuse tunnetamiseks ja ümberkujundamiseks, näitavad kätte looduse ja ühiskonna muutumise teed.

Kuigi teadus, tehnika ja tootmine on meie päevil saavutanud enneolematu õitsengu, on looduse saladuste, inimeste majandusliku, poliitilise ja vaimuelu arenemise seaduste tunnetamine ikkagi väga keerukas, raske ja aeganõudev protsess. Seepärast on teadusliku meetodi omandamine üks põhitingimusi, mis tagab eduka, viljaka tegevuse kõikidel teaduse- ja elualadel. Meetod näitab kätte teed uuritavate protsesside olemuse avastamiseks, aitab teadlast leida õiget otsingute suunda, võimaldab vältida paljusid vigu nii teoorias kui ka praktikas. Inglise filosoof F. Bacon võrdles meetodit laternaga, mis valgustab pimeduses teed, ja ütles, et isegi lonkur jõuab teed mööda liikudes ette inimesest, kes ei jookse teel. Seepärast algasidki filosoofia ja teiste teaduste tekkemomendist peale visad otsingud viljaka meetodi leidmiseks.

Teaduses ja tootmises kasutavad inimesed väga mitmekesiseid meetodeid, mis erinevad üksteisest oma loomuselt (kvalitatiivsed või kvantitatiivsed), rakendussfäärilt (füüsikalised, keemilised, bioloogilised jne.) vahekorralt kogemustega (eksperimentaalsed ja teoreetilised). Nad erinevad ka üldisuse astme poolest: ühtesid neist kasutatakse väga kitsal alal, teisi laiemal, kolmandaid kõikides tegelikkuse valdkondades.

Meetodit, mida kasutatakse kõikide tegelikkuse valdkondade, kõikide esemete ja nähtuste uurimisel, nimetatakse *üldiseks, universaalseks*. See meetod töötatakse välja ja uuritakse läbi filosoofia poolt. Meetodeid, mida kasutatakse ainult ühel või mõnel alal, nimetatakse *spetsiaalseteks*. Viimased meetodid töötatakse välja konkreetsetes teadustes. Spetsiaalsed meetodid tulenevad uuritavate objektide spetsiifikast. Nad kõlbavad mingil ühel teadusalal, kuid võivad osutuda kasutuskõlbmatuks teistel aladel.

Näiteks kasutatakse füüsika või keemia meetodeid mateeria liikumise füüsikalise või keemilise vormi seaduspärasuste uurimiseks. Neid võib ka kasutada mõningate bioloogia, astronoomia, geoloogia, arheoloogia probleemide lahendamiseks. Matemaatika meetodeid rakendatakse laialdaselt füüsikas, keemias, bioloogias ja konkreetsetes ühiskonnateadustes (näiteks majandusteaduses ja lingvistikas). Ent füüsika, keemia, bioloogia meetodid ei saa oluliselt kaasa aidata näiteks niisugustele teadustele nagu eetika või esteetika.

On meetodeid, mida kasutavad paljud või isegi kõik teadused (näiteks induktsioon ja deduktsioon, analüüs ja süntees jne.). Ent need meetodid on objektide uurimise erilised vormid ja nad ei lahenda tunnetamise üldise teega seotud küsimusi.

Iga konkreetse teaduse spetsiaalsed meetodid alluvad mõningatele üldistele tunnetamise seaduspärasustele, mis tulenevad materiaalse maailma arenemise kõige üldisematest seadustest ja maksavad kõikides teaduse valdkondades. Need tunnetamise üldised seaduspärasused ongi üldise meetodi sisuks ja neid käsitlevat õpetust nimetatakse *metodoloogiaks*[1]. Teaduse ajaloo jooksul on

[1] Terminil «metodoloogia» on ka teine tähendus: mingis teaduses kasutatavate uurimisvõtete koguhulk.

kujunenud kaks tegelikkuse käsitlust — metafüüsiline ja dialektiline, mis pretendeerivad universaalse meetodi osale.

Metafüüsika ei saa olla teadusliku tunnetuse meetodiks. Nagu juba ütlesime, kujunes metafüüsika ajalooliselt tol perioodil, millal tekkisid spetsiaalteadused ja esemeid käsitleti alles väljaspool nende seoseid ja arengut. Metafüüsika ei vasta tegelikule maailmapildile ega ole suuteline hõlmama kogu maailma keerukust. See on tingitud metafüüsika ühekülgsest lähenemisest asjadele ja nende suhetele, arenemise faktilisest eitamisest ja kvalitatiivsete erinevuste absolutiseerimisest. Nägemata maailmas toimuvat arengut, kvalitatiivseid muutusi, peab metafüüsik ainsaks universaalseks muutumise viisiks üksnes kvantitatiivseid muutusi.

Teadusliku meetodi osale võib pretendeerida üksnes materialistlik dialektika, mis käsitleb objekte nende vastastikuse seose ja arenemise seisukohalt ning avastab selle arenemise kõige üldisemad seadused ja vormid. Dialektika võib olla tõeliselt teaduslik meetod ainult siis, kui ta tugineb materialismile, mitte aga idealismile. Asi on selles, et materialismil ja idealismil kui teooriatel on tunnetuse iseloomu tõlgitsevate teooriatena samuti metodoloogiline tähtsus. Erinevalt idealismist annab materialism teadusliku lahenduse välismaailma loomuse, teadvuse olemuse ja tegelikkuse tunnetamise küsimusele. Materialism õpetab uuritavaid esemeid objektiivselt käsitlema, välistab kõik üleloomuliku ja müstilise. Seepärast saabki dialektika täie jõuga avalduda ainult orgaanilises seoses materialismiga, ainult siis, kui dialektika muutub materialistlikuks dialektikaks. Ühtlasi on ka materialism tõeliselt teaduslik, järjekindel, ühekülgsusest ja puudustest vaba ainult siis, kui materialism on ühendatud dialektikaga, on muutunud dialektiliseks.

Idealism tõlgitseb tegelikkust moonutatult ja lahendab ka inimtunnetuse olemuse küsimuse vääralt. Maailmas olemasolevad reaalsed seosed asendab idealism väljamõeldud, üleloomulike seostega. Kui dialektika oma olemuselt on idealistlik, nagu oli seda dialektika Hegelil, ei kõlba ta teadusliku tunnetuse meetodiks.

Dialektiline materialism on üheaegselt teooria ja tunnetusmeetod. Kui dialektilist materialismi käsitletakse kui meetodit, nimetatakse teda tavaliselt materialistlikuks dialektikaks.

Mispärast saab materialistlik dialektika olla üldine meetod? Esiteks sellepärast, et dialektika peegeldab tegelikkust niisugusena, nagu tegelikkus seda tõepoolest on. Tunnetatav maailm ise on dialektiline. Materialistlik dialektika ei ole seega fantaasia vili või puhta mõtlemise sünnitis, vaid on areneva tegelikkuse analoog.

Teiseks, dialektiline meetod põhineb mitte spetsiaalsetel, vaid kõige üldisematel seadustel, mis toimivad eranditult kõikidel tegelikkuse aladel: looduses, ühiskonnas ja tunnetuses. Seepärast on dialektiline meetod suuteline tegema järeldusi õige tunnetamise teede kohta, tõe juurde viivate mõtlemise viiside ja võtete kohta, mis maksavad kõikide tegelikkuse valdkondade tundmaõppimise puhul.

Andes tunnetatava protsessi üldsuuna, ei asenda dialektiline meetod spetsiaalteaduste meetodeid. Vastupidi, ta eeldab spetsiaalsete meetodite olemasolu, mis tuginevad materialistliku dialektika printsiipidele ja seisukohtadele. Rööbiti sellega baseerub dialektiline meetod omakorda spetsiaalteaduste ja nende meetodite saavutustel. Ta kasutab ka meetodeid, mis on ühised paljudele või isegi kõikidele teadustele (induktsioon ja deduktsioon, analüüs ja süntees jne.).

Konkreetsetel teadmistel on praktika seisukohalt otsene tähtsus. Niisuguseid teadmisi, mis annaksid vastuseid üksikutele küsimustele, dialektika ei anna. Neid on võimalik saada ainult spetsiaalsete uurimustega, mida teostavad mitmesugused spetsiaalteadused oma eriliste meetodite abil. Ent need uurimused on edukamad, kui spetsiaalteadused juhinduvad materialistlikust dialektikast. Üksiknähtuste uurimine on alati viljakam siis, kui omatakse ettekujutust looduse kui terviku iseloomust ja looduse üksikute osade vastastikusest seosest, samuti ka tunnetuse enese iseloomust. Just sellise ettekujutuse annabki dialektiline meetod.

Dialektika seaduste ja kategooriate omandamine arendab teoreetilise mõtlemise võimet ja teeb mõtlemise edukamaks, aitab välja töötada loovat tööstiili, objek-

tiivset teaduslikku suhtumist elu nähtustesse ja sündmustesse. Dialektika soodustab avara silmaringi kujunemist, õpetab ettenägelikkust, õpetab asju mitmekülgselt analüüsima, nägema esemetes ja nähtustes vastuolusid ja kvalitatiivseid muutusi, leidma arengu põhjusi ja liikumapanevaid jõude, eristama asjades ja protsessides seesmist ja välist, olulist ja mitteolulist, paratamatut ja juhuslikku, vormi ja sisu. Dialektika on sihitud igasuguse subjektivismi ja dogmatismi vastu.

Kuivõrd dialektika seadused ja kategooriad kajastavad arenguprotsessi erinevaid külgi, jooni, olulisi momente, mis kõik on omavahel seotud, sedavõrd tuleb ka iga eseme ja nähtuse uurimisel rakendada kõiki teadusliku dialektika poolt väljatöötatud seadusi ja kategooriaid nende vastastikuses seoses ja ühtsuses. See nõue on konkreetse, igakülgse ja sügava tunnetuse tähtsaks tingimuseks.

Muidugi, inimeste mõtlemises on ühel või teisel määral olemas dialektika elemente ka siis, kui inimesed ei ole filosoofiat õppinud, ja nad kasutavad neid elemente stiihiliselt oma tegevuses. Ent teaduslik meetod seisab dialektika *teadlikus* rakendamises nähtuste uurimiseks. Materialistliku dialektika teadlik ja oskuslik rakendamine tunnetuses on raske ülesanne, mida tuleb visalt õppida.

Dialektika seisukohti ei ole õige pidada mingiteks abstraktseteks skeemideks, mida võib ühtmoodi rakendada kõikidel elu juhtumitel, neid kõikvõimalikele nähtustele ja protsessidele «peale surudes». Kuigi need seisukohad on üldise iseloomuga, tuleb neid kasutades ikkagi igal konkreetsel juhul arvestada uuritavate nähtuste ja protsesside iseärasusi, spetsiifikat ja spetsiaalseid arenguseadusi. Selleks et dialektika seadusi õigesti rakendada, tuleb konkreetseid tingimusi ja nähtuste spetsiifikat hoolikalt tundma õppida, *konkreetselt analüüsida* iga *konkreetset situatsiooni*. Siin on vaja mitte dogmaatilist, vaid loovat lähenemist.

Dialektika on marksismi-leninismi tõeline hing, selle suure õpetuse loova iseloomu ja elulisuse allikas. Dialektikast loobumine tähendab marksismist-leninismist loobumist ja viib tõsistele vigadele, sealhulgas dogmatismile ja revisionismile.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Missugused iseärasused ja tähtsus on filosoofilistel kategooriatel?*
2. *Mis on üldine ja üksik ning milline on üldise ja üksiku seos?*
3. *Kuidas käsitab dialektiline materialism põhjuslikkust?*
4. *Milline on sisu ja vormi dialektiline vastastikune mõju?*
5. *Mis on paratamatus ja juhuslikkus ning milline on nende suhe?*
6. *Missuguseid tegelikkuse esemete ja protsesside külgi kajastavad olemuse ja nähtumuse kategooriad?*
7. *Kuidas käsitab dialektiline materialism võimalikkust ja tegelikkust? Kuidas muutub võimalikkus ühiskonna elus tegelikkuseks?*
8. *Milles seisab dialektilise tunnetusmeetodi olemus?*

V peatükk

KUIDAS TUNNETAB INIMENE ÜMBRITSEVAT MAAILMA

Kõige üldisemad looduse ja ühiskonna arengu seadused, mida uurib dialektika, on ka tunnetuse seadusteks. Materialistliku dialektika seaduste ja kategooriate tundmine võimaldab orienteeruda ka ühes keskses filosoofilises probleemis, mis on seotud filosoofia põhiküsimuse teise küljega: kas inimene suudab objektiivset tegelikkust tunnetada ning kuidas toimub tunnetusprotsess?

§ 1. Tunnetamine kui tegelikkuse peegeldamine inimese teadvuses

Maailma tunnetamise võimaluse küsimus, tõeste teadmiste saamise küsimus on teadusele ja praktikale väga tähtis. Kui maailma ja tema arenguseadusi on võimalik tunnetada ning kui meie teadmised peegeldavad tegelikkust õigesti, siis saab looduse ja ühiskonna tunnetatud seaduspärasusi inimese teenistusse rakendada.

Ometi ei tunnista osa filosoofe seda silmanähtavat tõsiasja, et maailm on tunnetatav. Möödunud ja kaasaegses kodanlikus filosoofias on agnostikud maailma tunnetatavust avalikult eitanud ja eitavad praegugi. Agnostikud väidavad, et meie tunnetus ei anna tegelikkusest õiget pilti, tegelikkust ei saa tunnetada ei meeleorganite ega mõtlemisega.

Agnostitsismil on mitu varjundit. Mõned agnostikud lähtuvad sellest, et inimese teadmiste allikaks on kogemused, kogemused aga ei ole nende arvates midagi muud kui meie aistingute, tajude kogusumma. Sellise vaatekoha järgi tähendab mõtete ja esemete vastavusest rääkimine seda, et inimese mõtted kõrvutatakse tema enese aistingute või tajudega. Tuleb välja, et me võime teada ainult omaenese aistinguid ja tajusid.

See järeldus on ekslik, sest kogemust ennast tõlgitse-

takse antud juhul idealistlikult. Tegelikult on kogemustega antud inimesele mitte lihtsalt tema enese aistingud ja tajud, mille taga mitte midagi ei seisa. Inimese aistingutes ja tajudes peegelduvad õigesti asjad ning nende omadused, mis eksisteerivad objektiivselt.

Agnostikute hulgas on ka niisuguseid filosoofe (Kant ja tema järelkäijad), kes tunnistavad, et asjad eksisteerivad inimese teadvusest sõltumatult. Ent ikkagi peavad nad asju tunnetamatuiks. Nende arvates mõjutavad asjad meie meeleorganeid ning tekitavad meil aistinguid ja tajusid. Meelte andmed aga ei sisalda informatsiooni asjade eneste kohta. Niimoodi jõuavad nad ekslikule järeldusele, nagu oleksid objektiivselt eksisteerivad asjad tunnetamatud, nagu oleksid nad — Kanti väljendit kasutades — «asjad iseeneses», mille olemust inimene ei saa tunnetada ei meeleorganitega ega ka teoreetilise tunnetusega.

Eriti reaktsioonilised on agnostikute väited selle kohta, et inimesed ei saa tunnetada ühiskonna arengu seadusi. Ei ole juhuslik, et agnostitsism on laialt levinud tänapäeva kodanlikus filosoofias, sest agnostitsismi abil püütakse õõnestada rahvahulkade usku teaduslikku ühiskonnateooriasse, mis näitab kätte maailma revolutsioonilise muutumise teed ja vahendid.

Ka Marxi-eelsed materialistid astusid alati välja agnostitsismi vastu ja väitsid, et tunnetus on objektiivse maailma peegeldamine inimese teadvuses. Metafüüsikutena ei osanud nad aga rakendada dialektikat peegeldusteoorias, tunnetusprotsessi seletamises. Marxi-eelsed materialistid ei suutnud avastada kvalitatiivselt erinevate tunnetusastmete omavahelise seose dialektilist iseloomu ja seletada üleminekut mitteteadmiselt teadmisele, esimest järku olemuselt sügavamale olemusele jne. Nende arvates on tunnetus lihtsalt asja või selle omaduste fikseerumine inimese ajus, passiivne kaemus. Endisaja materialistid käsitasid inimest ühiskondlikest suhetest isoleeritult ja ei mõistnud, et tunnetuse aluseks on ühiskondlik praktiline tegevus, mis on suunatud maailma muutmisele. Seda ei suuda mõista ka tänapäeva kodanlikud filosoofid, sest nad on huvitatud kapitalistliku korra säilitamisest, mitte aga revolutsioonilisest ümberkujundamisest.

Marksistlik-leninlik filosoofia paljastas agnostitsismi reaktsioonilise olemuse ja kõrvaldas ühtlasi endisaja materialistlike tunnetusteooriate puudused. Marksismi klassikud näitasid, et agnostitsismi põhipuuduseks on see, et ideaalne vastandatakse metafüüsiliselt materiaalsele ja et meelte andmed vastandatakse mõtlemisele. Püüdes põhjendada maailma tunnetamise võimatust, käsitlevad agnostikud kogemust vääralt, heidavad praktika tunnetusteooriast välja, alandavad inimmõistust, määravad inimesi passiivsusele. Tegelikult lükkab inimeste edukas praktiline tegevus, tootmine, agnostikute väited ümber. See fakt, et inimesed tunnetavad loodust ja ühiskonda ikka sügavamalt ning kujundavad maailma ümber vastavalt oma eesmärkidele, kummutab kõige veenvamalt agnostitsismi, mis ei usu inimmõistuse jõudu.

Dialektilise materialismi tunnetusteooria aluseks on selle tunnustamine, et välismaailm eksisteerib objektiivselt ja peegeldub inimeste teadvuses. See tähendab, et tegelikkuse esemed ja nähtused, nende omadused ja suhted mõjutavad inimeste meeleorganeid, tekitavad neil vastavaid aistinguid ja tajusid, mille alusel inimesed kujundavad mõisted. Välismaailm, tema esemed ja protsessid on kõikide meie teadmiste allikaks.

Ent tunnetamine ei ole passiivne protsess, ei ole lihtsalt ümbritseva maailma passiivne fikseerimine inimese, subjekti teadvuses, nagu seda arvasid metafüüsilised materialistid. Oma töötegevuses kujundavad inimesed aktiivselt ümber loodust ja ühiskonda ning see tegevus seab nende ette teatud ülesandeid, mille lahendamiseks on vaja tunnetada loodus- ja ühiskonnaseadusi. Järelikult *on tunnetus tegelikkuse aktiivne ja eesmärgipärane peegeldamine*, mitte aga lihtsalt passiivne vaatlemine, fikseerimine.

Dialektiline materialism käsitab inimtunnetust, inimese mõtlemisvõimet kui ühiskondliku arengu produkti, kui ümbritseva maailma aktiivse sotsiaalse, inimliku ümberkujundamise produkti. Inimeste materiaalne tegevus, mis on suunatud looduse ja ühiskonna ümberkujundamisele, moodustab tunnetuse aluse ja eesmärgi.

F. Engels rõhutas, et inimmõtlemise kõige olulisemaks aluseks on looduse ümberkujundamine inimese

poolt ja et inimese mõistus on arenenud vastavalt sellele, kuidas inimene õppis ümbritsevat maailma muutma.[1] Kõik tunnetusvormid kujunevad välja praktika protsessis, inimeste ühises töös, tootmistegevuses. Elades ühiskonnas ja kasutades eelmiste põlvkondade kogemusi, mis on jäädvustatud tootmisriistades, fikseeritud keeles, teaduses, kultuuris jne., tunnetab inimene maailma ühiskondliku olendina.

Kuidas toimub tunnetamine? Sellele vastasid marksismi rajajad. «Elavalt kaemuselt abstraktsele mõtlemisele ja *selle juurest praktikale* — niisugune on,» kirjutas V. I. Lenin, «*tõe* tunnetamise, objektiivse reaalsuse tunnetamise dialektiline tee.»[2] Järelikult sisaldab tunnetusprotsess meelelist tunnetust (elav kaemus) ja ratsionaalset tunnetust (abstraktne mõtlemine). Tunnetuse aluseks on praktika.

Meeleline tunnetus sisaldab kolme vormi: *aistingud, tajud ja kujutlused.* Mille poolest need vormid üksteisest erinevad ja kuidas nad on omavahel seotud?

Inimliku tegelikkuse peegelduse algvormiks on aistingud. *Aistingud* tekivad materiaalsete objektide, asjade poolt meeleorganitele avaldatava vahetu mõju tulemusel. V. I. Lenin märkis, et aisting on «tõesti teadvuse vahetu seos välismaailmaga, on välisärrituse energia muundumine teadvuse faktiks»[3]. Meeleorganeid võivad mõjutada asjade kõige mitmekesisemad omadused. Me võime tajuda eseme kõvadust, helisid, värvusi jne. Erinevad asjad ja nähtused mõjutavad meeleorganeid erinevalt. Ühel juhul astuvad meeleorganid esemetega otseselt kontakti. Nii tekivad näiteks magusa või soolase, sileda, vetruva jne. aistingud. Teisel juhul me tajume eset vahemaa tagant. Niiviisi tekib näiteks esemest nägemiskujund, mis on selle tulemuseks, et eseme poolt peegeldatud või kiiratud valgus mõjutab silma võrkkesta. Kuidas ese meie meeleorganeid ka ei mõjutaks, aisting tekib alati selle tulemusena, et meeleorganit mõjutavad välisärritajad (elektromagnetilised või helivõnkumised, mehhaaniline surve jne.).

---

[1] Vt. F. Engels, Looduse dialektika, lk. 173.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 157.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 38.

Nägemisaistingute allikaks on näiteks niisugune väline ärritaja nagu valgus, s. t. teatud lainepikkusega elektromagnetilised võnkumised. Inimese silm tajub elektromagnetilisi võnkeid lainepikkusega 605—720 miljondikku millimeetrit punase värvusena. Lühema lainepikkusega võnkeid tajutakse oranži, kollase, rohelise, sinise, violetse värvusena, suure lainepikkusega võnkeid — purpurpunasena. Meie silm suudab eristada tuhandeid värvusi ja nende varjundeid. Ta eristab ka valguse eredust, vaadeldava eseme detaile, nähtavate objektide kuju ja paljusid teisi esemete omadusi. Maitseaistinguid tekitavateks välisärritajateks on mitmesugused keemilised ained, mis mõjutavad spetsiaalseid maitsmisorganeid.

Aistingud on kõikide meie teadmiste *allikaks*. «Teisiti kui aistingute kaudu,» kirjutas V. I. Lenin, «ei või me mingisugustest aine vormidest ega mingitest liikumise vormidest midagi teada saada; aistinguid tekitab liikuva mateeria mõju meie meeleorganitele.»[1] Võrreldes ja kõrvutades mitmesuguseid aistinguid omavahel, võib kindlaks teha objektide sarnaseid omadusi, saada vajalikke andmeid objektide ehituse kohta.

Aistingud on meie teadmiste allikaks selle tõttu, et nad on *objektiivse tegelikkuse subjektiivseks kujundiks*, eseme omaduste meeleliseks kujundiks. Aistingud on vormilt subjektiivsed, sest aistingute teke on seotud subjekti meeleorganite tegevusega. Ühtlasi on aistingud oma sisu poolest objektiivsed, sest aistingutes peegelduvad esemete objektiivsed omadused. Näiteks niisuguseid esemete omadusi ja kvaliteete nagu magusus, värvus, vorm ja teised tajub iga inimene subjektiivselt, individuaalselt. Ent see subjektiivne kujund vastab asjade objektiivsele loomusele. Näiteks peegeldab magusus kui maitsmisaisting suhkru või mõne teise magusa eseme objektiivset omadust.

Aistingud peegeldavad õigesti tegelikkust, mis eksisteerib objektiivselt, annavad meile õiget informatsiooni välismaailma nähtuste kohta. Tõsi, mitte kõikidel aistingutel ei ole inimese elus ühesugune tähtsus. Ühed aistingud toovad inimese praktilise ja tunnetusliku tege-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 279.

vuse jaoks väärtuslikumat, teised — vähem väärtuslikku informatsiooni. Igapäevases elus annab inimesele kõige rohkem informatsiooni nägemine, seejärel kuulmine, kompimine, maitsmine ja haistmine.

Meeleorganite erinev arengutase kinnitab marksismi seisukohta, et inimese meeled on looduse seaduspärase arenemise ja eelkõige inimese enese kui sotsiaalse olendi seaduspärase arenemise produkt. Looduslik ja sotsiaalne keskkond, inimese praktiline tegevus kujundavad tema meeleorganeid, muudavad neid terasemaks. Näiteks võib vilunud terasesulataja ahju seinte või sulametalli värvuse varjundite järgi kindlaks teha metalli temperatuuri. Arst määrab haiget kuulates tema organismi seisundi kindlaks kahinate või pulsi järgi, mida ta tajub oma meeleorganitega. Muidugi ei tähenda see, et arsti otsus põhineb ainult aistingutel. Vastupidi, tema järeldus on aistingute materjali sügava analüüsimise tulemuseks, siin etendavad määratu suurt osa teadmised ja praktilised kogemused.

Idealistid ei tunnista, et aistingud võivad olla tõepäraste teadmiste allikaks välismaailma kohta ja välismaailma objektiivselt õigesti peegeldada. Paljud kodanlikud filosoofid ja loodusteadlased on arvamisel, et aistingud peegeldavad mitte asjade objektiivseid omadusi, vaid üksnes neid muutusi, mida välisesemete mõju meeleorganites esile kutsub. Tuleb välja, et aistingute sisu ei sõltu välisärritajate, s. t. välismaailma esemete ja nähtuste omadustest, vaid on täielikult ära määratud meeleorganite eneste omaduste ja ehitusega.

Küllalt levinud on seisukoht, mille järgi aistingud on mitte välismaailma esemete kujundid, vaid tingmärgid, sümbolid, hieroglüüfid. Kui asuda sellele seisukohale, siis ei saa ütelda, mida nimelt peegeldavad meie aistingud, mis neile vastab, järelikult ei saa ka seletada, kuidas siis ikkagi on võimalik asju tunnetada. Tuleb välja, et meil ei ole võimalik teada, millised on asjad omaette, sest märk võib tähistada igasugust eset, igasugust sündmust, ent märk ise ei pruugi sarnaneda sellega, mida tema abil tähistatakse. Seega viib umbusaldus meeleorganite kui tunnetuse vahendite vastu välja agnostitsismile.

Kõige paremini lükkab «hieroglüüfide teooriat» ümber praktika. Inimeste saavutused looduse ja ühiskonna tunnetamise alal, inimeste eesmärgipärane tootmistegevus ei oleks võimalikud, kui aistingud ei peegeldaks asjade objektiivseid omadusi. V. I. Lenin märkis oma raamatus «Materialism ja empiriokrititsism», et inimene ei saaks keskkonnaga bioloogiliselt kohaneda, kui tema aistingud ei annaks objektiivselt õiget ülevaadet maailmast.

Meelelise tunnetuse keerukamaks vormiks on *tajud*. Tajud peegeldavad meeleorganeid vahetult mõjutavat *eset tervikuna*. Tavaliselt ei ole meie aistingud antud meile üksteisest isoleeritult, vaid nad on antud teatavates kombinatsioonides. Asi mõjutab oma mitmesuguste omadustega erinevaid meeleorganeid. Need omadused on asjas eneses lahutamatult seotud. Üksikute aistingute ühendamisel eseme terviklikuks kujundiks tekibki taju. Tajumise võime, s. t. võime peegeldada eset ühtse tervikuna, on seega tingitud sellest, et objektiivselt eksisteerivad asjad kujutavad endast mitmesuguste omaduste ja kvaliteetide ühtsust, terviklust.

Inimese meeleline tunnetus on kujunenud kui tajude saamise võime. Me tajume mingit konkreetset, kindlat eset (lauda, tooli, sidrunit jne.), mitte aga isoleeritud aistingute kompleksi (värvusi, vorme, lõhnu jne.). Seepärast tekivad tajud mitte ainult aistingute alusel, vaid ka aistingutega üheaegselt.

Samuti nagu aistingud on ka tajud esemete ideaalsed kujundid ja neid ei saa kompida ega silmaga näha. Nad peegeldavad peamiselt üksikuid esemeid välisest küljest. Teatavatel tingimustel aga niisugune peegeldus võib olla mitte päris täpne. See oleneb meeleorganite seisukorrast, tajutava objekti asendist jne. Näiteks näib lusikas veega täidetud klaasis murdununa. Päike näib suhteliselt väiksena jne. Ent see asjaolu ei ole tunnetamisel ülepääsmatuks takistuseks. Inimtunnetus toimub ka teistes, täiuslikumates vormides kui aistingud ja tajud. Aistingute ja tajude alusel saadud teadmisi korrigeeritakse ja täpsustatakse mõtlemise abil, mõtlemise järeldusi kontrollitakse praktikas. Nii võimaldab tunnetuse astmete ja vormide ning praktika vastastikune toime inimesel avastada näilikkuse tagant objektiivseid

suhteid, täpsemalt peegeldada mitmesuguste esemete ja nähtuste üldisi ja olulisi omadusi.

Inimene on suuteline oma mälus säilitama seda, mida ta tajus kunagi varem, ja reprodutseerima esemete kujundeid ka siis, kui need esemed meeleorganeid ei mõjuta. Niisugust *reprodutseeritud kujundit* esemest, mis antud hetkel meeleorganeid ei mõjuta, nimetatakse kujutluseks.

Kujutlused loovad *üldistamise võimaluse*, sest esemete kujundite säilitamine mälus võimaldab võrdlemist, kõrvutamist ja abstraheerimist, mille tulemusena eraldatakse välja esemete tüüpilised, iseloomulikud jooned. Niisiis, kui tajud peegeldavad esemeid nende konkreetsete, kordumatute omaduste kaudu, siis kujutlused eraldavad välja esemete üldised, ühised jooned. Üldise leidmine aitab tunnetada esemete olemust. Kui meil on üldine kujutlus mingist esemest, mõistame kiiremini selle eseme iseärasusi ja otstarvet.

Aistingud, tajud ja kujutlused, s. t. meelelise tunnetuse vormid, on tegelikkuse *kujundid*. «Materialisti põhiline erinevus idealistliku filosoofia pooldajast,» kirjutas V. I. Lenin, «seisab selles, et aistingut, tajumust, kujutlust ja inimese teadvust peetakse objektiivse reaalluse kujundiks. Maailm on selle objektiivse reaalsuse liikumine, mida peegeldab meie teadvus.»[1] Erinevalt märgist on kujund sarnane sellega, mida ta peegeldab. Kujundite vastavust asjade objektiivsele loomusele kontrollitakse praktika abil.

Inimene ei jää meelelise tunnetuse astmele peatuma. Ta võib minna meelelise tunnetuse raamidest välja, tunnetada esemete üldisi, paratamatuid ja olulisi omadusi ja suhteid, tunnetada seaduspäraseid seoseid, mis vahetule meelelisele kaemusele ei ole tabatavad. Seda saavutatakse tunnetuse ratsionaalsel ehk loogilisel astmel mõtlemise abil. Mõtlemine teeb kaudsel teel kindlaks selle, mida käesoleval ajal ei saa näha või mida üldse ei saa vahetult vaadelda. Näiteks ei saa me vahetult tajuda elu tekkimise tingimusi Maal või valguse liikumise kiirust, kuid mõtteliselt võib inimene ka niisuguseid nähtusi ja protsesse peegeldada.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 246.

Tunnetuse meeleliselt astmelt ratsionaalsele, teoreetilisele tunnetusele üleminek on hüpe, tunnetuse madalama astme dialektiline eitamine kõrgema astme poolt. Meeleline ja ratsionaalne tunnetus kui ühtse protsessi kaks astet on järelikult mitte ainult kvalitatiivselt erinevad, vaid ka omavahel tihedasti seotud.

Abstraktne mõtlemine kui tunnetuse kvalitatiivselt uus moment, kõrgem aste võimaldab avastada mitte ainult esemete väliseid omadusi ja suhteid, vaid ka nende sügavaid seesmisi, üldisi seoseid, avastada seadused, mille järgi toimuvad muutused ja areng looduses, ühiskonnas, tunnetuses eneses, tungida meid ümbritseva maailma kõige sügavamatessegi saladustesse.

Mõtlemine on ühiskondliku praktika ajaloolise arenemise produkt, on praktikast tulenev. Erinevalt tunnetuse meelelistest vormidest on mõtlemine tegelikkuse *üldistatud ja vahendatud peegeldus*. Mõtlemise vahendatud iseloom tähendab, et mõtlemise ja välismaailma vahel on vahendavaks lüliks meelte andmed. Aistingud ja tajud on ainus tunnetuse allikas ja sellepärast on mõtlemine seotud välismaailmaga ainult meelelise tunnetuse kaudu. Mõtlemistegevus seisneb meeleorganite kaudu saadud andmete töötlemises. Meeleorganid annavadki mõtlemisele vajalikku materjali ja mõtlemine saab eksisteerida ainult meeleorganite andmete alusel.

Mõtlemine kui tegelikkuse üldistatud tunnetamine avaldub selles, et mõtlemine on suunatud asjade ja protsesside üldiste, oluliste omaduste väljaeraldamisele. See väljaeraldamine osutub võimalikuks selle tõttu, et mõte peegeldab omadusi, mis on esemetele objektiivselt ühised. «Mõtlemine võib,» märkis F. Engels, «kui ta märgist mööda ei lase, teadvuse elemente ühtsuseks ühendada ainult siis, kui neis või nende reaalseis algkujudes on juba *enne olemas* säärane ühtsus.»[1]

Üldistamise protsess ei oleks võimalik ilma keeleta. Mõtlemine ja keel on teineteisega lahutamatult seotud. Eraldades välja üldise esemetes ja nähtustes, väljendame me seda üldist keeles, sõnades. Ainult tänu keele üldistavale osale võib inimene oma mõtteid teistele inimestele teatavaks teha ja omakorda teada saada nende mõt-

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 38.

teid, teadmisi summeerida. «Meeled näitavad reaalsust; mõte ja sõna — üldist», «igasugune sõna (kõne) juba *üldistab*»[1], kirjutas V. I. Lenin.

Teoreetilise tegevuse vajadus kasvas välja praktika vajadusest. K. Marx rõhutas, et inimesed alustavad oma tegevust mitte sellest, et nad suhtuvad esemetesse teoreetiliselt, vaid sellest, et nad aktiivselt tegutsevad, suhtuvad esemetesse praktiliselt, rahuldades oma vajadusi.[2] Praktiline tegevus seab inimeste ette ülesandeid, mille lahendamiseks inimene teoreetiliselt tunnetab ja hindab niisuguseid vajalikke asjade omadusi ja kvaliteete, mis ei ole vahetult antud. Ühtede teoreetiliste ülesannete lahendamine toob päevakorrale teised ülesanded, millede lahendamine püstitab kolmandad jne. Seega on mõtlemine samuti nagu praktikagi aktiivne ja eesmärgipärane tegevus.

Samuti nagu meelelisel tunnetusel on ka mõtlemisel oma vormid. Need on mõisted, otsustused ja järeldused.

Mõiste on mõtlemise vorm, mis peegeldab esemete ja nähtuste *üldisi* ja *olulisi* tunnuseid. Niisuguste üldiste tunnuste koguhulk ongi mõiste sisuks. Keeles väljendatakse mõisteid üksikute sõnade või sõnarühmade abil (näiteks «metall», «taim», «ühiskondlik-majanduslik formatsioon» jne.).

Mõisted tekivad tajude ja kujutluste alusel, kuid erinevalt viimastest pole mõisted piltlikud. Mõistete sisu ei saa kujutleda piltliku kujundina. Võib endale ette kujutada üksikut taime, kuid ei saa kujutleda taime üldse; võib kujutleda konkreetset ilusat inimest, kuid ei saa esile kutsuda piltlikku kujundit ilust üldse jne. Samuti ei ole võimalik luua piltlikku kujutlust niisugustest seostest nagu seadus või põhjus, kuid neid võib mõista, s. t. kujundada nendest mõisted.

Igal teadusel on terve mõistete süsteem, mille abil väljendatakse neid seadusi, mida see teadus uurib, ja sõnastatakse teaduse lähteprintsiibid. Oleme juba tuttavad niisuguste filosoofiliste põhimõistetega nagu materia, liikumine, teadvus, põhjuslikkus jne. Ka kõikidel teistel teadustel on oma mõisted. Füüsikas on näiteks

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 265.

[2] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стр. 377.

mõisted aatom, mass, energia ja palju teisi, poliitilises ökonoomias — väärtus, kaup jne. Teaduslike mõistete kujundamine on seotud praktiliste ülesannetega, inimese aktiivse eesmärgipärase tegevusega.

Mõiste ei ole lihtsalt tajude või kujutluste summa. Mõiste on keeruka ja pikaajalise tunnetusprotsessi resultaat, kusjuures see protsess hõlmab tohutu hulga üksiknähtuste, faktide uurimist. Seejuures kasutatakse kõige mitmekesisemaid teadusliku uurimise võtteid: analüüsi ja sünteesi, vaatlust, eksperimenti, hüpoteesi jne. Selle tulemusena avastatakse üksiknähtuste taga varjul olevad objektiivsed üldised, olulised, paratamatud seosed.

Seega annavad teaduslikud mõisted üldistatud tegelikkuse peegelduse, mõistetesse on kontsentreeritud kujul koondatud teadmised ja kogemused, mida teadus ja praktika on talletanud terve ajaloojärgu kestel. Seepärast on mõisted omamoodi kokkuvõtteks tunnetuse arengust, nad on astmed objektiivse maailma tunnetamises, sõlmpunktid igasuguse teadusliku teooria ahelas. Mõistete abil võib teadus seletada toimuvate nähtuste põhjust, nende loomust ja eriti — avastada neid valitsevaid seadusi. Selles seisabki mõistete määratu suur tunnetuslik väärtus. Mõisted on tegelikkuse edasise tunnetamise vahendiks. K. Marx ja F. Engels eraldasid näiteks ühiskondlike suhete kogusummast välja tootmissuhted kui põhilised, olulised, määravad suhted ja näitasid niiviisi kätte antagonistlike formatsioonide sotsiaalsete vastuolude, klassivõitluse arenemise seaduspärasuste ja teiste tähtsate ühiskonnaelu protsesside uurimise tee.

Mõtlemise protsessis esinevad mõisted tavaliselt otsustuse elementidena. *Otsustus* on niisugune mõtlemise vorm, milles jaatatakse või eitatakse mingi tunnuse kuulumist esemele või esemete rühmale, esemetevahelist suhet või mingite esemete olemasolu. Keeles väljendatakse otsustusi lausetega.

Näiteks mõte, mis on väljendatud lauses «Imperialism on roiskuv ja surev kapitalism», on otsustus, milles väidetakse, et imperialismi tunnuseks on olla roiskuv ja surev kapitalism. Lauses «Ei ole olemas imetajaid, kes elavad vees» väljendatakse otsustust, mis eitab teatavat liiki imetajate olemasolu. Toodud laused on tegelikku-

sega erinevas suhtes: esimene lause on tegelikkusega kooskõlas, teine ei ole; esimene lause on tõene, teine on väär. Otsustuste tõesust või väärust kontrollitakse lõppkokkuvõttes praktikas. Inimene võib mingi otsustuse saada niihästi vahetu vaatluse kaudu kui ka teiste otsustuste vahendusel.

Mõtlemise vormi, mille abil ühest või mitmest otsustusest saadakse uus otsustus, nimetatakse *järelduseks* ehk *järeldamiseks*. Neid otsustusi, millest lähtudes järeldatakse, nimetatakse eeldusteks ja saadud uut otsustust tuletiseks (ka järelduseks). Järeldamist kasutatakse tunnetuses laialdaselt selleks, et saada teadmisi niisuguste nähtuste kohta, mis ei ole vahetult vaadeldavad, kuid mis alluvad teatavatele juba kindlaks tehtud seadustele. Järelduste abil põhjendatakse ühtede või teiste seisukohtade tõesust (s. t. neid kas tõestatakse või lükatakse ümber), seletatakse teadaolevaid fakte ja seadusi, looduse ja ühiskonna tunnetatud seaduspärasustele tuginedes tehakse teaduslikke ennustusi.

Tunnetuse meelelist ja ratsionaalset vormi käsitledes tuleb veel kord rõhutada, et nad on *omavahel lahutamatult seotud*. Teaduslik tunnetus algab eseme või nähtuse pealispinnaliste külgede ja seoste vahetust tajumisest. Edasi sooritatakse katseid, eksperimente, mis annavad materjali nende külgede ja seoste kõrvutamiseks, üldise väljaeraldamiseks. Edasi tuleb abstraheerimine, s. t. esemete ja nähtuste ühtede omaduste ja suhete kõrvalejätmine ja üldistamine, s. t. teiste, peamiste, määravate omaduste ning suhete esiletoomine. Abstraheerimine toimub hoolika valiku ja suure materjalihulga tundmaõppimise kaudu.

Edasi avastab teaduslik tunnetus looduse ja ühiskonna esemete ja protsesside kõige sügavamad seesmised seosed, vastastikuse mõju, vastastikused üleminekud, nende esemete ja protsesside arenemise määravad seaduspärasused. Üha sügavamate seoste tunnetamise puhul võib ilmneda, et need seosed, suhted ja isegi objekt ise kaotavad meelelise piltlikkuse. Ent tunnetust see ei takista. Teadusliku abstraktsiooni jõud võimaldab mõista seda, mida inimene otseselt vaadelda ei saa.

Teoreetiline tunnetus on keerukas ja vastuoluline protsess. Seetõttu peitub temas võimalus, et inimese

mõte eemaldub tegelikkusest. «Mõistuse (inimese mõistuse) liikumine üksiku asja poole, asjast koopia (=mõiste) saamine *e i o l e* lihtne, vahetu, peegellikult elutu akt, vaid keeruline, kahestunud, siksakiline, see *sisaldab* võimalust fantaasia eraldumiseks elust; veel enam: võimalust, et abstraktne mõiste, idee *muutub* (ja muutub sealjuures märkamatult, inimesele teadmatult) *fantaasiaks* (in letzter Instanz[1] = jumalaks). Sest ka kõige lihtsamas üldistuses, kõige elementaarsemas üldises idees («laud» üldse) *o n* teatav tükike **fantaasiat.**»[2] Fantaasia niisugune eraldumine elust tekitab religiooni, idealismi, moonutatud tegelikkusepeegeldust.

V. I. Lenin kirjutas, et filosoofiline idealism on mingi tunnetuse joone, külje ühekülgne ülehindamine, suurekspuhumine, absoluudiks muutmine. Usulis-idealistlikku maailmakäsitust nimetas V. I. Lenin liiglihaks, mis kasvab tõese, objektiivse ja kõikvõimsa inimtunnetuse elaval ihul.

Objektiivne idealism lahutab üldise üksikust, ratsionaalse meelelisest, absolutiseerib üldiste mõistete, ideede osatähtsust tunnetuses. Subjektiivsed idealistid absolutiseerivad aistingute ja tajude osatähtsust tunnetuses ja arvavad, et tunnetuse loogilised vormid ei ole seotud kogemusega, praktikaga. Tunnetuse mingi momendi niisugune eraldamine ja absolutiseerimine ongi idealismi *tunnetusteoreetilisteks ehk gnoseoloogilisteks juurteks.*

Tegelikult põhineb mõtlemine koos oma vormidega praktikal ja on võrsunud sellest. V. I. Lenin märkis, et praktika jäädvustus, kordudes miljardeid kordi, inimese teadvuses loogika figuuridena.

Inimtunnetuse arenemise seaduseks on *nähtumuselt olemusele, väliselt seesmisele liikumine.* Seda tõendab kogu teaduse ajalugu. Näiteks uuris füüsika juba varajastel arenguetappidel elektrinähtusi. Ent teadus ei tundnud tollal aatomi ehitust ja aatomi koostisosade vastastikust toimet ega suutnud seetõttu tungida nähtuste olemusse. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses hakkasid teadlased tungima üha sügavamale aatomi seesmisse struktuuri. See võimaldas avastada, et elektri

[1] Lõppkokkuvõttes. — T o i m.
[2] V. I. L e n i n, Teosed, 38. kd., lk. 366.

kandjateks on niisugused aatomi koostisse kuuluvad «elementaarosakesed» nagu näiteks elektron. Tulemuseks oli elektri olemuse tõestamine.

Niisugused tunnetuse jooned on iseloomulikud ka ühiskonnateadustele. Kodanlik poliitiline ökonoomia enne K. Marxi oskas näha vaid kaubas avalduvaid väliseid omadusi, kauba kasulikkust (tarbimisväärtus) ja omadust olla vahetatud teiste kaupade vastu (vahetusväärtus). Kauba omaduste vahetu avaldumise taga peitusid aga sügavad seesmised seosed. K. Marx avastas need seosed. Ta tegi kindlaks, et kõikidel kaupadel on midagi ühist: ühiskondlik töö, mis on vajalik kaupade tootmiseks.

Kaup on kahekülgne, ta on tarbimisväärtuse ja vahetusväärtuse ühtsus. Seepärast peab ka kaubas kehastatud töö olema kahesugune. Avastanud selle, näitas K. Marx, et kauba väärtus väljendab töö ühiskondlikku iseloomu, inimeste ühiskondlikke suhteid. V. I. Lenin märkis: «Marx analüüsib «Kapitalis» alguses kõige lihtsamat, tavalisemat, põhilisemat, kõige massilisemat, kõige igapäevasemat, miljardeid kordi ettetulevat kodanliku (kaubatootmise) ühiskonna suhet: kaupade vahetust. Analüüs avastab selles lihtsaimas nähtuses (selles kodanliku ühiskonna «rakukeses») *k õ i k* tänapäeva ühiskonna vastuolud (resp.[1] *kõigi* vastuolude algeod).»[2]

§ 2. Mis on tõde

Teadusliku tunnetuse kõige esimene ja tähtsaim ülesanne on tõe saavutamine. Marksistlik-leninlik filosoofia mõtleb *tõe* all objektiivse tegelikkuse õiget peegeldamist, tegelikkuse reprodutseerimist inimese teadvuses sellisena, nagu tegelikkus eksisteerib. Tõene võib olla tajude, kujutluste, mõistete, otsustuste, teooriate sisu. Välismaailma esemete ja protsesside eneste kohta on mõttetu öelda, et nad on tõesed. Tõde on niisugused teadmised objektiivse maailma asjade kohta, mis vastavad neile asjadele. Kui teadmised ei vasta sellele, mis

[1] Vastavalt. — Toim.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 354—355.

reaalsus tõepoolest on, siis on teadmised ekslikud, väärad, ei ole tõesed.

Tekib küsimus: kas meie teadmistes võib olla niisugust sisu, mis ei sõltu inimesest, vaid sõltub peegeldatavast esemest enesest? Kuivõrd tõde on objektiivse maailma õige peegeldus, siis võib seda küsimust sõnastada lühemalt: kas objektiivne tõde on olemas?

Dialektiline materialism lähtub sellest, et objektiivne tõde on olemas. Seda tõendab kogu teaduse ja inimkonna praktilise tegevuse ajalugu. Teaduse ja praktika andmed kinnitavad, et meie teadmistes on olemas objektiivne sisu. V. I. Lenin näitas seda veenvalt oma teoses «Materialism ja empiriokrititsism».

Kõikide praktikas kinnitust leidnud teaduse andmete, teaduse poolt kindlaks tehtud faktide ja seaduste sisu on objektiivne tõde. Objektiivselt tõene on näiteks otsustus: «Maa eksisteeris enne inimest.» Kuna teaduse seadused peegeldavad asjades ja nähtustes objektiivselt eksisteerivaid seoseid ja suhteid, siis annavad teaduse andmed meile objektiivse maailma kohta niisugust informatsiooni, mis ei sõltu inimesest. Vaatleme näiteks füüsika seadust, mis ütleb, et kõik metallid on elektrijuhid. Kas see metallide omadus sõltub inimesest? Ei, see oli metallidele omane enne seda, kui inimesed vastava seaduse avastasid, ja see omadus on tingitud metallide aatomite erilisest ehitusest. Meie teadmiste niisugust sisu, mis ei sõltu ei inimesest ega inimkonnast, nimetatakse *objektiivseks tõeks.*

Objektiivse tõe olemasolu tunnustamine tuleneb materialistlikust peegeldusteooriast. Meie teadvus peegeldab, kopeerib objektiivset reaalsust, reaalselt eksisteerivat maailma. «Pidada meie aistinguid välismaailma kujunditeks, — tunnustada objektiivset tõde, — asuda materialistliku tunnetusteooria seisukohal — see on üks ja sama,»[1] kirjutas V. I. Lenin.

Tänapäeva kodanlikele filosoofidele on iseloomulik objektiivse tõe eitamine. Mõned neist filosoofidest on arvamisel, et tõene on ainult see, mis on kasulik üksikisikule ja võimaldab tal edu saavutada. Niisugune arusaamine tõest on ebateaduslik ja äärmiselt reaktsiooni-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 114.

line. Kui tõde on see, mis on kasulik üksikisikule, indiviidile, siis religioon on tõene (religioon on kasulik kirikule enesele ja ekspluateerijatele, sest ta aitab töötajaid vaimupimeduses hoida), imperialismi ideoloogia on tõene (see on kasulik imperialistlikule kodanlusele) jne. Peale selle võimaldab niisugune arusaamine tõest õigustada igasugust omavoli ja vägivalda.

Tegelikult on tõe ja kasulikkuse suhe täpselt vastupidine sellele, mida väidavad kodanluse ideoloogid: kasulik on see, mis on tõene, sest tõesed teadmised võimaldavad inimesel maksimaalselt edu saavutada. Teadmised on tõesed, kui inimesed neist teadmistest tulenevatele järeldustele tuginedes saavutavad praktikas oma eesmärke. Kasulikkus ei ole tõe põhjuseks, vaid tagajärjeks.

Mõned idealistid peavad tõeseks seda, mis vastab enamuse arvamusele, on üldiselt kehtiv, üldiselt tunnustatud. Ent üldiselt võivad kehtida ka mitmesugused eksimused, näiteks religiooni dogmad, ebausk jne. Seepärast on niisugune arusaamine tõest ebateaduslik. Tõe subjektiividealistlik käsitus on teadusliku tunnetuse ja praktilise elu jaoks viljatu, sest see muudab tõe sõltuvaks inimeste soovidest, sellest, mida inimesed ise peavad tõeseks. Kuigi objektiivsed idealistid ei eita objektiivset tõde, peavad nad tõe allikaks mitte tegelikkust ennast, vaid absoluutset vaimu või jumalikku ilmutust.

Marksistlik-leninliku filosoofia õpetus objektiivsest tõest on väga tähtis teadusele ja praktilisele tegevusele. Fakte ei tohi oma arvamise või teiste soovide järgi moonutada, vaid teaduse andmeid tuleb austada, neid tuleb arvestada. Ustavus tõele on tihedasti seotud veendumusega, aususega, kodanikujulgusega.

Kuidas inimene tunnetab objektiivset tõde? Kas objektiivne tõde väljendub inimese mõistetes, otsustustes, teooriates ühekorraga, tervikuna, täielikult, absoluutselt või ainult ligikaudselt, osaliselt? Sellele küsimusele vastamine näitab absoluutse ja suhtelise tõe vahekorda.

Absoluutse ja suhtelise tõe erinevus on erinevus tunnetuse sügavuses, meie teadmiste täielikkuses. Absoluutse ja suhtelise tõe kategooriad näitavad, milline on tunnetuse arenemise protsessis suhe ühelt poolt selle vahel, mis on juba tunnetatud, ja teiselt poolt selle vahel,

mis tunnetatakse tulevikus, samuti milline on suhe ühelt poolt selle vahel, mis kuulub täpsustamisele või muutmisele, ja teiselt poolt selle vahel, mis jääb ümberlükkamatuks, muutmatuks.

Absoluutne tõde on täpne, ammendav, täielik tegelikkuse peegeldus, on objektiivse tõe muutumatu sisu. Absoluutselt tõeseid teadmisi ei ole võimalik tulevikus ümber lükata või täpsustada, nad on jäävad.

Suhteline tõde on ligikaudselt õiged, põhiliselt täpsed teadmised, kuid nad ei ole täielikud ja muutuvad tunnetuse arengu protsessis täielikumaks, täpsemaks, korrektsemaks. Suhteline tõde väljendab seda, et meie teadmised on ajalooliselt tingitud, on tunnetuse arengu antud etapil piiratud. Inimeste teadmised igal ajaloolise arenemise astmel sõltuvad teaduse ja tootmise arengutasemest. Teaduse seisukohad, teaduse seadused peegeldavad seoseid ja suhteid, mis kehtivad teatavates tingimustes, kuid need tingimused on väga mitmekesised ja muutlikud. Teadusliku tunnetuse progress tähendab mitte ainult uute faktide ja seaduste avastamist, vaid ka nende tingimuste täpsustamist, mille puhul need seadused on õiged. Seega on teaduslikud tõed suhtelised selles mõttes, et nad ei anna ammendavaid teadmisi uuritava ala kohta. Edaspidi nad muutuvad täpsemaks.

Atomistika muutus näiteks XVIII—XIX sajandil aine ehituse füüsikaliseks ja keemiliseks teooriaks. Koos õige seisukohaga, et aine koosneb aatomeist (see oli absoluutse tõe moment), sisaldas see seisukoht ka eksimuse momenti: aatomeid peeti jagamatuiks. Elektroni ja radioaktiivsuse avastamine XIX sajandi lõpul ja teised teaduse saavutused võimaldasid täpsustada meie teadmisi sel alal, kõrvale heita ekslikud kujutlused aatomi jagamatusest, laiendada ja süvendada õigeid kujutlusi ja astuda niiviisi oluline samm edasi absoluutse tõe saavutamise poole. Kaasaja teadus on kogunud rea uusi fakte, mis nõuavad olemasolevate teooriate edasist täiustamist. Absoluutset tõde ei saa vastandada suhtelisele tõele. Nad ei välista teineteist, nende vahel ei ole ülepääsmatut vaheseina. Suhteline tõde sisaldab absoluutse tõe momenti. Suhteliste tõdede summast kujuneb absoluutne tõde. Tõde on tunnetuse liikumine ebatäielikelt, ainult ligikaudu õigetelt teadmistelt täielikumate

ja täpsemate teadmiste poole. *Tõde on protsess.* Ja suhteline tõde on vaid aste, etapp absoluutse tõe poole viival teel.

Neid väga tähtsaid printsiipe selgitades kirjutas V. I. Lenin: «Tänapäeva materialismi, s. o. marksismi, seisukohalt on ajalooliselt tingimuslikud meie teadmuste objektiivsele, absoluutsele tõele lähenemise *piirid*, kuid *tingimatu* on selle tõe olemasolu, tingimatu on see, et me talle läheneme.»[1] Järelikult on meie teadmised suhtelised mitte selles mõttes, et nad ei sisalda absoluutset tõde, vaid selles mõttes, et meie teadmiste lähenemine sellele tõele on järkjärguline, ajalooliselt tingitud protsess.

Meid ümbritsev maailm on lõpmatu, ta on alalises liikumises, arenemises. Seepärast on ka tunnetus igavene ja lõpmatu lähenemine absoluutsele tõele suhteliste tõdede summa kaudu. Ükski teooria ei saa anda igaveseks valmis, absoluutselt täpseid, kõikides tingimustes kehtivaid järeldusi ja ettekirjutusi. Ent inimtunnetuse võimalused on piiritud, tunnetus on lõputult tõusujoones minev protsess.

Kogu teaduse ja ühiskondliku praktika ajalugu kinnitab tunnetuse dialektilist liikumist suhteliste tõdede juurest absoluutse tõe poole. Seda võib illustreerida iga teadusliku mõiste, iga teadusliku teooria arenemist vaadeldes. Võtame näiteks teadmised energia muundumise kohta, nende arenemise ajaloo. Alguses tehti kindlaks see üksikfakt, et hõõrdumine tekitab soojust. Teadmiste arenemise järgmist etappi väljendas teadmine, et igasugune mehhaaniline liikumine võib muunduda soojuseks. See oli juba sügavam teadmine, sest see sisaldab mõtet kõikide mehhaanilise liikumise liikide muundumisest soojuseks. Lõpuks tehti kindlaks, et igasugune liikumise vorm võib muunduda igaks teiseks liikumise vormiks.

Seega arenesid teaduslikud teadmised antud juhul esialgsete teadmiste täpsustamise ja üldistamise teed mööda. Siin kasvas tõde etappide kaupa, muutus üha rikkamaks, täielikumaks, säilitades seejuures järjekestvuse.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 119.

Mitte alati ei ole aga teadmiste arengutee just selline. Tõe poole liikumisega, tõe saavutamisega kaasneb teadusliikus tunnetuses sageli äge arvamuste ja vaadete võitlus, kusjuures praktikas kinnitust mitte leidnud hüpoteesid, ekslikud teooriad, ebateaduslikud mõisted heidetakse kõrvale.

Kujundades abstraktsioone, mõisteid, luues teaduslikku maailmapilti, peegeldab inimene objektiivset tegelikkust üha täpsemini. Selline on maailma esemete ja nähtuste seoste ja suhete avastamise objektiivne dialektika, tõe tunnetamise protsessi dialektika.

Kuna tõesed on niisugused teadmised, mis vastavad tegelikkusele, siis ei tohi neid tegelikkusest kunagi lahutada. Tegelikkuse muutudes peavad muutuma ka teadmised tegelikkuse kohta. Järelikult sõltub teadmiste tõesus kohast, ajast ja teistest teadmiste kujunemise tingimustest. Nende tingimuste muutumine viib selleni, et tõesed teadmised lakkavad olemast tõesed. See tähendab, et *abstraktset tõde ei ole, tõde on alati konkreetne*. Tõde saavutatakse sel teel, et igakülgselt uuritakse ja arvestatakse objektiivseid seoseid, tingimusi, kohta, aega, ajaloolisi iseärasusi. See, mis ühtedes tingimustes on tõene, võib olla teistes tingimustes väär, ja vastupidi.

Konkreetsete tingimuste arvestamine on väga tähtis ühiskonnaelu alal, sest siin toimuvad alatasa muutused, ilmuvad ühed tegurid, kaovad teised jne. Näiteks võimaldas klassijõudude paigutuse ja vahekorra arvestamine V. I. Leninil esitada 1917. aasta aprillis loosungi: «Kogu võim nõukogudele!» Pärast juulipäevi oli selge, et nõukogusid juhtivad menševikud ja esseerid olid asunud kontrrevolutsiooni poolele. Seetõttu ei saanud nõukogud enam olla rahvavõimu organid. Nendes tingimustes tegi V. I. Lenin ettepaneku ajutiselt maha võtta loosung «Kogu võim nõukogudele!», loobumata seejuures printsipiaalselt nõukogudest kui uut tüüpi riigist. 1917. aasta septembriks, kui enamik nõukogusid muutus bolševistlikeks, seadis partei loosungi «Kogu võim nõukogudele!» uuesti päevakorrale.

Absoluutse ja suhtelise tõe dialektika mittemõistmine, tõe konkreetsuse ignoreerimine viib välja kahe äärmusliku seisukohani: dogmatismi ja relativismini. *Dogma-*

tism ülehindab tunnetuse absoluutset momenti ja eitab tunnetuse suhtelist iseloomu. Dogmatism käsitab tunnetust metafüüsiliselt, tardununa, liikumatuna. Sellise vaate kohaselt tuleb välja, nagu opereeriks teadus ainult lõplike, igaveste tõdedega. Dogmatism tekib ühtede või teiste seisukohtade, järelduste, formuleeringute absolutiseerimise tulemusel; neid võetakse absoluutsena, arvestamata konkreetseid tingimusi, kohta ja aega. V. I. Lenin kirjutas dogmatismi vastu võideldes: «Marksistliku dialektika põhiseisukoht on muidugi selles, et kõik piirid looduses ja ühiskonnas on tinglikud ja liikuvad, et ei ole ühtki nähtust, mis ei võiks teatavail tingimustel oma vastandiks muutuda.»[1]

Irdununa elust, praktikast, opereerivad dogmaatikud tardunud mõistete ja formuleeringutega, rakendavad neid niisuguste nähtuste ja sündmuste suhtes, kus nad on kõlbmatud. Dogmatism võib avalduda kõige mitmekesisemates tegevussfäärides, avaldudes formaalses asjassesuhtumises, bürokratismis jne.

Marksistlik-leninliku teooria õppimisel on dogmaatilise suhtumise vältimiseks vaja, et ei piirdutaks lihtsalt seisukohtade meeldejätmisega ja päheõpitu mehhaanilise kordamisega. Säärane marksismi tundmine, mis ei põhine teooria sügaval ja looval mõistmisel, ei saa anda vajalikke resultaate. Hästi päheõpitud õiged seisukohad võivad osutuda väga vähe kasulikuks, kui nad ei ole muutunud isiklikuks veendumuseks. Marksistlik-leninliku teooria tundmine peab olema praktilise tegevuse juhtnööriks, teooriat on vaja ellu viia, tegudes kehastada.

Erinevalt dogmatismist absolutiseerib *relativism* tunnetuse suhtelist, tingimuslikku momenti ja eitab selle põhjal absoluutset tõde. «Relativism tunnetusteooria alusena tähendab seda,» kirjutas V. I. Lenin, «et tunnustatakse mitte üksnes meie teadmuste suhtelisust, vaid et eitatakse ka igasugust objektiivset, inimsoost sõltumatult eksisteerivat mõõtu või modelli, millele läheneb meie suhteline tunnetus.»[2] Relativism viib paratamatult välja agnostitsismile, teaduse andmete usaldatavuse ei-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 285—286.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 120.

tamisele, subjektivismile. «Objektiivse dialektika jaoks,» märkis V. I. Lenin, «relatiivses *sisaldub* absoluutne. Subjektivismi ja sofistika jaoks on relatiivne ainult relatiivne ning välistab absoluutse.»[1]

Eriti ohtlik on revolutsioonilise teooria relativistlik moonutamine ja dogmaatiline kinnikülmutamine. Relativismi ja dogmatismi on alati laialdaselt kasutanud parempoolsed ja «pahempoolsed» oportunistid, iga sorti revisionistid.

§ 3. Praktika osa tunnetusprotsessis

Praktika on inimeste eesmärgipärane, materiaalne ühiskondlik tegevus, mis kujundab ümber loodust ja ühiskonda. Praktika sisaldab, esiteks, materiaalse tootmise protsessi; teiseks, klasside, rahvahulkade ühiskondlik-poliitilist, revolutsioonilist ümberkujundavat tegevust; kolmandaks, teaduslikke vaatlusi ja eksperimente.

Elu, praktika seisukoht, kirjutas V. I. Lenin, peab olema tunnetusteooria esimene ja peamine seisukoht. Praktika sissetoomine tunnetusteooriasse viib paratamatult välja materialismile.[2]

Millist osa etendab praktika tunnetuses? Kõigepealt on inimeste praktiline ühiskondlik tegevus, nagu juba märkisime, tunnetuse *lähtekohaks* ja peamiseks, oluliseks *aluseks*. See tähendab, et tunnetus ise, tegelikkuse mõistmine on tekkinud ja areneb praktika alusel, esmajoones tänu inimeste tootmistegevusele. Tõeliselt teaduslik tunnetus on võimalik ainult välismaailmaga praktilises vastastikuses toimes olemise korral ega ole mõeldav ilma praktikata ja praktikast sõltumatult.

Edasi, praktika on tunnetuse *liikumapanevaks jõuks*. Praktika vajadused ja kõigepealt tootmise vajadused viivad edasi teooriat, teadust, seavad sellele ülesandeid, määravad ära selle arenemise peajoone. Selles mõttes määrab praktika tunnetuse eesmärgi.

Mõnikord võib näida, et teadus on inimmõistuse leiutis, et teaduse liikumist stimuleerivateks põhjusteks

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 354.
[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 126.

on uudishimu, teadmisjanu, huvi, kiindumus. Muidugi ei saa teadust olla ilma lakkamatute loominguliste otsinguteta. Kuid igasugune teadus tekib ja areneb praktika nõuete, elu vajaduste tõttu. Kui elulised probleemid on küpseks saanud, peab teadus neile vastama ja ta vastabki. Seda võib näidata iga teaduse arenemise najal.

Meie ehitame kommunismi materiaal-tehnilist baasi, loome uusi ühiskondlikke suhteid ja iga samm sellel teel seab loodus- ja ühiskonnateadustele väga tähtsaid ülesandeid, mis lahendatakse edukalt. Käesoleval ajal muutub teadus nõukogude ühiskonna võimsaks tootlikuks jõuks. Teadus loob reaalsed võimalused tootmisprotsessi ratsionaalseks organiseerimiseks, tehnika progressi ülesannete lahendamiseks, materiaalsete ja kultuuriliste hüvede tootmise pideva kasvu tagamiseks, inimese elu parandamiseks.

Teaduslike teadmiste kasutamise aste sõltub ühiskondlike suhete iseloomust. Tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas ei rakendata kaugeltki mitte kõiki teaduse ja tehnika saavutusi inimese teenistusse. Sotsialistliku korra võit vabastab teaduse kapitali ahelaist. Teadus omandab uued funktsioonid, teda hakatakse kasutama kogu rahva huvides. Teaduse saavutusi kasutavad töötajad, kes rakendavad uut tehnikat ja korraldavad plaanipäraselt ümber ühiskondlikke suhteid. Kommunistlikku ühiskonda rajatakse ühiskonna- ja loodusteaduste kõrgeimate saavutuste alusel. Ühiskonna juhtimise teaduslikuks aluseks sotsialismileeri maades on marksistlik-leninlik teooria, mis võimaldab avada kommunismi ehitamise seaduspärasused, pidada võitlust vaenuliku kodanliku ideoloogia vastu. Loodusteadused aitavad sotsialismi ajal allutada loodust inimesele ja kujundada loodust ühiskonna huvides ümber.

Praktika on mitte ainult tunnetuse aluseks, stiimuliks, vaid ka meie teadmiste *tõesuse kriteeriumiks*. Praktika najal kontrollitakse meie mõisteid ja teooriaid, tehakse kindlaks ühtede tõesus ja teiste väärus, heidetakse ebaõiged teooriad kõrvale.

Praktika kriteerium on üheaegselt absoluutne ja suhteline. Ta on absoluutne selles mõttes, et ainult praktika protsessis võivad inimesed oma teadmiste objektiivset

tõesust kinnitada või ümber lükata. Meie teadmiste tõesuse küsimus on mitte ainult teooria, vaid ka praktika küsimus.

Ühtlasi on praktika kriteerium suhteline, sest igal konkreetsel ajaloojärgul on ühiskondlik-ajalooline praktika piiratud, ja see paneb paratamatult oma pitseri tunnetusele. Teiste sõnadega, praktika kui tõe kriteerium on suhteline sellepärast, et praktika võib meie teadmisi kinnitada või ümber lükata ainult neis piirides, mida on oma arengus saavutanud ühiskondlik tootmine ja sotsiaalsed suhted. Selles mõttes ei saa praktika teaduse mingit järeldust täielikult ümber lükata või kinnitada. Ometi ei anna see mingit alust agnostilisteks vaadeteks. See, mida kinnitab meie praktika, on ainus objektiivne tõde.[1]

Nii praktika kui ka teooria on alatises arenguprotsessis, milles määrav koht kuulub praktikale. Praktilise tegevuse käigus täiustatakse tööriistu, tehnikat, teadusliku eksperimenteerimise vahendeid. Kaasajaks on loodud keerukaid elektronmasinaid, arvutuskeskusi, võimsaid aatomireaktoreid ja teisi tunnetuse vahendeid. Kosmoselaevad, lendavad automaatjaamad võimaldavad uurida protsesse, mis toimuvad Maa-lähedases ja kosmilises ruumis, teistel planeetidel. Seadmed, tööriistad mitmekordistavad inimese jõudu, justkui pikendavad tema meeleorganeid, laiendavad tohutult inimese mõjusfääri. Kõik see avab rikkalikud võimalused teaduse, teooria arenguks.

Looduse ja ühiskonna arenemise seadusi tunnetatakse teaduse ja praktika vastastikuse mõju alusel. *Teooria ja praktika on tunnetusprotsessi kaks lahutamatut külge,* nad rikastavad teineteist vastastikku. See avaldub teaduse ja tootmise ühtsuses.

Teadus võib oma arenemise loogika tõttu omandada suhtelise iseseisvuse ja ennetada tootmise arengut. Teaduse saavutuste alusel luuakse uued tootmise liigid. Näiteks tõi elektrivoolu ja magnetismi seaduste avastamine kaasa uue tehnika loomise, see tehnika muutus omakorda füüsikateooriate edasiarendamise võimsaks stimuleerijaks. Elektri materiaalsete kandjate — elekt-

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 126.

ronide liikumise seaduste tundmaõppimine, elektroonika edusammud olid võimsaks raadiotehnika arendajaks. Viimastel aastatel on teaduse saavutuste alusel loodud valguse ja raadiolainete kvantgeneraatorid, mis avavad uue tehnika arenguperspektiivid.

Kui uued tootmise liigid (näiteks elektronarvutustehnika) tekivad teaduse arenemise alusel, siis ilmuvad uued teadused omakorda tootmise vajaduste tulemusel. Niisugused teadused on küberneetika, bioonika, kosmiline bioloogia, tootmisesteetika, inseneripsühholoogia jne.

Tänapäeva tingimustes sõltub tootlike jõudude arenemine väga suurel määral energeetikaressurssidest, sellest, kuidas tootmine on varustatud energiaga. Üks tänapäeva teaduse ees seisvaid keskseid ülesandeid on juhitava termotuumasünteesi probleemi lahendamine. Termotuumaprotsesside kasutuselevõtmine võimaldab saada praktiliselt piiramatul hulgal energiat. Teadlased on vahetult lähenemas stabiilse plasma saamisele (plasma temperatuur ulatub sadadesse tuhandetesse ja miljonitesse kraadidesse). Plasma tunnetamine ja plasmas toimuvate protsesside juhtimine tähendab tegelikult niisuguste nähtuste reprodutseerimist, mis eksisteerivad Päikesel ja teistel planeetidel.

Mitte väiksem tähtsus kui loodusteaduste saavutuste kasutamisel on sotsialistlikus ühiskonnas ühiskonnateaduste arengul ja nende soovituste praktilisel rakendamisel. Materiaalse tootmise ja vaimse kultuuri arenemise seaduste õige mõistmine, tootlike jõudude arengu teaduslik planeerimine, kõigi materiaalsete ja energeetiliste ressursside ratsionaalne kasutamine, kaasaegse teaduslik-tehnilise revolutsiooni sotsiaalsete tagajärgede tundmaõppimine — kõik need ja paljud teised sotsiaalsed probleemid omandavad esmajärgulise teoreetilise ja praktilise tähtsuse.

Teooriat ja praktikat tuleb käsitleda koos, ühtselt, võttes arvesse, et mitte ainult teooria rikastub ühiskondlik-ajaloolise praktika alusel, vaid on ka ise määratu suur ümberkujundav jõud, näitab praktikale teed maailma revolutsiooniliseks ümberkujundamiseks.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Mida kujutab endast tunnetusprotsess?*
2. *Millised on põhilised meelelise ja ratsionaalse tunnetuse vormid? Milline on nende seos?*
3. *Milline on objektiivse, suhtelise ja absoluutse tõe vahekord?*
4. *Millist osa etendab tunnetusprotsessis praktika?*
5. *Milline on teooria ja praktika suhe?*

VI peatükk

MIDA UURIB AJALOOLINE MATERIALISM

Ajalooline materialism on marksistlik-leninliku filosoofia orgaaniline koostisosa. Ajalooline materialism on filosoofiline ühiskonnateooria, ühiskonnaelu tunnetamise ja ümberkujundamise teaduslik meetod.

Et vastata küsimusele, mida konkreetselt uurib see teadus, mida ta õpetab, tuleb vaadelda, kuidas käsitati ühiskonnaelu marksismieelses sotsioloogias, selgitada ajaloolise materialismi tekkimise põhjusi ja mõista, milles seisab Marxi ja Engelsi poolt ühiskonnakäsituses teostatud revolutsioonilise pöörde olemus.

§ 1. Materialistliku ajalookäsituse olemus

Enne K. Marxi ja F. Engelsit ei olnud tõelist ühiskonnateadust. See ei tähenda muidugi, et inimesed ei tundnud huvi ühiskonnakorralduse vastu, ühiskonna arenemise põhjuste ja tõkkejõudude vastu. Prantsuse utopistlikud sotsialistid H. Saint-Simon, C. Fourier ja inglane R. Owen märkisid näiteks tootmise suurt osatähtsust ühiskonnaelus ja rõhutasid, et poliitika sõltub majandusest. Nad esitasid rea oletusi sotsialistliku ühiskonna kohta, niisuguse ühiskonna kohta, kus ei ole ühe inimese ekspluateerimist teise poolt. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse inglise majandusteadlased A. Smith ja D. Ricardo mõistsid, et ühiskonna klassideks jagunemine oleneb tuluallikate erinevustest. XIX sajandi alguse prantsuse ajaloolased A. Thierry, F. Guizot ja F. Mignet rääkisid klasside vastuoludest ja klassivõitlusest.

Palju väärtuslikku ühiskonnanähtuste seletamise alal leidub XIX sajandi vene revolutsiooniliste demokraatide A. I. Herzeni, V. G. Belinski, N. G. Tšernõševski, N. A. Dobroljubovi töödes. Nad näitasid, et majanduslikud tingimused avaldavad inimeste poliitilisele ja

vaimsele elule suurt mõju. Nad mõistsid, et just majanduslikud põhjused on tinginud ühiskonna jagunemise ekspluateerijateks ja ekspluateeritavateks. Nad väitsid, et klassihuvide vastandlikkus viib välja klassivõitlusele ja töötajad võivad ekspluateerimisest vabaneda ainult revolutsiooni abil. Revolutsioonilised demokraadid esitasid mitmeid õigeid ideid rahvahulkade osa kohta ajaloos.

Kõigil neil katsetel ühiskonnaelu nähtusi nii või teisiti seletada oli suur tähtsus. Ja ikkagi jäi tõeline ühiskonnateadus enne K. Marxi ja F. Engelsit loomata. Millega seda seletada?

Oma teoses «Karl Marx» märkis V. I. Lenin, et kogu Marxi-eelsele sotsioloogiale olid omased kaks põhipuudust. *Esimene* puudus oli see, et enne Marxi käsitlesid sotsioloogid paremal juhul üksnes inimeste ajaloolise tegevuse ideelisi motiive ega uurinud, millest need motiivid on tingitud, ei tabanud ühiskondlike suhete süsteemi arenemise objektiivset seaduspärasust, ei osanud näha, et ühiskondlike suhete aluseks on materiaalse tootmise arengutase.

Näiteks oli saksa idealistlik filosoof Hegel õigel seisukohal, et inimesed ei tee ajalugu oma soovi järgi, vaid ajalugu areneb kui paratamatu, seaduspärane protsess. Ühtlasi aga väitis ta, et see paratamatus ei ole ajaloo enese objektiivne paratamatus, vaid tuuakse ajalukku sisse väljastpoolt, tekitatakse mingi absoluutse idee liikumisega. Seega moonutas Hegel ajaloolise arenemise tõelist protsessi.

Ka Marxi-eelsed materialistid olid ajalookäsituses idealismi positsioonil. Lähtudes sellest, et ajaloos tegutsevad inimesed ja et inimestel on teadvus, tegid nad ebaõige järelduse, nagu oleks inimeste teadvus kõige olulisem, määrav jõud ühiskonna arengus. Isegi vene revolutsioonilised demokraadid, kes marksismieelsetest filosoofidest olid kõige lähemal materialistlikule ühiskonnakäsitusele, pidasid ühiskonna arenemise peaaluseks inimeste teadvust — inimmõtte, hariduse arenemist.

Marksismieelse sotsioloogia *teine* põhipuudus, mis esimesest tulenes, oli see, et ta ei uurinud rahvahulkade tegevust. Marxi-eelsete sotsioloogide arvates olid ajaloo

tõelisteks loojateks kõikidel elualadel üksikud väljapaistvad isikud — kuningad, väejuhid, ühiskonnategelased, mitte aga rahvahulgad.

Utopistlikud sotsialistid ei tundnud ühiskonna arengu seadusi ja püüdsid põhjendada sotsialismi mitte kapitalistliku ühiskonna materiaalsete elutingimustega, vaid «mõistuse ja õigluse» nõuetega. Nad väitsid, et sotsialistlik kord ei ole seni veel tekkinud sellepärast, et ei olnud geniaalset inimest, kes oleks teisi veennud sotsialismi paremustes. Teiste sõnadega, nende arvates ei olnud sotsialism hoopiski mitte ühiskonna arenemise paratamatu resultaat. Nad vaatlesid sotsialismi lihtsalt kui õnnelikku juhust, geniaalse mõistuse loomingu vilja.

Niisiis, peapõhjusteks, mis ei võimaldanud Marxi-eelsetel sotsioloogidel luua teaduslikku ühiskonnateooriat, olid sotsiaalsete nähtuste idealistlik tõlgendamine, ühiskonna arenemise objektiivsete dialektiliste seaduste mittetundmine, rahvahulkadele ajaloos kuuluva otsustava osa mittemõistmine. V. I. Lenin ütles, et Marxi-eelsed sotsioloogid andsid paremal juhul kogumiku katkendlikult valitud toorfakte, ajalooprotsessi üksikute külgede kujutise. Tõelise ühiskonna õpetuse — ajaloolise materialismi loojateks said K. Marx ja F. Engels.

Ajaloolise materialismi loomine oli kapitalistliku ühiskonna majandusliku ja poliitilise arengu, samuti ka filosoofia, sotsiaalpoliitilise mõtte ja teaduste arengu seaduspärane resultaat. Proletariaadi kodanlusevastase klassivõitluse teravnemine XIX sajandi esimesel poolel tegi vajalikuks niisuguse teooria loomise, mis oleks suutnud teaduslikult avada selle võitluse suuna, vahendid ja põhieesmärgid. Asi ei olnud mingi ideaalse ühiskonnakorralduse väljamõtlemises, vaid selles, et tuli kindlaks teha, millal, mis tingimustes ja mille tõttu toimuvad ühiskonnas pöörded ja osutub võimalikuks ühelt ühiskondlike suhete süsteemilt teisele üleminek. Seda tegidki K. Marx ja F. Engels. Kapitalistliku ühiskonna kõigi külgede sügav analüüsimine võimaldas neil teaduslikult tõestada, et ühiskonna areng viib paratamatult välja kommunismile, et kommunism, millest olid unistanud paljud inimpõlved, ei ole geniaalse mõtleja juhuslik avastus, vaid on ühiskonnaelu arenemise seaduspärane resultaat.

Ajaloolise materialismi loomine oli revolutsiooniline pööre ühiskonnakäsituse alal.

K. Marx ja F. Engels lähenesid ühiskonnaelu uurimisele hoopis teisiti kui endisaja mõtlejad.

Marxi ja Engelsi teeneks on, et nad avastasid inimkonna ajaloo seaduse, näidates ära selle lihtsa fakti, et inimesed peavad kõigepealt sööma, jooma, riietuma, omama peavarju ja alles siis saavad nad tegelda poliitikaga, teadusega, kunstiga jne. Teiste sõnadega, inimesed vajavad kõigepealt materiaalseid elatusvahendeid. Et saada neid, peavad inimesed neid tootma. See tähendab, et ühiskonnaelu ja ühiskonna arenemise aluseks on materiaalsete hüvede tootmine. Sellel alusel eksisteerivad ja arenevad riigiasutused, õiguslikud vaated, kunst, moraal ja isegi inimeste usulised kujutlused.

Filosoofia põhiküsimuse materialistliku lahendamisega ühiskonnakäsituse alal kihutati idealism välja tema viimasest varjupaigast — ajaloost. See võimaldas ka kõrvaldada marksismieelse sotsioloogia teise olulise puuduse — rahvahulkade osa ignoreerimise. Kui materiaalsete hüvede tootmine on ühiskonna arenemise aluseks, siis on ühiskonna ajalugu kõigepealt tootmise arenemise ajalugu. Et aga tootmise põhijõuks on töörahvahulgad — materiaalsete hüvede vahetud tootjad, siis etendavad just nemad ajaloos otsustavat osa. Selle tõsiasja mõistmine, et otsustav osa ajaloos kuulub rahvahulkadele, kõrvaldas põlise idealistliku eelarvamuse, mille kohaselt ainult väljapaistvad isikud teevad ajalugu.

Selle tõsiasja avastamine, et ühiskondlik teadvus sõltub ühiskondlikust olemisest, et kõikide ühiskondlike suhete kogusummast saab eraldada majandussuhted, tootmissuhted kui peamised, määravad, võimaldas Marxil kujutada ajalugu objektiivse, seaduspärase protsessina. Ajaloolise materialismi loomisega, nagu märkis V. I. Lenin, asendusid «kaos ja meelevaldsus, mis seni olid valitsenud ajaloo ja poliitika käsituses, ... hämmastavalt tervikulise ja harmoonilise teadusliku teooriaga, mis näitab, kuidas ühiskondliku elu ühest formatsioonist tootlike jõudude kasvu tagajärjel areneb teine, kõrgem formatsioon ...» [1]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 5.

Ajaloolise arenemise protsessis asendub üks ühiskonnakord teise, kõrgemaga. See tähendab, et ühiskond liigub progressi teed mööda. Ajaloost on teada, et ürgkogukondlik kord asendus orjanduslikuga, orjanduslik feodaalsega ehk pärisorjuslikuga, feodaalne kapitalistlikuga ja kapitalistlik asendub kommunistlikuga. See protsess toimub objektiivselt, teatavate kindlate ühiskondliku arenemise seaduste jõul. Ühiskonna arengut progressi teed mööda ei ole võimalik peatada.

Niisiis, K. Marxi ja F. Engelsi poolt ühiskonnakäsituses tehtud revolutsioonilise pöörde olemus on selles, et nad avastasid ühiskonnaelu materiaalse aluse ja ühiskonna arenemise seaduspärasused, lõid ajaloolise materialismi — tõelise ühiskonnateaduse.

§ 2. Ajalooline materialism kui teadus ühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest

Ühiskondlik elu on keerukas ja mitmekülgne. Seepärast on ta uurimisaineks paljudele teadustele. Iga niisugune teadus uurib mingeid konkreetseid ühiskonnaelu nähtusi, külgi või seadusi. Ajalooteadus uurib näiteks rahvaste ja maade ajalugu kõikides üksikasjades ja igakülgselt. Ajalooteadust huvitavad mingi maa või maade rühma elu ja olustiku konkreetsed sündmused nende ajaloolise arengu ühel või teisel etapil. Poliitiline ökonoomia uurib tootmise ja materiaalsete hüvede jaotuse seadusi mitmesugustel ühiskonna arenguastmetel. Õigusteadus uurib riigiorganite tegevust, õiguslikke suhteid jne. Kuid kõik need ja teised spetsiaalteadused, mis uurivad ühiskonnaelu üksikute alade seaduspärasusi, ei saa vastata reale küsimustele, mis puudutavad ühiskonna arenemise üldisi seaduspärasusi. Niisuguseid küsimusi lahendab ajalooline materialism.

Ajaloolise materialismi uurimisaineks on *inimühiskond tervikuna,* kõigi ühiskonna külgede kogusumma. Ajalooline materialism kui filosoofiateadus uurib, milline on ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse suhe, tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektika, ühiskonna baasi ja pealisehituse suhe, millised on klassivõitluse ja revolutsiooni seadused. Ta uurib ka rahvahulkade, klasside, parteide ja isikute osa ajaloos.

Kõiki ühiskondlikke nähtusi ja protsesse uurib ajalooline materialism seesmise seose, vastastikuse toime ja vastastikuse sõltuvuse seisukohalt. See võimaldab mõista inimühiskonda kui ühtset tervikut.

Vastavalt sellele on ajaloolise materialismi peaülesandeks uurida ühiskonna arenemise kõige üldisemaid seadusi. Nende seaduste iseloom, avaldumise ja mõju vormid on mitmekesised. On üldisi seadusi, mis toimivad kogu inimajaloo kestel. Niisugune on näiteks seadus, mille järgi ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse, või seadus, et tootmissuhted peavad vastama tootlike jõudude iseloomule ja arengutasemele, ja rida teisi seadusi.

Nende kõrval on seadusi, mis toimivad ainult mõnedel ajaloo arenguetappidel. Näiteks klassivõitluse seadus toimib ainult neis ühiskondades, kus on olemas antagonistlikud klassid.

Lõpuks on ka niisuguseid seadusi, mis on omased ainult üksikutele formatsioonidele. Nii on kapitalismile iseloomulik konkurentsi ja tootmisanarhia seadus, sotsialismile — rahvamajanduse plaanipärase arenemise seadus.

Ühiskonnaelu seadused eksisteerivad nagu loodusseadusedki *objektiivselt*, s. t. nad toimivad inimese teadvusest ja tahtest sõltumatult. Ühiskonna arenemise seaduste objektiivne iseloom tähendab, et inimesed ei saa omal tahtel ühiskonnaelu seadusi luua, muuta või kaotada. Nad võivad neid ainult avastada, tunnetada ja seejärel oma huvides kasutada.

Ühiskonnaelu seaduspärasused ei ole loodusseadustega identsed. Loodus ei sea endale mingeid eesmärke ja ülesandeid. Seepärast avalduvad loodusseadused pimedate jõudude toimena. Ühiskonnas on olukord teisiti. Siin avalduvad seadused ainult inimeste tegevuse kaudu. Inimesed kui teadvusega ja tahtega olendid seavad endale kindlaid eesmärke ja püüavad neid saavutada.

Ent see asjaolu, et ühiskonnaelu seaduspärasused avalduvad inimeste teadliku tegevuse kaudu, ei tähenda, et need seaduspärasused sõltuvad teadvusest. Ühiskonna arenemise seadused on objektiivsed ja toimivad niisama vääramatult ja inimestest sõltumatult nagu looduse sea-

dusedki. Imperialistid ei või näiteks omal soovil peatada inimkonna edasiliikumist kommunismi poole, sest see on ajalooline paratamatus.

Ajalooline materialism käsitleb ühiskonna arenemise seaduste objektiivset iseloomu seoses ajaloolise paratamatuse ja inimese vabaduse küsimusega. Paratamatuse ja vabaduse mõiste sisu avamine võimaldab väljendada inimeste teadliku tegevuse suhet looduse ja ühiskonna objektiivsete seadustega.

Kas inimesed on oma tegevuses vabad või on nad alati loodus- ja ühiskonnaseaduste vangid? Sellele küsimusele vastavad marksistlikud ja kodanlikud filosoofid erinevalt.

Ühed kodanlikud filosoofid, subjektiivse idealismi pooldajad, väidavad, et inimeste teod on määratud ainuüksi inimeste tahte ja teadvusega ega ole kuidagi seotud ühiskonna objektiivsete seadustega. Nende arvates talitab inimene alati nii, nagu talle pähe tuleb. Niisugust seisukohta nimetatakse voluntarismiks. *Voluntarism* õigustab omavolitsemist, meelevaldsust tegudes.

Teised kodanlikud filosoofid on arvamisel, et kõik inimeste teod on määratud väliste asjaoludega, mis inimestest ei sõltu. Seepärast ei ole inimesed suutelised oma tegevust kuidagi suunama, sündmuste käiku teadlikult mõjutama. Niiviisi võetakse inimeselt igasugune vastutus tema tegude eest. Sellist seisukohta nimetatakse fatalismiks. *Fatalism* õigustab olemasolevatele välistele asjaoludele allumist, väljendab jõuetust ühiskonnaseaduste tunnetamise ja kasutamise alal. Niihästi voluntarism kui ka fatalism on reaktsioonilised teooriad.

Vastupidiselt neile teooriaile käsitlevad marksistlikud filosoofid paratamatust ja vabadust dialektilises vastastikuses seoses. *Ajalooline paratamatus* on see, mis möödapääsmatult tuleneb ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste toimest. Paratamatus määrab ära inimeste teod, ent inimesed võivad omakorda ajaloolist paratamatust arvestades ajaloo käiku mõjutada. Tunnetanud ühiskonna arenemise seadusi, mille kujul see paratamatus avaldub, ja tegutsedes paratamatusega kooskõlas, omandab inimene ühtlasi ka tõelise vabaduse. *Inimese vabadus*, õpetas F. Engels, ei tähenda kujutletavat

sõltumatust loodus- ja ühiskonnaseadustest, vaid tähendab nende seaduste tunnetamist, võimalust kasutada neid praktilises tegevuses.

Ühiskonnaelu seaduste tunnetamine ja nende teadlik kasutamine inimeste huvides oleneb konkreetsetest tingimustest. Klasside antagonismil põhinevates ühiskondades avalduvad sotsiaalse arenemise seaduspärasused, ajalooline paratamatus stiihilise jõuna, mille suhtes inimesed on jõuetud. Näiteks võib olla kapitalistlik ühiskond. Kodanluse ideoloogid nimetavad seda «vabaks maailmaks». Ent missugune on selles maailmas vabadus? Ei anna ju kapitalistliku omanduse olemasolu võimalust organiseerida tootmist ühtse riikliku plaani järgi. Selle ühiskonna seadused, eriti konkurentsi ja tootmise anarhia seadus, mõjuvad siin stiihilise purustava jõuna, mis muudab inimesed juhuse orjadeks. Ühiskondlikud suhted kapitalismi ajal on inimestega vastasrinnas ja valitsevad neid. On täiesti arusaadav, et siin ei saa juttugi olla ühiskonna arenemise seaduste teadlikust kasutamisest, järelikult ka mitte vabadusest.

Teisiti on lugu kommunistlikus formatsioonis, kus ei ole antagonistlikke klasse. Sotsialistlik revolutsioon likvideeris ühe inimese ekspluateerimise teise poolt ja pani maksma uued tootmissuhted, mis põhinevad tootmisvahendite ühiskondlikul omandusel. Ühiskonna arenemise seadused sotsialismi ajal ei avalda enam purustavat mõju. Inimesed võtavad omaenda elutingimused kontrolli alla. Inimene muutub tõeliselt vabaks.

Inimese vabadus sotsialismi ajal ei tähenda ühiskonna arenemise seaduste objektiivse iseloomu eitamist, ajaloolise paratamatuse eitamist. Ajalooline paratamatus on olemas ka kommunistlikus formatsioonis. Kuid tunnetades ühiskonna arenguseadusi, kasutavad inimesed neid teadlikult oma praktilises tegevuses. Just see tingibki inimese vabaduse kõikidel ühiskonnaelu aladel.

Ühiskonna arenguseaduste tundmisel on inimeste praktilisele tegevusele määratu suur tähtsus. See võimaldab neil reaalses olukorras õigesti orienteeruda, ette näha, kuidas arenevad sündmused tulevikus. See on eriti tähtis tänapäeva tingimustes, perioodil, kus kogu inimkond on siirdumas kapitalismilt sotsialismile ja kus meie maal toimub üleminek sotsialismilt kommunismile.

Kui ei osata või ei taheta arvestada ühiskonna arenemise seaduste toime objektiivset iseloomu, tekivad subjektivistlikud ja voluntaristlikud vead teoorias ja praktikas, ei ole võimalik reaalsetes tingimustes õigesti orienteeruda, sündmuste käiku õigesti ette näha. Tegevus, mis põhineb subjektivismil ja voluntarismil, mis ignoreerib ühiskonna arenemise objektiivseid seaduspärasusi, satub varem või hiljem paratamatult vastuollu eluga ja on määratud nurjumisele.

Ajalooline materialism on mitte ainult elav ja igavesti arenev teooria, vaid ka *ühiskondlike nähtuste tunnetamise meetod, tegelikkuse revolutsioonilise ümberkujundamise meetod.* Ühtlasi on ta spetsiaalsete ühiskonnateaduste üldine metodoloogia. Ta on nende teadustega tihedas seoses ja tugineb nende konkreetsetele andmetele, mida ta üldistab, kujundab üldteoreetilisi seisukohti. Neil seisukohtadel on juhtiv tähtsus iga konkreetse, spetsiaalse ühiskonnateaduse jaoks. Näiteks saab ajalooteadus ajalugu õigesti periodiseerida ainult siis, kui ta juhindub ajaloolise materialismi õpetusest ühiskondlik-majanduslike formatsioonide kohta. Ajaloolise materialismi põhimõisted ja seadused aitavad spetsiaalteadustel analüüsida ühiskonnaelu keerukaid nähtusi. Ilma nende mõistete ja seadusteta ei saaks ükski konkreetne ühiskonnateadus areneda.

Ajalooline materialism on loov teadus. Ajalooline materialism ei ole kõikideks aegadeks ja kõikideks elujuhtumiteks kõlblike kivinenud valemite ja järelduste kogum. Ta pole dogma, vaid tegevusjuhend. Ajalooline materialism, nagu iga teinegi revolutsiooniline teooria, ei seisa paigal, vaid areneb kogu aeg, rikastub uute järeldustega, mis on saadud töölisklassi ja tema parteide praktilise tegevuse alusel.

K. Marx ja F. Engels sooritasid uue maailmavaate — dialektilise ja ajaloolise materialismi loomisega suure teadusliku kangelasteo. V. I. Lenin arendas ja rikastas marksistlikku õpetust uute ajalooliste tingimuste suhtes rakendatult. Ajaloolise materialismi alal avastas ta imperialismiajastu kapitalismi ebaühtlase majandusliku ja poliitilise arenemise seaduse, töötas välja sotsialistliku revolutsiooni teooria ja õpetuse sotsialismi ehitamise võimalikkusest ühel üksikul maal. Ta esitas erineva

ühiskondliku korraga maade rahuliku kooseksisteerimise printsiibi.

Ajalooline materialism on leidnud edasiarendamist Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside ja Keskkomitee pleenumite otsustes. Need kaasaja tähtsaimad dokumendid näitavad konkreetseid teid ja meetodeid kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomiseks, kommunistlike ühiskondlike suhete kujundamiseks, uue inimese kasvatamiseks.

Ajaloolise materialismi loova arendamise näiteks on kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1957. ja 1960. aasta nõupidamiste materjalid, milles on sügavalt analüüsitud pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu toimunud ajaloolisi nihkeid. Neis on avatud käesoleva ajastu kui kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajastu põhiolemus, kindlaks määratud ülemaailmse kommunistliku liikumise peajoon, sõnastatud marksistlik-leninlike parteide strateegia ja taktika võitluses rahu, rahvusliku sõltumatuse, demokraatia ja sotsialismi eest.

Sotsialistliku ühiskonna arenemise seaduste sügav tundmine iseloomustab Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kogu praktilist tegevust. NLKP XXII kongressil vastuvõetud partei programm — meie maal kommunismi ehitamise programm — on kujukaks näiteks NLKP loovast tegevusest marksistliku teooria alal.

Seda kinnitavad ka NLKP XXIII kongressi otsused. Partei XXIII kongress määras täpselt ja konkreetselt kindlaks meie maa majandusliku, sotsiaalpoliitilise ja vaimse arenemise ülesanded lähemaks viisaastakuks. Erilist tähelepanu pööratakse seejuures marksismi-leninismi teooria loovale arendamisele, teooria orgaanilisele ühendamisele töötajate praktilise tegevusega ja rahvahulkade kommunistliku kasvatamisega.

Täies kooskõlas ajaloolise materialismi põhiseisukohtadega rajavad oma praktilist tegevust ka teised marksistlik-leninlikud parteid. Tundes põhjalikumalt kapitalismilt sotsialismile ülemineku üldisi seaduspärasusi, kujundavad nad poliitikat, strateegiat ja taktikat vastavalt oma maa ajaloolistele ja rahvuslikele iseärasustele.

Ajaloolise materialismi loov edasiarendamine eeldab ühiskonna arenemise teadusliku teooria kaitsmist vaenlaste kallaletungide vastu.

Juhindudes marksistlik-leninliku ühiskonnateaduse parteilisuse printsiibist, peavad Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei ja teised marksistlik-leninlikud parteid leppimatut võitlust imperialismi ideoloogia vastu. Nad paljastavad kaasaegse kodanliku sotsioloogia kommunismivastast suunitlust, katseid ideeliselt õigustada monopolide valitsemist, töötajate ekspluateerimist, mustata ühiskondlikku omandust ja kollektivismi. Marksistlik-leninlikud parteid võitlevad sõja ja militarismi ülistamise vastu, kolonialismi ja rassismi õigustamise vastu, rahvastevahelise vaenu ja vihkamise õhutamise vastu.

Marksistlik-leninlikud parteid võitlevad kodanliku sotsioloogia reaktsiooniliste suundade vastu, mis seavad endale eesmärgiks «ümber lükata» materialistlikku ajalookäsitust ja tuua ühiskonnateadusesse idealismi. Nad astuvad välja sotsioloogia bioloogilise suuna vastu, mis samastab looduse ja ühiskonna seadused ning alandab niiviisi inimesed olemasolu eest võitlevate loomade tasemele. Kommunistid näitavad ka sotsioloogia psühholoogilise suuna paikapidamatust, mis lähtub ühiskonna arenguseaduste objektiivse iseloomu eitamisest ja propageerib ajalooliste nähtuste analüüsimisel subjektivismi. Marksistlik-leninlikud parteid kritiseerivad ka tänapäeva kodanlike sotsioloogide metafüüsilisi teooriaid, mis eitavad progressi ühiskonna arengus, eitavad seda, et inimkonna areng viib paratamatult kapitalismilt kommunismile.

Kommunistlikud ja töölisparteid paljastavad ka reformistide, revisionistide, dogmaatikute ja sektantide marksismivastaseid vaateid.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Mispärast ei olnud enne K. Marxi ja F. Engelsit teaduslikku teooriat ühiskonna arengu kohta?

2. Milles on materialistliku ajalookäsituse olemus?

3. Milliseid küsimusi uurib ajalooline materialism?

4. Mille poolest erinevad ühiskonna arenemise seadused looduse arenemise seadustest?

5. Milline tähtsus on ühiskonna arenemise seaduste tundmisel inimeste praktilisele tegevusele?

VII peatükk

ÜHISKONDLIK-MAJANDUSLIK FORMATSIOON

Materialistliku ajalookäsituse avastamine K. Marxi ja F. Engelsi poolt võimaldas seletada inimühiskonna arenemist teaduslikult. Määratu suurt osa ühiskonnas toimuvate protsesside mõistmisel etendas see, et marksismi-leninismi rajajad töötasid välja ühiskondlik-majandusliku formatsiooni teooria. Vaatleme lühidalt selle põhiseisukohti.

§ 1. Loodus ja ühiskond. Ühiskonnaelu looduslikud tingimused

Mis on inimühiskond, millised on ühiskonna eksisteerimise tingimused, milles on ühiskonna arenemise ja muutumise tõukejõud? Ekspluateerivate klasside ideoloogid ei ole suutnud ega suuda anda neile küsimustele õiget vastust. Nende arvates on ühiskonna arenemise määrajaks kas mingid üleloomulikud jõud, puhtloodus-likud tingimused või üksikute suurmeeste tegevus. Säärased vaated on ebateaduslikud, ekslikud, nad moonutavad ühiskonna arenemise tõelist pilti.

Vastavalt ajaloolisele materialismile, mis esmakordselt need küsimused õigesti lahendas, kujutab ühiskond teatud kindlat inimeste majanduslike, poliitiliste ja ideoloogiliste suhete kogusummat. Ühiskonna aluseks on majanduslikud suhted, s. t. niisugused suhted, mis kujunevad inimeste vahel materiaalsete hüvede tootmise protsessis. Ühiskondlikud suhted muutuvad ja arenevad ajaloolise arengu käigus. See aga tähendab, et ei ole olemas «ühiskonda üldse», väljaspool aega ja ruumi, vaid on inimeste ühiskondliku organisatsiooni konkreetsed vormid teatavatel kindlatel ajaloo etappidel. Iga konkreetne ühiskonnatüüp erineb teisest teatud kindlate,

spetsiifiliste, ainult temale omaste joonte ja seaduspärasuste poolest.

Ühiskonna tekkimise ja eksisteerimise lähte-eelduseks on loodus. Just looduse arenemise protsessis on tekkinud inimene ja esimesed ühiskondliku elu vormid. Sellest aga ei järeldu, nagu poleks looduse ja ühiskonna vahel mingit erinevust. Ühiskonnas toimivad spetsiifilised sotsiaalsed seaduspärasused, mis on omased ainult ühiskonnale.

Ühiskond ja loodus on ka tihedas vastastikuses toimes. Selleks et inimeste eluks vajalike materiaalsete hüvede tootmist organiseerida, on vaja teatud looduslikke tingimusi. Seda osa loodusest, mis on ühiskonna antud ajaloolisel arenguetapil ühiskonnaga vastastikuses toimes, nimetatakse *geograafiliseks keskkonnaks*. Siia kuuluvad maa ja maavarad, mered, jõed, kliima, taimestik ja loomastik.

Geograafiline keskkond avaldab olulist mõju ühiskonna elule, inimeste tootmistegevusele. Olenevalt domineerivatest looduslikest tingimustest tegelevad inimesed maavarade hankimisega, põllundusega, loomakasvatusega jne. Geograafilise keskkonna mõju tootmisele oleneb materiaalse tootmise enese arengutasemest. Ühiskonna arenemise varajastel astmetel, kui tootlikud jõud olid alles vähe arenenud, omasid inimeste jaoks esmajärgulist tähtsust niisugused looduslikud tegurid nagu mullaviljakus, taimede ja loomade rohkus, vee olemasolu.

Vastavalt tootmise arenemisele ja täiustumisele muutus ka ühiskonna ja geograafilise keskkonna vastastikuse toime iseloom. Kaasaegse tootmise jaoks on suur tähtsus maavaradel — kivisöel, naftal, raual, vasel, inglistinal jne. Maapõuevarade ja energeetikaressursside kasutamine kaasaegse tootmise protsessis ei eita muidugi ka mullaviljakuse, soojuse ja niiskuse jne. tähtsust, milleta ei ole võimalik saada häid põllukultuuride saake.

Inimese ja looduse vastastikuses toimes avaldab inimene omakorda mõju geograafilisele keskkonnale. Mida rohkem on tootlikud jõud arenenud, seda suurem on inimese võim looduse üle ja seda rohkem kujundab inimene loodust ümber vastavalt oma eesmärkidele ja vajadustele.

Inimese mõju loodusele sõltub ühiskonnakorra iseloomust. Kapitalism kasutab näiteks loodust rüüstajalikult, laastab ja hävitab loodusrikkusi. Sotsialistlikku ühiskonda iseloomustab looduse plaanipärane ümberkujundamine. Siin panevad inimesed looduse ühiskonna kontrolli alla ja omavad võimalust loodusrikkusi plaanipäraselt kasutada.

Geograafilise keskkonna mõju ühiskonnale on vaieldamatu, kuid seda ei või ülehinnata. Ometi ülehindavad paljud uurijad, kes kuuluvad niinimetatud geograafilisse suunda sotsioloogias, geograafilise keskkonna mõju ühiskonnale. Nende arvates määrab geograafiline keskkond ära niihästi ühiskonna majandusliku korra kui ka sotsiaalse ja poliitilise korra. Selline arusaamine on ebateaduslik. Selle puhul ei ole võimalik mõista, mispärast ühesuguste geograafiliste tingimuste puhul ühed maad arenevad kiiremini ja teised aeglasemalt, mispärast muutumatu geograafilise keskkonna tingimustes muutub ühiskond, toimub üleminek ühelt ühiskonnakorralt teisele.

Kaasaja kodanlikus sotsioloogias esindab geograafilist suunda reaktsiooniline geopoliitika teooria, mis püüab õigustada vallutussõdu, viidates geograafilistele tingimustele ja vajadusele võidelda «eluruumi» eest. Saksa fašistid püüdsid geopoliitika abil põhjendada oma röövvallutuste poliitikat. Tänapäeva tingimustes kasutavad laialdaselt geopoliitikat Ameerika Ühendriikide, Saksa Föderatiivse Vabariigi ja teiste kapitalistlike maade kõige sõjakamad ja reaktsioonilisemad ringkonnad oma agressiivsete eesmärkide õigustamiseks.

Ühiskonna eksisteerimiseks on peale geograafilise keskkonna vaja ka teatavat minimaalset inimeste hulka. *Rahvaarvu ja rahvastiku tiheduse muutumisest, nagu ka geograafilisest keskkonnast, oleneb samuti ühiskonna arenemise kiirem või aeglasem tempo.* Soodsate geograafiliste tingimuste ja suurte inimressursside olemasolu kiirendab näiteks ühiskonna arenemist. Vastupidi, ebasoodsad looduslikud tingimused ja väike rahvaarv avaldavad ühiskonna arengule aeglustavat mõju. Ent ei rahvastiku tihedus ega ka rahvaarvu kasv ei saa ära määrata ühiskonna arenemist, samuti nagu seda ei saa teha ka geograafiline keskkond. Rahvastiku tihedus ja

rahvaarvu kasv sõltuvad ise tootmisviisist, ühiskonnakorra iseloomust.

Rahvaarvu kasvu sõltuvust olemasolevast ühiskonnakorrast konstateeris juba K. Marx. Marx tõestas veenvalt, et iga ühiskonnakorra tingimustes on olemas erilised rahvastusseadused, mis tulenevad ühiskonnas olemasolevast tootmisviisist. See Marxi avastus kummutas nende kodanlike sotsioloogide väited, kelle arvates ühiskondlik elu sõltub rahvaarvu kasvust.

Üks kõige reaktsioonilisemaid rahvastusteooriaid on Malthuse teooria. Selle lõi inglise vaimulik Malthus (1766—1834). Oma töödes püüdis ta tõestada, et on olemas «absoluutse ülerahvastuse seadus», mille kohaselt rahvaarvu kasv jõuab suuresti ette elatusvahendite kasvust. Seepärast, tegi Malthus järelduse, peab paratamatult saabuma aeg, millal üks osa inimesi osutub liigseteks, ühiskonnale mittevajalikeks. Kuivõrd ta kuulutas selle seaduse igaveseks loodusseaduseks, siis tema teooria järgi ei tohtinud tööinimesed kurta oma saatuse üle, isegi kui nad peaksid nälga surema. Kodanlus kasutas seda teooriat ekspluateerimise ja sõdade õigustamiseks.

Paljastades Malthuse vaadete reaktsioonilisust, märkis K. Marx nördimusega, et niinimetatud rahvastusteooria autorile on «iseloomulik *sügav mõtte*alatus — alatus, mida võib endale lubada vaid papp, kes näeb inimeste viletsuses karistust inimsoo pattude eest...» [1]

Tänapäeva maltuslased püüavad tõestada, et inimkonda ähvardab möödapääsmatu näljasurm. Seejuures viitavad nad nende eneste poolt väljamõeldud «mullaviljakuse kahanemise seadusele», mille järgi põllumaa kurnatakse ikka rohkem välja ja osutub võimatuks ära toita kiiresti kasvavat rahvastikku.

Selleks et päästa inimkonda näljast, soovitab ameerika maltuslane W. Vogt hävitada kaks kolmandikku Maa rahvastikust. Ameeriklane Andersen ütleb, et inimkonnal on üleliigsetest inimestest vabanemiseks ainult kaks teed: kas ülemaailmne aatomi- ja vesinikupommidega sõda või üldine sündimuse piiramine. Anderseni toetab ameerika filosoof S. Hook, kelle arvates rahvastiku mittekontrollitav kasv sarnaneb viitsütikuga pom-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 26, ч. II, стр. 122.

miga, mis on vesinikupommist isegi ohtlikum. Teised maltuslased soovitavad hävitada «üleliigsed sööjad» bakterioloogilise ja keemilise relvaga, «bioloogiliselt mittetäisväärtuslike rahvaste» sunniviisilise steriliseerimisega.

Tegelikult ei ole kapitalismi ajal töötajate nälja ja viletsuse põhjuseks ülerahvastus. Selleks põhjuseks on kapitalistlik ühiskonnakord, mis ei lase materiaalseid hüvesid kogu rahvastikule õigesti jaotada.

Muidugi, inimkond kasvab arvuliselt. Ent koos sellega suurenevad ka elatusvahendite ressursid. Lääne-Saksamaa teadlase F. Baade arvutuste järgi võimaldavad teaduse saavutused toota kuni 15 miljardit tonni teravilja, millest piisaks 30 miljardi inimese toitmiseks. See tähendab, et Maa võib toiduga varustada palju rohkem inimesi, kui planeedil praegu elab.

Nagu näitasime, on rahvastik ja geograafiline keskkond ühiskonna arengu vajalikud tingimused. Ometi ei etenda need ühiskonna arenemises otsustavat osa. Ühiskonna arenemise peamiseks, otsustavaks põhjuseks on materiaalsete hüvede tootmisviis.

§ 2. Tootmisviis kui ajaloolise arenemise peamine, määrav jõud

Selleks et elada, peavad inimesed tootma elatusvahendeid, s. t. töötama. K. Marx iseloomustab «Kapitalis» inimeste tööd kui inimese ja looduse vastastikuse mõju protsessi, kui materiaalsete hüvede tootmist. Ta märgib, et töö on ühiskonnaelu igavene ja paratamatu tingimus.

Selleks et materiaalseid hüvesid toota, peavad kõigepealt olema tööobjektid ja töövahendid. *Tööobjektideks* nimetatakse neid materjale, mida inimene mõjutab, mida ta oma tööga muudab — puit, rauamaak, kivisüsi jne. Tööobjektideks võivad olla ka esemed, mille suhtes juba varem on rakendatud inimese tööd, näiteks kõrgahjudes sulatatud metall või villast kootud kangas.

Töövahendite hulka kuuluvad kõigepealt tööriistad, millega inimesed mõjutavad tööobjekti. Tööriistadeks on kirves, saag, ader, tööpingid, masinad, mitmesugused

instrumendid, mida Marx nimetas «tootmise luustikuks ja lihaste süsteemiks». Tööriistade abil suurendab inimene oma loomulike organite võimsust. Näiteks ei saa inimene palja silmaga näha looma- või taimeraku ehitust, ent elektronmikroskoobiga ta võib seda teha.

Tööriistade teadlik valmistamine ja nende eesmärgipärane kasutamine on peamine erinevus inimeste ja loomade vahel. «Mis aga juba algusest peale tõstab halvima ehitusmeistri kõrgemale parimast mesilasest, on see, et enne kärje ehitamist vahast on ta selle oma peas juba valmis ehitanud.» [1]

Tööriistad on peamisteks töövahenditeks. Peale tööriistade kuulub töövahendite hulka kõik see, milleta ei saa olla tootmisprotsessi, näiteks maa, millel paiknevad tööstuslikud või põllumajanduslikud ettevõtted, laod, tootmishooned, transport jne. Tööobjekte ja töövahendeid kokku nimetatakse *tootmisvahendeiks*.

Kuigi tööriistad etendavad tootmisprotsessis väga suurt osa, ei saa nad funktsioneerida ilma inimeseta. Masin, mida tootmisprotsessis ei kasutata, ütleb K. Marx «Kapitalis», on kasutu. Kedrus, mida ei kasutata kudumiseks, on rikutud puuvill. On vaja, et elav töö haaraks neid asju ja ärataks nad surnuist. Sellest järeldub, et tootmisprotsess on inimesteta võimatu. Ainult inimesed, nende tahe ja teadvus, nende töövõime suudavad tööriistu liikuma panna.

Ühiskonna poolt loodud tootmisvahendid, eelkõige tööriistad, samuti inimesed, kes neid liikuma panevad, on ühiskonna *tootlikud jõud*. *«Kogu inimkonna esimene tootlik jõud,»* rõhutas V. I. Lenin, *«on tööline, töötaja.»* [2]

Tootlikud jõud määravad ära inimeste suhte loodusega ja peegeldavad ühtlasi inimese võimu looduse üle. Mida täiuslikumad on tööriistad, mida rohkem on inimestel töövilumusi, seda suuremad on inimeste saavutused looduse alistamises. Kivikirve ja nooltega varustatud ürginimesed olid sisuliselt looduse ees jõuetud. Tänapäeva inimene, kes kasutab võimsat tehnikat, sunnib loodust ikka rohkem teenima oma eesmärke.

---

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 160.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 334—335.

Tootlikud jõud on ainult üks materiaalse tootmise külgi. Teiseks, mitte vähem tähtsaks tootmise küljeks on *tootmissuhted.*

Inimkonna arenemise ajalugu näitab, et tootmine on alati ühiskondliku iseloomuga. See tähendab, et inimesed ei tooda materiaalseid hüvesid igaüks omaette, vaid teevad seda üheskoos, kollektiivselt, rühmade, ühiskondade viisi. «Tootmisprotsessis,» kirjutas K. Marx, «astuvad inimesed suhtesse mitte ainult loodusega. Selleks et toota, peavad nad ühiseks tegevuseks ja oma tegevuse vahetamiseks teataval viisil ühinema. Tootmiseks astuvad inimesed teatud kindlatesse seostesse ja suhetesse, ja ainult nende ühiskondlike seoste ja suhete raamides esineb nende suhe loodusega, toimub tootmine.» [1] Sellest järeldub, et tootmissuhted on majanduslikud suhted, mis kujunevad inimeste vahel materiaalsete hüvede tootmise protsessis.

Mis on siis konkreetselt tootmissuhted?

Tootmissuhete aluseks on inimeste suhe tootmisvahenditega ehk, teiste sõnadega, *tootmisvahendite omanduse vormid.* Just omanduse vormidest, s. t. sellest, kelle valduses on tootmisvahendid, oleneb üks või teine tootmissuhete tüüp.

Omanduse vormid tingivad *klasside ja sotsiaalsete rühmade koha, positsiooni, rolli ühiskondliku tootmise süsteemis,* nende omavaheliste suhete ja töötegevuse vahetamise iseloomu. Kui ühiskonnas eksisteerib eraomandus, s. t. tootmisvahendid kuuluvad ekspluateerijaile, nagu see on kapitalismi ajal, siis kujunevad siin valitsemise ja allumise suhted, tekib ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt. See toimub sellepärast, et töölistel pole tootmisvahendeid ja nad on sunnitud müüma oma tööjõudu tootmisvahendite omanikele — kapitalistidele.

Kui ühiskonnas valitseb ühiskondlik omandivorm, s. t. kui tootmisvahendid kuuluvad kogu ühiskonnale, nagu see on sotsialismi ajal, siis on tootmissuhted ekspluateerimisest vabade inimeste koostöö ja vastastikuse abistamise suhete iseloomuga.

Omanduse vormid määravad ära ka inimeste poolt

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 6, стр. 441.

toodetud *materiaalsete hüvede jaotamise vormid*. Kõikides ühiskondades, kus tootmissuhete aluseks on eraomandus, toimub materiaalsete hüvede jaotus väikese käputäie ekspluateerijate huvides, kes valdavad tootmisvahendeid. Kodanlikus ühiskonnas omastab näiteks kapitalist lõviosa materiaalsetest hüvedest, kuigi ta ei võta otseselt osa nende hüvede loomisest. Sotsialistlikus ühiskonnas, kus valitseb tootmisvahendite ühiskondlik omandus, jaotatakse materiaalseid hüvesid töötajate vahel vastavalt igaühe poolt kulutatud tööle.

Kuigi inimesed astuvad tootmissuhetesse kui olendid, kes on teadlikud oma tegudest, kujunevad tootmissuhted ikkagi objektiivselt, inimeste tahtest ja soovidest sõltumatult. See on seletatav asjaoluga, et tootmissuhted kujunevad vastavalt tootlike jõudude arengule. Ent inimesed ei saa oma tootmissuhteid ise valida. Iga uus inimpõlvkond leiab ellu astudes eest valmis tootlikud jõud ja nende alusel tekkinud tootmissuhted. Inimesed peavad kohanema elutingimustega, mida nemad ise ei ole loonud, vaid mis eksisteerivad enne neid, s. t. on eelmiste põlvkondade tegevuse resultaadiks.

Tootmissuhted, võetuna nende seoses ja ühtsuses tootlike jõududega, moodustavad *tootmisviisi*. Tootmisviis on *tööjõu ja tootmisvahendite ühendamise viis*. Kuivõrd inimesed erinevatel aegadel kasutavad erisuguseid tootmisvahendeid ja on seepärast ka tootmisvahenditega erineval viisil seotud, siis ei saa olla tootmist üldse, tootmist, mis oleks kõikide aegade ja rahvaste jaoks ühesugune. Konkreetsed ajaloolise arenemise etapid erinevad üksteisest kõigepealt oma tootmisviiside poolest. Ajalugu tunneb viit tootmisviisi: ürgkogukondlik, orjanduslik, feodaalne, kapitalistlik, kommunistlik.

Tootmisviis, nagu märgib K. Marx oma teose «Poliitilise ökonoomia kriitikast» eessõnas, tingib ühiskonnaelu sotsiaalse, poliitilise ja vaimse protsessi. Milline on tootmisviis, selline on põhiliselt ka ühiskond ise. Tootmisviisi muutumine on kõikide ühiskondlike ja poliitiliste pöörete peapõhjuseks.

Tõsiasi, et ühiskonna arenemise määravaks jõuks on tootmisviis, ei tähenda aga, nagu ei mõjutaks ühiskonna arengut ka teised tegurid. Nagu eespool märkisime,

etendavad ühiskonna arengus olulist osa geograafiline keskkond, rahvaarvu kasv ja rahvastiku tihedus. Ühiskonna ajalugu mõjutavad ka poliitilised, õiguslikud, filosoofilised, religioossed ning muud teooriad ja vaated. F. Engels rõhutas, et asi pole hoopiski nii, et ainult majanduslikud suhted on ühiskonna arenemise aktiivne põhjus ja kõik muu on vaid passiivne tagajärg. Tegelikult esineb ühiskonna arengus kõige mitmekesisemate tegurite vastastikune mõju. Ometi on selle arengu määravaks põhjuseks ikkagi materiaalsete hüvede tootmine, milleta pole üldse mõeldav ühiskonna eksisteerimine.

§ 3. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune toime

Me näitasime, et materiaalne tootmine on ühiskonnaelu ja ühiskonna arenemise aluseks. Mis on aga tootmise enese arenemise allikaks, põhjuseks ja millised on tootmise arenemise seaduspärasused? K. Marx ja F. Engels õpetasid, et tootmise arenemise allikat ei tohi otsida väljastpoolt tootmist ennast. Tootmise arenemise allikaks on tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektiline vastastikune toime.

Tootlikud jõud ja tootmissuhted on tootmise kaks vajalikku külge. Kui üks neist puudub, ei ole tootmisprotsess võimalik. Nad on alati ühtsed, sest inimesed ei saa panna tootmisvahendeid funktsioneerima, kui nad ei astu teatavatesse tootmissuhetesse. Ometi on tootlikud jõud ja tootmissuhted omavahelisest tihedast seosest hoolimata ühiskondliku tootmise erinevad küljed. Nad erinevad üksteisest oma tähtsuselt tootmises, oma arenemise iseloomult, oma osalt ühiskonna elus.

Tootmine on lakkamatus arengus, sest inimesed peavad enda elatamiseks kogu aeg tootma elatusvahendeid ja seda ikka suuremas ulatuses. Seda tingib elanikkonna ja tema vajaduste kasv.

Tootmise arenemine algab alati tootlike jõudude arenemisest ja kõigepealt tööriistade arenemisest. Tööriistad on tootmise kõige revolutsioonilisem, kõige liikuvam element. Selleks et toota rohkem materiaalseid hüvesid, muudavad inimesed alatasa tööriistu, täiusta-

vad tehnikat, sest selleta ei saa suurendada materiaalsete hüvede tootmist. Ühtlasi muutuvad inimesed ise täiuslikumaks, omandavad uusi töövilumusi, rikastavad oma tootmiskogemusi. Tehnika, töövilumused, inimeste kogemused antakse põlvest põlve edasi. See protsess toimub kogu aeg ja on ühiskondliku tootmise arenemise materiaalseks tehniliseks aluseks.

Koos tootlike jõudude muutumisega muutuvad ka tootmissuhted. Seega olenevad tootmissuhted tootlike jõudude arenemise iseloomust ja tasemest ning tootlikud jõud osutuvad tootmise arengus määravaks, juhtivaks küljeks.

Sellest tõsiasjast, et tootlikud jõud on tootmise juhtivaks küljeks, ei saa siiski järeldada, et tootmissuhted on tootmise passiivne element, mis automaatselt järgneb tootlike jõudude arenemisele. Tootmissuhted avaldavad omakorda tootlike jõudude arenemisele aktiivset mõju, kiirendavad või aeglustavad seda arengut. Uued tootmissuhted kiirendavad tootlike jõudude arengut, vanad pidurdavad, aeglustavad seda.

Näiteks soodustavad sotsialistlikud tootmissuhted tootlike jõudude arengut, tingivad tootmise kiire arengu ning teaduslik-tehnilise revolutsiooni takistusteta teostamise Nõukogude Liidus ja teistes sotsialistliku süsteemi riikides. Kapitalistlikud tootmissuhted, vastupidi, pidurdavad tootlike jõudude arengut. See avaldub ettevõtete kroonilises alakoormatuses, ühiskonna peamise tootliku jõu — inimressursside rõövellikus laastamises, tehnilise progressi pidurdamises, kõrgete hindade säilitamiseks materiaalsete hüvede hävitamises jne.

Tootmise edukaks arenemiseks on vaja, et tootmissuhted vastaksid tootlike jõudude iseloomule ja tasemele. Selle seaduse avastas K. Marx. See on tootmise arenemise üldine seadus ja väljendab tootlike jõudude ning tootmissuhete dialektilist vastastikust mõju kõikides ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides. Erinevates ühiskondades toimib see seadus erinevalt, kuid tingib alati ühiskonna arenemise progressi teed mööda.

Antagonistlikes ühiskondades, mis põhinevad eraomandusel, on tootmissuhete vastavus tootlike jõudude iseloomuga ajutine ega taga kunagi tootmise arenguks täit avarust. See vastavus on niisugustes ühiskondades

olemas ainult ühiskonna arengu varajastel etappidel, kui tootlikud jõud veel soodustavad tootlike jõudude arenemist. Nii oli näiteks siis, kui tekkisid orjanduslik, feodaalne ja kapitalistlik tootmisviis.

Tootmine aga ei püsi paigal. Tootlikud jõud ja tootmissuhted arenevad lakkamatult, ent nende areng kulgeb erinevalt. Tootlikud jõud täiustuvad tunduvalt kiiremini kui tootmissuhted. Tulemuseks on see, et arenenud tootlike jõudude ja juba vananeda jõudnud tootmissuhete vahel tekib vastuolu, mittevastavus, mis viib antagonistlikes ühiskondades paratamatult välja sotsiaalsele konfliktile.

Seda konflikti on võimalik lahendada ainult sotsiaalse revolutsiooni abil. Sotsiaalse revolutsiooni käigus asendatakse iganenud tootmissuhted uutega, mis vastavad uutele tootlikele jõududele. Sotsiaalse revolutsiooni paratamatus on tingitud sellest, et vana, sureva ühiskonna valitsevad klassid on eluliselt huvitatud endiste tootmissuhete säilitamisest ja avaldavad seepärast aktiivset vastupanu igasugustele katsetele neid suhteid muuta ja uusi kehtestada.

Tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektiline arenemine tingib ülemineku ühelt tootmisviisilt teisele. Kuidas see üleminek toimub?

Uus tootmisviis, mis põhineb klasside antagonismil, tekib vana tootmisviisi rüpes. See protsess on seotud tootlike jõudude kasvuga. «Ükski ühiskondlik formatsioon,» kirjutas K. Marx, «ei hukku enne, kui on välja arenenud kõik tootlikud jõud, mille jaoks ta on küllalt avar; ja uued, kõrgemad tootmissuhted ei ilmu kunagi enne, kui nende materiaalsed olemasolutingimused on valminud vana ühiskonna enda rüpes.» [1]

Uue tootmisviisi küpsemine vana tootmisviisi rüpes toimub stiihiliselt, inimeste tahtest ja teadvusest sõltumatult. See on nii sellepärast, et tootmisriistu täiustades ei mõtle inimesed sellele, millisele põhjalikule pöördele tootmises see lõppkokkuvõttes välja viib. Ent niipea, kui uued tootlikud jõud on küllalt küpseks saanud, tekib vajadus asendada vanad tootmissuhted uutega.

Sotsialistlik tootmisviis ei saa tekkida kapitalismi

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 282.

rüpes. Kapitalismi ajal kujunevad üksnes uue ühiskonnakorra materiaal-tehnilised eeldused suurtööstusliku, masinalise tootmise näol. Kapitalistlikus ühiskonnas areneb ka töölisklass kui uue tootmisviisi kandja. Sotsialistlikke tootmissuhteid endid aga kapitalismi ajal ei teki. Seda takistavad tootmisvahendite erakapitalistlik omandus, ekspluataatorlikud klassid ja kodanlik riik.

Selleks et sotsialistlik tootmisviis tekiks ja välja kujuneks, on vaja sotsialistlikku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri kehtestamist. Töölisklass võtab kommunistliku partei juhtimisel võimu enese kätte. Liidus laiade rahvahulkadega likvideerib ta kapitalistlikud tootmissuhted ja loob uued, sotsialistlikud tootmissuhted.

Need sotsialistliku tootmisviisi tekkimise iseärasused on iseloomulikud kõikidele maadele, kes astuvad sotsialismi teele, kuigi olenevalt konkreetsest ajaloolisest olukorrast, milles toimub proletaarne revolutsioon, võib kapitalistlikult tootmisviisilt sotsialistlikule tootmisviisile ülemineku protsess kulgeda erinevalt. Ometi jääb kõikidest kapitalismilt sotsialismile ülemineku vormide erinevustest hoolimata revolutsiooniliste ümberkujunduste olemus üheks ja samaks: likvideeritakse tootmisvahendite kapitalistlik eraomandus ja kehtestatakse ühiskondlik sotsialistlik omandus, mis on sotsialismi majanduslikuks aluseks. Kujukalt kinnitab seda sotsialistliku tootmisviisi tekkimine NSV Liidus ja teistes sotsialistliku süsteemi maades.

Niisiis, sotsialistliku revolutsiooni võit ja proletariaadi diktatuuri kehtestamine ühes või teises vormis on vajalik tingimus sotsialistlike tootmissuhete loomiseks. Seda vajadust eitavad reformistid ja parempoolsed revisionistid. Püüdes nõrgendada rahvusvahelist töölisliikumist, jätta teda ilma revolutsioonilistest perspektiividest, väidavad nad, nagu oleks võimalik kapitalismi järkjärguline ülekasvamine (mitte aga revolutsiooniline ümberkujundamine) sotsialismiks.

Me vaatlesime tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise dialektikat, mis tingib ülemineku ühelt tootmisviisilt teisele, ühe ühiskondlik-majandusliku formatsiooni asendamise teisega, progressiivsemaga.

Ühiskonnas on kõrvuti tootmissuhetega olemas ka teised suhted, näiteks poliitilised suhted klasside, rahvuste ja riikide vahel, kõlbelised suhted, religioossed suhted jne. Kuidas on need suhted seotud tootmissuhetega ja üksteisega? Missugust osa etendavad nad ühiskonna elus? Nendele küsimustele annab vastuse marksismi õpetus ühiskonna baasist ja pealisehitusest.

§ 4. Ühiskonna baas ja pealisehitus

Oma kogusummas moodustavad tootmissuhted ühiskonna majandusliku korra, majandusliku struktuuri ehk teiste sõnadega — ühiskonna *baasi*. Kreekakeelne «basis» tähendab alust, põhja.

Nimetades tootmissuhteid baasiks, rõhutab marksism, et neist olenevad kõik teised ühiskondlikud suhted — poliitilised, kõlbelised jne. Baasi peamiseks funktsiooniks on see, et baas võimaldab organiseerida materiaalsete hüvede tootmist ja jaotamist, s. t. baas teenindab ühiskonda majanduslikult.

Ühiskonna baasi kohal kerkib *pealisehitus* — poliitilised, õiguslikud, kõlbelised, esteetilised, religioossed ja teised ideed, samuti ka neile ideedele vastavad organisatsioonid ja asutused. Näiteks viiakse poliitilisi ja õiguslikke ideid ellu riigimasina abil, millesse kuuluvad kohus, vanglad, sõjavägi, luure jne. Religioossed ideed on alati seotud mitmesuguste religioossete organisatsioonidega.

Baasi ja pealisehituse vahel on olemas lahutamatu, orgaaniline vastastikune seos. Baas etendab selles vastastikuses seoses peamist osa. Baas tekitab pealisehituse, tingib seda. Missugune on ühiskonna baas, niisugune on ka ühiskonna pealisehitus. Kui ühiskond on lõhenenud antagonistlikeks klassideks ja kui ühiskonnas on olemas ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, siis on ühiskonna baas loomulikult antagonistlik ja pealisehitus peegeldab seda antagonismi. Nii oli orjanduslikus, feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas, millel on antagonistlik baas ja oma sisu poolest antagonistlikult vastuoluline pealisehitus.

Kapitalistlikus ühiskonnas on näiteks baas sellepärast antagonistlik, et kahe põhiklassi — kodanluse ja prole-

tariaadi huvid on vastandlikud ja nende vahel eksisteerivad lepitamatud vastuolud. Seesmiselt vastuoluline on ka kapitalistliku ühiskonna pealisehitus. Ta sisaldab mitte ainult kodanluse, vaid ka töölisklassi vaateid ning neile vastavaid asutusi, institutsioone. Seejuures on selles pealisehituses domineerivateks valitseva klassi, kodanluse ideed ja institutsioonid.

Sellest faktist, et baas on pealisehituse suhtes määrav, ei saa järeldada, nagu peegeldaks pealisehitus baasi üksnes passiivselt ja järgneks talle alati kuulekalt. K. Marx, F. Engels ja V. I. Lenin rõhutasid alati pealisehituse aktiivset osa, pealisehituse suhteliselt sõltumatut arenemist.

Pealisehituse sünnitab baas. Kui aga ideed ja neile vastavad institutsioonid on tekkinud, omandavad nad suhtelise iseseisvuse oma arengus. See iseseisvus avaldub kõigepealt selles, et kuigi ideed peegeldavad ühiskondlikku olemist, võivad nad ühtlasi elada ka iseseisvat elu. Tänu sellele osutub inimühiskonnas võimalikuks ideede järjekestvus: igasuguse ühiskonna pealisehituses, sealhulgas ka sotsialistliku ühiskonna pealisehituses säilivad vaimsed väärtused, mis inimkond on kujundanud kogu oma ajaloo jooksul. Sotsialistliku ühiskonna pealisehitus saab päranduseks, säilitab ja kasutab edasi mineviku suurepäraseid saavutusi — teaduslikke avastusi, silmapaistvaid kunstiteoseid, üldinimlikke kõlblusnorme jne. Pealisehituse suhtelise iseseisvusega on seletatav ka see, miks inimeste teadvuses ja käitumises säilivad ühed või teised endisaja jäänused.

Pealisehituse suhteline iseseisvus avaldub selles, et baasi poolt sünnitatud pealisehitus mõjutab omakorda baasi, avaldab aktiivset mõju baasi arengule. Näiteks sotsialistlik riik, mis on meie ühiskonna poliitiline pealisehitus, soodustab igati ühiskonna majandusliku baasi arenemist.

Vastastikune toime eksisteerib mitte ainult baasi ja pealisehituse vahel, vaid ka pealisehituse enese raames. Näiteks avaldab poliitika väga suurt mõju moraalile, kunstile jne. Üks pealisehituse osadest võib teatud tingimustes allutada oma mõjule teised osad. Nii oli näiteks olukord feodalismi ajal, kus filosoofia oli «jumalasõna teenriks».

Nagu kõik teisedki ühiskondlikud nähtused, arenevad ja muutuvad kogu aeg ka baas ja pealisehitus. Baas muutub olenevalt tootlike jõudude arengust, pealisehitus — olenevalt baasi arengust. See muutumisprotsess toimub niihästi antud ühiskonna raames kui ka ühelt ühiskonnakorralt teisele üleminekul. Viimasel juhul muutuvad baas ja pealisehitus põhjalikult. Nii oli näiteks ürgkogukondlikult korralt orjanduslikule korrale ülemineku puhul. Kui ürgühiskonnas ei olnud eraomandust, klasse ja riiki ning ühiskonna juhtimist teostas kogu rahvas, siis ürgkogukondliku korra asemele tulnud orjanduslik ühiskond omas juba täiesti teistsugust baasi. See baas tekkis eraomanduse alusel, ühiskonna orjade klassiks ja orjapidajate klassiks jagunemise alusel. Sellele baasile vastas ka oma pealisehitus — orjanduslik riik, samuti moraal, filosoofia ja religioon.

Sotsialistliku ühiskonna baas ja pealisehitus erinevad oma tekkimise tingimuste poolest põhjalikult kõikidest varem eksisteerinud baasidest ja pealisehitustest. Baasi ja pealisehituse tekkimine sotsialismile eelnenud antagonistlikes ühiskondades toimus vana korra rüpes. Sotsialistliku ühiskonna baas ei saa tekkida kapitalismi tingimustes, sest sotsialistliku baasi aluseks ei ole tootmisvahendite eraomandus, vaid selleks on ühiskondlik omandus.

Sotsialistlikule baasile paneb aluse sotsialistlik revolutsioon, proletariaadi diktatuuri kehtestamine. Pärast oma võimu kehtestamist natsionaliseerib töölisklass suurtööstuse, transpordi jne. ning moodustab rahvamajanduse sotsialistliku sektori, mis ongi sotsialistliku baasi tekkimise aluseks. Tähtsateks sammudeks sotsialistliku baasi loomisel Nõukogudemaal olid industrialiseerimine ja põllumajanduse kollektiviseerimine. Niisugune sotsialistliku baasi kujunemise tee tähendab, et see baas ei teki stiihiliselt, nagu see oli sotsialismile eelnevates ühiskondades, vaid teadlikult, organiseeritult ja plaanipäraselt.

Mis puutub sotsialistliku ühiskonna pealisehitusse, siis sellega on lugu mõnevõrra teisiti. Üksikud tema elemendid — proletariaadi marksistlik-leninlik ideoloogia, kommunistlik partei, töölisklassi ametiühingud — tekivad juba kapitalismi rüpes. Sotsialistliku pealisehituse

kui ühtse terviku väljakujunemine toimub aga alles pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu ja sotsialistliku baasi loomist.

Niihästi sotsialistliku ühiskonna baas kui ka pealisehitus erinevad põhjalikult antagonistlike ühiskondade baasist ja pealisehitusest mitte ainult oma tekkimise tingimuste, vaid ka sisu poolest. Nagu juba ütlesime, sotsialistliku ühiskonna baas põhineb ühiskondlikul, sotsialistlikul omandusel ja sellest tulenevatel suhetel — ekspluateerimisest vabade inimeste koostöö ja vastastikuse abistamise suhetel. Temas ei ole seesmisi antagonistlikke vastuolusid. Sotsialistlikku baasi arendab ja täiustab kogu rahvas kommunistliku partei juhtimisel.

Sedasama tuleb ütelda sotsialistliku pealisehituse kohta. Sotsialistliku ühiskonna pealisehitus — sotsialistlik riik, kommunistlik partei ja teised ühiskondlikud organisatsioonid ja institutsioonid, samuti marksistlik-leninlik ideoloogia — on monoliitsed, neis puuduvad antagonistlikud vastuolud. Peegeldades eesrindlikku, progressiivset, sotsialistlikku baasi, avaldavad nad sügavat mõju selle baasi kindlustumisele ja arenemisele.

NLKP programmis on välja töötatud konkreetsed teed ja meetodid baasi ja pealisehituse täiustamiseks kommunismi ehitamise perioodil. Juba käesoleval ajal muutuvad järk-järgult sotsialistliku ühiskonna tootmissuhted, sotsialistlik riiklus kasvab üle kommunistlikuks ühiskondlikuks omavalitsuseks, suureneb teadusliku marksistlik-leninliku maailmavaate osatähtsus.

§ 5. Ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemine ja vahetumine kui looduslooline protsess

Ühiskondlik-majanduslik formatsioon on ühiskond oma arenemise konkreetsel ajaloolisel astmel, mille aluseks on teatud kindel materiaalsete hüvede tootmise viis. Antud ühiskonna majanduslikuks struktuuriks, skeletiks on majanduslikud suhted — majanduslik baas. Iga ühiskondlik-majandusliku formatsiooni baasile vastab teatav pealisehitus. Peale selle sisaldab ühiskondlik-majanduslik formatsioon mitmesuguseid inimeste ühtekuuluvuse vorme (sugukond, hõim, rahvas, rahvus),

perekonda, keelt. Kuigi need ja mõned teisedki ühiskondlikud nähtused ei ole baasi ega pealisehituse osadeks, kuuluvad need ikkagi formatsiooni koostisse. Ühiskonna ajaloos on olnud viis ühiskondlik-majanduslikku formatsiooni: ürgkogukondlik, orjanduslik, feodaalne, kapitalistlik ja kommunistlik.

Marksismi rajajad kujundasid ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste sel teel, et nad eraldasid kõikide ühiskondlike suhete kogusummast välja tootmissuhted kui peamised, kõige tähtsamad suhted, mis määravad ära kogu ühiskonna struktuuri. V. I. Lenin rõhutas eriti K. Marxi ajaloolise teenena seda, et ta esimesena andis ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste. V. I. Lenin kirjutas, et ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste kujundamisega tegi «Marx lõpu vaatele, mis käsitas ühiskonda kui indiviidide mehhaanilist agregaati, mis lubab igasuguseid muudatusi ülemuse tahtel (või, ükskõik, seltskonna ja valitsuse tahtel) ning mis tekib ja muutub juhuslikult, ja tõstis esimesena sotsioloogia teaduslikule pinnale . . .» [1]

Marksistlik-leninlik õpetus ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest etendas eriti suurt osa materialistlikus ajalookäsituses. Esiteks, tänu sellele õpetusele sai selgeks, et ei ole võimalik rääkida «ühiskonnast üldse», sest niisugust ühiskonda ajaloos ei ole olnud, ei ole ega saagi olla.

Teiseks, tootmissuhete kui niisuguste, kõige tähtsamate, peamiste suhete väljaeraldamine, mis määravad ära kõik teised ühiskondlikud suhted, võimaldas leida selle ühise, korduva, mis on omane kõige erinevamatelegi maadele, s. t. võimaldas mõista kõigi maade jaoks ühist arenemise seaduspärasust.

Kolmandaks, ühiskondlik-majandusliku formatsiooni teooria võimaldas mõista põhjusi, mille tõttu üks ühiskonnakord asendub teisega. See tõi kaasa arusaamise, et ühiskonna arenemine on objektiivne, seaduspärane, «looduslooline» protsess.

Ja lõpuks, neljandaks, sai selgeks järjekord, milles üks ühiskondlik kord asendub teisega, nimelt see tõsiasi, et madalam asendub kõrgemaga, arenenumaga,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 122.

progressiivsemaga. Ühe ühiskondlik-majandusliku formatsiooni teisega asendumise seaduspärane, objektiivne iseloom tähendab, et ühiskonna arengut progressi teed mööda ei ole võimalik millegagi peatada.

Tuleb märkida, et mitte kõik rahvad ja maad ei tee oma arengus tingimata läbi eranditult kõiki ühiskondlik-majanduslikke formatsioone. Nii näiteks siirdusid slaavi hõimud ürgkogukondlikult korralt feodaalkorrale ja jätsid vahele orjandusliku korra. Mongoolia Rahvavabariik asus sotsialismi ehitamise teele, jättes vahele kapitalismi.

Imperialistliku kodanluse ideoloogid moonutavad ajaloolise materialismi õpetust ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest ja eitavad ühiskonna progressi. Nad püüavad vastandada marksismile niisugust ühiskonna arenemise skeemi, mis kinnitaks kapitalismi jäävat eksistentsi. Inglise ajaloolane ja sotsioloog A. Toynbee taaselustab sel eesmärgil saksa filosoofi O. Spengleri «ringkäiguteooriat». Selle teooria kohaselt kujuneb kogu ühiskonna ajalugu omaette eksisteerivatest «tsivilisatsioonidest», mis on tekkinud, arenenud ja hukkunud, jätmata endast mingeid jälgi. On võimalik, et ka kapitalism hukkub, kuid ei ole sugugi mõõdapääsmatu, et kapitalismi asemele tuleks kommunism. Kapitalismi säilitamiseks soovitab Toynbee luua ülemaailmse valitsuse, mida juhiksid monopolid, ja juurutada kõikidel ühiskonnaelu aladel religiooni.

Viimastel aastatel on laialdaselt levinud niinimetatud majandusliku kasvu staadiumide teooria, mida propageerib ameerika sotsioloog W. Rostow. Ta vastandab selle õpetuse otseselt marksismi õpetusele ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest. Rostow jaotab inimkonna ajaloo viieks «kasvustaadiumiks». Iga staadium erineb teistest tehnika ja tarbimise arengutaseme poolest. Esimesel pilgul näib niisugune kontseptsioon usutavana. Tegelikult on ta aga ebateaduslik, sest Rostow' arvates ei ole ühiskonna arenemise primaarseks põhjuseks tootlike jõudude kasv. Pealegi eitab ta tootmissuhete osatähtsust ühiskonna elus.

Maskeerides ennast sellega, et sõnades tunnistab ta ka majanduse üheks ühiskonna arengu teguriks, arendab Rostow mõtet, et lõppkokkuvõttes määrab ühiskonna

arenemise subjektiivne tegur. Tema arvates valivad inimesed ise ühe või teise ühiskondliku arengutee, juhindudes oma subjektiivsetest otsustest. Rostow moonutab fakte ja püüab tõestada, et kommunism ei ole hoopiski ühiskonna arenemise seaduspärane resultaat, ja kutsub maailma maid järgima Ameerika Ühendriikide eeskuju, sest Ühendriigid olevat industriaalühiskonna kõige «kaasaegsem mudel».

Inimkonna ajalugu kummutab subjektivistlikud ja voluntaristlikud kontseptsioonid, mida pakuvad kodanluse ideoloogid. Ajalugu kinnitab, et ühiskond areneb objektiivsete seaduste järgi ja et ühiskonna areng on ühtede ühiskondlik-majanduslike formatsioonide tekkimise, arenemise ja teistega asendumise protsess.

Ajalooliselt esimene ühiskonna arengus oli *ürgkogukondlik formatsioon*. Selle formatsiooni jaoks on iseloomulik tootlike jõudude äärmiselt madal arengutase. Tol ajal kasutatud primitiivsed tootmisriistad — kivikirved, noad, kaabikud, hiljem vibu ja nooled — suutsid hädavaevu kindlustada inimeste olemasolu. Tootmissuhted rajanesid siin tootmisvahendite kogukondlikul omandusel (inimeste rühma omandusel). Ainult niisugune kollektiivne tootmisvahendite valdamine võimaldas inimestel tolleaegsetes karmides tingimustes elama jääda. Ürgkogukondlikus ühiskonnas ei olnud klasse. Sellepärast on tema pealisehitusele iseloomulik riigi puudumine. Ühiskonna asju ajasid kõige kogenenumad ja lugupeetavamad inimesed, kes valiti suguharu või kogukonna poolt. Ürginimeste teadvus tugines suurel määral usule üleloomulikesse jõududesse.

Võitluses loodusjõudude vastu täiustasid inimesed tööriistu. Üleminek kivist ja puidust valmistatud tööriistadelt metallist tööriistadele, põlluharimise, karjakasvatuse ja käsitöö algete tekkimine tõid kaasa tööviljakuse suurenemise. See omakorda suurendas ühiskondlikke rikkusi, mis hakkasid tasapisi koonduma üksikute perekondade kätte. Tekkis eraomandus ja sellega koos ühtede võimalus elada teiste inimeste töö arvel. Ühiskond lõhenes vaenulikeks klassideks. See tähendas uute tootmissuhete tekkimist. Need tootmissuhted põhinesid tootmisvahendite eraomandusel ja väljendasid valitsemise ning allumise suhteid.

Esimeseks klassiühiskonnaks oli *orjanduslik formatsioon*. Alguses soodustas orjanduslik kord tootlike jõudude edasiarenemist. Laialt levisid siin metallist tööriistad. Tekkisid uued tootmisharud. Arenes edasi tööjaotus, tõusis tööviljakus.

Orjandusliku ühiskonna tootlikud jõud arenesid neile vastavate tootmissuhete tingimustes. Orjanduslikud tootmissuhted põhinesid sellel, et orjapidajal oli täielik omandiõigus tootmisvahendite ja otsese tootja, orja suhtes, keda ta võis müüa, piinata, isegi tappa.

Orjanduslik kord põhines orjade ebainimlikul ekspluateerimisel. Seetõttu tekkis vajadus niisuguse institutsiooni järele, mis oleks sundinud orje sõna kuulama. Sellepärast tekibki siin esimest korda ka poliitiline pealisehitus — orjanduslik riik, mis on orjade rõhumise ja allasurumise organiks.

Orjad, kes olid kõigist õigustest ilma jäetud ja keda julmalt ekspluateeriti, ei olnud huvitatud tootmise edasisest arenemisest. Seepärast hakkas orjanduslik tootmisviis aja jooksul alla käima. Põhjuseks oli see, et orjanduslikus ühiskonnas eksisteerivad tootmissuhted ei vastanud selle ühiskonna teataval arenguetapil enam tootlike jõudude edasiarenemisele, sattusid arenenud tootlike jõududega vastuollu. Selle vastuolu avalduseks olid arvukad orjade ülestõusud, mis õõnestasid orjanduslikku korda ja tõid lõppude lõpuks kaasa orjandusliku korra asendamise feodaalse tootmisviisiga.

Feodaalne ehk pärisorjuslik formatsioon tekkis orjandusliku korra varemeil. Feodalismi ajajärgul arenesid tootlikud jõud edasi. Inimesed õppisid tootlikumalt kasutama looduse ressursse — tuult, vett ja maapõuevarasid. Tekkisid täiuslikumad tööriistad. Ulatuslikult arenes linnades käsitöö.

Feodaalühiskonna tootmissuhete aluseks oli feodaalide omandus tootmisvahendite, kõigepealt maa suhtes ja mittetäielik omandus talupoegade suhtes. Feodaal võis talupoega osta või müüa, võis teda sundida enese kasuks töötama, kuid ta ei võinud talupoega karistamatult tappa. Feodaalsed tootmissuhted tagasid endiste formatsioonidega võrreldes progressiivsema tootmise arengu. See on seletatav asjaoluga, et talupoeg oli feodaalsest ekspluateerimisest hoolimata teataval määral

huvitatud tootmise arendamisest, sest tal oli isiklik majapidamine — maalapp («hingemaa»), kus ta töötas iseenda jaoks.

Feodaalühiskonna poliitiline pealisehitus, kõigepealt feodaalne riik, kaitses valitseva feodaalide klassi huve aktiivselt. Sedasama eesmärki teenis ka feodaalühiskonna ideoloogiline pealisehitus, mis oli täielikult allutatud religioossele maailmavaatele. Feodaalkorda kaitsva kiriku mõju oli feodaalühiskonnas eriti suur.

Tootlike jõudude edasiarenemine feodalismi ajal, eelkõige käsitöö arenemine, viis välja selleni, et tekkisid suured töökojad — manufaktuurid, mis tähendasid kapitalistliku tootmisviisi sündi feodaalühiskonna rüpes. Feodaalsed tootmissuhted, mis sidusid talupoegi maa külge, ei võimaldanud aga manufaktuuridel areneda, sest manufaktuurid vajasid vabu töökäsi. Tekkis vajadus likvideerida vanad tootmissuhted ja asendada nad uutega. See likvideerimine toimus kodanlike revolutsioonide kaudu. Kodanlike revolutsioonide tulemusel tuli feodalismi asemele kapitalism.

Kapitalistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon etendas oma eksisteerimise esimestel etappidel suurt progressiivset osa inimkonna arenemise ajaloos. Seda osa märkides kirjutasid K. Marx ja F. Engels «Kommunistliku partei manifestis»: «Kodanlus oma vaevalt saja-aastase klassivalitsusega on loonud massilisemad ja kolossaalsemad tootlikud jõud kui kõik möödunud põlved kokku.» [1]

Kapitalistlike tootmissuhete aluseks on tootmisvahendite erakapitalistlik omandus. Kapitalismi ajal kuuluvad vabrikud, tehased, maa, transpordivahendid, sidevahendid jne. kodanlusele, töölistel aga pole mingeid tootmisvahendeid. Kuigi töölised on formaalselt vabad, ei ole isiklikult sõltuvad, nagu see oli feodalismi ajal, peavad nad ikkagi müüma oma tööjõudu kapitalistidele, et mitte nälga surra. Kapitalistid palkavad töölisi teatud tasu eest. Ent töölised loovad oma tööga väärtuse, mis on palju suurem kui väärtus, mille nad saavad palga näol. Suurema osa tööajast töötavad töölised kapitalistile, too-

[1] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, lk. 38.

davad talle lisaväärtust. Seega on lisaväärtus tööliste tasumata töö, mille kapitalist lihtsalt omastab. Lisaväärtuse tootmine on kapitalismi põhiline majandusseadus.

Kapitalistliku ühiskonna baasi kaitseb tugevasti arenenud poliitiline pealisehitus, kuhu kuuluvad kodanlik riik, poliitilised parteid ja teised organisatsioonid. Sel alal annab aktiivset abi ka ideoloogiline pealisehitus — kodanlik moraal, filosoofia, kunst, religioon.

Kapitalism on viimne antagonistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon. Kapitalistlikud tootmissuhted lõid teatud stiimuli tootlike jõudude arengule. Kapitalismile on aga omased arvukad vastuolud.

Materiaalsete hüvede tootmise protsess on kapitalismi ajal omandanud selgekujuliselt ühiskondliku iseloomu. Tööjaotuse tõttu võtab mingi toote valmistamisest osa palju inimesi, kes tegutsevad mitmesugustes tootmisharudes. Kapitalistlik majandus on muutunud ühtseks tervikuks ja tootmine toimub kapitalismi ajal ainult ühiselt, kogu ühiskonna ulatuses.

Kui tootmine on kapitalismi ajal omandanud ühiskondliku iseloomu, siis peaksid kõik ühiskonna liikmed üheskoos valdama tootmisvahendeid ja ühiselt kasutama ka toodetud produkte. Ent asi pole nii. Kodanlikus ühiskonnas omastatakse tootmise produktid kapitalistide, tootmisvahendite omanike poolt. Sellest tekibki kapitalismi põhivastuolu — vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise erakapitalistliku vormi vahel. See vastuolu avaldub proletariaadi ja kodanluse vastandlikkuses, üksikute ettevõtete kaupa organiseeritud tootmise ja ühiskonna ulatuses anarhilise, plaanitu tootmise vastandlikkuses, kriisides, tööpuuduses, ekspluateeritavate klassivõitluses ekspluateerijate vastu.

XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses astus kapitalism oma kõrgeimasse ja viimsesse staadiumi — imperialismi. Selle staadiumi peajooneks on monopolide — kapitalistide suurte ühenduste tekkimine. Monopolide majandusliku võimsuse kasv viis välja selleni, et nad haarasid enda kätte poliitilise võimu, allutasid endale riigiaparaadi. Monopolide ja riigiaparaadi kokkukasvamise tulemusel tekkis riiklik-monopolistlik kapitalism.

Riiklik-monopolistlik kapitalism ei muuda kapitalismi ekspluataatorlikku olemust. Vastupidi, ta suurendab vastuolusid kapitalistliku ühiskonna tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel. Tootmissuhted pidurdavad tootlike jõudude arengut ikka rohkem. Oma iseloomult ühiskondlikud tootlikud jõud nõuavad ka tootmisvahendite ühiskondlikku omandust.

Muidugi ei tähenda see, et kapitalismi tootlikud jõud ei arene kaasajal üldse. Kapitalistlikus ühiskonnas toimuv teaduse ja tehnika progress annab kodanlusele võimaluse teatud määral arendada tootlikke jõudusid, alandada tootmiskulusid ja saada kasumit. Ent kapitalismi ajal on igasugune progress eelkõige suunatud käputäie kapitalistide rikkuse suurendamisele ja annab väga vähe töötajatele materiaalse olukorra paranemise mõttes. Kõik see teravdab vastuolusid töö ja kapitali vahel, tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel. Selle tõttu saab ajalooliselt paratamatuks kapitalistliku tootmisviisi asendamine sotsialistlikuga, üleminek kommunistlikule ühiskondlik-majanduslikule formatsioonile.

Kommunistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon on kõigi eelmiste ühiskondadega võrreldes kõige kõrgem ja progressiivsem kord. Tema tekkimine tähendab põhjalikku pööret kogu inimkonna ajaloos. Engels iseloomustas seda pööret kui kvalitatiivset hüpet paratamatuse riigist vabaduse riiki.

Kommunistlik ühiskond teeb oma arengus läbi kaks faasi: sotsialismi ja kommunismi. Ei oleks õige arvata, märkis V. I. Lenin oma raamatus «Riik ja revolutsioon», nagu oleksid sotsialism ja kommunism kaks erinevat ühiskondlikku korda. Nad on ühe ühiskonna, kommunistliku ühiskonna kaks astet, mis erinevad teineteisest küpsuse poolest.

Sotsialism luuakse pärast seda, kui proletariaat on võitnud kätte võimu ja muutnud kõik põhilised tootmisvahendid riiklikuks sotsialistlikuks omanduseks. Kommunistliku partei poolt juhitav töölisklass natsionaliseerib tööstuse, pangad, maa, transpordivahendid ja muudab nad üldrahvalikuks omanduseks.

Sotsialistliku ühiskonna tootlikud jõud hõlmavad sotsialistlikku tööstust ja kõigepealt rasketööstust, sotsialistlikku põllumajandust, transporti. Tootlike jõudude

arenemine sotsialismi ajal on harmoonilise iseloomuga ja toimub ranges vastavuses plaanipärase, proportsionaalse arengu seadusega.

Sotsialistlikud tootmissuhted on ekspluateerimisest vabade inimeste seltsimeheliku koostöö ja vastastikuse abistamise suhted. Nende aluseks on tootmisvahendite ühiskondlik sotsialistlik omandus, mis eksisteerib kahes vormis — riikliku (üldrahvaliku) ja kooperatiiv-kolhoosliku omanduse vormis. Sotsialistlik omandus ei välista tarbimisvahendite isikliku omanduse olemasolu.

Sotsialismi ajal toimuvate sotsiaalsete ümberkujunduste tähtsaks komponendiks on kultuurirevolutsioon. Selle tulemusel luuakse kõik tingimused selleks, et töörahvas võiks aktiivselt, loovalt tegutseda materiaalsete hüvede tootmisel, osa võtta tootmise, riigi ja ühiskonna juhtimisest.

Sotsialistliku ühiskonna seaduspärasuseks on tootmissuhete alatine vastavus tootlike jõudude iseloomule, mis tingib tootlike jõudude piiramatu ja takistamatu arenemise võimaluse. Tootmise kasvu kiire tempo NSV Liidus ja teistes sotsialismimaades tõendab seda kujukalt.

Tootmissuhete vastavus tootlike jõudude iseloomule ei tähenda aga seda, nagu ei oleks ega saaks olla sotsialismi ajal tootmise arengus mingeid vastuolusid. Ka sotsialistlikus ühiskonnas on tootmises vastuolud olemas. Need vastuolud ei ole aga antagonistlikud, sest sotsialismi ajal ei ole eraomandust ja vaenulikke klasse. Pealegi ei teki vastuolud enam tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel tervikuna. Nad tekivad üksnes alatasa täiustuvate tootlike jõudude ja tootmissuhete üksikute iganenud külgede vahel. Need vastuolud lahendatakse mitte klassivõitluse ja revolutsiooni teel, vaid sel teel, et tootmissuhete vananenud elemendid asendatakse uutega.

Nii on majandusreform, mida meie maal teostatakse vastavalt NLKP Keskkomitee 1965. a. septembripleenumi otsustele, suunatud tootmise juhtimise, planeerimise ja majandusliku stimuleerimise süsteemi täiustamisele. Selle eesmärgiks on tootlike jõudude edasine kasv.

Sotsialistlikud tootmissuhted on kõige humaansemad suhted. Nad on aluseks töötajate ühiskondlike ja isiklike huvide tõelisele ühtsusele. Nende suhete baasil are-

neb rahvahulkade loov initsiatiiv kõikidel ühiskonnaelu aladel, areneb sotsialistlik võistlus, kommunistliku töö liikumine, novaatorlus, leiutustegevus, avalduvad inimeste võimed ja talendid, kujuneb välja kommunistliku ühiskonna inimese pale.

Oma arenemise käigus kasvab sotsialism paratamatult üle kommunismiks. Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade praktilised kogemused kinnitavad marksismi-leninismi järeldust, et sotsialismilt kommunismile üleminek on objektiivne seaduspärane protsess. Sotsialismi ülekasvamine kommunismiks toimub järk-järgult. Ent see järkjärgulisus ei tähenda, et ühiskond areneb aeglases tempos. Vastupidi, tööstuse, põllumajanduse ja kultuuri areng toimub väga kiiresti.

Sotsialismilt kommunismile üleminek teostub pidevalt. See on ka arusaadav. On ju sotsialismi tingimustes iga edusamm ühtlasi edusammuks kommunismi ehitamisel, täielikule kommunismile ülemineku tingimuste loomisel.

Kommunistliku ühiskonna ehitamine ei toimu stiihiliselt. See on organiseeritud tegevus, mida juhib Kommunistlik Partei. NLKP programmis on kindlaks määratud ülesanded, mille täitmine tagab kommunistliku ühiskonna loomise meie maal. Nendeks ülesanneteks on kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, sotsialistlike ühiskondlike suhete ümberkujundamine kommunistlikeks, uue inimese kasvatamine.

Partei ja nõukogude rahva peamiseks majanduslikuks ülesandeks on tootlike jõudude edasiarendamine ja kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine. Selle ülesande täitmine tähendab meie maa täielikku elektrifitseerimist, sellele tuginedes tehnika, tehnoloogia ja ühiskondliku tootmise organisatsiooni täiustamist kõikides rahvamajanduse harudes, tootmisprotsesside komplekset mehhaniseerimist ja üha täielikumat automatiseerimist. Rahvamajanduses leiavad laialdast rakendamist keemia, uued energia- ja materjalide liigid. Kõigiti arenevad uued, majanduslikult efektiivsed tootmisharud. Hakatakse igakülgselt ja ratsionaalselt kasutama looduslikke ressursse, materjalide ja tööjõu ressursse. Teadus ühineb orgaaniliselt tootmisega, suureneb teadusliku ja tehnika progressi tempo. Tõuseb töörahva kultuuri- ja

tehniline tase. Kõik see võimaldab meie maal tööviljakuse alal tunduvalt ette jõuda arenenud kapitalistlikest maadest, mis on kommunistliku korra võiduks kõige olulisem.

Kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine eeldab rasketööstuse edasist arendamist. Rasketööstus on kogu rahvamajanduse tehnika progressi ja riigi majandusliku võimsuse aluseks. Rööbiti kaasaegse võimsa tööstusega on kommunismi ülesehitamiseks vaja õitsevat, igakülgselt arenenud, kõrge produktiivsusega põllumajandust. Kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine toob kaasa niisuguse tootlike jõudude arengu ja tööviljakuse tõusu, mida ei ole tundnud inimkonna ajalugu.

Et üles ehitada kommunismi, on peale uue tehnika vaja ka inimesi, kes seda tehnikat tunneksid, oskaksid efektiivselt kasutada, liikuma panna. Kommunistlik tootmine vajab haritud, kultuurseid, laia silmaringiga inimesi. Rahva üldharidusliku, kultuuri- ning tehnilise taseme tõus viib välja selleni, et kustuvad olulised erinevused vaimse ja füüsilise töö vahel, ja tagab inimese igakülgse arenemise, niisuguse inimese kujunemise, kes harmooniliselt ühendab endas vaimset rikkust, moraalset puhtust ja kehalist täiuslikkust.

Kommunismi ehitamise käigus arenevad mitte ainult tootlikud jõud. Koos nendega arenevad ja täiustuvad ka tootmissuhted.

Sotsialistlike ja kommunistlike tootmissuhete aluseks, nagu juba ütlesime, on tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Kui sotsialismi ajal on olemas kaks ühiskondliku omanduse vormi — üldrahvalik (riiklik) ja kooperatiiv-kolhooslik omandus, siis kommunismi ajal on ühtne kommunistlik omandus.

Kahe omandusevormi teineteisele lähenemine ja ühtseks üldrahvalikuks omanduseks ühtesulamine toimub niihästi riikliku kui ka kooperatiiv-kolhoosliku omandusevormi täiustumise alusel. Riikliku omandusevormi täiustumine toimub sel teel, et arenevad edasi majanduslikud sidemed rahvamajanduses, suureneb tootmise kontsentratsioon ja töö ühiskonnastamise aste, laienevad spetsialiseerimine, koopereerimine, täiustub rahvamajanduse juhtimine. Suureneb ka sovhooside kui sotsialistliku põllumajanduse musterettevõtete tähtsus.

Eriti suured muutused toimuvad kooperatiiv-kolhooslik omanduse alal. See omandusevorm täiustub põllumajanduse tootlike jõudude arenemise alusel. Selle ülesande lahendamiseks on vaja kolhooside jagamatute fondide järjekindlat kasvu, mida kolhoosnikud saavutavad sotsialistliku riigi abiga. Suur tähtsus kooperatiiv-kolhooslik omandusevormi arengu seisukohalt on ka tootmise kontsentreerimisel, kolhoosidevaheliste tootmisettevõtete, kultuuriasutuste ning elukondliku teeninda-mise ettevõtete loomisel, kolhooside ja riigi ühisel osavõtul üldrahvaliku tähtsusega objektide püstitamisel — riiklik-kolhooslike elektrijaamade, veehoidlate, niisutussüsteemide, maanteede ehitamisel, metsakaitsevööndite rajamisel jne.

Arenedes ja täienedes sotsialistlikult riigilt saadava toetuse ja abiga, sulab kooperatiiv-kolhooslik omandus järk-järgult ühte üldrahvaliku omandusega.

Põllumajanduse tootlike jõudude arenemine muudab põllumajandusliku töö iseloomu ja teeb selle tööstusliku töö erikujuks. Muutub ka inimeste tegevuse vahetamise iseloom põllumajandusliku töö enese raamides, samuti tööstuse ja põllumajanduse vahel. Kõik tootmisüksused, kõik omavalitsuslikud assotsiatsioonid ühendatakse harmooniliselt ühtses ühiskondliku töö rütmis. Kustuvad piirid linna ja maa vahel, töölisklassi ja talurahva vahel. Tekib kõrgestiorganiseeritud ja tohutu efektiivsusega kommunistlik tööinimeste assotsiatsioon.

Vastavalt tootlike jõudude arenemisele ja sel alusel tarbimisesemete tootmise arenemisele täiustub ka materiaalsete hüvede jaotamise viis. See toimub nii, et palga vormid muutuvad täiuslikumaks ja võimaldavad ikka paremini arvestada töö hulka ja kvaliteeti, mida kulutab iga sotsialistliku ühiskonna töötaja. Samuti laienevad ühiskondlikud tarbimisfondid, mida jagatakse tasuta. Juba kaasajal on partei ja valitsus astunud selles suunas tähtsaid samme: on kõrgendatud hariduse, tervishoiu, kaubanduse, ühiskondliku toitlustamise, elamuja kommunaalmajanduse alal töötajate palka; kolhoosnikutele viiakse sisse garanteeritud töötasu. NLKP ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu otsused palga kohta, seadus kolhoosi liikmetele pensionide ja toetuste maksmise kohta on suunatud sellele, et järk-järgult kustuksid eri-

nevused tööstuse ja põllumajanduse alal töötajate töötasu vahel.

Sotsialismi ajal kehtib jaotuse sfääris printsiip «igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema töö järgi». Selles mõttes säilib siin veel ebavõrdsus jaotamises. Kommunismi ajal niisugune ebavõrdsus kaob. Kommunistlikus ühiskonnas on tootmine niivõrd arenenud, et ta võib kõiki inimeste mõistlikke vajadusi täielikult rahuldada. Siin hakkab kehtima printsiip «igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema vajaduste järgi».

«Kommunism,» öeldakse NLKP programmis, *«on klassideta ühiskonnakord, kus kehtib ühtne tootmisvahendite üldrahvalik omandus ja kõigi ühiskonnaliikmete täielik sotsiaalne võrdsus, kus koos inimeste igakülgse arenemisega kasvavad pidevalt areneva teaduse ja tehnika baasil ka tootlikud jõud, kus kõik ühiskonna rikkuse allikad hakkavad voolama täie jõuga ja viiakse ellu üllas põhimõte «igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema vajaduste järgi». Kommunism on vabade ja teadlike tööinimeste hästiorganiseeritud ühiskond, kus seatakse sisse ühiskonna omavalitsus, kus töö ühiskonna heaks saab igaühele esimeseks eluvajaduseks, tunnetatud paratamatuseks, kus igaühe võimeid rakendatakse kõige suurema kasuga rahva heaks.»* [1]

Marksismi-leninismi õpetusel ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest on määratu suur teoreetiline ja praktiline tähtsus. See õpetus võimaldab mõista, kuidas kujunevad ja arenevad mitmesugused ühiskonnad, millised on inimkonna arenemise seaduspärasused ja suunad. See võimaldab käsitleda inimkonna ajalugu ühiskonna tõusva, progressiivse edasiliikumisena, madalama juurest kõrgema poole liikumisena.

Marksistlik-leninlik ühiskondlike formatsioonide õpetus on teoreetiliseks aluseks kommunistlike ja töölisparteide revolutsioonilisele tegevusele vana maailma ümberkujundamise ja uue, kommunistliku ühiskonna ehitamise alal.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 58.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Millised on ühiskonnaelu looduslikud tingimused?*
2. *Mispärast on tootmisviis ühiskonnaelus peamine, otsustav?*
3. *Millised on sotsialistliku tootmisviisi tekkimise ja arenemise iseärasused?*
4. *Mis on baas ja pealisehitus ja milline on nende vastastikune toime?*
5. *Millised on marksistlik-leninliku õpetuse põhiseisukohad ühiskondlik-majandusliku formatsiooni küsimuses?*
6. *Mispärast on kommunistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon ajaloolise arengu kõrgeim etapp?*

VIII peatükk

INIMESTE ÜHTEKUULUVUSE AJALOOLISED VORMID

Eelmises peatükis rõhutasime, et ühiskonnaelu esimeseks ja kõige tähtsamaks tingimuseks on materiaalsete hüvede — toidu, riietuse, elamu, kütuse jne. tootmine. Inimesed ei hangi neid hüvesid igaüks omaette, vaid teatavates ühiselu raamides ja piirides. Selle ühiselu vormid kujunevad ajalooliselt, koos ühiskonna arenemisega, ja olenevad lõppkokkuvõttes tootlike jõudude ning tootmissuhete arengutasemest. Seepärast nimetamegi neid inimeste ühtekuuluvuse ajaloolisteks vormideks.

§ 1. Hõim, rahvas, rahvus

Teadus tunneb mitut konkreetset inimeste ühtekuuluvuse vormi, mis on ajaloo jooksul üksteist asendanud ja mis mõnikord eksisteerivad ka üheaegselt. Esimene ja kõige vanem neist on *sugukondlik-hõimuline* ühtekuuluvus. See tekkis ürgkogukondliku korra perioodil selle tulemusel, et inimene eraldus loomariigist. Sugukond koosnes inimeste ühiskondlikust tootmisrühmast, kusjuures inimesi ühendasid veresugulussidemed. Kollektiivne töö tingis omanduse ühiskondliku iseloomu: tolleaegsed primitiivsed tootmisriistad ja tootmise resultaadid — tapetud loomad, kinnipüütud kalad, korilusega saadud viljad jne. olid sugukonna omanduseks.

Arenenud veresugulussidemete süsteemil oli suur tähtsus tööriistade, tootmise täiustamiseks. Veresugulussüsteem soodustas inimeste lihtsaima koostöö raamide laienemist. Algselt ei olnud iga sugukond väga suur ja koosnes tavaliselt mõnestkümnest inimesest, keda ühendasid sugulussidemed. Edaspidi sugukonna liikmete arv järk-järgult suurenes. Alguses määrati sugulust ema järgi (matriarhaat), hiljem, ürgkogukondliku korra eksisteerimise viimsel perioodil, kui tootmise arenemise

tulemusena hakkas suurenema mehe osatähtsus majapidamises, isa järgi (patriarhaat).

Sugukondlikku organisatsiooni ja struktuuri, sugukonna tähtsust ühiskondliku tootmise arengus käsitles üksikasjaliselt F. Engels oma teoses «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine». Selles teoses tegi ta tähtsa järelduse: inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid sõltuvad tootmisviisist.

Koos ühiskondliku tootmise arenemisega täiustuvad ka inimeste ühtekuuluvuse vormid. Aja jooksul tekivad sugukondliku korra tingimustes hõimud — mitme sugukonna ühendused. Hõimud tekkisid sugukondliku korra arenemise suhteliselt kõrgel astmel. Hõimul oli oma territoorium, maa. Hõimu eesotsas oli nõukogu. Nõukogu koosnes antud hõimu kuuluvate sugukondade vanemate esindajatest. Kõiki hõimu elu puudutavaid küsimusi otsustas hõimu koosolek. Hõimul oli oma nimi, oma keel või murre. Hõimul olid ka oma kombed, traditsioonid.

Inimeste ühtekuuluvuse hõimuline vorm on meie päevini säilinud mõningates Aafrika, Austraalia, Aasia piirkondades. Kaasaja hõimud on aga loomulikult midagi muud kui need, keda me tunneme arheoloogiliste mälestusmärkide järgi. Tänapäeval eksisteerivatele inimeste ühtekuuluvuse ürgsetele vormidele (sugukondlik, hõimuline ühtekuuluvus) avaldab teatud mõju edasine ühiskondlik progress, mis arendas välja niisugused vormid nagu rahvas ja rahvus.

Ürgkogukondliku korra lagunemise ajajärgul tekkisid hõimude liidud. Nende tekkimine viis selleni, et lagunesid vanad, traditsioonilised suhted ja elukord (autoriteedi võim, kommete ja tavade valitsemine, sugukonnavanemate kultus jne.), millel baseerus inimeste sugukondlik ühtekuuluvus.

Tootlike jõudude ja ühiskondliku tööjaotuse arenemine, eraomanduse ja klasside tekkimine tõid järk-järgult kaasa inimeste sugukondlik-hõimulise ühtekuuluvuse asendumise kõrgema ühtekuuluvuse vormiga — *rahvaga*. Rahvas tekkis klassideta ühiskonna ja klassiühiskonna piiril ning arenes välja orjanduse ajajärgul. Rahvas tekkis selle tulemusel, et mingil territooriumil elavad hõimud, kes olid üksteisega keele ja päritolu poolest sugulased, ühinesid. Rahvaste tekkimisega kadus

järk-järgult hõimude eraldatus. Metsad, maa, veekogud, mis varem olid üksikute hõimude valduses, muutusid aja jooksul ühiseks territooriumiks. Tekkisid teatava territoriaalse ühtekuuluvuse alged, samuti ka majanduslike sidemete elemendid sel kujul, et suurte inimrühmade raamides hakati kaupu vahetama, mida sugukondliku ühtekuuluvuse ajal ei olnud. Ent püsivaid majanduslikke seoseid tollal veel ei olnud.

Rahvaste tekkimise staadiumis kujunes rahvastiku ühtne valitsemine tekkivate riigiorganite näol. See erines oluliselt hõimulisest valitsemisest, mis põhines autoriteedil, traditsioonidel, pühaks peetavatel kommetel.

Tekkivad rahvad said ühise nimetuse. Näiteks nime «Русь» kandis idaslaavi hõimude liit. Nimi «hellenid» tähistas Joonia poolsaarel elavate hõimude liitu. «Homerose lugulauludes,» kirjutas F. Engels oma raamatus «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine», «leiame kreeka hõimud enamasti juba ühinenult väikesteks rahvasteks . . .» [1]

Esimestena ajaloos kujunesid orjandusliku ühiskonna rahvad, näiteks vana-egiptuse, vana-kreeka rahvas. Üks kõige vanemaid on india rahvas. Seejärel kujunesid järk-järgult ka paljud teised rahvad.

Samal perioodil toimub üleminek hõimude keeltelt rahvaste keeltele. Antud protsessi stimuleeris suurel määral keele osatähtsus ühiskondliku tootmise ja inimeste eesmärgipärase tegevuse arengus ning inimeste suhtlemises. Kujunesid tingimused ühise psüühilise laadi tekkimiseks. Rahva ühine psüühiline laad avaldub kõigepealt ühises kultuuris.

Hõimude konsolideerumist (ühinemist) rahvasteks, rahvaste territoriaalse ühtekuuluvuse ja majanduslike sidemete kindlustumist, ühise psüühilise laadi ja olustiku elementide kujunemist soodustas ka riik. Riik tekkis, nagu tagapool üksikasjaliselt näitame, siis, kui ühiskonnas tekkisid vastandlikud, teineteisele vaenulikud klassid — orjapidajad ja orjad. Üksikud konkreetsed rahvad võisid elada ja elasidki tavaliselt teatud kindla

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 212.

riigi territooriumil. Rahvas tekkis ürgkogukondliku korra lagunemise perioodil ja eksisteeris peamiselt orjandusliku ja feodaalse korra tingimustes. Kuid rahvas säilib ka ühiskonna arengu järgmistel epohhidel.

Niihästi hõim kui rahvas on teatavad kindlad astmed ajalooliselt arenevas inimeste ühiselus, ühtekuuluvuses. Selle ühtekuuluvuse kõige kõrgemaks astmeks on *rahvus*. K. Marx ja F. Engels käsitlesid «Kommunistliku partei manifestis» rahvust kui ajaloolist kategooriat, mis on tekkinud kapitalistliku tootmisviisi kujunemise ja võidulepääsemise protsessis. Nad näitasid, et kodanlikus ühiskonnas toimuv majanduslik kontsentratsioon ja poliitiline tsentralisatsioon surusid eri maa-alade rahvastiku kokku «*üheks* rahvuseks, *ühe* valitsusega, *ühe* seadusandlusega, *ühe* rahvusliku klassihuviga, *ühe* tollipiiriga» [1].

V. I. Lenin arendas oma töödega edasi marksistlikku teooriat rahvuste küsimuses. Ta näitas üksikasjaliselt, et rahvused tekkisid koos kapitalismi tekkimisega. Ta kirjutas, et rahvused on ühiskonna arenemise kodanliku ajastu paratamatu produkt ja paratamatu vorm. Eri maades on rahvuste kujunemisel oma iseärasused, mida ei tohi ignoreerida.

Rahvuslikud sidemed on teiste, näiteks klassisidemetega võrreldes, printsipiaalselt uus nähtus ühiskonnaelus. Nad kujunevad kodanlike majandusseoste ja -suhete loomise alusel, selle alusel, et väikesed kohalikud turud ühendatakse üheks üldiseks rahvuslikuks turuks.

Võib küsida, milline seos valitseb turu ja rahvuse tekkimise vahel. Asi on selles, et rahvuste tekkimiseks ei piisa ainuüksi ühisest territooriumist. Selleks on vaja ka püsivaid majanduslikke sidemeid, mis soodustavad ühist keelt ja territooriumi omavate inimeste liitumist. Niisugused majanduslikud sidemed tekivad ja arenevad aga üksnes kaubanduse, rahvusliku turu baasil. Tänu rahvusliku turu tekkimisele kaob feodaalühiskonna majanduselule iseloomulik killustatus ja endassesuletus. Sellest tulenebki seos ühelt poolt üldrahvusliku turu tekkimise protsessi ja teiselt poolt rahvuste tekkimise vahel.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, lk. 38.

Rahvuste olemasoluks ei piisa aga ainult ühistest materiaalse elu tingimustest, nimelt ühisest territooriumist ja majanduselust. Peale selle, et inimesed elavad ühel territooriumil ja teatud kindla majandusliku ühtekuuluvuse raamides, on inimestel ka teadvus, tahe, emotsioonid, teatud kindlad vaimsed jooned ja vajadused. Nagu ajaloo kogemused näitavad, on rahvuse tekkimiseks vaja ka vaimu- ja kultuurielu püsivat ühtekuuluvust — ühist keelt, psüühilist laadi. Igale rahvale on iseloomulik teatud kindel ühine psüühiline laad, ühised traditsioonid ja kombed, mis avalduvad kogu rahva vaimuelus.

Niisiis, rahvus on inimeste ühtekuuluvuse püsiv ajalooline vorm, millele on iseloomulikud ühine territoorium ja majanduselu, samuti ka ühine keel ja psüühiline laad.

On vaja eristada rahvuslikku ja riiklikku ühtekuuluvust. Kummalgi on omad iseärasused. Rahvuslik ühtekuuluvus ei ole näiteks mõeldav ilma ühise keeleta, riiklikuks ühtekuuluvuseks aga ei ole ühine keel vajalik. Riiklik ühtekuuluvus võib hõlmata palju rahvusi, kellel kõikidel on oma rahvuskeeled. Ühiskondliku arengu kogemused näitavad, et sotsialismi tingimustes muutub üks, kõige rohkem arenenud keel rahvustevahelise suhtlemise vahendiks, nagu see toimub näiteks meie maal, kus selliseks rahvustevahelise suhtlemise vahendiks on vene keel. Nõukogude Liidus, kus on üle 230 miljoni elaniku, kasutab käesoleval ajal vene keelt vähemalt 150 miljonit inimest.

Rahvust ei tohi ära segada rassiga. Rassid on bioloogiline nähtus. Rassid erinevad üksteisest väliste kehaliste tunnuste poolest (näiteks naha ja juuste värvus, silmade ja kolju kuju jne.). Need tunnused on tekkinud erinevate looduslike, geograafiliste elutingimuste mõjul. Rassid on tekkinud juba väga ammu, rahvused aga on tunduvalt hilisema ühiskondliku arenemise produkt. Üks rass hõlmab paljusid rahvusi. Valgesse rassi kuuluvad näiteks vene, prantsuse, saksa ja teised rahvused. Kollasesse rassi kuuluvad jaapanlased, hiinlased, korealased ja teised rahvad.

Rahvused ei teki üheaegselt. See seletub asjaoluga, et maakera erinevates osades elavad inimesed erinevates sotsiaalmajanduslikes tingimustes. Seepärast võivad

ühes maailmajaos säilida veel sugukonnad ja hõimud, kuna teisal on juba kujunenud kaasaegsed rahvused.

Üks põhjusi, mis takistab inimeste rahvusteks koondumist, on imperialismi koloniaalsüsteem. Sellest räägib kujukalt Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika rahvaste ajalugu. Imperialistid, kes neid rahvaid paljude aastakümnete jooksul riisusid, pidurdasid kunstlikult nende arenemist, püüdsid ja püüavad isegi tänapäeval säilitada siin kõige mahajäänumaid tootmis- ja olustikuvorme, õhutada tüli mitmesuguste rahvuslike ja hõimuliste rühmituste vahel.

Kapitalismi ideoloogid tõstavad rahvustest rääkides esiplaanile inimeste religioosse ühtekuuluvuse, teatavate poliitiliste institutsioonide jne. olemasolu, pidades neid rahvuse määravateks tunnusteks. Kodanlikes maades on laialdaselt levinud mitmesugused rassistlikud teooriad, mille kohaselt ühed, enamarenenud rahvad peavad valitsema teisi, vähemarenenud rahvaid, sest viimased ei olevat suutelised iseseisvalt eksisteerima. Säärased «teooriad» on vaid ühiskonna nähtuste tahtlikud võltsingud. Nende tahtlike võltsingute eesmärgiks on takistada rõhutud rahvaste rahvusliku eneseteadvuse ärkamist ja arengut, pidurdada kolonialismi lõpliku hävingu ajaloolist protsessi.

Ent hoolimata kõikidest imperialistide katsetest pidurdada progressi ja minevikus mahajäänud olukorras olnud rahvaste ühinemist rahvusteks, ei ole nad suutelised seda tegema. Vabanenud maades areneb järk-järgult tööstus, suureneb töölisklass, ärkab rahvaste rahvuslik eneseteadvus. Inimeste sugukondlik-hõimuline ühtekuuluvus, mis veel eksisteerib mõningates meie planeedi piirkondades, loovutab järk-järgult koha kõrgematele ühtekuuluvuse vormidele, niisugustele nagu rahvas ja rahvus. Selles avaldub inimühiskonna arenemine mööda tõusujoont, ajalooprotsessi progressiivne tendents.

§ 2. Rahvus ja klass. Proletaarne internatsionalism

Inimeste ühtekuuluvuse vorme käsitledes on vaja eristada rahvust ja klassi. Nende ühiseks jooneks on, et niihästi rahvus kui ka klass on ajaloolised nähtused, mis

on tekkinud ühiskonna arenemise teataval astmel. Ent neil on ka erinevused. Kõigepealt, rahvus on laiem ühiskondlik nähtus kui klass. Rahvus võib sisaldada inimesi, kes kuuluvad täiesti erinevatesse klassidesse, ühiskondlikesse kihtidesse ja rühmadesse. Näiteks sisaldas vene rahvus enne revolutsiooni töölisi, talupoegi, linna- ja maakodanlust, samuti haritlasi. Sama võib ütelda inglise, ameerika, prantsuse ja teiste rahvuste kohta, kes ei ole klassiliselt kaugeltki ühtlased, homogeensed.

Rahvus ja klass erinevad ka selle poolest, et rahvuslikud suhted on klassisuhetest püsivamad. See tuleneb rahvuse kui inimeste ühtekuuluvuse vormi spetsiifikast. Muidugi ei tähenda see, nagu kõrvaldaks rahvuslik ühtekuuluvus klassierinevused ja klassivastuolud.

Tänapäeva kodanlikud filosoofid ja sotsioloogid asendavad real juhtudel klassivõitluse küsimuse rahvuste võitluse küsimusega. Seejuures väidavad nad, et rahvuslik rõhumine ja võitlus rahvusliku rõhumise vastu on tingitud inimeste loomusest endast, sellest, et inimesed tunnevad seesmist vaenu ühe või teise kultuuri ja rahvuse esindajate vastu. Asendades klassisuhted rahvuslike suhetega, samastavad kodanluse ideoloogid sageli klassilise ja rahvusliku. Nad propageerivad kõikide rahvuse koostisse kuuluvate sotsiaalsete rühmade «huvide ühtsust» ja püüavad kinni mätsida klasside vastuolusid rahvuse raamides. Niiviisi püüavad kodanluse ideoloogid veenda rahvahulki, et tööinimeste peavaenlaseks ei ole antud rahvuse ekspluateerivad klassid, vaid selleks on teise rahvusse kuuluvad inimesed. Õhutades rahvaste vahel rahvuslikku vaenu, tahavad kodanluse ideoloogid nõrgestada nende rahvaste võitlust kapitalistliku ekspluateerimise vastu.

Väga palju segadust klassilise ja rahvusliku vahekorra mõistmise alal on tekitanud revisionistid ja «pahempoolsed» oportunistid. Revisionistid tõstavad esiplaanile rahvuslik-spetsiifilise, vastandavad üksikul maal demokraatia, sotsialismi eest peetava võitluse iseärasused sotsialismi ehitamise ja võidu üldistele seaduspärasustele, mis on omased kõikidele maadele. Sellega libisevad nad tegelikult kodanliku natsionalismi positsioonile.

Revisionistid püüavad lahustada kapitalistlike maade revolutsioonilise proletariaadi põhihuve niinimetatud

üldrahvuslikes huvides. Nad alahindavad töölisklassi juhtivat osa rahvuslikus vabadusliikumises. Muidugi, üldrahvuslikud huvid on kodanlikus ühiskonnas olemas ja proletariaat arvestab neid. Siia kuulub võitlus rahvusliku sõltumatuse eest, rahvaste suveräänsuse eest jt. Ent proletariaadi kui klassi põhihuvid ei piirdu ainuüksi nende küsimustega, ei ole nendega ammendatud, sest töölisklassi lõppeesmärgiks on kommunismi võit.

Samuti nagu revisionistid on ka «pahempoolsed» oportunistid revolutsioonilise liikumise aktuaalsete probleemide lahendamisel natsionalistlikel positsioonidel. Nad asendavad klassilise seisukoha geograafilise ja isegi rassilise seisukohaga, püüavad õhutada natsionalistlikke meeleolusid kolonialismi vastu võitlevate rahvaste hulgas ja kahjustavad niiviisi väga tõsiselt seda võitlust.

Marksism-leninism astub resoluutselt välja klassilise ja rahvusliku samastamise vastu. Mõistet «rahvuslik» ei saa võtta tardununa, jäädavalt antuna. Seda on vaja käsitleda konkreetselt-ajalooliselt. Võtame näiteks rahvuslikud traditsioonid ja kombed. On olemas progressiivsed, eesrindlikud traditsioonid, mis kõige kujukamalt väljendavad ühe või teise rahvuse parimaid jooni. Niisuguseid traditsioone, olgu nad majanduse, kultuuri või olustiku alalt, tuleb sotsialismi ajal igati toetada. Ühtlasi on aga ka reaktsioonilisi traditsioone, kombeid ja tavasid, mis on vastuolus sotsialismi printsiipidega. Ükski arenenud inimene meie ühiskonnas, olenemata tema rahvuslikust kuuluvusest, ei hakka kaitsma sääraseid reaktsioonilisi traditsioone ja kombeid nagu veretasu, kalõmm jms. Seda laadi traditsioone tuleb visalt ja kannatlikult välja juurida, sest nad takistavad uue elu ehitamist.

Oma praktilises tegevuses juhinduvad kommunistid *proletaarse internatsionalismi printsiipidest.* See võimaldab ära tunda töölisklassi sõpru ja vaenlasi, olenemata nende rahvuslikust ja rassilisest kuuluvusest.

Proletaarne internatsionalism on töölisklassi, kommunistlike parteide ideoloogia ja poliitika rahvussuhete alal. Mis on proletaarse internatsionalismi olemuseks? Mispärast on proletaarne diametraalselt vastandlik kodanlikule natsionalismile ja kosmopolitismile?

Kõigepealt tuleb silmas pidada, et kapital on mitte ainult rahvuslik, vaid ka rahvusvaheline, internatsionaalne jõud. Kõikide maade töölisklassiga on vastasrinnas kodanlus, kellel veel tänapäevalgi on paljudes maades valitsev koht majanduses ja poliitiline võim. Selleks et edukalt võidelda kodanluse tugeva rinde vastu, peab eri maade proletariaat oma jõud ühendama. Niisugust ühinemist soodustab see, et kõigi maailma maade tööliste peamised elulised huvid on ühesugused, et töölistel on ühine ideoloogia — revolutsiooniline marksistlik õpetus.

Juba rohkem kui sada aastat tagasi esitasid K. Marx ja F. Engels «Kommunistliku partei manifestis» loosungi, mis väljendab proletaarse internatsionalismi sügavat olemust: «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!» Proletaarlased peavad ühinema, selleks et revolutsiooni abil hävitada vihatud kapitalism ja üles ehitada uus, kommunistlik ühiskond.

Ent kõikide maade tööinimeste ühinemist, ühtekoondumist takistab kodanlik natsionalism. Natsionalism lõhub töölisklassi ühtsust, lõhestab töölisliikumist eraldi olevateks rahvuslikeks vooludeks, isegi vaenulikeks rühmadeks. V. I. Lenin hoiatas, et see, «kes on asunud natsionalismi seisukohale, see jõuab loomulikult soovini ümbritseda oma rahvus, oma rahvuslik töölisliikumine hiina müüriga ... seda ei häiri isegi see, et oma eraldamise ja killustamise taktikaga *ta muudab nulliks* kõigist rahvustest ja rassidest, kõiki keeli rääkivate proletaarlaste lähendamise ja ühendamise suure õpetuse» [1]. Seepärast on iga marksisti-leninlase, iga teadliku tööinimese kohuseks pidada lepitamatut võitlust kodanliku natsionalismi vastu.

Tuleb märkida, et marksism käsitleb natsionalismi küsimust konkreetselt, ajaloo seisukohalt lähtudes. Ta võtab arvesse, et esineb mitmesugust natsionalismi. On olemas rõhuva rahvuse natsionalism, mille vastu proletaarne internatsionalism igati võitleb. Ent on olemas ka rõhutud rahvuste natsionalism. Marksism toetab igati rõhutud rahvaste võitlust kolonialismi vastu, oma rahvusliku vabanemise eest, vabaduse ja sõltumatuse eest.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 471.

Kogemused näitavad, et Aasia ja Aafrika rahvaste rahvusliku vabastusliikumise laienemise ja süvenemise protsessis on toimunud natsionalismi ideoloogia ja poliitika alal olulised muutused. Rahvuslikus liikumises ilmnevad ikka selgemini kaks suunda: progressiivne ja reaktsiooniline. Progressiivsed, demokraatlikud jõud taotlevad seda, et rahvuslik vabastusrevolutsioon ei piirduks riikliku sõltumatuse saavutamisega, vaid tooks kaasa täieliku sõltumatuse imperialistlikest maadest. Rahvusliku kodanluse reaktsioonilised ringkonnad püüavad aga pidurdada rahvusliku vabastusrevolutsiooni arengut.

Paljastades kodanlikku natsionalismi ja suurriiklikku šovinismi, astuvad marksistid-leninlased resoluutselt välja ka kosmopolitismi vastu. Kosmopolitism on üks imperialistliku kodanluse ideoloogia avaldumise vorme. Kosmopolitism propageerib lugupidamatust rahvuslike traditsioonide ja rahvuste kultuuride vastu. Ameerika Ühendriikide monopolistid kasutavad kosmopolitismi kui ideelist relva võitluseks maailmavalitsuse pärast.

Proletaarse internatsionalismi ja kodanliku natsionalismi printsipiaalset vastandlikkust näitas V. I. Lenin paljudes oma teostes, sealhulgas ka teoses «Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta». «Kodanlik natsionalism ja proletaarne internatsionalism,» kirjutas V. I. Lenin, «need on kaks lepitamatult vaenulikku loosungit, mis vastavad kogu kapitalistliku maailma kahele suurele klassileerile ja väljendavad *kaht* poliitikat (veel enam: kaht maailmavaadet) rahvusküsimuses.» [1]

Proletaarne internatsionalism on harmooniline ideoloogia. Selles on leidnud teadusliku väljenduse kõikide rahvuste töölisklassi põhihuvid ja -ülesanded. Lühidalt võib need ülesanded sõnastada nii: võitlus kõikide rahvaste vabastamiseks ekspluateerimisest ja rõhumisest, iga rahva igakülgne ja vaba arenemine, kõikide maade rahvaste võrdõiguslikkus ja sõprus. Tuleb rõhutada, et proletaarne internatsionalism kehastab uut tüüpi suhteid erinevatesse rahvustesse kuuluvate tööliste vahel — kommunistlikku tüüpi suhteid. Need suhted põhinevad rahvaste võrdõiguslikkusel, sügaval vastastikusel aru-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 10.

saamisel rahvaste ühistest ja spetsiifilistest huvidest, vennalikul vastastikusel abil ja toetusel. «Tegelik internatsionalism,» kirjutas V. I. Lenin, «on üks ja ainult üks: ennastsalgav töö revolutsioonilise liikumise ja revolutsioonilise võitluse arendamiseks *omal* maal, *samasuguse võitluse*, samasuguse liini — ja *ainuüksi selle* — toetamine (propagandaga, kaasatundmisega, materiaalselt) eranditult *kõigis* maades.» [1]

Võitluses kodanliku natsionalismi vastu, samuti ka revisionismi, «pahempoolse» oportunismi ja dogmatismi vastu juhinduvad marksistid-leninlased V. I. Lenini õpetusest, kes kirjutas: «Klassiteadlikud töölised pingutavad kogu jõudu, et anda vastulöök *igasugusele* natsionalismile, niihästi toorele, vägivaldsele, mustasajalisele kui ka kõige rafineeritumale, mis jutlustab rahvuste üheõiguslust *koos* ... tööliste ürituse, töölisorganisatsioonide, töölisliikumise *killustamisega* rahvuste *järgi*.» [2]

Rahvussuhted alatasa muutuvad ja arenevad. Seepärast tulebki neid käsitleda konkreetselt, ajalooliselt seisukohalt. Rahvussuhete spetsiifika kapitalismi arenemise imperialistlikus staadiumis seisab selles, et rahvused jagunevad valitsevateks, rõhuvateks rahvusteks ja teiselt poolt orjastatud, rõhutud rahvusteks. Selline jagunemine peegeldab kapitalistliku tootmisviisi sügavat olemust, selle tootmisviisi vastuolusid, mida ei saa lahendada tema enese raamides. Kapitalism on imperialismi ajastul muutunud «rahvuste suurimaks rõhujaks» [3].

Printsipiaalselt teistsuguse iseloomuga on rahvussuhted sotsialismi tingimustes. Vaatleme nende põhilisi iseärasusi.

§ 3. Sotsialistlike rahvuste tekkimine ja arenemine. Sotsialistlike rahvuste juurest kommunistlike rahvuste juurde

Tänapäeva tingimustes on olemas kaks põhilist rahvuste tüüpi: *sotsialistlikud* ja *kodanlikud rahvused*. Ajalooliselt esimeseks tüübiks olid kodanlikud rahvused.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., lk. 55.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 261.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 271.

Sotsialismiajastul tekkis põhimõtteliselt uus rahvuste tüüp — sotsialistlik. Proletaarse revolutsiooni võit «loob kõik võimalused ja tingimused igasuguse rahvusliku rõhumise likvideerimiseks, *vabade ja võrdõiguslike rahvuste ja rahvusgruppide vabatahtlikuks ühinemiseks ühtseks riigiks* [1].»

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon andis kõikidele Venemaal elavatele rahvustele tõelise enesemääramisõiguse. Oktoobrirevolutsioon tegi jäädavalt lõpu väikeste ja nõrkade rahvaste vägivaldsele ühendamisele suurte riikidega, rahvuste rõhumisele. «Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioonis», mis võeti vastu mõni päev pärast Oktoobriülestõusu võitu, sõnastati nõukogude võimu rahvuspoliitika põhiprintsiibid. Need olid järgmised: Venemaa rahvaste võrdõiguslikkus ja suveräänsus; rahvaste vaba enesemääramise õigus, kaasa arvatud lahkulöömise ja iseseisvate riikide moodustamise õigus; kõikide ja igasuguste rahvuslike ja rahvuslik-usuliste privileegide ja kitsenduste kaotamine; vähemusrahvuste vaba areng. Neid printsiipe, mis fikseeriti ka noore sotsialistliku riigi esimeses konstitutsioonis (1918), on partei ja Nõukogude riik järjekindlalt ellu viinud.

Vastavalt sotsialistliku revolutsiooni edasiarenemisele loodi ja kindlustati paljurahvuselist Nõukogude riiki. Tekkisid nõukogude rahvusvabariigid ja 1922. aasta detsembris toimus nende vabatahtlik ühinemine üheks sotsialistlikuks riigiks — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduks.

Sotsialism on avanud piiramatud võimalused iga rahva, iga rahvuse kõigekülgseks arenguks. Asi on selles, et proletariaadi diktatuur on oma olemuselt sügavalt internatsionaalne. Ta põhineb väikeste ja suurte rahvaste vastastikusel abil ja koostööl, tagab nende majandusele, kultuurile, rahvusriiklusele tormilise arengu, soodustab internatsionaalsete sidemete arendamist ja kindlustamist kogu maailma töötajatega.

Sotsialistlike suhete kujundamise protsessis meie maal elavate arvukate rahvaste vahel oli vaja ületada suuri raskusi, lahendada keerukaid probleeme. See on ka arusaadav. Loodi ju esimest korda ajaloos paljurahvuseline

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 17.

riik sotsialismi baasil, kusjuures see toimus väga kireva rahvusliku koostisega maal.

140 miljonist elanikust, kes tol ajal meie maal elasid, oli ligikaudu 65 miljonit mittevene rahvusest inimest. Oma majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arengutaseme poolest olid nad vägagi erinevad. Nende keskel olid juba suured, väljakujunenud rahvused, kellel oli võrdlemisi arenenud tööstus, kaasaegne kultuur, arvukas tööstusproletariaat, revolutsioonilised traditsioonid. Ent selle kõrval oli ka rändkarjakasvatajate suguharusid ja rahvaid, samuti ka väikesi etnilisi rühmi, kes olid säilitanud isegi ürgaegsete suhete elemente. Sotsialistlik revolutsioon garanteeris kõikidele neile rahvastele poliitilise ja õigusliku võrdsuse. See oli töölisklassi ja leninliku partei hiiglaslik saavutus.

Ühtlasi aga tuli lahendada ka teine tähtis ülesanne: oli vaja jagu saada rahvaste faktilisest ebavõrdsusest, likvideerida paljude rahvaste ja hõimude majanduslik, poliitiline ja kultuuriline mahajäämus, mis oli säilinud tsaari-isevalitsuse ja kapitalismi koloniaalpoliitika põlise pärandina. Kõik Nõukogude rahvad — alates väljakujunenud rahvustest ja lõpetades laialipillatud mahajäänud hõimudega — pidid saama võimaluse tegelikult kasutada sotsialistliku revolutsiooni hüvesid ja saavutusi.

Partei ja Nõukogude riigi ette kerkis täiesti uus teoreetiline ja praktiline ülesanne: tuli tagada varem mahajäänud rahvaste ja hõimude arenemine sotsialismi teed mööda, jättes vahele kapitalismi staadiumi. See keerukas ülesanne täideti edukalt.

Sotsialistlik kord lõi kõik võimalused selleks, et varem mahajäänud rahvusgrupid ja rahvad võiksid lühikese ajaga jõuda avara majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arengu teele. Seda oli võimalik saavutada ainult selle abi tulemusel, mida sotsialistlik riik, eesrindlike rahvuste ja eelkõige vene töölisklass ning kõik tööinimesed mahajäänud rahvastele andsid nende riikluse arendamisel, uue majanduse ja kultuuri rajamisel, tööstuse, põllumajanduse, teadlaste kaadri kasvatamisel. Niisuguse abi andmist organiseeris Kommunistlik Partei. Nõukogude võimu aastatel kujunes välja ja kindlustus sotsialistlik rahvusriiklus Kommunistliku Partei juhtimisel, kes väljendas oma poliitikaga kõikidest rahvustest

töötajate põhihuve. Iga nõukogude vabariigi majandus on põhjalikult ümber kujundatud. Rahvaste kunagine kultuuriline mahajäämus on jäädavalt minevikku vajunud. Nõukogude võimu aastatega on üles kasvatatud rahvusliku nõukogude intelligentsi kaader, on õitsele pääsenud vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik kultuur. Kultuurirevolutsioon tõi kaasa sügavad ümberkujundused rahvusvabariikide ja -piirkondade töötajate vaimuelus. Rohkem kui 40 rahvast on alles nõukogude võimu aastatel saanud oma kirja. Nüüd antakse meie maal raamatuid välja peaaegu üheksakümnes NSV Liidu rahvaste keeles.

Paljurahvuselise Nõukogude riigi poolt majanduslikus, poliitilises ja kultuurilises ülesehitustöös saavutatud edu alusel on kindlustunud rahvaste sõprus. Rahvaste sõprus on sotsialismi ajal muutunud võimsaks ühiskondliku arengu teguriks. Nõukogude rahvaste sõprus on vastu pannud tõsistele katsumustele niihästi sõja-aastail kui ka rahuajal. Esimese sotsialistliku riigi poole sajandi pikkused kogemused on veenvalt kinnitanud, et rahvusküsimust saab tõeliselt lahendada ainult sotsialistliku ühiskonna tingimustes.

Sotsialismi ajal ja kommunismi ehitamise perioodil on kujunenud ja arenevad uued sotsialistlikud rahvused. Need rahvused tekkisid NSV Liidus kahel viisil: esiteks, varem eksisteerinud vanade, kodanlike rahvuste revolutsioonilise ümberkujundamise teel (vene, ukraina, valgevene, gruusia jt. rahvused); teiseks, rahvaste ja hõimude ühendamise teel sotsialistlikeks rahvusteks, kusjuures kapitalistlikust arengustaadiumist mindi mööda (hakassi, tuva jt. rahvused).

Sotsialistlikud rahvused erinevad kodanlikest rahvustest niihästi oma klassikoostiselt, sotsiaal-majanduslikelt huvidelt ja eesmärkidelt kui ka oma vaimsetelt iseärasustelt. Sotsialism tegi lõpu rahvuste jagunemisele rõhuvateks ja rõhutud rahvusteks. Sotsialistliku korra tingimustes liidab rahvusi eesmärgi ja tegevuse ühtsus, nad on vabad klassiantagonismidest ja -vastuoludest. Nende rahvuste juhtivaks jõuks on töölisklass — kaasaegse ühiskonna kõige eesrindlikum ja organiseeritum klass, keda juhib Kommunistlik Partei.

Sotsialistlike rahvuste majanduslikuks aluseks on sot-

sialistlikud tootmissuhted, millele on iseloomulik ekspluateerimisest vabade tööinimeste koostöö ja vastastikune abistamine. Sotsialistlike rahvuste ideoloogiliseks aluseks on revolutsiooniline marksismi-leninismi õpetus, proletaarne internatsionalism. Sotsialistlik riik, nõukogude demokraatia soodustavad kõikide Nõukogude Liidus elavate rahvuste igakülgset arengut.

Käesoleval ajal on meie maal kümneid väljakujunenud sotsialistlikke rahvusi. Nende kõrval elavad ja arenevad uued, sotsialistlikud rahvad. Kõikide rahvuste vennalikus koostöös, sotsialistliku tööjaotuse olukorras ehitavad nõukogude inimesed edukalt uut elu, majandust ja kultuuri.

Nõukogude kord, meie maa rahvaste, sotsialistlike rahvuste sõprus aitavad kaasa igas vabariigis suurte majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö ülesannete edukale lahendamisele. Näiteks Tadžikistanis on nõukogude võimu aastail ehitatud üle 300 suure tööstusettevõtte. Laialdaselt on arenenud metallitöötlemine ja maapõuevarade tootmine, energeetikamajandus. Tänapäeva Tadžikistan on täieliku kirjaoskusega maa. On õitsele puhkenud tadžiki rahvuslik nõukogude kultuur.

Ennenägematu tempoga arenevad majandus ja kultuur, tõuseb rahva heaolu ka teistes rahvusvabariikides. Kommunistliku Partei tahtel, rahva tahtel sooritatakse siin tegusid, mis varemalt näisid paljudele täiesti võimatuina. Üks iseloomulik näide. Üks tsaariametnikke, kes oli saadetud teenima Kirgiisiasse, kirjutas Peterburisse, et «teadus ei tule iialgi Tjan-Šani. Siin kaitseb loodus alati nomaade tsivilisatsiooni pealetungi eest.» Muidugi eksis see tsaariametnik sügavalt. Nõukogude Kirgiisia on täieliku kirjaoskusega maa. Siin on praegu 8 kõrgemat õppeasutust, 36 kesk-eriõppeasutust, 50 teadusliku uurimise asutust, Kirgiisi NSV Teaduste Akadeemia. Siin on ettevalmistuse saanud tuhanded teaduse alal töötajad.

Sotsialistlike rahvuste arenemise tulemusel on oluliselt muutunud mõningad rahvuse tunnused, näiteks niisugused nagu ühine majanduselu ja psüühiline laad. Sotsialistliku rahvuse ühisele majanduselule on iseloomulik kõigepealt tootmisvahendite ühiskondlik omandus, mis on sotsialismi majanduslikuks aluseks, majan-

duse plaanipärane areng, kiire arengutempo. Sotsialistlike rahvaste majanduselule on tundmatud niisugused kapitalismi pahed nagu kriisid, tootmise anarhia ja konkurentsivõitlus. Kõik see kinnitab, et ühise majanduselu mõiste ise omandab sotsialismi ajal uue sisu.

On muutunud ka niisugune rahvuse tunnus nagu psüühiline laad ehk rahvuslik iseloom. Nõukogude rahvuste rahvuslikule iseloomule on omased niisugused jooned nagu palav armastus oma kodumaa vastu ja ennastsalgav võitlus tema huvide eest, sõprustunne kõigi rahvaste vastu, sotsialistlik patriotism, kollektivism, internatsionalism, aktiivne võitlus kõige uue, eesrindliku eest. Need jooned on omased kõikidele sotsialistlikele rahvustele.

Sotsialistliku ühiskonna arenemine on esile kutsunud veel ühe suurepärase nähtuse. NSV Liidus tekkis esimest korda inimkonna ajaloos niisugune sotsiaalne ühtekuuluvus nagu nõukogude rahvas. See suur rahvustevaheline ühtekuuluvus liidab vabatahtlikkuse printsiibil rohkem kui 130 sotsialistlikku rahvust, rahvast ja etnograafilist rühma. Niisuguse ühtekuuluvuse kindlaks materiaalseks aluseks on ühtne kõrgestiarenenud sotsialistlik plaanimajandus. Nõukogude rahvas kui uus sotsiaalne ühtekuuluvus omab ühist maailmavaadet — marksismi-leninismi, ühist eesmärki — kommunistliku ühiskonna ehitamist.

Kommunismi ehitamise käigus toimub rahvaste ja rahvuste edasine üksteisele lähenemine, kindlustub NSV Liidu rahvaste sõprus. Kommunismi ehitamine tähendab uut etappi rahvussuhete arengus meie maal. Peamine, mis seda etappi iseloomustab, on sotsialistlike rahvuste õitseng ja vastastikune lähenemine.

NLKP XXIII kongressil märgiti, et kommunismi ehitamise protsessis toimub meie maa rahvaste edasine liitumine, konsolideerumine, laieneb materiaalsete ja vaimsete rikkuste vahetamine rahvuste vahel, ühtlustub nende majandusliku ja kultuurilise arengu tase. Väga palju tehakse sel alal ära uue viisaastaku jooksul (1966.—1970. a.). Piisab, kui ütelda, et tööstustoodangu maht kasvab viie aastaga järgmiselt: VNFSV-s, Ukraina, Läti ja Eesti NSV-s ligikaudu 1,5 korda. Gruusia, Aserbaidžaani, Usbeki, Kirgiisi ja Turkmeeni NSV-s 1,6 korda,

Valgevene, Kasahhi, Leedu ja Moldaavia NSV-s 1,7 korda, Tadžiki ja Armeenia NSV-s 1,8 korda.

Sotsialistlike rahvuste liidu edasiseks kindlustamiseks on vaja pidada leppimatut võitlust natsionalismi ja šovinismi jäänuste vastu, kasvatada töötajaid proletaarse internatsionalismi vaimus. See on kõikide kommunistide, kõikide teadlike uue elu ehitajate ühine ülesanne, ükskõik millisesse rahvusesse nad ka kuuluksid.

Elu näitab, et natsionalismi ja rahvusliku kitsarinnalisuse jäänused ja avaldused ei kao pärast sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialistliku korra võitu automaatselt. Selleks et luua rahvaste vahel ja sotsialistlike maade vahel tõeliselt vennalikud suhted ja kindlustada nende sõprust, on vaja järjekindlalt ellu viia leninlikku rahvuspoliitikat, kasvatada kõiki tööinimesi sotsialistliku internatsionalismi ja patriotismi ühendamise vaimus.

NLKP kaitseb valvsalt marksistlik-leninliku õpetuse puhtust ja paljastab igasuguseid kodanliku natsionalismi avaldusi. Meie partei lähtub sellest, et sotsialistlike maade sidemed ja suhted peavad rajanema proletaarsel internatsionalismil, mis eeldab rahvaste koostööd ja vastastikust abistamist, tootmise koopereerimist ja sotsialistlikku tööjaotust, aktiivset ühist võitlust imperialismi ja tema ideoloogia vastu. «Sotsialistlike maade vastastikuste suhete kindlaks seaduseks,» öeldakse kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamise avalduses (november 1960), «on range kinnipidamine marksismi-leninismi ja sotsialistliku internatsionalismi printsiipidest. Sotsialistlikus leeris on tagatud iga sellesse kuuluva maa tõeline üheõiguslus ja iseseisvus. Juhindudes täieliku üheõigusluse, vastastikuse kasusaamise ja seltsimeheliku üksteise abistamise printsiipidest, täiustavad sotsialistlikud riigid igakülgset majanduslikku, poliitilist ja kultuurilist koostööd. See vastab nii iga sotsialistliku maa kui ka kogu sotsialistliku leeri kui terviku huvidele.» [1]

Sotsialismimaade sõprus ja vastastikune abistamine arenevad edukalt. Seda kinnitavad nende poliitilise

[1] 1957. ja 1960. aastal Moskvas toimunud kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamiste dokumendid, Tallinn 1964, lk. 38.

koostöö kindlustumine, samuti ka enamikku sotsialistlikke maid ühendava Vastastikuse Majandusliku Abistamise Nõukogu viljakas tegevus.

Leninliku programmi elluviimine rahvusküsimuses on NLKP, sotsialistliku riigi, kommunistliku ideoloogia suur võit. Ühtlasi on meie partei sellega lisanud määratu suure panuse marksismi-leninismi teooriasse. Elu näitab, et vennasparteid uurivad tähelepanelikult NLKP kogemusi rahvuspoliitika elluviimise alal ja rakendavad neid eduga vastavalt oma maade tingimustele.

Suur tähtsus kõikidesse rahvustesse kuuluvate nõukogude inimeste loova aktiivsuse tõstmise alal on abinõudel, mis on viimaste aastatega NLKP algatusel ellu viidud. Nende abinõude hulka kuulub liiduvabariikide õiguste tunduv laiendamine tööstuse ja põllumajanduse juhtimise alal, õiguslike küsimuste, hariduse, teaduse, majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö alal. Juhindudes NLKP Keskkomitee 1964. aasta oktoobripleenumi ja järgmiste pleenumite otsustest, NLKP XXIII kongressi otsustest, tõstab meie partei oma poliitika teaduslikku taset, ületab resoluutselt puudusi, mis on seotud mõningatele ühiskondlikele nähtustele, sealhulgas ka rahvusküsimuse alal, subjektivistlike hinnangute andmisega. See avaldab soodsat mõju Nõukogude rahvaste kommunistliku liidu arengule.

Kommunismi ehitamise käigus tõuseb päevakorrale uusi küsimusi, mis on seotud sotsialistlike rahvussuhete arenguga meie ühiskonnas. NLKP ja Nõukogude riik lahendavad neid õigeaegselt. Oma poliitikas arvestab NLKP üldise, üksiku ja erilise dialektikat. Ta näeb ühelt poolt ette iga vabariigi ressursside kõige efektiivsemat kasutamist, teiselt poolt üksikute vabariikide ja kogu nõukogude ühiskonna huvide õiget ühendamist. Tugevnevad vabariikide omavahelised majanduslikud ja kultuurisidemed, süveneb sotsialistlik tööjaotus. Nõukogude rahvusvabariikides tekivad uued suured sotsialistliku tööstuse keskused. Liiduvabariikides tehakse palju ka hariduse, tervishoiu, kunsti, teaduse ja kultuuri arendamiseks, kaadri kasvatamiseks.

Kodanluse ideoloogid väidavad laimavalt, et sotsialistlikus ühiskonnas toimuvat rahvuslike erinevuste vägivaldne likvideerimine. Tegelikult sotsialism ei likvideeri

rahvuslikke erinevusi, vaid, vastupidi, tagab igale rahvusele ja rahvale majanduse ja kultuuri arengu ning õitsengu. Iga üksiku rahvuse õitseng ja rahvuste vastastikune lähenemine ei ole isoleeritud nähtused. Need on omavahel seotud, teineteist tingivad protsessid, ühe ja sama nähtuse kaks külge. Iga rahvuse majanduse, kultuuri arenemine, materiaalsete ja vaimsete rikkuste kasv tugevdab rahvuste vastastikuse lähenemise tendentse sotsialismi tingimustes. Rahvuste lähenemine on omakorda võimsaks stiimuliks rahvuste igakülgsele arengule, sest see avab uusi võimalusi edasiseks majanduslikuks ja kultuuriliseks ülesehitustööks, kogemuste vahetamiseks ja ühiste ülesannete ühiseks lahendamiseks.

Tänu sotsialistlike rahvuste laialdasele majanduslikule, poliitilisele ja kultuurilisele suhtlemisele rikastuvad rahvaste kultuurid meie päevil vastastikku. Rahvaste kultuuride suhetes etendavad üha suuremat osa ühised jooned, ühised traditsioonid, mille on sünnitanud sotsialism ja kommunismi eest peetav võitlus ning millesse kuuluvad parimad rahvuslikud traditsioonid. Need on sotsialistlik patriotism, töökangelaslikkus, sotsialistlik novaatorlus, omakasupüüdmatu vastastikune abi.

Kommunismi ehitamise ülesannete eduka täitmise tulemusel, ühiskonna üleminekuga kommunismi madalamalt faasilt — sotsialismilt — küpsele, arenenud kommunismile kasvavad praegused sotsialistlikud rahvused järk-järgult üle kommunistlikeks rahvusteks. Selle ülekasvamise konkreetsed teed ja vormid määrab kindlaks elu ise.

Kommunistlikud rahvused erinevad praegustest, sotsialistlikest rahvustest peamiselt oma majandusliku, poliitilise ja vaimse küpsuse poolest. Rahvuse põhitunnused täituvad kvalitatiivselt uue sisuga, mida tingivad inimühiskonna kõrgeima arenguastme — kommunismi iseärasused. Uute, kommunistlike rahvuste tunnused, kommunismi võrsed rahvussuhete alal hakkavad avalduma juba meie päevil.

Kommunismi võit kogu maailmas toob kaasa kommunistlike rahvuste vabatahtliku ja täiesti loomuliku ühtesulamise. Seda saavutatakse rahvuste materiaalse ja vaimse elu igakülgse arenemise alusel, rahvaste sõpruse,

vastastikuse abistamise ja koostöö kindlustumise alusel. Rahvuste täielik ühtesulamine saab võimalikuks alles ülemaailmse kommunistliku süsteemi pikaajalise arenemise tulemusena.

§ 4. Perekond ja olustik

Eespool käsitlesime sotsiaalse ühtekuuluvuse püsivaid vorme, mis hõlmavad ja ühendavad suuri inimeste rühmi. Ent inimeste ajaloolise ühtekuuluvuse vormid on väga mitmekesised, neil on mitmesugune alus ja nad ei piirdu ainult sugukonna, hõimu, rahva ja rahvusega.

Üks niisuguseid ühtekuuluvuse vorme on *perekond*. Kaasajal võib veel nii mõnigi kord kohata vaadet, nagu oleks perekond sügavalt intiimne, isiklik sfäär, mis on kaugel ühiskonna elust, on kogu ülejäänud maailmast lahutatud ülepääsmatu müüriga. Muidugi, perekonnas, perekonnaelus on tõepoolest küllaltki palju isiklikku, intiimset. Tervikuna aga on niisugune vaade perekonnale sügavalt ekslik.

Perekond on keerukas sotsiaalne nähtus. Tal on sajanditepikkune ajalugu. Perekonna kui ühiskondliku nähtuse keerukus tuleneb kõigepealt sellest, et perekonnas on omavahel ühendatud inimeste kui bioloogiliste olendite (meeste ja naiste) suhted inimeste kui sotsiaalsete olendite, ajalooliselt konkreetses ühiskonnas ja selle mõju all elavate inimeste suhetega. Nende mõlemate suhete omapärases kombinatsioonis kuulub juhtiv koht ühiskondlikele suhetele. Perekond on kõigepealt sotsiaalne organism, mida reguleerivad õiguslikud, moraalsed-eetilised ja teised normid ning reeglid. Perekonna arenemine on lõppkokkuvõttes ära määratud inimühiskonna elu objektiivsete seadustega.

Perekonna peamiseks funktsiooniks on inimsoo jätkamine ja laste kasvatamine, milleta ei saa olla normaalset ühiskonna arengut. See eeldab sugupoolte (mehe ja naise) teatavat suhet ehk liitu, mis konkreetselt väljendub abielus. Abielu kui perekonna juriidiline alus reguleerib mitte ainult sugupoolte, vaid ka vanemate ja järeltuleva põlvkonna suhteid.

Perekond tekkis ühiskonna tootlike jõudude arengu

ja ühiskonna kõlbelise progressi tulemusel. Ürgühiskond ei tundnud perekonda sellisel kujul, nagu see eksisteerib praegu. Alles ürgkogukondliku klassideta ühiskonna ja klassiühiskonna (orjandusliku ühiskonna) piiril tekkis niinimetatud monogaamne perekond, mis põhineb ainuabielul.

Monogaamne perekond tekib tootmisvahendite eraomanduse tekkimise ja sellega seotud pärandusõiguse tekkimise tulemusel. Peamiseks, määravaks motiiviks abiellumisel muutub neis tingimustes majanduslik kaalutlus. Kujuneb ja areneb sugupoolte ebavõrdsus, naine satub ühiskonnas allutatud, rõhutud olukorda. Järkjärgult suureneb riigi mõju perekonna-abielusuhetele.

Omanduse vormide areng ja muutumine toob tavaliselt kaasa vastavad muutused perekonna majanduslikus aluses, perekonnasuhetes. Igale ühiskondlik-majanduslikule formatsioonile vastab teatav perekonna- ja abielusuhete tüüp. Perekonna- ja abielusuhted antagonistlikes formatsioonides, s. t. orjandusliku korra, feodalismi ja kapitalismi ajal, väljendavad möödapääsmatult nii või teisiti neid sotsiaalseid vastuolusid ja konflikte, mis on omased neile formatsioonidele. Kapitalistlikus ühiskonnas sõlmitakse valitseva klassi liikmete abielud tavaliselt majandusliku kaalutluse järgi. Eraomanduslikud suhted avaldavad nii mõnigi kord negatiivset mõju ka tööliste perekondadele. Sellele vaatamata aga erinevad tööliste perekonnad tavaliselt kodanlikest perekondadest niisuguste joonte poolest nagu inimlikud suhted perekonnaliikmete vahel, abielupoolte ning vanemate ja laste vastastikune lugupidamine.

Sotsialismi võit toob kaasa sügavad muutused perekonna- ja abielusuhetesse. Uus, sotsialistlik perekond teeb lõpu naise õigusetule olukorrale. Perekond põhineb abielupoolte vastastikusel armastusel, austusel, huvide ühtsusel ja täidab täiel määral oma funktsioone, mis seisavad laste kasvatamises, iseseisvale elule ettevalmistamises. Seltsimehelikkuse ja vastastikuse abistamise suhted, mis kujunevad sotsialismi ajal tootmises ja ühiskonnaelus, laienevad ka perekonnasuhetele. Neid täiendab siin armastus, mis seob omavahel perekonnaliikmeid — abikaasasid ja lapsi. Tuntud nõukogude pedagoog A. S. Makarenko iseloomustab sotsialistliku ühis-

konna perekonda nii: «Perekond muutub ühiskonna loomulikuks algrakukeseks, selleks kohaks, kus realiseerub inimeste tore elu, kuhu tulevad puhkama inimese võidukad jõud, kus kasvavad ja elavad lapsed — peamine elu rõõm.» [1]

Sotsialism vabastab järk-järgult perekonna sotsiaalsetest, rahvuslikest ja religioossetest kitsendustest, mis aheldavad perekonda ekspluateerimiskorra tingimustes. Sotsialistlik riik hoolitseb kõigiti perekonna kindlustamise ja noore põlvkonna kasvatamise eest, peab resoluutselt võitlust endisaja jäänuste vastu perekonna- ja abielusuhetes.

Sotsialismi tingimustes mõistab ühiskondlik arvamus moraalselt hukka neid, kes suhtuvad armastuse ja abielu küsimustesse ebavääri kalt, kutsub korrale neid, kes oma ühiskonnavastaste tegudega (joomarlus, huligaansus, kõlvatu eluviis) laostavad perekonda. Nõukogude seadused aitavad kindlustada sotsialistlikku perekonda, arendada terveid perekonnasuhteid, täita vanemate ja laste kohustusi üksteise ja ühiskonna ees. Ühiskondlikud organisatsioonid teevad suurt viljakat tööd selleks, et kasvatada nõukogude noormeestes ja neidudes meheja naisevääri kust, truudust, korralikkust, mis on aluseks tugevatele perekonnasuhetele.

Hoolitsedes pidevalt perekonna kindlustamise eest, seab Nõukogude riik endale ülesandeks järjekindlalt kõrvaldada kõik takistused, mis sageli segavad perekonnaõnne (näiteks korterikitsikus, mõningad elukondlikud, olustikulised puudused jne.). Uuel viisaastakul (1966.—1970. a.) on näiteks ette nähtud parandada korteritingimusi ja anda korterid uutes majades ligikaudu 65 miljonile inimesele.

Sotsialistlik kord loob kõik tingimused selleks, et naine võiks võrdselt mehega aktiivselt osa võtta kommunismi ehitamisest ja täiel määral välja arendada oma võimeid ning talenti. Tööpäeva lühendamine, töötajatele heade korteritingimuste loomine, lasteaedade ja -sõimede, sööklate, kultuuri- ja elukondliku teenindamise asutuste ehitamine tõstab veelgi naiste aktiivsust

[1] А. С. Макаренко, Соч., т. 4, Изд-во АПН РСФСР, 1957, стр. 35.

tootmistegevuse ja ühiskondlik-poliitilise elu alal, vabastab naisi väsitavast kodusest tööst, mis võtab neilt praegu veel väga palju aega.

Vastavalt kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisele ja kommunistlike ühiskondlike suhete arenemisele kindlustub veelgi nõukogude perekond ja suureneb tema osa noore põlvkonna kasvatamisel. Kommunismi ajal vabanevad perekonnasuhted «lõplikult materiaalsetest kaalutlustest ning rajatakse tervenisti vastastikusele armastusele ja sõprusele» [1].

Perekonnaelu toimub tavaliselt miljöös, mida on hakatud nimetama *olustiku* sfääriks (ka elu-oluks, elukondlikuks sfääriks). Laiemas mõttes on olustik kõik inimeste materiaalsed ja kultuurilised elutingimused väljaspool otsest tootmis- ja ühiskondlik-poliitilist tegevust. Kitsamas mõttes hõlmab olustik inimese kõige vajalikumaid igapäevase elu tingimusi — toidu valmistamist, vajaduste rahuldamist riietuse, korteri, puhkuse jne. osas. Inimeste olustik on otseselt seotud ajalooliselt konkreetse perekonnatüübiga, perekonna omanduse ja majapidamisega, perekonna- ja abielusuhete iseärasustega.

Inimeste kultuurilised ja olustikulised tingimused ning vajadused olenevad lõppkokkuvõttes ühiskondliku tootmise arengutasemest. Kui me võrdleme näiteks ürgse metslase elu-olu (selle kohta on meieni jõudnud materiaalse kultuuri säilmeid) ja kaasaegse inimese elu-olu, siis võib hõlpsasti märgata nende tohutu suurt erinevust. Eri epohhidel on olustikulised tingimused erinevad.

Olustiku koostiselementideks on tavad, s. t. konkreetses sotsiaalses keskkonnas eksisteerivad reeglid, mis reguleerivad inimeste käitumist ühes või teises ühiskonnaelu sfääris, ja kombed, kombetalitused, mis kujunevad ja arenevad ajalooliselt. Siin näeme inimeste olustiku seost ühiskonna vaimukultuuriga. Olustik, inimeste elu-olu avaldab omakorda mõju materiaalse ja vaimse tootmise arengule, kiirendab või aeglustab seda.

Olustiku iseloomule avaldavad teatud mõju ka geograafilised tingimused, rahvaste rahvuslikud iseärasu-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 60.

sed, kutsealased, moraalsed, religioossed ja teised tegurid. Seepärast me räägimegi linna ja maa olustikust, kehalise ja vaimse töö tegijate olustikulistest tingimustest, mingi konkreetse rahvuse olustiku iseloomulikest joontest jne. Kõikidel neil on ühiste joonte kõrval ka oma iseärasused.

Meie maal areneb sügavate majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste ümberkujunduste tulemusel edukalt uus, sotsialistlik olustik. See peegeldab sotsialistliku korra iseloomulikke jooni, ühiskonna liikmete vahel valitsevaid kollektivistlikke suhteid.

Sotsialism tegi jäädavalt lõpu rahvahulkade vaesusele ja õigusetule olukorrale, sotsiaalsetele kontrastidele, mis iseloomustavad kapitalismi. Mõõtmatult on tõusnud linna ja maa töötajate ainelise ja kultuurilise heaolu tase. Raamatukogu, kino, teater, raadio, televisioon, kirjandus, kehakultuur ja sport, kaasaegsed aparaadid ja seadmed on saanud meie olustiku koostiselementideks. On tihenenud olustiku seos tootmise arengu ja sotsiaalpoliitilise elu peamiste aladega.

Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus rakendavad kõiki abinõusid, selleks et suurendada rahvatarbekaupade tootmist ja parandada nende kvaliteeti. Viiakse ellu abinõusid, mis soodustavad töötajate vaba aja ratsionaalsemat kasutamist. Paraneb elanike kommunaal-elukondlik ja meditsiiniline teenindamine, paremale järjele tõuseb kaubandus linnas ja maal. On üles seatud ja lahendatakse ülesannet: muuta elukondlik teenindamine üheks suureks, kaasaegse tehnikaga varustatud rahvamajandusharuks. Kõik see võimaldab veelgi lähendada maa- ja linnaelanike elatustaset, kusjuures samal ajal üldine elatustase kogu meie maal tõuseb.

Sotsialismi kommunismiks ülekasvamise protsessis toimuvad tootlike jõudude tormilise arenemise alusel sügavad muutused ka olustikus. Sotsialistlik olustik muutub järk-järgult kommunistliku ühiskonna olustikuks. Kommunistlik olustik eeldab, et igakülgselt arenenud inimeste materiaalseid ja vaimseid vajadusi rahuldatakse täielikult, et töötajate nõuete ja vajaduste rahuldamiseks rakendatakse laialdaselt ühiskondlikke vorme (ühiskondlik toitlustamine, mitmesugused lasteasutused, sanatoorsed asutused, kultuurilise ja elukond-

liku teenindamise keskused jne.). Kommunistlik olustik tähendab ka seda, et ühtlustuvad linnade ja külade töötajate, vaimse ja kehalise töö tegijate elutingimused.

Uuele olustikule üleminek ei piirdu mitmesuguste materiaalsete hüvede ja olustikuliste tingimuste loomisega, mis oleksid kommunistliku ühiskonna ehitajate väärilised. Rööbiti sellega tuleb teha suurt tööd kõikide ühiskonnaliikmete kasvatamiseks, teadusliku maailmavaate ja kommunistliku moraali kujundamiseks, nii et igaüks, võttes aktiivselt osa tööst kodumaa hüvanguks, oskaks ühtlasi õigesti, täie teadlikkusega kasutada neid materiaalseid ja vaimseid väärtusi, mis on loodud kollektiivse tööga, järjekindlalt ja vabatahtlikult kinni pidada niihästi suurtes kui väikestes asjades moraali ja sotsialistliku ühiselu normidest.

Kommunistliku olustiku jooned kerkivad üha selgemini esile sotsialistlikus ühiskonnas juba tänapäeval. Partei soodustab oma ideoloogilise ja organisatoorse tegevusega uue, kommunistliku kindlustumist meie igapäevases elus. Kommunistlike elu-olu vormide areng avaldab omakorda ikka rohkem otsest mõju ühiskondliku tootmise kasvutempole ja kiirendab seega meie liikumist kommunismi poole.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Kuidas tekkisid hõim, rahvas, rahvus?*
2. *Milles peitub proletaarse internatsionalismi olemus?*
3. *Milliseid teid mööda toimub rahvuste üksteisele lähenemine ning rahvuste õitseng sotsialismi ja kommunismi ehitamise tingimustes?*
4. *Millised jooned on iseloomulikud sotsialistlikule perekonnale ja olustikule?*

IX peatükk

ÜHISKONNAKLASSID

Inimeste ühtekuuluvuse ajaloolisi vorme käsitledes jõudsime järeldusele, et ei rahvad ega rahvused pole oma sotsiaalse koostise poolest ühtlased, ühtsed. Nad sisaldavad mitmesuguseid klasse, rühmi ja sotsiaalseid kihte, mis kõik kokku moodustavad ühiskonna klassistruktuuri. Marksistlik-leninlik õpetus klassidest seabki eesmärgiks selgitada, mis on klassid ja klassivõitlus, milliste põhjuste tõttu ühiskond jaguneb klassideks ja millised on klasside suhted, kuidas ühiskonna arenemise protsessis ühed klassid asenduvad teistega, millised on klassivastandlikkuse ja klassierinevuste likvideerimise teed. Eriti suur tähtsus on marksismi õpetusel klassidest kaasajal, kus nõukogude inimesed on praktiliselt, tegelikus elus lahendamas grandioosset ülesannet — klassideta ühiskonna, kommunistliku ühiskonna loomise ülesannet.

§ 1. Mis on klassid. Antimarksistlike „klassiteooriate" kriitika

Seda, et ühiskonnas on olemas klassid, teati juba enne K. Marxi ja F. Engelsit. Ometi ei suutnud marksismieelsed kodanlikud filosoofid, ajaloolased ja majandusteadlased, kes selle tõsiasja avastasid, seda õigesti, teaduslikult seletada. Nad olid arvamisel, et klassid tekivad koos ühiskonna tekkimisega ja on igavesed, jäävalt antud. Kõik töörahva katsed ühiskonda ümber korraldada teistsugustel alustel, klasse kaotada, teha jäädavalt lõpp ühe klassi ekspluateerimisele teise klassi poolt kuulutati seepärast algusest peale lootusetuiks, läbikukkumisele määratuiks.

Alles K. Marx, F. Engels ja V. I. Lenin andsid selge

ja täpse vastuse küsimusele, mis on klassid, millistes tingimustes klassid on tekkinud, ja näitasid ära vastandlike klasside võitluse objektiivsed põhjused, töötavate klasside koostöö tingimused, klassideta ühiskonna ülesehitamise teed.

Kõige täielikum *klasside definitsioon* on antud V. I. Lenini teoses «Suur algatus». «Klassideks,» kirjutas V. I. Lenin, «nimetatakse suuri inimeste gruppe, kes erinevad üksteisest neile teatud ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis kuuluva koha poolest, oma suhtelt (mis on enamasti fikseeritud ja vormistatud seadustes) tootmisvahenditega, nende poolt töö ühiskondlikus organisatsioonis etendatavalt osalt, järelikult aga ka ühiskondliku rikkuse selle osa saamisviisilt ja suuruselt, mis on nende käsutuses.» [1]

Selle definitsiooniga tõstab V. I. Lenin esile *neli põhilist tunnust*, mis tingivad inimeste kuulumise ühte või teise klassi: koht ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis, suhe tootmisvahenditega, osatähtsus töö ühiskondlikus organisatsioonis ja lõpuks — sissetuleku saamise viis ja sissetuleku suurus.

Kõige tähtsam, põhiline klassi tunnus on suhe tootmisvahenditega. Antud klassi suhtest tootmisvahenditega oleneb tema koht ja tema osatähtsus ühiskondliku tootmise konkreetses süsteemis. Suhe tootmisvahenditega määrab ära ka selle klassi poolt ühiskondlikust rikkusest osasaamise viisi ja talle mineva osa suuruse.

Antagonistlikus ühiskonnas on tootmisvahendite omanikuks olev klass niihästi majanduse kui ka poliitika ja ideoloogia alal valitseval positsioonil. Sellel klassil on võimalik ekspluateerida neid, kellel pole tootmisvahendeid, on võimalik omastada nende tööd.

Inimeste klassideks jagunemine on ajalooline nähtus. K. Marx kirjutas, et klasside olemasolu on seotud tootmise arenemise teatavate ajalooliste faasidega ehk, teiste sõnadega, materiaalsete hüvede tootmise konkreetsete viisidega.

Oli aeg, kus ühiskond ei jagunenud rõhujateks ja rõhututeks. Niisugune klassideta ühiskond oli ürgkogukondlik kord. Tootlike jõudude madal arengutase tegi

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 388.

selles ühiskonnas vajalikuks inimeste kollektiivse töö, sest ainult ühiselt töötades oli võimalik saada äraelamiseks vajalikku produktide hulka. Ühine töö määras ära ka ühise omanduse saaduste ja tootmisvahendite suhtes. Toodetud saadusi jaotati ühiskonnaliikmete vahel ühtlaselt. Igaüks töötas teistega ühistel alustel, kõikidel olid ühesugused õigused ja kohused.

Ürgühiskonna arenemise käigus leidis aset esimene suur ühiskondlik tööjaotus. See seisis selles, et põllunduse primitiivsete vormidega tegelevate hõimude kõrval tekkisid niisugused hõimud, kelle peategevuseks sai metsloomade taltsutamine ja kasvatamine. Seega eraldus karjandus põllundusest. See aga tõi kaasa esialgsed kaubavahetuse vormid: kaupade vahetamine põlluharijate ja karjakasvatajate hõimude vahel. Ühiskondlik tööjaotus ei jäänud sellele peatuma, vaid arenes edasi ja süvenes järk-järgult. Edasi leidsid aset teine ja kolmas suur ühiskondlik tööjaotus: käsitöö muutus iseseisvaks majandusharuks, vaimne töö eraldus füüsilisest tööst.

Tootmisriistade täiustumise ja ühiskondliku tööjaotuse tekkimise tulemusel muutus inimtöö üha viljakamaks. Inimesed hakkasid tootma elatusvahendeid rohkem, kui see oli hädapäraseks äraelamiseks vajalik. Seetõttu ilmus teatav, alguses küll väike, saaduste (toidu, riietuse, kütuse, relvade jne.) ülejääk, niinimetatud lisaprodukt.

Lisaprodukti olemasolu võimaldas ürgaegse kollektiivi teataval väikesel osal ära elada teiste inimeste töö arvel, võtmata ise otseselt osa tootvast tegevusest. Seda võimalust kasutasid hõimupealikud, vanemad, kes koondasid järk-järgult hõimu omanduse enese kätte.

Nii tekkis varanduslik ebavõrdsus, tekkis tootmisvahendite eraomandus. Rikkuse koondumine sugukonna ja hõimu ülikute kätte võimaldas neil endale allutada ja orjastada varatuid, sundida neid enese kasuks töötama. Selle tulemusel kujunesid valitsemise ja allumise suhted, mida ürgkogukondliku korra ajal ei olnud. Ühiskond lõhenes vastandlikeks rühmadeks — klassideks.

Esimeseks klassiühiskonnaks sai orjanduslik ühiskond. Selle põhiklassideks olid orjapidajad ja orjad. Nende

klasside vastandlikkuse määras see asjaolu, et orjapidajad olid enda kätte koondanud rikkuse ja võimu ning elasid orjade töö halastamatu ekspluateerimise arvel. Orjad olid orjapidajate täielikuks omanduseks ja orjapidajad kutsusid neid põlastavalt «rääkivateks tööriistadeks».

Vastavalt ühiskonna edasiarenemisele, ühelt tootmisviisilt teisele üleminekule asendusid ühed antagonistlikud klassid teistega. Klassivastuolud süvenesid ja omandasid teravama kuju. Feodalismi ajal tulid orjade ja orjapidajate asemele niisugused vastandlikud klassid nagu feodaalmõisnikud ja talupojad. Kodanlik kord purustas feodaalsuhted ja tekitas uue klassivastandlikkuse — kapitalistide ja tööliste vastandlikkuse. Üks antagonistlik formatsioon erineb teisest ainult klassivõimu vormi poolest, ent olemus jääb üheks ja samaks: ühe klassi ekspluateerimine ja rõhumine teise klassi poolt, mis on tingitud tootmisvahendite eraomandusest.

Seega on klasside tekkimise ja ekspluateerimisühiskondade klasside olemasolu peapõhjuseks see, et eksisteerib tootmisriistade ja tootmisvahendite eraomandus.

Iga konkreetse antagonistliku ühiskonnatüübi — orjandusliku, feodaalse ja kapitalistliku — klassistruktuur on keerukas nähtus. Neis ühiskondades eristatakse *põhiklasse* ja *mittepõhilisi* klasse. Põhiklassid on niisugused klassid, kes on otseselt seotud valitseva tootmisviisiga. Orjandusliku ühiskonna põhiklassid on orjapidajad ja orjad, feodaalühiskonna põhiklassid on feodaalmõisnikud ja feodaaltalupojad, kapitalistliku ühiskonna põhiklassid on kodanlus ja proletariaat.

Mittepõhiliste klasside eksisteerimine on tingitud niisuguste majanduslike sektorite olemasolust, mis ei kuulu otseselt valitsevasse tootmisviisi. Näiteks võivad kapitalismi tingimustes teatavaks ajaks säilida feodaalkorra jäänused ja koos nendega feodaalsuhetega seotud sotsiaalsed rühmad — mõisnikud ja talupojad.

Orjanduslikule ja feodaalkorrale oli iseloomulik see, et klassideks jagunemise kõrval oli ühiskond jaotatud ka seisusteks. Klassid olid siin ühtlasi seisused, s. t. teatavad ühiskondlikud grupid, kes erinevad üksteisest mitte ainult neile tootmises kuuluva positsiooni poolest, vaid

ka oma juriidiliste õiguste ja kohustuste poolest. Need õigused ja kohustused fikseeris riigivõim ja neid loeti päritavaiks. Feodalismi ajal olid kõrgemateks seisusteks aadlikud ja vaimulikud, madalamateks — talupojad ja käsitöölised.

Peale põhiklasside ja mittepõhiliste klasside on ühiskonnas ka teatud sotsiaalsed vahekihid. Niisugune sotsiaalne vahekiht on näiteks haritlaskond — see osa inimestest, kes tegelevad vaimse tööga (teaduse, kunstiga jne.). Haritlasi ei saa pidada omaette klassiks, sest neil pole materiaalse tootmise süsteemis iseseisvat positsiooni. Antagonistlikes formatsioonides kujundatakse haritlaskond peamiselt valitsevate klasside esindajate hulgast, sotsialistlikus ühiskonnas — töötavatest klassidest. Kaasaegses ühiskonnas etendab haritlaskond väga tähtsat osa. Tehnika progress, kunsti, teaduse, tervishoiu, hariduse jne. progress — kõik see on suurel määral haritlaste loova töö tulemuseks.

Põhiklassid ja mittepõhilised klassid, samuti ka teatavad sotsiaalsed vahekihid moodustavad ühiskonna klassistruktuuri.

Marksistlik klasside teooria tekkis proletariaadi revolutsioonilise võitluse käigus. Seda teooriat arendati edasi lepitamatus võitluses igasuguste väikekodanlike, kodanlike, anarhistlike, reformistlike «teooriate» ja vaadete vastu, mis moonutavad klasside probleemi ekspluateerijate huvides. Klasside tekkimise ja olemuse küsimuse teaduslik käsitus on tähtis sellepärast, et see võimaldab töölisklassil paljastada nende «teooriate» pettust, teadlikult võidelda proletariaadi diktatuuri ja sotsialismi eest.

Ka meie päevil on klasside küsimuses käimas äge võitlus marksismi ja kodanliku maailmavaate vahel. Sotsialismi vastased astuvad välja marksistliku klasside teooria põhiseisukohtade vastu, mõned neist aga teevad näo, nagu ei oleks niisugust teooriat üldse olemas.

Kaasaegsetest kodanlikest «teooriatest», mis pretendeerivad klasside küsimuse «teaduslikule» seletamisele, on üks kõige rohkem levinud teooriaid «sotsiaalse stratifikatsiooni» teooria, mida eriti energiliselt propageerivad ameerika kodanluse ideoloogid. Selle «teooria» autorid ja pooldajad on arvamisel, et marksistlik klassi

mõiste on «vananenud», et see mõiste tuleb asendada «stratumi» [1], s. t. «sotsiaalse kihi» mõistega. Kodanlike sotsioloogide arvates erinevad need stratumid üksteisest olenevalt inimeste elukutsest, haridusest ja kvalifikatsioonist, sissetulekuallikatest ja sissetuleku suurusest, ametiseisundist, kultuuritasemest.

Propageerides «sotsiaalse stratifikatsiooni» teooriat, hiilivad kodanluse ideoloogid meelega mööda klasside põhitunnusest — inimeste suhtest tootmisvahenditega. Seletab ju just see tunnus, miks inimesed jagunevad klassideks. Kui jaotada inimesi ainuüksi nende sissetuleku suuruse või kvalifikatsiooni taseme järgi, nagu seda soovitavad teha kodanluse ideoloogid, siis sulaks nii mõnigi klass, näiteks proletariaat, väga mitme sotsiaalse kihi hulka. Sellisel juhul ei oleks võimalik mõista, et proletariaat kui ühtne, monoliitne klass on objektiivselt vastasrinnas kodanluse klassiga, monopolistliku kapitaliga, peab tema vastu leppimatut võitlust.

Muidugi on proletariaadi hulgas erinevusi palga suuruses, kvalifikatsioonis, materiaalses olukorras ja kultuuritasemes. Ent need erinevused ei muuda asja olemust. Proletariaadi põhilisteks klassitunnusteks on tootmisvahendite puudumine, kodanluse poolt ekspluateerimine.

Üheks kodanliku sotsioloogia levinud «teooriaks», mille eesmärgiks on ümber lükata Marxi õpetus klassidest ja klassivõitlusest, on ka «sotsiaalse mobiilsuse» teooria. Selle «teooria» loojad arutlevad järgmiselt. K. Marx kirjutas oma töödes möödunud sajandi kapitalismist. Nüüd aga, väidavad nad, on olukord põhjalikult muutunud, kodanlik ühiskond on nüüd hoopis midagi muud. Klassibarjäärid on laiali valgunud, kustunud ja seepärast toimub nüüd alamate, varatute ühiskonnakihtide takistamatu kerkimine kõrgematesse, jõukatesse kihtidesse. Nüüd olevat ühiskond muutunud liikuvaks, mobiilseks (sellest ka teooria nimetus — «sotsiaalse mobiilsuse» teooria). Seepärast ei või enam nagu enne otsida ühiskonnas ühelt poolt kapitaliste ja teiselt poolt töölisi. Sellest lähtudes räägivad kodanlikud teoreetikud kaasaegse kapitalistliku ühiskonna «homogeensusest»,

[1] «Stratum» (lad. k.) — kate, kiht.

sotsiaalsest «ühtsusest», «klasside koostööst», klassivõitluse kadumisest.

«Klasside koostöö» propageerimisel abistavad kodanluse ideoloogе energiliselt tänapäeva reformistid, parempoolsete sotsialistide juhid. Nad väidavad samuti, et kapitalistlikus ühiskonnas on käimas tugev sotsiaalne nivelleerumine, klasside ühtlustumine. Selle tulemusena väidetakse, et kujunevat välja uus kodanliku ühiskonna klassistruktuur, tekkivat mingi «keskklass», kes on vahepealsel positsioonil kodanluse ja proletariaadi vahel ja omab seepärast ühiskonnas juhtivat kohta. See keskklass peab nende arvates lähemas tulevikus endasse neelama kõik kodanliku ühiskonna klassid ja sotsiaalsed kihid. Niisiis tuleb välja, et antagonistliku ühiskonna arenemine ei toimu vaenulike klasside võitluse tulemusel, vaid nende ühtesulamise ja ühinemise tulemusel. Seepärast olevatki töölisklassi võitlus poliitilise võimu pärast, sotsialismi pärast ülearune ja mõttetu.

Tuleb märkida, et kaasaegse kodanliku ühiskonna jagunemine klassideks ei avaldu alati selgel ja lihtsal kujul. Selle ühiskonna sotsiaalne struktuur on küllalt keeruline ja selle õigeks mõistmiseks on vaja seda põhjalikult analüüsida. Seda asjaolu püüavadki rahvahulkade petmiseks ja marksismi-leninismi vastu võitlemiseks ära kasutada imperialismi ideelised kannupoisid.

Kaasaegne kapitalism erineb oluliselt XIX sajandi kapitalismist. Kodanlik ühiskond on selle aja jooksul läbi teinud suuri muutusi. Need muutused aga ei ole puudutanud kapitalismi põhialuseid — tootmisvahendite eraomandust ja ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. Ei ole kadunud ka kapitalismile omased vastuolud. Vastupidi, kapitalismi areng on neid vastuolusid, sealhulgas klassivastuolusid veelgi süvendanud ja teravdanud, on tekkinud uued vastuolud, on saanud selgeks, et igasugused arutlused vastandlike klasside «leppimisest» on illusoorsed ja paikapidamatud.

§ 2. Klassivõitlus antagonistlikus ühiskonnas

Vastandlike, antagonistlike klasside tekkimise tulemusel tekib ühiskonnas klasside võitlus. K. Marx ja F. Engels rõhutasid, et kõikide sotsialismile eelnenud klassi-

ühiskondade ajalugu on olnud klassivõitluse ajalugu. Selles võitluses leiab seaduspärase väljenduse ekspluateeritavate klasside püüd saavutada endale paremat elu, heita maha rõhumise ahelad, luua õiglast ja õnnelikku tulevikku. Teisest küljest tekitab ja teravdab seda võitlust valitsevate klasside püüd maha suruda töörahva hulkade väljaastumisi, hoida alal oma majanduslikku ja poliitilist võimu. Klassivõitlus on antagonistlike klasside majanduslike ja poliitiliste huvide lepitamatuse produkt. Klassivõitluse näol avaldub ühiskonna elus kujukalt vastandite ühtsuse ja võitluse seadus.

Kodanluse ideoloogid püüavad tõestada, et klasside võitlus on juhuslik nähtus, et see on tingitud üksikute anarhistlikult meelestatud inimeste, «ässitajate» tegevusest, kes «õhutavad» rahvast korratustele ja mässule. Mõned kodanlikud sotsioloogid, tunnistades klassikonfliktide olemasolu kodanlikus ühiskonnas, väidavad ühtlasi, et need konfliktid väljendavad ainult kirgi ja tundeid, mille võimusesse inimesed on sattunud. Töörahva hulkade võitlus parema tuleviku eest tundub kapitalistliku korra apologeetidele kõikide elu ratsionaalsete aluste lammutamisena.

Klassivõitluse tõeliseks põhjuseks, nagu näitab marksism-leninism — ja ajaloo kogemused on seda kinnitanud —, on ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, ühe klassi töö omastamine teise klassi poolt. Just sellepärast tekkisid võimsad orjade ülestõusud orjanduslikus ühiskonnas, suured talurahvasõjad ja vabastusliikumised feodalismi ajal, selle tulemusel toimub äge klassivõitlus kapitalistlikus ühiskonnas.

Klassivõitlusel on oma ajalugu. Klassivõitlus areneb rõhutute ja alandatute esimestest, stiihilistest, alles ebateadlikest ja killustatud väljaastumistest kuni proletariaadi kaasaegse massilise ja organiseeritud võitluseni. Marksistlik-leninliku partei poolt juhitud töölisklass on ühiskonna ajaloos kõige eesrindlikum revolutsiooniline klass. See määrab ära klassivõitluse iseärasused ja resultaadid kapitalismi ajal. Töölisklassi lõppeesmärgiks on hävitada kõik ekspluateerimise vormid, vabastada kogu ühiskond kapitali võimu alt, üles ehitada sotsialism ja kommunism. Proletariaat kui klass on ette valmistatud

selle ajaloolise ülesande lahendamiseks kogu ühiskondliku arengu käigu tulemusel.

Terminit «klassivõitlus» võib kohata ka real kaasaegsetel reformistidel, kes propageerivad, et kapitalistlikus ühiskonnas on vaja teostada väikesi reforme, mis ei puuduta kapitalismi aluseid. Marksism-leninism erineb reformismist selle poolest, et ta tingimata seostab klassivõitluse olemuse mõistmise proletariaadi diktatuuri nõudmisega, töölisklassi poliitilise võimu kättevõitmise nõudmisega.

Kapitalismi ajal toimub proletariaadi klassivõitlus kolmes põhivormis: majandusliku, poliitilise ja ideoloogilise võitluse vormis. Niiviisi hõlmab klassivõitlus kõiki põhilisi ühiskonnaelu sfääre.

Majanduslik võitlus avaldub tööliste väljaastumistes oma kutsehuvide eest, nimelt töötingimuste ning olustikuliste tingimuste parandamise eest, palga tõstmise eest, sotsiaalkindlustuse teostamise eest jne. See on ajalooliselt esimene proletariaadi klassivõitluse vorm. Majandusliku võitluse käigus tekkisid tööliste kutseorganisatsioonid ja kindlustus tööliste solidaarsus, proletariaadi ridade ühtekuuluvus. V. I. Lenin märkis, et oma elutingimuste parandamist taotledes «kasvab töölisklass ühes sellega nii moraalselt kui ka vaimselt ja poliitiliselt, muutub võimeliseks teostama oma suuri vabaduseesmärke». [1] Ent majanduslik võitlus üksinda, nagu rõhutas V. I. Lenin, ei saa mingil tingimusel vabastada töölisklassi ekspluateerimisest, sest majanduslik võitlus ei sea eesmärgiks likvideerida eraomandust ja kodanluse poliitilist võimu.

Proletariaadi klassivõitluse kõrgeimaks vormiks on *poliitiline võitlus*. Poliitiline võitlus on suunatud mitte üksikute kapitalistide vastu, vaid kogu kodanluse klassi vastu, tema poliitilise ja majandusliku võimu vastu. Marksism-leninism lähtub sellest, et klassivõitlus jõuab kõrgeimale arenguastmele siis, kui ta mitte ainult laieneb poliitikale, vaid võtab ka poliitikast kõige tähtsama — riigivõimu korralduse küsimuse. Poliitiline võitlus seab päevakorrale proletariaadi võimu kättevõitmise, proletariaadi diktatuuri kehtestamise. Ajaloo

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 66.

kogemused näitavad, et töölisklass võib vabaneda ekspluateerimisest, materiaalsest puudusest ja vaimsest orjusest ainult poliitilise võitlusega, mida kroonib sotsialistlik revolutsioon.

Proletariaadi klassivõitluse kolmandaks põhivormiks kodanlikus ühiskonnas on *ideoloogiline ehk teoreetiline võitlus*. See võitlus toimub ideoloogia, vaimuelu sfääris ja seda võitlust tingib proletariaadi ja kodanluse maailmavaate leppimatu vaenulikkus. Ideoloogilise võitluse peaeesmärgiks on vabastada proletariaat kodanliku teadvuse mõjudest, eraomanduslikust ja religioossest moraalist, kasvatada töötajaid marksistlik-leninliku maailmavaate ja proletaarse internatsionalismi vaimus. See klassivõitluse vorm aitab proletaarlaste hulkadel sügavamini mõista töö ja kapitali huvide leppimatut vastandlikkust, annab neile tõeliselt teadusliku arusaamise oma eesmärkidest ja ülesannetest, soodustab nende aktiivset võitlust demokraatia ja kommunismi eest.

Marksistid-leninlased käsitlevad kõiki proletariaadi klassivõitluse vorme ühtseina, vastastikku seotuina ja üksteisest tingituina. Nagu on näidanud rahvusvahelise töölisliikumise ajalooline praktika, võib ainult kõikide klassivõitluse vormide rakendamine tuua proletariaadi võidule ekspluateerijate üle.

Klasside võitlust juhivad mitmesugused poliitilised parteid. Ühiskonnaklassi ja tema partei suhe on terviku ja selle osa suhe. Kui üks või teine klass on teatavas mõttes tervik, siis selle klassi eesotsas olev partei on osa klassist.

Iga klass loob tavaliselt oma partei, mis väljendab klassi põhihuve ja kaitseb neid kui klassi eelvägi poliitilises võitluses. Kui tegemist on eesrindliku, tõusva klassiga, siis tema partei poliitika, selle eesmärgid, programm väljendavad ühiskondliku progressi vajadusi. Kommunistlik partei tekkis näiteks ajastul, millal iseseisva võitluse areenile astus töölisklass, kellele ajalugu oli seadnud ülesande teostada ühiskonna üleminekut kapitalismilt sotsialismile. Väljasurevate, reaktsioonilise klasside poliitilised parteid, näiteks kaasaegse kodanluse parteid, tegutsevad aga vastupidiselt ühiskonna arenemise küpsekssaanud vajadustele, püüavad takistada ajaloo loomulikku käiku.

Kaasajal on kapitalistide klassil mitmesuguseid parteisid. Ameerika Ühendriikides on näiteks kaks põhilist parteid: demokraatlik ja vabariiklik. Mitmesuguseid poliitilisi parteisid ja rühmitusi on ka teistes kapitalistlikes maades. Kuidas aga ka kodanlikud parteid oma nimetuste poolest üksteisest erineksid, kuidas nad ka üksikutes poliitikaküsimustes lärmakalt üksteise vastu välja astuksid, lõppkokkuvõttes väljendavad ja kaitsevad nad ikkagi kapitalistide huve.

Lõpuni järjekindlalt võitlevad töölisklassi ja kõikide tööinimeste huvide eest kommunistlikud ja töölisparteid. Nende lõppeesmärk on kommunistliku ühiskonna ülesehitamine. Nad juhinduvad oma tegevuses kaasaja kõige eesrindlikumast õpetusest — marksismist-leninismist, töölisklassi ideoloogiast. Revolutsiooniline marksistlik teooria valgustab proletariaadi teed kõigil etappidel, kogu tema võitluses uue maailma loomise eest. «Meie ajastu mõistus, au ja südametunnistus» — niisuguste suurepäraste sõnadega iseloomustas V. I. Lenin kommunistide-bolševike parteid. Ühiskonna arenemise kogemused näitavad, et Kommunistlik Partei, mis alguses tekkis kui töölisklassi eelvägi, muutub edaspidi, ühiskondlik-majandusliku elu sügava sotsialistliku ümberkujundamise alusel, seaduspäraselt kogu kommunismi ehitava töörahva eelväeks.

Tänapäeva kapitalismi tingimustes, kuidas kodanluse ideoloogid ja poliitikud seda fakti ka eitavad, on klassivõitluse seadused täiel määral maksvad. Need seadused väljendavad töö ja kapitali huvide lepitamatut vastandlikkust. Kapitalistliku maailma antagonismid ja vastuolud, kõik klassikonfliktid on imperialismiajastul harukordselt teravaks muutunud. Ja seda ei saa muidugi juhuslikuks pidada.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni, eriti aga Teise maailmasõja tulemusel on kapitalismi võimu tsoon tunduvalt ahenenud. Paljudes Euroopa ja Aasia maades ning Kuubal on võitnud sotsialistlikud revolutsioonid. Sotsialismi maailmasüsteem, kuhu kuulub nüüd juba 14 riiki mitmel kontinendil, kasvab ja tugevneb, näidates ülejäänud rahvastele teed nende võitluses vabaduse ja sõltumatuse eest.

Sotsialism omandab üha suurema populaarsuse kõi-

kide maailma töötajate juures. Nõukogude Liidu ja teiste sotsialistliku maailmasüsteemi riikide edusammud majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös, teaduse ja tehnika alal, tööinimese elu ja heaolu korraldamisel köidavad töörahva tähelepanu kogu maailmas. NSV Liidu ja teiste sotsialistlike riikide rahuarmastav poliitika leiab pooldavat vastukaja lihtsate inimeste südametes meie planeedi kõikides nurkades.

Samal ajal on kapitalism kaotanud oma endised juhtpositsioonid ja läheb järjekindlalt vastu lõplikule ning täielikule hävingule. Imperialismi iseloomustab kõigi kapitalistliku tootmisviisi vastuolude äärmine teravnemine, kusjuures kõigepealt on teravnenud kapitalismi põhivastuolu — vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise erakapitalistliku vormi vahel. See põhivastuolu tingib kõiki teisi kapitalismi vastuolusid, sealhulgas klassivastuolusid.

Kaasajal muutub ikka pingelisemaks kapitalistlike riikide võitlus turgude ja mõjusfääride pärast. Püüdes raskustest väljapääsu leida, asuvad imperialistid uue maailmasõja ettevalmistamise ja majanduse militariseerimise teele.

Peamiste kapitalistlike maade sõjaliste eelarvete kasv toob kaasa maksude suurenemise. Maksud lasuvad raske koormana tööliste ja talupoegade õlgadel. Mitte iialgi pole nende ekspluateerimise aste olnud nii suur kui praegu.

Teiseks hirmsaks nuhtluseks kapitalistlike maade töötajatele on tööpuudus. Arenenud kapitalistlikes maades ei suuda miljonid inimesed endale tööd leida. Süüdi on selles ainult kapitalism. Töötajate suurenev ekspluateerimine, elatustaseme langus, tööpuudus teravdavad klassivõitlust, süvendavad sotsiaalseid kokkupõrkeid kapitalistlikus ühiskonnas.

Pealöögi suunavad töötajad monopolide pihta, riiklik-monopolistliku kapitali pihta. Tööliste nõudmised palga tõstmise ja tööpäeva lühendamise alal muutuvad paratamatult kogu imperialistliku poliitika vastu sihitud väljaastumisteks. Teiste sõnadega, rööbiti majanduslike nõudmistega esitavad kapitalistlike maade töötajad üha sagedamini *poliitilisi nõudmisi*. Poliitiliste streikidega kaasnevad demonstratsioonid, protestimiitingud, tänava-

kokkupõrked politseiga. Kõik see annab tunnistust tööliste poliitilise ja ideelise küpsuse kasvust.

Tänapäeva proletariaadi klassivõitluse iseärasuseks on *streikide massiline iseloom*. Nii pikaajalisi ja nii suuri töötajate hulki hõlmavaid streike, nagu need toimuvad kaasajal, ei ole kapitalistlik maailm minevikus näinud. Seejuures on iseloomulik, et tööliste streigid on reas maades ühendatud laiade ülddemokraatlike liikumistega rahu ja desarmeerimise eest. Tööliste väljaastumised pidurdavad, mõnikord aga ajavad otseselt nurja imperialistide sõjalisi ettevalmistusi.

Kodanlus püüab tööliste jõudusid lõhestada ja nõrgestada. Selleks kasutab ta mitmesuguseid vahendeid, püüdes ühendada repressioone sotsiaalse demagoogiaga, vale ja laimuga.

Töölisliikumise ühtsust õõnestavad ka sotsiaaldemokraatia parempoolsed liidrid, samuti revisionistid, «pahempoolsed» oportunistid, dogmaatikud ja sektandid. Revisionistid püüavad moonutada marksistlikku klassivõitluse teooriat, nad propageerivad töötajate ja kapitalistide «klassirahu» ning tõmbavad niiviisi töölisklassi poliitilisest võitlusest eemale. «Pahempoolsed» oportunistid takistavad revolutsiooniliste jõudude koondumist proletariaadi ümber, nad vastandavad töölisklassi ühtesid rahvuslikke väesalku teistele ja nõrgendavad niiviisi rahvusvahelise proletariaadi liikumise löögijõudu. Töölisklassi internatsionaalne ühtsus kindlustub järjekindlas võitluses igasuguste marksismi-leninismi joonest kõrvalekaldumiste vastu, ükskõik kas need kõrvalekaldumised toimuvad paremale või pahemale, võitluses kõikide revisionismi ja dogmatismi avaldusvormide vastu.

Viimaste aastatega on kapitalistlike maade töölisklass saavutanud tähtsaid võite. Kõige tähtsam neist on imperialistide sõjaplaanide, uue maailmasõja vallapäästmise plaanide nurjaajamine. Mitmel kapitalistlikul maal on töötajatel korda läinud saavutada mõningate oma majanduslike nõudmiste täitmist, näiteks sotsiaalse seadusandluse alal.

Kapitalistlike maade töölisklassil on arvukad organisatsioonid. Tal on ametiühingud, proletariaadi kõige massilisem organisatsioon. Ametiühingute ülemaailmse

föderatsiooni ridadesse kuulub näiteks ligikaudu 140 miljonit ametiühingu liiget sotsialistlikest, kapitalistlikest ja hiljuti vabanenud maadest. Töölistel on ka mitmesugused kooperatiivsed ja kultuurialased organisatsioonid ning ühingud. Kõik nad tegelevad, sageli rasketes ja keerukates tingimustes, tööliste kasvatamise, ühteliitmise ja organiseerimisega, aitavad kaasa tööliste võitlusele oma õiguste eest.

Kaasajal on lõpule jõudmas imperialismi koloniaalsüsteemi lagunemise protsess. Enne Teist maailmasõda oli koloniaalriikide ülevõimu all peaaegu 1,5 miljardit inimest. Kaasajal võitleb kolooniates edasi ligikaudu 37 miljonit inimest. Paljud rõhutud rahvad, heitnud maha võõramaise orjuse ahelad ja võitnud kätte poliitilise sõltumatuse, on asunud iseseisva arenemise teele. Ainult viimaste aastatega on maailma kaardile lisandunud 17 sõltumatut riiki, sellised nagu Alžeeria, Keenia, Uganda, Tansaania, Sambia jt. Aafrikas on kaasajal 38 sõltumatut riiki. Nad hõlmavad 80% Aafrika territooriumist ja neis elab üle 90% Aafrika rahvastikust.

Koloniaalimpeeriumide kokkuvarisemine, endiste orjastatud rahvaste ilmumine iseseisva jõuna rahvusvahelisele areenile, nende rahvaste püüded saavutada sotsiaalset progressi — kõik see on lahutamatult seotud sotsialismi edusammudega, maailma rahvaste võitlusega imperialismi vastu.

Kõikide rahvuste proletariaadi ja töörahva hulkade revolutsioonilisi väljaastumisi juhivad kommunistlikud ja töölisparteid, kes on töölisklassi eesmine, kõige organiseeritum ja teadlikum väesalk, rahva kollektiivne poliitiline juhtija. Kaasajal on maailmas 88 kommunistlikku parteid peaaegu 50 miljoni liikmega.

Rahvusvaheline kommunistlik liikumine areneb, ületades neid raskusi ja tõkkeid, mida tema teele seavad igasugused oportunistid, revisionistid, dogmaatikud. Meie partei, nagu seda veel kord deklareeriti NLKP XXIII kongressil, on teinud ja teeb kõik selleks, et töölis- ja kommunistliku liikumise ühtsus kindlustuks marksismi-leninismi, proletaarse internatsionalismi printsipiaalsel alusel.

Kaasajal on üheks klassivõitluse vormiks erineva ühiskondliku korraga riikide rahulik kooseksisteerimine.

Selle iseärasuseks on, et kooseksisteerimine kui klassivõitluse vorm esineb sotsialistliku ja kapitalistliku süsteemi majandusliku võistluse kujul. Sotsialismi süsteemi edusammud majanduslikus võistluses kapitalismiga, võitlus rahvusvahelise pinevuse lõdvendamise eest, uue maailmasõja ärahoidmise eest loovad soodsad tingimused selleks, et kapitalistlike maade töötajad ja rõhutud rahvad saaksid otsustavalt välja astuda imperialismi orjusest vabanemiseks.

Vastandlikud ühiskondlik-majanduslikud süsteemid — sotsialism ja kapitalism — peavad ägedat võitlust ideoloogia alal, kus ei saa olla rahulikku kooseksisteerimist. Kooseksisteerimise laiendamine sellele valdkonnale tähendaks avada tee ekspluateerimiskorra ideoloogia ja moraali laialdaseks tungimiseks töörahva hulka, mis looks ohu sotsialismi saavutustele.

Rahuliku kooseksisteerimise poliitika ei laiene ka ekspluateerijate ja ekspluateeritavate, rõhujate ja rõhutute suhetele, sest nende võitlus on lepitamatu. «Arusaadavalt ei saa olla rahulikku kooseksisteerimist seal,» öeldakse NLKP Keskkomitee aruandes Kommunistliku Partei XXIII kongressile, «kus on tegemist klassivõitluse ja rahvusliku vabadusvõitluse sisemiste protsessidega kapitalistlikes maades või asumaades. Rahuliku kooseksisteerimise põhimõte ei ole kohaldatav suhetes rõhujate ja rõhutute vahel, kolonisaatorite ja koloniaalikke ohvrite vahel.» [1]

Sotsialismi maailmasüsteemi saavutused poliitilise, majandusliku, kultuurilise ülesehitustöö alal soodustavad kapitalistlike maade töölisliikumise edukat arengut. Need saavutused hõlbustavad ka asumaade ja sõltuvate maade rahvaste võitlust vabaduse ja sõltumatuse eest. Revolutsioonilise töölisliikumise ja rahvusliku vabastusliikumise kasv on omakorda võimsaks toetuseks sotsialistlikule maailmasüsteemile.

[1] L. I. Brežnev, NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile, Tallinn 1966, lk. 26.

§ 3. Klassid ja klassivõitlus sotsialismi ehitamise perioodil

Proletariaadi diktatuuri kehtestamine ei tähenda veel klassivõitluse lõppemist. Real juhtudel võib see võitlus omandada isegi teravama kuju. Teoses «Suur algatus» kirjutas V. I. Lenin selle kohta: «Võitnud kätte poliitilise võimu, ei lõpeta proletariaat klassivõitlust, vaid jätkab seda — kuni klasside kaotamiseni —, kuid muidugi teistes tingimuste, teisel kujul, teiste vahenditega.» [1]

Millega on seletatav klassivõitlus tingimustes, kus poliitiline võim on juba läinud tööliste kätte? Kõigepealt sellega, et sotsialistliku revolutsiooni poolt kukutatud ekspluataatorlikud klassid säilitavad mõneks ajaks veel teatava jõu, mis tuleneb nende ulatuslikest rahvusvahelistest sidemetest, kogutud rikkustest, teadmistest, samuti ka alatasa kapitalismi sünnitava väiketootmise olemasolust.

Kogemused on näidanud, et pärast sotsialistliku revolutsiooni teostamist säilivad maa majanduses tavaliselt mitmed majanduslikud sektorid. Nõukogudemaal oli proletariaadi võimu esimestel aastatel näiteks kuni viis majanduslikku sektorit — alates kõige vanemast, patriarhaalsest ja lõpetades kõige uuemaga, revolutsiooni poolt sünnitatud sotsialistliku sektoriga. Iga niisuguse sektori taga on teatud kindlad sotsiaalsed jõud, klassid, kelle huvid on sageli üksteisele otse vastandlikud.

Pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu on ühiskonna sotsiaalsele struktuurile iseloomulikud kõigepealt niisugused klassid nagu töölisklass, töötav talurahvas, linna- ja maakodanlus. Revolutsioonilise pöörde tulemusena on nende olukord ja vastavalt ka klassijõudude suhe oluliselt muutunud. Töölisklass muutub valitsevaks klassiks, kelle valduses on tootmisvahendid. Töötavad talupojad (sulased, kehvikud ja keskmikud) vabanevad mõisnike ekspluateerimisest, kuid neil tuleb veel kannatada kulakute (maakodanluse) rõhumist. Seetõttu on töötavate talupoegade hulgad töölisklassi liitlasteks, kulakud aga on töölisklassi vaenlaste leeris. Nagu juba

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 388.

ütlesime, säilivad esialgu ka revolutsiooni poolt purustatud kapitalistide klassi jäänused, kes avaldavad proletariaadi võimule ägedat vastupanu.

Niisugune jõudude vahekord peab paratamatult tekitama klassivõitlust. Seepärast ütleski V. I. Lenin kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodi silmas pidades: «Klassivõitlus kestab edasi: ta on ainult muutnud oma vorme. See on proletariaadi klassivõitlus selle eest, et vanad ekspluataatorid ei saaks tagasi tulla, et pimeda talurahva killustatud mass ühte liituks.» [1] Selle võitluse peamine iseärasus on selles, et seda peab töölisklass juba kui niisugune klass, kelle käes on riigivõim, kes koos kehvtalurahvaga on kehtestanud proletariaadi diktatuuri.

Proletariaadi diktatuuri tingimustes saab valitsevaks parteiks kommunistlik partei — töölisklassi eelvägi. Töötavate klasside teiste poliitiliste parteide säilimine on võimalik vaid tingimusel, et nad vabatahtlikult tunnistavad kommunistliku partei juhtivat osa ja poliitikat. Marksistlik-leninliku partei juhtimisel surub töölisklass järjekindlalt maha ekspluateerijate vastupanu ja tõmbab enda poole kogu linna ja maa töörahvast.

Võitnud proletaarse revolutsiooni maal, olenevad klassivõitluse ägedus ja konkreetsed vormid kõigepealt sellest, kui tugev ja millise iseloomuga on kukutatud ekspluataatorlike klasside vastupanu. Võttes kokku sotsialistliku ülesehitustöö esimeste aastate kogemusi Nõukogude Venemaal, jõudis V. I. Lenin järeldusele, et kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil toimub klassivõitlus järgmistes põhivormides:

1. *Ekspluateerijate vastupanu mahasurumine.* Sotsialistliku revolutsiooniga minema kihutatud vanade, reaktsiooniliste klasside, kapitalistide ja mõisnike jäänused avaldavad ägedat vastupanu uue võimu sammudele, püüavad proletariaadi võimu ära kägistada, organiseerides vandenõusid, sabotaaži, diversioone jne. Seepärast tekib vajadus maha suruda nende vastupanu. Seda nõuab töölisklassi võitude kaitsmine.

2. *Kodusõda.* Kukutatud klasside vastupanu võib teatavates tingimustes esile kutsuda kodusõja — ühe klassi

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 261.

relvastatud võitluse teise klassi vastu. Nii juhtus näiteks noorel Nõukogude Venemaal. Kodusõja käigus kaitsesid töölised ja talupojad relvade abil nõukogude võimu sise- ja välismaise kontrrevolutsiooni jõudude vastu.

3. *Väikekodanluse, eriti talurahva «neutraliseerimine».* See on lõppkokkuvõttes töölisklassi võitlus linna ja maa väikekodanluse, kesktalurahva mõjutamise pärast, nende riikliku juhtimise pärast, mille eesmärgiks on eelkõige tõmmata neid sotsialistliku ülesehitustöö rööbastele. See võitlus muutub komplitseeritumaks selle tõttu, et talurahvast püüavad mõjutada ka purustatud ekspluataatorliku maailma jõud, kes tahavad kasutada talurahvast oma eesmärkidel.

4. *Kodanlike spetsialistide kasutamine.* Võitnud töölisklass tunneb alguses suurt puudust mitmesuguste majandusharude, kultuuri, sõjaasjanduse jne. spetsialistide kaadri järele. Valmistades kiiremas korras ette vajalikku kaadrit tööliste ja talupoegade hulgast, kasutab sotsialistlik riik ühtlasi rahvamajanduses ka kodanlikke spetsialiste. See ülesanne lahendatakse samuti võitluse protsessis, kusjuures võitlus omandab mõnikord terava kuju.

5. *Uue distsipliini kasvatamine.* V. I. Lenin ütles, et vana distsipliin — orjanduslik, pärisorjuslik, kapitalistlik — oli kepi- ja näljadistsipliin. Sotsialism võib aga kasvada ja tugevneda ainult sel tingimusel, kui ühiskonna liikmed suhtuvad teadlikult töösse, riigi huvidesse. Uue, sotsialistliku distsipliini kasvatamine on pikaajaline ja vaevarikas ülesanne, mille täitmiseks tuleb põhjalikult ümber kujundada tootmise alused ja pidada järjekindlalt võitlust vana, iganenu jäänuste vastu, kodanliku moraali ja sellega seotud eelarvamuste vastu.

Sotsialistliku industrialiseerimise ja põllumajanduse kollektiviseerimise tulemusel tekib uus, sotsialistlik majandus, pääseb maksma sotsialistlik omandus selle kahes vormis — üldrahvaliku (riikliku) ja grupilise (kooperatiiv-kolhoosliku) omanduse vormis. Linnas ja maal võidavad ja kindlustuvad lõplikult uued tootmissuhted, millele on iseloomulik ühiskonnaliikmete koostöö ja vastastikune abi kõikides sotsiaalse elu sfäärides. Likvideeritakse igaveseks ühe inimese ekspluateerimine teise poolt, sotsiaalne ja rahvuslik rõhumine.

Sellest, kuidas sotsialismi ehitamise käigus muutub ühiskonna sotsiaalne struktuur, räägivad järgmised andmed. Kui 1913. aastal moodustasid ekspluateerivad klassid (mõisnikud, linna suur- ja väikekodanlus, kaupmehed ja kulakud) 16,3 protsenti ja 1928. aastal 4,6 protsenti kogu maa rahvastikust, siis 1937. aastaks olid need sotsiaalsed rühmad nõukogude ühiskonnas täielikult kadunud. Üksiktalupoegi (ilma kulakuteta) ja koopereerimata käsitöölisi oli 1913. aastal 66,7 protsenti ja 1928. aastal 74,9 protsenti; 1939. aastaks oli neid 2,3 ja 1959. aastaks 0,3 protsenti. 1959. aasta rahvaloenduse andmeil moodustasid linna ja maa töölised koos oma perekondadega 68,3 protsenti kogu rahvastikust, kolhoositalurahvas — 31,4 protsenti.

Põllumajanduse kollektiviseerimine, sotsialistliku kooperatsiooniliikumise areng talurahva hulgas töölisklassi ja riigi kõige aktiivsemal juhtimisel ja toetusel, partei õige marksistlik-leninlik majanduspoliitika tõid kaasa töölisklassi ja talurahva liidu kindlustumise, nende klasside sõpruse kujunemise.

Esimesena ajaloos võitis sotsialism meie maal täielikult ja lõplikult. Ekspluateerimise kaotamise, klassi- ja rahvusliku rõhumise likvideerimise pinnal kujunes nõukogude ühiskonna vääramatu sotsiaalpoliitiline ja ideeline ühtsus, tugevnes rahvaste sõprus, sotsialistlik patriotism. Partei ja rahva ajaloolised võidud sotsialismi eest peetavas võitluses on nüüd hästi näha igale nõukogude inimesele.

Kui kõikidele sotsialismieelsetele klassiformatsioonidele (orjanduslik kord, feodalism ja kapitalism) oli iseloomulik sotsiaalsete vastuolude ja klassivõitluse süvenemine ning teravnemine, siis kommunistliku formatsiooni arenemise seaduseks on klasside oluliste erinevuste järkjärguline kadumine ja edaspidi klasside ühteliitumine ühtseks linna ja maa tööinimeste ühiskonnaks.

Sotsialistlikus ühiskonnas ei ole niisuguseid klasse ja sotsiaalseid jõude, kes suhtuksid kommunismisse vaenulikult. Need on juba ammu likvideeritud. Ometi on meil veel inimesi, kes teadlikult või ebateadlikult kannavad sotsialismile võõraid vaateid ja kombeid, ja selle ees ei tohi silmi kinni pigistada. Me võime veel kohata juhtumeid, kus mõned inimesed suhtuvad omakasupüüdlikult

ühiskondlikku sotsialistlikku omandusse (vargus, raiskamine, spekuleerimine), kus esineb iganenud vaateid tööle ja kohustustele ühiskonna ees (parasitism, tööpõlgurlus). Muidugi, vargad, spekulandid ja teised parasiitlikud elemendid ei moodusta ega saagi moodustada ühiskonnas erilist klassi. Sotsialismi ajal on nad lihtsalt üksikud ühiskonnavastased, allakäinud inimesed, kelle vastu on vaja visalt võidelda.

Meie ühiskonnas esineb ka igapäevases elus vana aja jäänuseid. Need avalduvad näiteks lugupidamatuses naisterahva vastu, feodaalsetes-härrasmehelikes igandites jne. Mõningatel juhtudel ilmneb ka natsionalistlikke vaateid.

Ei ole vaja pikalt tõestada, et vana aja jäänused, «sünnimärgid», kui nende vastu ei võidelda, nõrgendavad sotsialismi ja takistavad kommunismi poole liikumist. Meie ühiskonnas säilinud vana jäänustele püüab toetuda kodanlik maailm, kes võitleb kommunismi vastu. Just neile panevad lootusi kapitalismi ideoloogid ja poliitikud. Nende jäänuste likvideerimisest on järelikult huvitatud nõukogude inimeste absoluutne enamus.

Kommunistliku ülesehitustöö käigus luuakse vajalikud materiaalsed ja vaimsed eeldused selleks, et lõplikult likvideerida kapitalismi jäänused inimeste teadvusest ja elust, et kasvatada uut inimest — tulevase kommunistliku ühiskonna kodanikku. Suurt osa etendab sel alal Kommunistliku Partei ideoloogiline töö. Selle töö tähtsust kaasaegsetes tingimustes kommunismi ehitajate kasvatamisel rõhutas NLKP XXIII kongress. «Kogu partei ideoloogilise töö alus,» öeldakse kongressi otsuses, «on marksismi-leninismi ideede propaganda.» [1]

§ 4. Klassierinevuste täieliku ületamise teed

Nagu juba ütlesime, klassid ei ole igavesed, vaid on ajalooliselt möödaminev nähtus. Iseloomustades tingimusi, mis on vajalikud selleks, et kaoks ühiskonna jagunemine klassideks, kirjutas F. Engels oma teoses «Anti-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, Tallinn 1966, lk. 21.

Dühring»: «... klasside kaotamine eeldab tootmise niisugust kõrget arenemisastet, kus tootmisvahendite ja saaduste ning ühes sellega poliitilise võimu, hariduse ja vaimse juhtimise monopoli omastamine erilise ühiskonnaklassi poolt muutub mitte ainult ülearuseks, vaid ka majandusliku, poliitilise ja intellektuaalse arenemise tõkkeks.» [1]

Teadusliku kommunismi rajajad õpetasid, et sotsiaalse homogeensuse saavutamiseks peab ühiskond läbi tegema pika arengutee. Mitte ainult Nõukogude Liidu, vaid ka sotsialistliku maailmasüsteemi teiste maade kogemused näitavad, et ekspluateerivate klasside likvideerimiseks vajalikud materiaalsed ja vaimsed eeldused kujunevad sotsialismi ehitamise käigus ja et seejärel, kommunismi ehitamise protsessis, tekivad tingimused klassierinevuste kaotamiseks üldse.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon pani meie maal aluse ühiskonna klassideks jagunemise kaotamisele. Tähtsaks sammuks selle poole oli ekspluateerivate klasside — mõisnike, kapitalistide, edasi kulakute likvideerimine. «Sotsialism,» öeldakse NLKP programmis, «on lahendanud suure sotsiaalse probleemi — likvideerinud ekspluataatorlikud klassid ja põhjused, mis tekitavad ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. NSV Liidus on säilinud kaks sõbralikku klassi — töölisklass ja talurahvas. Sealjuures on muutunud ka need klassid ise. Sotsialistliku omanduse kahe vormi ühine olemus on lähendanud töölisklassi ja kolhoositalurahvast teineteisele, kindlustanud nende liitu, teinud nende sõpruse vääramatuks. On võrsunud uus, rahva hulgast pärinev ja sotsialismile ustav haritlaskond.» [2]

Sotsialistlikus ühiskonnas säilivad veel olulised erinevused töölisklassi ja kolhoositalurahva vahel, nende klasside ja sotsiaalse vahekihi — haritlaste vahel. Need erinevused on objektiivsed, nad ei sõltu inimeste teadvusest ja tahtest ning neid ei saa likvideerida mingi ülaltpoolt antava dekreediga.

Nõukogude ühiskonna klassideks jagunemine on

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 249.
[2] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 14.

kõigepealt seletatav asjaoluga, et meil on kaks sotsialistliku omanduse vormi — riiklik ja kooperatiiv-kolhooslik omandus.

Meie maa töölisklass töötab riiklikes ettevõtetes — vabrikutes ja tehastes, transpordi alal, ehitustöödel, sovhoosides jne., mis kõik on üldrahvalikuks omanduseks. Üldrahvalikul omandusel on sotsialistliku ühiskonna majanduses domineeriv koht. Mõnevõrra teistsugune on kolhoositalupoegade olukord. Nende kasutuses olevad tootmisvahendid — põllumajanduslik inventar, loomad jne. — ei kuulu kogu ühiskonnale, vaid ainult üksikutele töötajate gruppidele, kollektiivmajanditele, kes on samal ajal ka üldrahvaliku sotsialistliku omanduse kaasomanikeks.

Sellest tulenevad ka erinevused tööliste ja talupoegade sissetulekute saamise viisis ja sissetulekute iseloomus. Töölisklass saab oma töö eest tasu rahalises vormis (palk), kolhoosnikud — naturaalses (põllumajandussaadused) ja rahalises vormis. Tasu makstakse nii ühel kui ka teisel juhul töö järgi. Samal ajal sõltub kolhoosnikute sissetulekute suurus kolhoosi majanduslikust olukorrast, majandi arengutasemest. Vastavalt kolhooside majandusliku võimsuse kasvule ja riikliku abi suurenemisele kasvab ka töötasu kolhoosides, kusjuures kaasajal omandab üha suurema leviku töötasu rahaline vorm.

Töölised ja talupojad erinevad kaasajal ka oma töö iseloomu poolest. Tööliste töö on industriaalne ja tavaliselt hästi mehhaniseeritud. Talupojad on seotud põllumajandusliku tööga, millel on spetsiifilised iseärasused (sesoonsus, sõltuvus looduslikest tingimustest jne.). Põllumajandusliku töö mehhaniseerimise tase ei ole veel küllalt kõrge. Ehkki nõukogude võimu aastatega on sel alal väga palju ära tehtud, on siiski palju veel teha.

NSV Liidus säilinud olulised erinevused tööliste ja talupoegade vahel tingivad ka nende huvide erinevusi. Kõige tähtsama, kõige olulisema osas sotsialistliku ühiskonna klasside huvid ühtivad täiesti. Ent sotsialismi praegusel arenguastmel on töölisklassil ja kolhoositalurahval peale ühiste huvide ka spetsiifilisi huve. Need huvid arenevad sotsialistlike suhete raamides. Nad ole-

nevad kummagi klassi reaalsest positsioonist ühiskondlikus tootmises ja väljenduvad mitmesugustel elualadel.

Olemasolevad olulised erinevused klasside vahel ei tähenda klasside vastandlikkust. Kommunistliku ülesehitustöö käigus toimub edasine töölisklassi ja kolhoositalurahva lähenemine teineteisele, kustuvad nendevahelised piirid. Eelkõige lähenevad töölised ja talupojad teineteisele oma suhetelt tootmisvahenditega. Seda tingib sotsialistliku omanduse kahe vormi ikka suurem vastastikune lähenemine. Põllumajanduslikes artellides suureneb järjekindlalt ühiskondliku töö viljakus, kasvavad jagamatud fondid, ikka mitmekülgsemaks muutuvad kolhooside omavahelised tootmisseosed, samuti seosed kolhooside ja riiklike ettevõtete vahel. Kõik see tähendab, et kooperatiiv-kolhooslik omand tõuseb järkjärgult üldrahvaliku omandi tasemele. See toob kaasa selle, et tööliste ja talupoegade erinevused tootmisvahendite omandi alal kaovad ja nende suhe tootmisvahenditega muutub ühesuguseks.

Nõukogude ühiskonna klassid lähenevad teineteisele ka oma töö iseloomu poolest. Tänu Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse pidevale hoolitsusele omandab põllumajanduslik töö ikka rohkem tööstusliku töö iseloomu. Suureneb põllumajandusliku töö mehhaniseerimise aste. Tööliste ja kolhoosnikute tootmistegevuses omandavad suure tähtsuse teaduslikud teadmised, tehnilised täiustused, leiutustegevus, sest kaasaegne tootmine tööstuses ja põllumajanduses pole võimalik ilma teaduse ja tehnikata.

Meie ühiskonna klasside teineteisele lähenemist võib näha ka materiaalsete hüvede jaotamise alal. Vajalike tingimuste loomise alusel viiakse sisse igakuine garanteeritud töötasu kolhoosnikutele, kusjuures lähtutakse sovhooside tööliste palga tasemest vastavate tööliikide ja töönormide alal.

Töölisklassi ja kolhoositalurahva teineteisele lähenemist kinnitab ka see, et olustikutingimused linnades ja külades hakkavad meie maal ühtlustuma.

Viie aasta plaani (1966.—1970. a.) kohaselt seatakse ülesandeks oluliselt lähendada linna ja maa töö- ning olustikutingimusi. Viie aastaga suureneb elektrienergia kommunaal-elukondlik tarbimine linnades 1,6 korda ja

maal 3 korda. Kui 1965. aastal iga linnaelanik tarbis elektrienergiat maaelanikust 4 korda rohkem, siis 1970. aastal tarbib ta ainult 2 korda rohkem.

Üheaegselt töölisklassi ja kolhoositalurahva lähenemise protsessiga kaovad meie maal ka olulised erinevused ühelt poolt tööliste ja talupoegade ning teiselt poolt haritlaste, vaimse töö tegijate vahel. Vastavalt kultuurirevolutsiooni viimase etapi läbiviimisele NSV Liidus tõusevad töölised ja talupojad ikka rohkem teaduslik-tehnilise intelligentsi tasemele.

Klassierinevuste täielikuks ületamiseks on vaja, et kõikidel ühiskonna liikmetel oleks ühesugune suhe tootmisvahenditega. See ülesanne lahendatakse tootlike jõudude määratu suure arenemisega, üldrahvaliku ja kooperatiiv-kolhoosliku omanduse üheks kommunistlikuks omanduseks ühtesulamisega, vaimse ja kehalise töö tegijate vahel olemasolevate oluliste erinevuste ületamisega. Kommunism teeb «lõpu ühiskonna jagunemisele klassideks ja sotsiaalseteks kihtideks», öeldakse NLKP programmis, «samal ajal kui kogu inimkonna ajalugu, välja arvatud ürgaeg, oli klassiühiskonna ajalugu... Kommunismi ajal on kõigil inimestel võrdne seisund ühiskonnas, ühesugused suhted tootmisvahenditega ning võrdsed töö ja jaotuse tingimused ja nad võtavad aktiivselt osa ühiskonna juhtimisest.» [1] Arenenud kommunistlikus ühiskonnas ei ole klasse, ei ole ka erilist sotsiaalset vahekihti — haritlaskonda. Ühiskonna liikmed moodustavad siin ühtse kõrgestiorganiseeritud töötajate kollektiivi.

Niisiis, täielik klasside ja klassierinevuste likvideerimine, ühiskonna sotsiaalse homogeensuse saavutamine on seotud sotsialismilt kommunismile siirdumisega, kommunismi lõpliku võiduga.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Milline on V. I. Lenini poolt klasside kohta antud definitsioon?

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 59.

2. *Millistel põhjustel toimub klasside võitlus?*
3. *Millised on proletariaadi klassivõitluse põhivormid kapitalismi ajal?*
4. *Millised on klassisuhete ja klassivõitluse iseärasused sotsialismi ehitamise perioodil?*
5. *Milline on sotsialistliku ühiskonna klassistruktuur?*
6. *Millised on klassierinevuste likvideerimise teed?*

X peatükk

MARKSISTLIK-LENINLIK ÕPETUS RIIGIST JA RIIGI OSAST ÜHISKONNAELUS

Klasside küsimusega on tihedasti seotud riigi-, ühiskonna poliitilise organisatsiooni küsimus. See puudutab otseselt valitsevate klasside põhihuve. Seepärast rääkis V. I. Lenin, et kodanluse ideoloogid ei ole mitte juhuslikult eriti segaseks ajanud just riigiküsimust, riigi tekkimise põhjuste ja riigi olemuse küsimust. Kodanluse ideoloogid püüavad tõestada, nagu oleks ekspluataatorlik riik igavene ja muutumatu, nagu ei oleks riik ajaloolise iseloomuga.

Mis on riik, milline on tema olemus? Sellele annab vastuse marksistlik-leninlik riigiteooria.

§ 1. Riigi tekkimine ja riigi olemus ekspluataatorlikus ühiskonnas

Ajalugu näitab, et riik ei ole eksisteerinud igavesti. Ürgkogukondliku korra ajal ei olnud riiki. Ühiskonda juhtisid kõige lugupeetavamad ja autoriteetsemad kogukonna või sugukonna liikmed (vanemad, pealikud).

Miks tekkis riik? Ekspluataatorlike klasside ideoloogid on sellele küsimusele vastanud väga erinevalt. Ühed neist peavad riiki jumalast antuks, teised — inimeste kokkuleppe resultaadiks, kolmandad väidavad, et riik on tekkinud psühholoogilistel põhjustel. Ometi ei vasta ükski neist seletustest tegelikkusele.

Riigi tekkimise tõelisi põhjusi tuleb otsida materiaalse tootmise arengust, mille tulemusel tekkis eraomandus, varanduslik ebavõrdsus ja ühiskond lõhenes kaheks vaenulikuks klassiks: ekspluateerijateks ja ekspluateeritavateks. Ekspluateerijate klassi valduses on tootmisvahendid ja talle kuulub valitsev positsioon ühiskonnas. Selle positsiooni kindlustamiseks, ekspluateerijate

rikkuse ja privileegide kaitsmiseks on vaja spetsiaalset aparaati. Selleks aparaadiks ongi riik. Riigi tekkimine tunnistab, et vaenulike klasside võitlus on muutunud äärmiselt teravaks ja klassivastuolud lepitamatuteks.

Niisiis, ekspluateerimisühiskonnas on *riik* majanduslikult valitseva klassi poliitiline organisatsioon, mille ülesandeks on alla suruda rõhutud klasse. «Riik,» ütles V. I. Lenin oma loengus «Riigist», «on masin selleks, et alal hoida ühe klassi võimu teise klassi üle.» [1]

Üheskoos riigiga tekib ka *õigus*. Õigus on inimeste ühiskondliku käitumise normide (seaduste) teatav kogu. Need normid kehtestatakse riigi poolt ja nendest kinnipidamine on igale ühiskonnaliikmele kohustuslik. Ekspluateerimisühiskonnas väljendab õigus ekspluataatorite tahet.

Marksistlik-leninlik riigiõpetus lükkab ümber kaasaegsete kodanluse ideoloogide väljamõeldised, kes püüavad kujutada imperialistlikku riiki kui klassidest kõrgemalseisvat, «rahvalikku», «üldise heaolu riiki». See õpetus paljastab ka reformiste ja revisioniste, kes püüavad monopolistliku kodanluse riiki idealiseerida, kinni mätsida klassivastuolusid, tõestada, et kaasaegne kodanlik riik arenevat mööda sotsialistlikku teed. Marksism-leninism näitab veenvalt, et imperialistlik riik on monopolistliku kodanluse diktatuur.

Riigile on iseloomulikud kaks põhitunnust: rahvastik on organiseeritud territoriaalse printsiibi järgi ja eksisteerib avalik (ühiskondlik) võim. Neist tunnustest peamine on avalik võim, mis ekspluateerimisühiskonnas on rahvast lahutatud ja seisab temast kõrgemal kui valitseva klassi huve väljendav jõud.

Riiklikku (avalikku) võimu teostatakse eriliste relvastatud salkade — sõjaväe, politsei jne. abil. Riigivõimu organeiks on ka bürokraatlik valitsemisaparaat ja selle arvukas ametnike koosseis, kohus, prokuratuur, mille esemelisteks vahenditeks on vanglad ja kontsentratsioonilaagrid. Kapitalistlikus ühiskonnas on võimu tööriistadeks ka esindusasutused (parlament). Kogu seda tohutut riigiaparaati peetakse aga ülal maksudega, mida võetakse elanikkonnalt.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 442.

Ekspluateerijate ja ekspluateeritavate klassivastuolude süvenedes suureneb riigimasin kolossaalselt. Riigiaparaadi määratu suure kasvamise näiteks meie päevil on Ameerika Ühendriigid, kus bürokraatlik ametnikkond ja sõjaväelased on enda haardesse võtnud kogu maa.

Riigi klassiolemus avaldub riigi funktsioonides. Niisuguseid funktsioone on kaks: sisemine ja väline. Peamine on riigi *sisemine funktsioon*. Antagonistlikus ühiskonnas on see suunatud ekspluateeritavate rahvahulkade allasurumisele. *Väline funktsioon* tuleneb sisemisest ning jätkab, täiendab seda. Selle funktsiooni sisu seisab ekspluataatorliku riigi puhul võõraste territooriumide vallutamises ja oma maa kaitsmises teiste riikide kallalekippumiste vastu.

Riigid erinevad üksteisest tüübi ja valitsemise vormide poolest. *Riigi tüübi* määravad ära valitsevad tootmissuhted. Riigi tüüp väljendab riigi klassiolemust, näitab, millist klassi riik teenib. Ekspluataatorlikus ühiskonnas esineb kolm riigitüüpi: orjanduslik, feodaalne ja kapitalistlik.

Igale riigitüübile on omane ka üks või teine *vorm*, mida eelkõige iseloomustab valitsemise vorm, samuti riigikorraldus, poliitiline režiim. Riigi vorm oleneb ühiskonna majandusliku arenemise tingimustest, klassijõudude vahekorrast ja paigutusest vastaval perioodil niihästi antud maal kui ka rahvusvahelises ulatuses, klassivastuolude iseloomust. Riigi vormi mõjutavad ka niisugused tegurid nagu rahvuslikud traditsioonid ja rahva arenemise ajaloolised iseärasused.

Ühele ja samale riigi tüübile võivad vastata mitmesugused vormid. Orjanduslikus ühiskonnas olid näiteks niisugused valitsemise vormid nagu monarhia — ühe isiku võim, aristokraatia — väikese väljavalitud rühma võim, vabariik — valitav võim, lõpuks demokraatia — enamuse võim. Kõik need riigivalitsemise vormid on erinevad, kuid nende olemus on üks: orjapidajate diktatuur.

Mitmesugused riigi vormid on iseloomulikud ka feodaalühiskonnale. Kõige levinum oli siin monarhia. Feodaalse riigi klassiolemuseks oli pärisorjapidajate, feodaalide võim.

Ka kapitalistlikus ühiskonnas on väga mitmekesiseid riigi vorme, alates konstitutsioonilisest monarhiast ja lõpetades vabariigiga. Kapitalismi jaoks kõige iseloomulikum vorm on vabariik. Niihästi vabariik kui ka teised riigi vormid väljendavad kapitalismi ajal kodanluse poliitilist võimu.

Kodanluse ideoloogid armastavad korrata, et kapitalistlik riik erineb eelmistest riikidest oma demokraatliku iseloomu poolest. Nad väidavad, et kapitalismi ajal valitsevat vabadus, võrdsus ja vendlus. Ometi on kapitalistlikus ühiskonnas kõik demokraatlikud vabadused ainult tühipaljas näilikkus. Tegelikult on vabadus kapitalismi ajal vabadus väheste jaoks, käputäie ekspluateerijate jaoks.

Kapitalistlik riik on kodanluse klassivõimu tööriist. Tema ülesandeks on kaitsta kapitalistide klassi huve, alal hoida kodanlikku korda, maha suruda töötajate revolutsioonilisi väljaastumisi.

Kui varase kapitalismi perioodil omas kodanlik riik veel teatavat progressiivset tähtsust ja aitas kaasa uue tootmisviisi kujunemisele ja kindlustumisele, siis imperialismiperioodil astub riik üha enam reaktsiooni teele, hukkuva, oma aja äraelanud korra kaitsmise teele.

Imperialismi ajal allutavad suured monopolid (kapitalistide ühendused) järk-järgult riigimasina oma kitsastele kasuhuvidele. See allutamine toimub riigiametnike, parlamendiliikmete, ministrite, poliitiliste parteide liidrite, juristide jne. otsese äraostmise teel.

Meie päevil ei piirdu monopolistid enam neile vajalike inimeste äraostmisega ning on hakanud ise hõivama tähtsamaid ametikohti valitsusasutustes. Nii on Saksa Föderatiivse Vabariigi kõrgeimas riigiorganis — bundestagis — palju tööstuskoondiste ja ettevõtete direktoreid ning järelevalvenõukogude liikmeid. Ameerika Ühendriikides on paljud Kongressi liikmed miljonärid, finantsgrupeeringute juhid.

Kaasaegses kodanlikus ühiskonnas tegutseb riik tavaliselt monopolistide huvides. Riik tagab monopolistidele kasulikke riiklikke tellimusi, annab laenu, piirab seadusandlikus korras tööliste palka, aitab alla suruda töötajate monopolidevastaseid väljaastumisi.

Riigiaparaadi ja monopolide ühtesulamise protsess tähendab monopolistliku kapitalismi muutumist riiklik-monopolistlikuks kapitalismiks. Riiklik-monopolistlik kapitalism annab monopolidele piiramatu võimu niihästi majanduse kui ka poliitika sfääris. Tänapäeva kodanlik riik on muutunud omamoodi komiteeks, mis ajab monopolistliku kodanluse asju. Monopolide ühtesulamine riigiga toob kaasa veelgi julmemad repressioonid proletariaadi liikumise ja rahvusliku vabadusvõitluse suhtes, uute agressiivsete sõdade ettevalmistamise ja vallapäästmise.

Imperialismi ajastul saabus kodanliku demokraatia kriis. Muutub tugevamaks politsei- ja luureteenistus, suureneb sõjavägi. Tänapäeva kodanlikud riigid muutuvad seega militaristlikeks politseiriikideks.

Imperialistlikud riigid sammuvad monopolistide lõa otsas ja piiravad igati isegi neid formaalseid õigusi, mida töötajad omal ajal kasutada said. Rakendades suures ulatuses šantaaži, ähvardusi, tapmisi, võltsides valimiste tulemusi, saavutavad monopolistid seda, et parlamenti valitakse ja juhtivatele ametikohtadele määratakse ainult niisuguseid inimesi, kes on monopolistidele meelepärased. Tegelikult väljendab kodanlik parlament nüüd mitte enam kogu kapitalistide klassi tahet, vaid ainult kapitalistide ladviku, väikese finants- ja tööstusmagnaatide rühma tahet. Paljudes kapitalistlikes maades on toimumas järsk pööre parlamentlikult demokraatialt poliitilise reaktsiooni suunas.

Kodanliku demokraatia kriis avaldub ka fašiseerumise tendentsis, fašistliku poliitilise režiimi kehtestamises. Avalikult fašistlikud on kaasajal Hispaania ja Portugali režiim. Militaristlik fašistlik diktatuur on kehtestatud Kreekas. Fašiseerumise teed liigub Lääne-Saksamaa. Fašistlikud tendentsid on tugevad Ameerika Ühendriikides ja mõnedes Ladina-Ameerika maades.

Kaasaegsed kodanlikud valitsused teostavad äärmiselt reaktsioonilist sisepoliitikat. Eriti ägedalt ründavad nad kommunistlikke parteisid, kes astuvad välja rahva huvide ja õiguste kaitseks. Lemmikmeetoditeks ja -võtteks, mida kasutatakse võitluses kommunistide vastu, on kommunistlike parteide keelamine, kommunistide juhtide tagakiusamised ja mõrvamised. Lääne-Saksamaal

ja mõnedes teistes kapitalistlikes maades on kommunistlikud parteid seadusega ametlikult keelatud.

Mitte vähem reaktsiooniline ei ole ka imperialistlike riikide välispoliitika. Nad peavad ägedat võitlust Aasia, Aafrika, Ladina-Ameerika rahvaste rahvusliku vabadusliikumise vastu. Kaasaja peamiseks reaktsiooniliseks jõuks, kes on endale võtnud ülemaailmse sandarmi osa, on ameerika imperialism. Ameerika Ühendriikide kodanlus püüab esineda kapitalismi «päästja» osas. Oma riigi abiga loob ta agressiivseid sõjalisi blokke, organiseerib maakera eri piirkondades sõjaväebaase, segab jõhkralt vahele paljude maade ja rahvaste siseasjadesse, tallab jalge alla nende iseseisvuse. Ameerika imperialismi agressiivne iseloom ilmneb eriti kujukalt tema kuritegelikus sõjas vietnami rahva vastu. Oma reaktsioonilist välispoliitikat püüavad Ameerika Ühendriigid ja teised imperialistlikud riigid varjata «ülemaailmse kommunismi» vastu peetava võitluse loosungiga.

Kaasaegse kodanliku riigi reaktsioonilisus avaldub ka ideoloogia valdkonnas. Suutmata esitada ideid, mis võiksid kaasa tõmmata laiu rahvahulki, püüab imperialistlik kodanlus ära kasutada kõikvõimalikke ebateaduslikke teooriaid, mis juhiksid rahvahulki klassivõitlusest eemale. Väikekodanlikud parteid, parempoolsete sotsialistide juhtiv ladvik, kes propageerivad kodanluse ja proletariaadi klassirahu ja -koostööd, on tegelikult samuti monopolide huvide kaitsjad.

Imperialismi peamiseks ideelis-poliitiliseks relvaks on antikommunism. Selle nimetuse taga peitub kõige pöörasem klaperjaht eesrindliku ja progressiivse vastu. Meie päevil on antikommunism mitte ainult ideoloogia, vaid ka otsene poliitiline kurss salajasele ja avalikule võitlusele sotsialismimaade, rahvusvahelise töölisliikumise, Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika rahvaste vabadusliikumise vastu.

Kapitalistlike maade töölisklass ja töötajad võitlevad oma kommunistlike ja töölisparteide juhtimisel imperialismi reaktsioonilise poliitika ja ideoloogia vastu. Nad mõistavad üha selgemalt, et alles sotsialistlik revolutsioon vabastab nad kapitalistlike monopolide ja sõjavälis-türanlike režiimide võimu alt.

§ 2. Proletariaadi diktatuur kui uut tüüpi riik

Sotsialistliku revolutsiooni võidu tulemusel, kodanliku riigimasina purustamise tulemusel tekib kvalitatiivselt uus riigitüüp — *proletariaadi diktatuur*, mis põhjalikult erineb kõikidest eelmistest ekspluataatorlikest riikidest niihästi oma klassiolemuse poolest kui ka riigi organiseerimise vormide poolest.

Niisuguse riigitüübi tekkimise vajalikkus tuleneb otseselt uue, sotsialistliku ühiskonna arenemise vajadustest. Sotsialism ei kasva kapitalismist välja ühekorraga, vahetult, otsekohe pärast seda, kui töörahva hulgad on võimu enda kätte võtnud. K. Marx näitas, et kapitalismi ja sotsialismi vahepeal on periood, mille jooksul toimub kapitalismi revolutsiooniline ümberkujundamine sotsialismiks, ja sellele perioodile vastab ka poliitiline üleminekuperiood. Selle perioodi riik ei saa olla midagi muud kui proletariaadi revolutsiooniline diktatuur. Ilma proletariaadi diktatuurita — sotsialistliku revolutsiooni kõige tähtsama tööriistata — ei saa kaotada ekspluataatorlikke klasse ega üles ehitada sotsialistlikku ühiskonda. See tähendab, et proletariaadi diktatuuri kehtestamine on kapitalismilt sotsialismile ülemineku üldine seaduspärasus.

Tänapäeva reformistid ja revisionistid, kes on omaks võtnud kodanlike sotsioloogide ideed, eitavad proletariaadi diktatuuri vajalikkust kõikides maades, kus toimub üleminek kapitalismilt sotsialismile. Nad püüavad tõestada, et proletariaadi diktatuur on rakendatav ainult majanduslikult ja poliitiliselt mahajäänud maades. Kõrge arengutasemega maadel tuleb nende arvates sotsialismile siirduda kodanliku demokraatia täiustumise teel. Seda laadi väidete asburdsus saab eriti ilmseks, kui meeles pidada, et kodanlik demokraatia, kuidas seda ka täiustataks, jääb alati kodanluse diktatuuriks.

Määratledes proletariaadi diktatuuri kui uut tüüpi riigi olemust, kirjutas V. I. Lenin: «Proletariaadi diktatuur on visa võitlus, verine ja veretu, vägivaldne ja rahulik, sõjaline ja majanduslik, pedagoogiline ja administratiivne, vana ühiskonna jõudude ja traditsioonide vastu.» [1] See määratlus paljastab ko-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 27.

danluse ideoloogide, samuti ka reformistide ja revisionistide vaateid, kes propageerivad kapitalismilt sotsialismile üleminekut ilma klassivõitluse ja sotsialistliku revolutsioonita.

Nagu teistelgi riikidel, on ka proletariaadi diktatuuri riigil oma sisemised ja välised funktsioonid. Kuid nende sisu erineb põhjalikult ekspluataatorlike riikide vastavatest funktsioonidest.

Proletariaadi diktatuuri riigi kõige tähtsamaks sisemiseks funktsiooniks on maha suruda kukutatud, kuid veel mitte lõplikult purustatud ekspluataatorlike klasside vastupanu. Oleks suurim rumalus ja narr utopism arvata, ütles Lenin, et ilma sundmeetodita on võimalik üleminek kapitalismilt sotsialismile.

Ühtlasi ei tähenda see, nagu püüavad väita kodanluse ideoloogid, et proletariaadi diktatuur on ainult vägivald. Loomulikult, proletariaat on üksikutel perioodidel sunnitud kasutama vägivalda, selleks et jagu saada kodanluse ja teiste ekspluataatorlike klasside vastupanust. Kuid proletariaadi diktatuuri peamiseks funktsiooniks on siiski loov tegevus. Proletariaadi diktatuur, märkis V. I. Lenin, on mitte ainult vägivald ekspluateerijate üle ja isegi mitte peamiselt vägivald. Proletariaadi jaoks kõige tähtsam on võitlus sotsialismi ehitamise eest, majanduse ümberkujundamine uutel alustel, töö ühiskondliku organisatsiooni kõrgema tüübi loomine.

Vastavalt sellele on proletaarne riik mitte ainult ekspluataatorlike klasside mahasurumise organ, vaid ta täidab ühtlasi ka majanduslik-organisatoorset funktsiooni, on peamine sotsialismi ehitamise vahend. Just selles ülesehitustöös avaldub eriti tugevasti ja selgelt proletariaadi diktatuuri loov osa. Marksistlik-leninliku partei poolt juhitav proletaarne riik aitab kõigiti kaasa tootlike jõudude arengule tööstuses ja põllumajanduses, uute tootmissuhete kujunemisele, teostab arvestust ja kontrolli töö ja tarbimise üle, kaitseb ühiskondlikku omandust, võitleb töödistsipliini ja riikliku distsipliini rikkujate vastu, hoolitseb pidevalt rahva materiaalse heaolu kasvu eest.

Selle kõrval täidab proletariaadi diktatuuri riik kultuurilis-kasvatuslikku funktsiooni, rakendab kõik jõud

rahvahulkade teadlikkuse ja kultuuritaseme tõstmisele. Riik teostab kultuurirevolutsiooni, organiseerib teaduslike ja kultuurhariduslike asutuste tegevust, teeb määratu suurt tööd töörahva kommunistliku kasvatamise alal.

Niisiis, peale mahasurumise funktsiooni täidab proletariaadi diktatuuri riik ka teisi funktsioone, kõigepealt majanduslik-organisatoorset ja kultuurilis-kasvatuslikku. See on tema oluline erinevus ekspluataatorlikust riigist.

Rööbiti sisemiste funktsioonidega on proletariaadi diktatuuri riigil ka väline funktsioon, mis seisab oma maa kaitsevõime kindlustamises, selle kaitsmises imperialistide kallaletungide vastu, soodsate välistingimuste loomises sotsialismi ehitamiseks, võitluses rahu eest. Selle funktsiooni täitmises avaldub eriti selgelt proletaarse, sotsialistliku riigi humanistlik, rahuarmastav loomus.

Proletariaadi diktatuuri riik on kõige demokraatlikum riik. Nagu rõhutas V. I. Lenin, on proletariaadi diktatuur demokraatia kvalitatiivselt uus, kõrgeim tüüp, demokraatia rahva hiiglaenamusele. Ta on tõeline rahvavõim, kes tugineb oma tegevuses otseselt töörahva hulkadele ja tõmbab üha laiemaid rahvastiku kihte kaasa ühiskonna poliitilisele juhtimisele.

Proletaarse demokraatia aluseks, proletariaadi diktatuuri kõrgeimaks printsiibiks on töölisklassi ja töötava talurahva liit. See liit tekkis ägedas klassivõitluses kodanluse ja mõisnike vastu. Selle liidu tähtsust hinnates kirjutas Lenin, et ainult tema kindlustamise kaudu on võimalik vabastada kogu inimkonda ekspluateerimisest.

Kodanluse ideoloogid ja reformistid püüavad tõestada, et proletariaadi diktatuur eitavat igasugust demokraatiat. Säärasel väitel pole midagi ühist tegelikkusega. Marksism-leninism õpetab, et demokraatia on riigivõimu vorm, kuid riigivõim on ühe või teise klassi võim. Kui aga võim ühiskonnas kuulub proletariaadile, ei tähenda see igasuguse demokraatia eitamist, vaid proletaarse demokraatia kehtestamist.

Töölisklassi diktatuur kui uus demokraatia tüüp esineb mitmesugustes vormides olenevalt konkreetsest aja-

loolisest olukorrast, majanduslikest tingimustest, klassijõudude paigutusest, rahva rahvuslikest ja ajaloolistest traditsioonidest, välispoliitilistest tingimustest. Venemaal näiteks leidis proletariaadi diktatuur enesele väljenduse nõukogudes, reas Euroopa ja Aasia maades — rahvademokraatia vormis. Tulevikus võib proletariaadi diktatuur esineda veel teisteski vormides.

Nõukogude riigil ja rahvademokraatia riigil kui proletariaadi diktatuuri kahel erineval vormil on ühine klassisisu. Nad mõlemad on diametraalselt vastandlikud kodanlikule riigile ja on tekkinud kodanliku riigimasina lammutamise tulemusel. Neil mõlemal on üks eesmärk: sotsialistliku ühiskonna ülesehitamine.

Ühtlasi on rahvademokraatial kui proletariaadi diktatuuri vormil nõukogudega võrreldes ka mõningaid erinevusi. Peamine erinevus on see, et rahvademokraatiamaades eksisteerib mitmeparteiline süsteem ja niisugune ühiskondlik-poliitiline organisatsioon nagu rahvarinne, mis ühendab laiu rahvahulki sotsialismi ehitamise huvides. Juhtivat osa poliitilises elus etendab kommunistlik partei.

Praegu on olemas kaks proletariaadi diktatuuri vormi. Tulevikus võib neid juurde tulla.

«Kapitalismilt kommunismile üleminek,» kirjutas V. I. Lenin, «ei jäta muidugi andmata poliitiliste vormide suurt küllust ja mitmekesisust, kuid nende olemus on seejuures vältimatult üks: *proletariaadi diktatuur.*» [1]

Proletariaadi diktatuuri tähtsaks iseärasuseks on, et ta annab töötajatele mitte formaalsed, vaid tegelikud õigused ja vabadused. Andes töötajate kätte vabrikud, tehased, õppeasutused, trükikojad, kultuuri- ja haridusasutused, loob proletariaadi diktatuur reaalsed võimalused selleks, et ellu viia töötajate õigust tööle, puhkusele ja haridusele. Esimest korda ajaloos saavad tööinimesed võimaluse osa võtta riigi juhtimisest. Töölised ja talupojad võtavad aktiivselt osa riigi seaduste väljatöötamisest ja viivad neid seadusi ise ellu. «See on võim,» ütles V. I. Lenin, «mis on avatud kõigile, mis teeb kõik hulkade nähes, mis on hulkadele kättesaadav, lähtub vahetult hulkadest, on rahvahulkade ja nende tahte otsene

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 385.

ning vahetu organ.» [1] Seepärast ongi proletaarne demokraatia, nagu rõhutas V. I. Lenin, miljon korda demokraatlikum igasugusest kodanlikust demokraatiast.

Proletariaadi diktatuur kujutab endast tervet töötajate massiorganisatsioonide süsteemi. Sellesse süsteemi kuuluvad meie maal kõigepealt töörahva saadikute nõukogud — organid, mis kõige täielikumalt vastavad sotsialistliku demokraatia iseloomule. Nõukogud ühendavad endas riikliku ja ühiskondliku organisatsiooni tunnuseid. Nad on täievolilised organid, mis seisavad sotsialistliku riigiaparaadi eesotsas. Nõukogud lahendavad kogu maa elu puudutavaid kõige tähtsamaid küsimusi, loovad valitsemise ja kontrolli organeid. Nad kehastavad seadusandliku ja täidesaatva võimu ühtsust, on ühtaegu valitsevad ja töötavad organid. Selle poolest erinevad nad põhjalikult kodanlikest parlamentidest, kellel puudub reaalne võim.

Proletariaadi diktatuuri süsteemi kuuluvad ka ametiühingud, kooperatiivsed, kommunistlike noorte, spordi- ja teised töötajate ühiskondlikud organisatsioonid. Nende kaudu võtavad töölised, talupojad ja haritlased aktiivselt osa oma maa poliitilisest elust, sotsialismi ja kommunismi ehitamisest.

Juhtiv koht proletariaadi diktatuuri süsteemis kuulub kommunistlikule parteile. See on ka täiesti arusaadav. Partei mobiliseerib ja organiseerib rahvahulki kodanluse võimu kukutamisele ja proletariaadi diktatuuri kehtestamisele. Pärast töölisklassi võimu kättevõitmist organiseerib partei töörahvast sotsialismi ehitamisele. Tema kui valitseva töölisklassi partei, töölisklassi eelvägi, kes väljendab kõikide tööinimeste tahet ja huve, juhib kogu maa majanduslikku, poliitilist ja ideoloogilist elu. Partei juhtimisel töötavad kõik ühiskondlikud organisatsioonid, kes kuuluvad proletariaadi diktatuuri süsteemi. Olles kõige tihedamini seotud rahvahulkadega, kasvatades rahvahulki kommunistliku distsiplineerituse ja organiseerituse vaimus, õpib partei ühtaegu rahvahulkadelt, tugineb rahva kollektiivsele tarkusele ja kogemustele.

Sotsialismi ja kommunismi ehitamise käigus areneb

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 318.

sotsialistlik riik pidevalt. Täiustuvad riigi struktuur ja töömeetodid, muutub riigi põhiliste funktsioonide iseloom. Kõik see viib lõppude lõpuks välja selleni, et sotsialistlik riiklus kasvab üle kommunistlikuks omavalitsuseks. Vaatleme Nõukogude sotsialistliku riigi näite najal, kuidas see protsess toimub.

§ 3. Sotsialistlikult riikluselt kommunistlikule ühiskondlikule omavalitsusele

Proletariaadi diktatuuri riiki vajab töölisklass kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil. Nagu juba ütlesime, riigi peamisteks ülesanneteks sel perioodil on kukutatud ekspluataatorlike klasside mahasurumine ja sotsialistliku ühiskonna loomine. Sotsialismi ehitamise tulemusel on meie maal ekspluataatorlikud klassid likvideeritud ja sotsialistlik tootmisviis on muutunud jagamatult valitsevaks.

Sotsialismi ehitamise tulemusel on põhjalikult muutunud meie ühiskonna klassistruktuur. Pärast ekspluataatorlike klasside likvideerimist säilis Nõukogude Liidus kaks sõbralikku klassi — töölisklass ja kolhoositalurahvas, samuti ka niisugune sotsiaalne vahekiht nagu töötav haritlaskond. Kõik nad on sotsialismi tingimustes niihästi kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt muutunud.

Meie ühiskonnas ei ole töölisklass enam endine ekspluateeritav ja õigusteta proletariaat, nagu ta oli kapitalismi ajal. Olles koos kogu rahvaga tootmisvahendite ning ühiskondliku rikkuse valdajaks, on töölisklassist saanud oma maa peremees. Töölisklass kui kõige organiseeritum, distsiplineeritum ja teadlikum klass ühendab kõiki sotsialistliku ühiskonna kihte ja etendab ühiskonnas juhtivat osa.

Sotsialismi tingimustes on muutunud ka talurahva sotsiaalne pale. Heitnud maha mõisnike ja kulakute ikke, sai talurahvas vabaks klassiks, kelle eksisteerimine põhineb sotsialistlikul omandusel ja kollektiivsel tööl. Sotsialistlike tootmissuhete maksmapanek põllumajanduses, ühine töö kolhoosipõldudel on kaasa toonud talupoegade eraomandusliku psühholoogia kadumise.

Nüüd teostab kolhoositalurahvas liidus töölisklassiga ja töölisklassi juhtimisel kommunismi ehitamist meie maal.

Sotsialismi ülesehitamise tulemusel muutus oluliselt ka haritlaskond. Haritlaskond, kes pärineb enamasti töölisklassi ja talurahva hulgast ja on oma koostiselt lähedane neile klassidele, on muutunud tõeliseks töötavaks haritlaskonnaks, kes annab kõik oma jõud ja teadmised rahva hüvanguks.

Need ümberkujundused ja muutused, mis sotsialismi ülesehitamise tulemusel on toimunud meie maa majanduslikus ja sotsiaalses elus, Nõukogudemaa jõudmine kommunismi ehitamise perioodi on tinginud sotsialistliku riigi sisemiste ja väliste funktsioonide muutumise. Seoses antagonistlike klasside likvideerimisega langes ära selline sisemine funktsioon nagu ekspluataatorlike klasside mahasurumine. Samal ajal arenes välja ja muutus tugevaks sotsialistliku õiguskorra ja sotsialistliku omanduse kaitsmise funktsioon, mis väljendub sunniabinõude kasutamises sotsialistlike seaduste rikkujate vastu.

Edasi on arenenud majanduslik-organisatoorne funktsioon. Sotsialistlik riik, märgitakse NLKP programmis, on kutsutud organiseerima kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomist, sotsialistlike suhete kommunistlikeks suheteks ümberkujundamist, teostama kontrolli töö ja tarbimise määra üle, kindlustama rahva heaolu tõusu.

On edasi arenenud ka sotsialistliku riigi kultuuriliskasvatuslik funktsioon. Laiade rahvahulkade kaasatõmbamine kommunismi ehitamisele, nendes teadliku distsipliini ja kommunistliku töössesuhtumise kasvatamine ei ole võimalik, kui rahvahulkade kultuuri- ja ideelis-poliitiline tase ei tõuse kõrgemale astmele.

Kaasajal on suuresti arenenud ka Nõukogude sotsialistliku riigi välispoliitilised funktsioonid. Siia kuuluvad: sotsialistliku süsteemi maade vennaliku koostöö kindlustamine sotsialismi ja kommunismi ehitamiseks soodsate tingimuste tagamise eesmärgil; asumaade ja sõltuvate maade imperialismivastase rahvusliku vabadusliikumise toetamine; koloniaalikkest vabanenud noorte arenevate riikide abistamine; erineva sotsiaalse korraga

riikide rahuliku kooseksisteerimise printsiibi järjekindel kaitsmine; vastulöögi organiseerimine imperialismi agressiivsetele jõududele, kes püüavad valla päästa kolmandat maailmasõda; oma maa riigikaitse ja julgeoleku kindel tagamine; Nõukogude relvastatud jõudude võimsuse tugevdamine oma sotsialistliku isamaa ja sotsialismi maailmasüsteemi maade kaitsmiseks.

Kommunistliku ühiskonna ehitamise käigus täidab proletariaadi diktatuuri riik oma ajaloolise missiooni ja muutub üldrahvalikuks riigiks, kogu rahva huvide ja tahte väljendamise organiks.

Üldrahvalik riik ei ole mingi uus riigitüüp. Ta on seesama sotsialistlik riik, kuid oma arenemise kõrgemal astmel.

Proletariaadi diktatuuri riigi muutumine üldrahvalikuks riigiks on ajalooline protsess, mis ei tähenda aga seda, et töölisklass lakkaks täitmast juhtivat osa ühiskonnas. Töölisklass kui sotsialistliku ühiskonna kõige eesrindlikum klass jääb ka üldrahvaliku riigi tingimustes juhtivaks jõuks.

NLKP programmis näidatakse, et kommunismi ehitamise perioodil on sotsialistliku riikluse arenemise peasuunaks *«sotsialistliku demokraatia igakülgne arendamine ja täiustamine, kõigi kodanike aktiivne osavõtt riigi valitsemisest, majandusliku ülesehitustöö ja kultuurielu juhtimisest, riigiaparaadi töö parandamine ja rahva kontrolli tugevdamine tema tegevuse üle»* [1].

Sotsialistliku demokraatia arenemise otsustavaks tingimuseks on majanduse ja kultuuri lakkamatu kasv, töörahva heaolu tõus. Tähtsat osa etendab ka kõigil ühiskonna liikmetel teadliku distsipliini kasvatamine ja kindlustamine. «Kogu ühiskonna sotsialistlik organiseeritus iga inimese nimel,» öeldakse NLKP XXIII kongressi dokumentides, «ja iga inimese sotsialistlik distsipliin kogu ühiskonna nimel — selles on sotsialistliku demokraatia olemus.» [2] Töödistsipliini tugevdamine, sotsialistlikus ühiskonnas kehtivate seaduste ja reeglite

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 93.

[2] L. I. Brežnev, NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile, Tallinn 1966, lk. 77.

kõrvalekaldumatu täitmise nõudmine ei ole vastuolus nõukogude korra demokraatlike alustega, vastupidi, see toob kaasa sotsialistliku demokratismi laienemise.

Sotsialistliku demokraatia areng toimub niihästi riigiorganite edasise demokratiseerimise kui ka mitmesugustele ühiskondlikele organisatsioonidele ühiskonna asjades kuuluva osatähtsuse suurendamise joont mööda.

Vastavalt kommunismi poole liikumisele antakse ühiskondlikele organisatsioonidele järk-järgult üle mõningad funktsioonid, mida käesoleval ajal teostavad riigiorganid. Praegu omab suurt tähtsust rahvakontrolli organite tegevus. Kontroll muutub tõeliselt üldrahvalikuks vormiks, mille kaudu töötajad võtavad osa ühiskonna asjade otsustamisest.

Nõukogude riigi sotsialistlik demokratism kehastub kõige paremini töörahva saadikute nõukogudes. Kommunismi ehitamise tingimustes on veelgi suurenenud nõukogude osatähtsus majandusliku ja poliitilise tegevuse juhtimises, töötajate kultuurilis-elukondliku teenindamise ja kommunistliku kasvatustöö organiseerimises.

Kommunismi ehitamise käigus täiustuvad veelgi rahvaesinduse vormid ja nõukogude valimissüsteemi printsiibid. Ikka laialdasemalt praktiseeritakse nõukogude ja nende saadikute regulaarset aruandlust valijatele, nõukogude tegevuse kontrollimist rahvahulkade poolt. Piisab, kui ütelda, et nõukogude poolt tehtavast suurest tööst võtab ühiskondlikel alustel kõige aktiivsemalt osa üle 23 miljoni inimese.

Uue ühiskonna ehitamisel on tunduvalt suurenenud ametiühingute kui juhtimise kooli, majandamise kooli, kommunismi kooli osatähtsus. Ametiühingute ridadesse kuulub ligemale 80 miljonit inimest. Ametiühingud võtavad aktiivselt osa rahvamajandusplaanide realiseerimisest, kontrollivad töö normeerimist ja töötasu maksmist, tööseadusandlusest kinnipidamist, organiseerivad sotsialistlikku võistlust. Nad tegelevad tervishoiuga, elukondlike küsimustega, teevad suurt kultuuri- ja kasvatustööd.

Kaasajal tugevneb ka Kommunistliku Noorsooühingu tegevus. Kommunistlik Noorsooühing on nõukogude ühiskonnas aktiivne jõud, kes ühendab oma ridades

üle 20 miljoni noormehe ja neiu. Komsomol abistab Nõukogude riigil, Kommunistlikul Parteil kasvatada noorsugu kommunismi vaimus, tõmbab noorsugu kaasa kommunistliku ühiskonna praktilisele ülesehitamisele.

Nõukogude, ametiühingute, komsomoli osatähtsuse suurenemine, nende aktiivne osavõtt ühiskonna asjadest ja riigi juhtimisest vastab V. I. Lenini õpetusele sotsialistliku demokraatia igakülgsest arendamisest.

Kommunismi ehitamise perioodil suureneb eriti NLKP juhtiv osa. Ühendades oma ridades töölisklassi, talurahva ja haritlaste kõige eesrindlikumaid ja teadlikumaid esindajaid, täidab partei edukalt kogu nõukogude rahva organiseerija ja poliitilise juhi osa. Kommunistlik partei organiseerib ja mobiliseerib kõiki töötajaid, suunab kõigi riigi- ja ühiskondlike organisatsioonide jõupingutusi kommunistliku ülesehitustöö ülesannete täitmisele.

Sotsialistliku demokraatia edasiarendamine ja täiustamine tähendab ühtaegu ka sotsialistliku riikluse ülekasvamist kommunistlikuks ühiskondlikuks omavalitsuseks, s. t. on riigi väljasuremise protsess. Riigita kommunistlikule omavalitsusele üleminek, õpetas V. I. Lenin, toimub «sel teel, et järjest suurem hulk kodanikke, seejärel aga *erandit ult* kõik kodanikud tõmmatakse süstemaatiliselt kaasa sellele, et nad otseselt ja *iga päev* kannaksid oma osa riigivalitsemise koormast»[1].

Millal siis sureb välja riik?

Kõigepealt tuleb märkida, et mitte igasugune riik, vaid ainult sotsialistlik riik on võimeline välja surema. Mis puutub kodanlikku riiki, siis tema ei sure välja, vaid ta hävitatakse sotsialistliku revolutsiooni käigus. Kodanlik riigimasin on vaja purustada sellepärast, et ta teenib ekspluataatorite rahvavaenulikke huve.

Sotsialistliku riigi väljasuremine on järkjärguline ja pikaajaline protsess, mis hõlmab tervet ajastut. Riigi väljasuremiseks on vaja niihästi sisemisi kui ka väliseid tingimusi. «Riigi täielikuks väljasuremiseks,» öeldakse NLKP programmis, «tuleb tagada nii sisemised tingimused — ehitada üles arenenud kommunistlik ühis-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 131—132.

kond — kui ka välised tingimused — sotsialismi võit ja tugevnemine rahvusvahelisel areenil.» [1]

Sotsialistliku riigi väljasuremise seesmisteks tingimusteks on arenenud kommunistliku ühiskonna ülesehitamine, vajalike majanduslike, sotsiaalpoliitiliste ja vaimsete eelduste loomine. Seejuures kõige olulisemad on majanduslikud eeldused. Need seisnevad tootlike jõudude kõrges arengutasemes, materiaalsete hüvede külluse loomises, mis võimaldab üle minna kommunismi printsiibile «igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema vajaduste järgi».

Ühiskonna majandusliku aluse muutumise ja arenemise pinnal toimuvad kommunismi ajal muutused sotsiaalse ja vaimse elu alal. Kommunistlikus ühiskonnas ei ole klasse ja kujuneb välja kõikide ühiskonnaliikmete täielik sotsiaalne võrdsus. Kaovad olulised erinevused linna ja maa vahel, vaimse ja kehalise töö vahel, edaspidi kustuvad ka rahvuslikud piirjooned. Töö muutub eluliseks vajaduseks, tõeliseks loominguks ja rõõmu allikaks. Kõik kodanikud võtavad ühiskonna asjade valitsemisest aktiivselt osa. Saab harjumuseks ilma igasuguse sunduseta kinni pidada kommunistliku ühiselu reeglitest. Kommunismi ajal avalduvad ja löövad täiel määral õitsele vaba inimese võimed ja anded, parimad kõlbelised omadused. Kõik see loob sotsiaalsed ja vaimsed eeldused sotsialistliku riigi väljasuremiseks.

Kas see tähendab, et kommunistlikus ühiskonnas ei ole mingit juhtimist? Ei, ei tähenda. Sotsialistliku demokraatia edasiarenemine viib selleni, et riigivõimu organid muutuvad järk-järgult kommunistliku ühiskondliku omavalitsuse organiteks, mis ühendavad nõukogusid, ametiühinguid ja teisi organisatsioone. Riik kui poliitiline võim sureb välja kommunismi ajal. Kuid kommunistlikus ühiskonnas säilivad planeerimise ja arvestuse organid, juhitakse ühiskonna majandust ja kultuuri.

Nagu juba teame, on peale riigi väljasuremise sisemiste tingimuste olemas ka välised tingimused, nimelt sotsialismi võit ja kindlustumine rahvusvahelisel areenil. Tuleb silmas pidada, et niikaua, kui on olemas sõjaoht, mida tekitavad imperialistlikud riigid, on vajalik

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 101.

alles hoida sõjalist võimsust, see aga tähendab, et oma maa kaitsmise riiklik funktsioon säilib.

Laialdased abinõud sotsialistliku demokraatia edasiarendamiseks, rea riiklike funktsioonide üleandmine ühiskondlikele organisatsioonidele ei tähenda hoopiski meie riigi osatähtsuse nõrgenemist kaasajal. Vastupidi, ainult riigi igakülgne tugevdamine tagab sotsialismi võitude julgeoleku ja kindlustab kommunistliku ühiskonna ülesehitamise.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Millistel põhjustel tekkis riik?*
2. *Milline on ekspluataatorliku riigi olemus?*
3. *Mispärast on proletariaadi diktatuuri riik kvalitatiivselt uus riigitüüp?*
4. *Missuguseid funktsioone täidab kaasajal Nõukogude sotsialistlik riik?*
5. *Mispärast on riikliku distsipliini tugevdamine sotsialistliku demokraatia arendamise tähtis tingimus?*
6. *Kuidas toimub üleminek sotsialistlikult riikluselt kommunistlikule ühiskondlikule omavalitsusele?*

SOTSIAALSED REVOLUTSIOONID

Nagu juba ütlesime, on ühiskonna arengus oluline eristada järkjärgulisi evolutsioonilisi muutusi ja kiireid kvalitatiivseid hüppeid. Seejuures valmistavad ühiskonna elus toimuvad evolutsioonilised muutused ette tingimusi põhjalikele, kvalitatiivsetele muutustele, mis antagonistlikus ühiskonnas kujutavad endast vana sotsiaal-majandusliku korra hüppelise ümberkujundamise perioodi. Seda hüpet me nimetamegi sotsiaalseks revolutsiooniks.

Revolutsioonid on ajaloo võimsad edasiviijad. Nad juurivad välja iganenud ühiskonna pahed, äratavad laiu rahvahulki iseseisvale loovale tegevusele, päästavad valla nende aktiivsuse, puhastavad tee sotsiaalsele uuenemisele.

§ 1. Sotsiaalse revolutsiooni põhjused, liikumapanevad jõud ja iseloom

Selleks et muuta ühiskonna iganenud majanduslikku korda, klasside olukorda, töörahva hulkade elutingimusi, poliitilisi institutsioone, ühiskondlikke ideid ja vaateid, on vaja teostada sotsiaalne revolutsioon. *Sotsiaalne revolutsioon* on põhjalik pööre ühiskonna arengus, mille käigus toimub üleminek ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele.

Sotsiaalse revolutsiooni sügavaimaks põhjuseks on konflikt uute tootlike jõudude ja vanade tootmissuhete vahel. Kui tootmissuhted muutuvad tootlike jõudude arengut soodustavast tegurist tootlike jõudude arengut pidurdavateks ahelateks, tekib vajadus põhjalikult muuta tootmise majanduslikke tingimusi, olemasolevat omanduse vormi ja kogu ühiskondlike suhete süsteemi.

Kuid vanade tootmissuhete taga seisavad kindlad klassid, kes teevad meeleheitlikke jõupingutusi, et säilitada iganenud korda ja enese valitsevat positsiooni ühiskonnas. Selleks kasutavad nad riigimasinat, poliitilist võimu, muutes selle revolutsioonilise liikumise allasurumise vahendiks. Seepärast on uute tootmissuhete kehtestamiseks kõigepealt vaja likvideerida vana klassi poliitiline võim, anda võim ühe, reaktsioonilise klassi käest teise, progressiivse klassi kätte. Seoses sellega on *sotsiaalse revolutsiooni peaküsimuseks riigivõimu küsimus.*

Revolutsiooni perioodil saavutab klassivõitlus äärmise pinge ja omandab sageli avalike relvastatud kokkupõrgete, ülestõusude, kodusõdade kuju. «Revolutsiooniks,» ütles V. I. Lenin, «nimetatakse klasside meeleheitlikku, ägeduse haripunktini jõudnud võitlust.» [1]

Revolutsioon on klassivõitluse kõrgeim vorm. Andes võimu ühe klassi käest teise klassi kätte, osutub revolutsioon ühtlasi ainuvõimalikuks klassiantagonismi lahendamise mooduseks.

Poliitilisi revolutsioone ei tohi ära segada riigipööretega, mille puhul võimule ei tule uus klass, vaid vahetuvad ühe ja sama klassi üksikud poliitilised grupeeringud. Seda laadi riigipöörded võivad kehtestada teise režiimi, kuid nad ei muuda olemasolevat korda.

Sotsiaalse revolutsiooni võiduks on vaja tervet tingimuste kompleksi, kuhu kuuluvad niihästi objektiivsed kui ka subjektiivsed tingimused. Revolutsiooni toimumiseks vajalike objektiivsete tingimuste kogusummat nimetatakse *revolutsioonilise situatsiooniks.*

V. I. Lenin märkis kolme revolutsioonilise situatsiooni põhitunnust: 1) valitsevatel klassidel ei ole võimalik vana moodi valitseda; 2) rõhutud klasside hädad ja viletsused on tavalisest palju teravamaks muutunud; 3) sel pinnal on märkimisväärselt tõusnud rahvahulkade aktiivsus. [2] Ilma nende objektiivsete tingimusteta, mis ei sõltu üksikute rühmade, parteide ega ka tervete klasside tahtest, ei saa revolutsioon toimuda.

Sotsialistliku revolutsiooni teostamiseks on peale ob-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 341.
[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 187; 31. kd., lk. 64.

iektiivsete tingimuste vaja ka subjektiivset tegurit. Subjektiivse teguri all mõeldakse revolutsioonilise klassi võimet aktiivseks massiliseks tegevuseks, mis oleks küllalt tugev vana riigimasina purustamiseks ja võimu enda kätte võtmiseks. Sotsialistliku revolutsiooni puhul oleneb revolutsiooniliste rahvahulkade edu proletariaadi organiseeritusest, monoliitsusest, tema ideelisest ja poliitilisest küpsusest. Organiseeritust ja teadlikkust kasvatab töölisklassis marksistlik-leninlik partei — ainus partei, kes suudab juhtida töörahva hulki nende võitluses kapitalistliku korra vastu.

Kui revolutsioonilised klassid ei ole küllalt tugevad ja organiseeritud, siis revolutsioon ei saa võita. Ajalugu tunneb juhtumeid, kus tekkinud revolutsiooniline situatsioon ei viinud välja revolutsiooni võidule, sest revolutsioonilised jõud ei olnud revolutsiooni läbiviimiseks küllalt ette valmistatud.

V. I. Lenin rõhutas korduvalt, et revolutsioonid ei toimu üksikute inimeste või rühmade soovil ja et revolutsiooni ei saa mingi maa rahvale väljastpoolt peale suruda. «On muidugi olemas inimesi, kes arvavad, et revolutsioon võib ilmale tulla võõral maal tellimise peale, kokkuleppe alusel. Need inimesed on kas hullumeelsed või provokaatorid.» [1] Revolutsiooni ei saa teostada ükskõik mis ajal. Võib üksnes teaduslikult ette näha revolutsioonilise situatsiooni kättejõudmist, revolutsiooniliste ümberkujunduste iseloomu ja üldsuunda.

Meie partei on alati võidelnud «pahempoolsete» revisionistide vastu, kes seavad lootused vandenõutaktikale, organiseerivad üksikute, revolutsiooni põhijõududest eemalseisvate rühmade väljaastumisi. Rahvahulkadest irdumine, sektantlus võivad anda revolutsiooniüritusele väga tugeva hoobi ja tuua ohvriks rahva eesrindlikud jõud.

Revolutsiooni põhjuste, subjektiivsete ja objektiivsete eelduste selgitamine on revolutsiooni iseloomu ja liikumapanevate jõudude mõistmiseks väga tähtis. «Et hinnata revolutsiooni tõesti marksistlikult,» kirjutas V. I. Lenin, «dialektilise materialismi seisukohalt, on vaja hinnata seda kui elavate ühiskondlike jõudude

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 443.

võitlust, kes on asetatud nii- ja niisugustesse objektiivsetesse tingimustesse, tegutsevad nii ja nii ning rakendavad suurema või vähema eduga nii- ja niisuguseid võitlusvorme.» [1]

Revolutsiooni *iseloom* oleneb sellest, milliseid sotsiaalseid vastuolusid revolutsioon lahendab, milline ühiskondlik kord luuakse revolutsiooni tulemusel. Vastavalt sellele on oluline eristada revolutsioone, mis toimuvad üleminekul orjanduslikult korralt feodalismile, feodalismilt kapitalismile (kodanlikud revolutsioonid) ja kapitalismilt sotsialismile (sotsialistlikud revolutsioonid).

Revolutsiooni *liikumapanevateks jõududeks* on need klassid, kes teostavad revolutsiooni, võitlevad uue korra võidu eest. Üks neist klassidest esineb revolutsiooni juhtijana, hegemoonina. Selle klassi ümber koonduvad ülejäänud klassid, kes on revolutsioonist huvitatud ja on seega tema liitlasteks võitluses.

Oma tüübilt ühesugused revolutsioonid, mis toimuvad eri maades ja erinevates ajaloolistes tingimustes, võivad üksteisest erineda terve rea oluliste iseärasuste poolest — liikumapanevate jõudude, sotsiaalsete ümberkujunduste sügavuse, rahvahulkade organiseerituse, võitlusvormide poolest.

Võrdleme näiteks Euroopa kodanlikke revolutsioone, mis toimusid XVIII ja XIX sajandil, kui paljudes maades valitses feodaalkord, 1905.—1907. aasta Vene kodanlik-demokraatliku revolutsiooniga, mis toimus imperialismi ajastul. Feodalismi perioodil oli kodanlus põhiliselt revolutsiooniline klass, ta astus välja kui revolutsiooni liikumapanev jõud ja juhtija. Ta seadis eesmärgiks likvideerida vanad, feodaalsed suhted, anda avarad võimalused uuele kapitalistlikule tootmisviisile. Kodanluse liitlasteks selles võitluses olid käsitöölised, tekkiv proletariaat, linna ja maa väikekodanlus, samuti talurahvas.

1905.—1907. aasta Vene kodanlik-demokraatlik revolutsioon toimus teistsugustes ajaloolistes tingimustes, kui kapitalism oli jõudnud oma viimsesse staadiumi — imperialismi staadiumi. Neis tingimustes omandas kodanlik revolutsioon kvalitatiivselt uusi jooni. Need impe-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 41.

rialismi ajajärgu kodanlik-demokraatliku revolutsiooni iseärasused avastas V. I. Lenin. Ta näitas, et niisuguse revolutsiooni peaülesandeks on monarhia kukutamine, feodaalsuhete jäänuste lõplik likvideerimine. Kuid vene kodanlus, hoolimata sellest, et revolutsiooni ees seisid kodanliku iseloomuga ülesanded, ei olnud selle revolutsiooni liikumapanevaks jõuks. Ta ei saanud asuda revolutsioonilise liikumise etteotsa, ei saanud olla revolutsiooni juhiks, sest ta kartis laiade rahvahulkade organiseeritud väljaastumist, mõistis, et rahva võitlus feodaalsuhete vastu, mõisnike vastu võib kaasa tuua ka kapitalistliku korra likvideerimise. Vene kodanlus oli oma huvide poolest tihedasti seotud isevalitsusliku korraga ja nägi isevalitsuses kaitset töölisklassi revolutsiooniliste väljaastumiste vastu.

Esimese Vene revolutsiooni liikumapanevaks ja juhtivaks jõuks oli proletariaat. Proletariaat tõmbas endaga kaasa talurahvast, tõi talupoegade stiihilisse mõisnikevastasesse võitlusesse poliitilise teadlikkuse. Vene talurahva revolutsiooniline liikumine oli võrratult tugevam kui Lääne kodanlikes revolutsioonides varasematel aegadel.

Vene töölisklass kasutas 1905.—1907. aasta revolutsioonis proletaarseid võitlusmeetodeid. Ajaloos seninägematu revolutsioonilise liikumise ulatus oli tingitud sellest, et proletariaadi relvastatud ülestõus oli ühendatud massiliste poliitiliste streikidega. Revolutsioonilise võitluse käigus tekkisid tööliste, talupoegade ja soldatite saadikute nõukogud, kes olid uue, revolutsioonilise rahvavõimu võrseteks.

Kõik need iseärasused avaldasid paratamatult mõju ka revolutsiooni tulemustele. Revolutsioon ei võinud lõppeda kodanluse võiduga, nagu see oli eelmistes kodanlikes revolutsioonides, vaid revolutsioon sai sotsialistliku revolutsiooni sissejuhatuseks.

Uurides põhjalikult neid uusi ajaloolisi tingimusi, milles toimuvad kodanlikud revolutsioonid imperialismi ajastul, töötas V. I. Lenin välja kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsialistlikuks revolutsiooniks ülekasvamise teooria. Seda teooriat kinnitas kogu järgnev revolutsioonide areng Euroopas ja Aasias.

§ 2. Sotsialistlik revolutsioon

Sotsialism ei saa tekkida, kui kapitalistlik kord ei ole revolutsiooni teel hävitatud. Seepärast on sotsialistlik revolutsioon uue, sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise hädavajalik tingimus.

Sotsialistlik revolutsioon erineb põhjalikult kõikidest teistest sotsiaalsetest revolutsioonidest. Erinevus on kõigepealt selles, et eelmised revolutsioonid üksnes asendasid ühe ekspluateerimisvormi teisega, sotsialistlik revolutsioon aga seab endale ülesandeks vabastada töörahvas kõikidest sotsiaalse rõhumise liikidest. See ülesanne ei piirdu ainult vana lammutamisega, oma aja äraelanud kapitalistlike suhete likvideerimisega. Revolutsiooni teostamine eeldab kvalitatiivselt uute, täiuslikumate, sotsialistlike suhete loomist.

Edasi. Ükski eelmine revolutsioon ei seadnud ülesandeks luua uut majandust. Uus majandus tekkis vana korra rüpes juba enne revolutsiooni teostumist. Seepärast viisid kõik mineviku revolutsioonid üksnes poliitilise võimu vastavusse juba tekkinud majandusega. Sotsialistlik majandus, nagu juba ütlesime, ei saa tekkida kodanliku korra rüpes. Seepärast on sotsialistliku majanduse loomine ja kindlustamine sotsialistliku revolutsiooni tähtsaim ja kvalitatiivselt uus ülesanne.

Seda sotsialistliku revolutsiooni iseärasust märkides kirjutas V. I. Lenin: «Et võita kapitalism üldse, on vaja, esiteks, võita ekspluateerijad ja kaitsta ekspluateeritavate võimu — ülesanne kukutada ekspluateerijad revolutsiooniliste jõudude abil; teiseks, loova töö ülesanne — rajada uued majandussuhted, anda eeskuju, kuidas seda teha. Need sotsialistliku pöörde läbiviimise kaks külge on omavahel lahutamatult seotud ja nende poolest erineb meie revolutsioon kõigist eelmistest revolutsioonidest, kus piisas üksnes purustavast küljest.» [1] Ülesehitamine on sotsialistliku revolutsiooni peamine ja kõige raskem ülesanne. Selle lahendamiseks on vaja aega, loovat tööd, kõikide tööinimeste teadlikkust ja organiseeritust.

Lõpuks, erinevalt kõikidest eelmistest revolutsiooni-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 382.

dest, on sotsialistlik revolutsioon tõeline rahvarevolutsioon. Revolutsioon toimub töörahva hulkade huvides, ta viiakse läbi rahvahulkade eneste jõududega, nende revolutsioonilise entusiasmi ja ennastsalgavusega.

Sotsialistliku revolutsiooni juhtiv jõud, lõpuni revolutsiooniline klass on proletariaat. Proletariaat väljendab kõikide töötajate huve, koondab ja organiseerib nende võitlust.

Sotsialistliku revolutsiooni võiduks ei ole tingimata vaja, et proletariaat moodustaks antud maal elanikkonna enamuse. Proletariaat võidab sel teel, et tõmbab endaga kaasa, muudab oma liitlasteks kõik ühiskonna ekspluateeritavad kihid. Proletariaadi jõud peitub tema monoliitsuses ja organiseerituses, tema sidemetes laiade rahvahulkadega.

Revolutsioonilise proletariaadi eesotsas on kommunistlik partei — aktiivne töörahva huvide eest võitleja, uue ühiskonna eest peetava võitluse organiseerija ja innustaja. Kommunistlik partei on töölisklassi eelvägi, kõige teadlikum, eesrindlikum ja revolutsioonile kõige ustavam osa töölisklassist.

Iseloomustades seda maailma-ajaloolist missiooni, mida täidab töölisklass marksistlik-leninliku partei juhtimisel, märgib NLKP programm: «Maailma revolutsioonilise ümberkujundamise peamiseks liikumapanevaks jõuks on töölisklass, kõige järjekindlam revolutsiooniline klass. Klassilahingute käigus ta organiseerub, loob oma ametiühingud ja poliitilised parteid, peab majanduslikku, poliitilist ja teoreetilist võitlust kapitalismi vastu. Vana ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundaja ning uue korra looja ajaloolist missiooni ellu viies saab töölisklassist mitte ainult oma klassihuvide, vaid ka kogu töörahva huvide väljendaja. Loomulikult on ta kõigi kapitalismi vastu võitlevate jõudude hegemoon.» [1]

Sotsialistliku revolutsiooni objektiivseks aluseks on vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja erakapitalistliku omastamise vormi vahel. See on kapitalistliku tootmisviisi põhivastuolu ja avaldub proletariaadi ning kodanluse antagonismis, klassi- ja rahvuslike konfliktide mitmekesistes vormides. Neid konflikte on võimalik

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 9.

lahendada ainult kapitalistliku eraomanduse revolutsioonilise likvideerimise abil. Järelikult tuleneb sotsialistliku revolutsiooni paratamatus, kapitalistliku ühiskonna sotsialistlikuks ühiskonnaks revolutsioonilise ümberkujundamise paratamatus kapitalismi arenemise objektiivsetest seadustest.

Kapitalismi viimne arengustaadium, kõdunev ja surev kapitalism on imperialism. Imperialismi tingimustes asendub üksikute kapitalistlike ettevõtete vaba konkurents monopolistlike ühingute võitlusega müügiturgude ja tooraineallikate pärast. Rõhutud rahvad, töörahva hulgad — töölised, talupojad, tehniline personal, ametnikud — kõik nad peavad kannatama üha suuremat monopolide rõhumist.

Imperialism tähendab reaktsiooni kõikidel elualadel. Imperialismile on iseloomulik kodanlikust demokraatiast loobumine ja monopolistliku kodanluse diktatuuri teostamine avalikus vormis, püüd rahvahulkadele peale suruda rahvavastaseid seadusi, ära kägistada progressiivseid demokraatlikke liikumisi. Pidev võidurelvastumine, sõdade ettevalmistamine, teiste rahvaste siseasjadesse vägivaldne vahelesegamine — niisugused on imperialismi iseloomulikud tunnused. Imperialism on sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu.

Sotsialistliku revolutsiooni teooria vastavalt imperialismiajastu tingimustele töötas välja V. I. Lenin. Ta näitas, et kapitalistlike maade arenemine imperialismi ajal toimub äärmiselt ebaühtlaselt, hüppeliselt. Kaasaegse kapitalismi ebaühtlase majandusliku ja poliitilise arenemise seaduse toime tõttu küpsevad sotsialistlikud revolutsioonid mõnedes maades varem kui teistes. «Sellest vääramatu järeldus: sotsialism ei saa võita üheaegselt *kõigis* maades. Ta võidab esialgu ühel või mitmel maal, teised aga jäävad mõnda aega kodanlikeks või eelkodanlikeks.» [1] Seda V. I. Lenini geniaalset järeldust kinnitas hiilgavalt kogu ajaloo käik. Sotsialistlik revolutsioon võitis alguses ühel maal — Venemaal.

V. I. Lenini sotsialistliku revolutsiooni teooria üks põhiküsimusi on töölisklassi liitlaste küsimus. V. I. Lenin näitas, et proletaarne revolutsioon «ei ole võimalik töö-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 67

rahva määratu suure enamuse poolehoiuta ja toetuseta oma avangardile: proletariaadile. Kuid see poolehoid, see toetus ei teki otsekohe, seda ei otsustata hääletamistega, vaid *võideldakse kätte* kestva, vaevarikka, raske klassivõitlusega.» [1]

Rääkides töölisklassi liitlastest sotsialistlikus revolutsioonis, pidas V. I. Lenin niisuguseks liitlaseks kõigepealt töötavat talurahvast, samuti mitteproletaarseid töörahva hulki linnades. Töötav talurahvas on töölisklassi liitlane selle objektiivse olukorra tõttu, mis tal on kapitalistlikus ühiskonnas. Samuti nagu proletaarlased, hangivad ka töötavad talupojad endale elatusvahendeid omaenda tööga. Ka neid rõhub ja ekspluateerib kapital. Seepärast ühtivad töötava talurahva ja töölisklassi huvid kõige olulisema ja peamise osas. See aga sunnib talupoegi sotsialistlikus revolutsioonis asuma proletariaadi poolele. Ühtlasi on revolutsiooni juhtivaks jõuks töölisklass kui kõige organiseeritum klass ja ainus lõpuni järjekindlalt revolutsiooniline klass, kelle eesotsas on kommunistlik partei.

Sotsialistlik revolutsioon ei lõpe töölisklassi poolt võimu võtmisega, proletariaadi diktatuuri kehtestamisega. Sotsialistlik revolutsioon hõlmab kogu sotsialismi ehitamise ajastut kuni sotsialismi täieliku võiduni. See seletub asjaoluga, et sotsialism ei saa tekkida kapitalismi rüpes. Sotsialistliku revolutsiooni ülesandeks on seetõttu mitte ainult kukutada ekspluateerivad klassid, vaid ka üles ehitada uus ühiskond.

Esimene sotsialistlik revolutsioon maailmas oli Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon. Ta tegi jäädavalt lõpu kapitalistide võimule meie maal ja andis võimsa tõuke kogu maailma revolutsioonilisele liikumisele. Pärast Teist maailmasõda toimusid võidukad sotsialistlikud revolutsioonid paljudes Euroopa ja Aasia maades. Sotsialistlik revolutsioon võitis ka Kuubal — esimesel Ladina-Ameerika maal, kes heitis endalt kapitalistliku ekspluateerimise ikke.

Sotsialismile üleminek toimub igal maal konkreetsetes ajaloolistes tingimustes ja iga maa ajaloolised kogemused kuuluvad koostisosana sotsialismi ülesehitamise

[1] V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 40—41.

teaduse varasalve. Sotsialistlikule revolutsioonile ja sotsialismi ehitamisele eri maades on ühtlasi omased järgmised ühised jooned ja seaduspärasused:

töölisklass juhib töörahva hulki, kelle tuumikuks on marksistlik-leninlik partei, proletaarse revolutsiooni teostamisel ja proletariaadi diktatuuri kehtestamisel ühel või teisel kujul;

töölisklass tegutseb liidus talurahva põhihulkadega ja teiste töörahva kihtidega;

likvideeritakse põhiliste tootmisvahendite kapitalistlik omandus;

põllumajandus kujundatakse järk-järgult ümber sotsialistlikuks;

rahvamajandust arendatakse plaanipäraselt, eesmärgiga üles ehitada sotsialism ja kommunism ning tõsta töötajate elatustaset;

teostatakse sotsialistlik revolutsioon ideoloogia ja kultuuri valdkonnas ning luuakse arvukas haritlaskond, kes on ustav töölisklassile, töörahvale, sotsialismiüritusele;

likvideeritakse rahvuslik rõhumine ja kehtestatakse rahvaste võrdõiguslikkus;

kaitstakse sotsialismi saavutusi välis- ja sisevaenlaste vastu;

tagatakse antud maa töölisklassi solidaarsus teiste maade töölisklassiga — see on proletaarne internatsionalism.

Sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialismi ehitamise peamiste seaduspärasuste ühine iseloom ei välista võitlusvormide mitmekesisust, mida töölisklass kasutab poliitilise võimu saavutamiseks. Sotsialistliku revolutsiooni teostamise meetodid ja teed võivad olla erinevates maades erinevad. Need erinevused on tingitud antud maa klassijõudude paigutusest, spetsiifilisest ajaloolisest olukorrast, milles toimub revolutsioon, maa rahvuslikest iseärasustest.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja teiste maade proletaarsete revolutsioonide kogemused näitavad, kui tähtis on revolutsiooni teostamisel arvesse võtta revolutsiooni üldisi seaduspärasusi ja nende avaldumise iseärasusi antud maal. Näiteks ei pruugi töölisklassi poliitilise võimu kättevõitmine tingimata olla relvasta-

tud ülestõusu iseloomuga, sellega ei pruugi kaasneda verevalamist ja sõjalisi kokkupõrkeid. Teatavatel tingimustel ja üksikutes maades võib revolutsioon areneda rahulikult. Venemaal pidas V. I. Lenin võimalikuks võimu rahulikku üleminekut tööliste kätte vahetult pärast 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni. Meie päevil on võimalused sotsialismile rahulikuks üleminekuks tunduvalt suurenenud. See seletub jõudude vahekorra muutumisega ülemaailmsel areenil sotsialismi kasuks. Niisugune muutus on toimunud sotsialistliku maailmasüsteemi tekkimise tulemusel, samuti ka selle tulemusel, et kapitalismi positsioonid niihästi kogu maailmas kui ka kapitalistlikes riikides enestes on nõrgenenud.

See, et sotsialistliku revolutsiooni rahuliku arenemise võimalused on kaasaja tingimustes suurenenud, ei välista aga sotsialismile ülemineku mitterahulikke vorme. Kui ekspluataatorlikud klassid avaldavad proletariaadile relvastatud vastupanu, läheb revolutsioon mitterahulikku teed ja omandab relvastatud ülestõusu kuju. Relvastatud ülestõus on eriline poliitilise võitluse liik, mis allub oma seadustele. Ülestõusu eduks on vajalik, nagu õpetas V. I. Lenin, et revolutsioonilise parteiga läheks kaasa töötajate enamus, et oleks olemas revolutsiooni kasv üldrahvalikus ulatuses, vana valitsuse täielik moraalne ja poliitiline krahh, kõikide vahepealsete kihtide kõikumised. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon on klassikaline näide selle kohta, kuidas tuleb täpselt arvestada kõiki revolutsiooni tingimusi ja asjaolusid, kuidas peavad rahva eesrindlikud jõud monoliitselt ja resoluutselt tegutsema.

See, kas sotsialismile üleminek toimub rahulikus või mitterahulikus vormis, oleneb konkreetsetest tingimustest. Seejuures on võimalik ka rahuliku ja mitterahuliku tee kombinatsioon, nii et revolutsioon võib alata rahulikult, edasi kasvada üle relvastatud võitluseks või, vastupidi, alata relvastatud võitlusena ja lõppeda suhteliselt rahulikult. Ent kuidas sotsialistlik revolutsioon ka toimuks, ei ole sotsialismile üleminek võimalik ilma ekspluateerijate võimu kukutamiseta ja proletariaadi diktatuuri kehtestamiseta.

Marksistlik-leninlikud parteid peavad teravat ideelist võitlust revolutsiooni reformistliku ja revisionist-

liku käsituse vastu. Reformistid eitavad kodanluse revolutsioonilise kukutamise vajadust. Nad püüavad piirduda reformidega, mis ei riivaks kapitalistliku korra aluseid. Eitades antagonistlike klasside ja klassivõitluse olemasolu kodanlikus ühiskonnas, kaitsevad nad eraomandust ja kodanlikku riiki. Mitmel viisil kordavad nad kodanluse ideoloogide väljamõeldisi, nagu oleks kapitalismi olemus muutunud, nagu oleks kapitalismist saanud nüüd «rahvakapitalism». Reformismi ideoloogid ja parempoolsetest sotsialistidest poliitikategelased kasutavad laialdaselt mitmesuguseid «teooriaid» («kristliku sotsialismi teooria», «eetilise sotsialismi teooria», «demokraatliku sotsialismi teooria»), mis pidavat olema võrdselt vastuvõetavad kõikidele klassidele ja sotsiaalsetele kihtidele. Nad eitavad klassivõitlust ja otsivad teid klasside «harmoonia» saavutamiseks. Mõningates kapitalistlikes maades on poliitiline võim reformistlike parteide käes. Ometi jääb nende riikide poliitika endiseks, seda poliitikat dikteerivad monopolistliku kapitali huvid.

Kaasaegsed «pahempoolsed» revisionistid eitavad marksistlikku õpetust proletariaadi juhtivast osast revolutsioonilises liikumises, nad ei tunnista marksismi-leninismi seisukohta, et kapitalismilt sotsialismile viiva revolutsioonilise ülemineku vormid on mitmekesised, ignoreerivad revolutsiooni objektiivseid tegureid ja sotsialismi ehitamise seaduspärasusi. Äärmiselt ohtlikud on nende väited, nagu saaks revolutsiooni maailmasõja abil «tagant tõugata».

«Pahempoolsed» revisionistid, kes ignoreerivad revolutsiooni arenemise objektiivseid seaduspärasusi, moonutavad ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise eesmärke ja meetodeid, tekitavad oma subjektivismi ja voluntarismiga ülemaailmsele kommunistlikule liikumisele suurt kahju.

Kaasajal elab kapitalistlik maailm läbi sügavat kriisi, mis hõlmab tema majandust, poliitikat ja ideoloogiat. Rohkem kui kunagi varem on paljastunud kodanliku ühiskonna klassi- ja rahvuslikud antagonismid. Kapitalism on jäädavalt kaotanud võimu inimkonna enamuse üle. Kõik see juhib kapitalistlike maade rahvaid sotsialistliku revolutsiooni teostamise paratamatuse juurde.

«Kapitalistlik maailmasüsteem tervikuna on küps proletariaadi sotsiaalseks revolutsiooniks,» [1] öeldakse NLKP programmis.

Sotsialistliku revolutsiooni toob tänapäeva tingimustes lähemale ka see võitlus, mida mitme kapitalistliku maa rahvad peavad imperialismi vastu, monopolide vägivalla, sõjaliste avantüüride, fašismi vastu. See võitlus koondab rahvahulki ja veenab neid sügavate sotsiaalsete ümberkujunduste vajalikkuses. «Üldde mokraatlik võitlus monopolide vastu,» öeldakse NLKP programmis, «ei lükka sotsialistlikku revolutsiooni edasi, vaid lähendab seda. *Võitlus demokraatia eest on sotsialismi eest peetava võitluse koostisosa.»* [2]

Kaasajal on ülemaailmsele revolutsiooni protsessile omased mitmed olulised iseärasused. Need iseärasused väljendavad sügavaid muutusi, mida on esile kutsunud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit ja sotsialistliku maailmasüsteemi tekkimine ning arenemine. Varemalt määrasid ülemaailmse arengu ära vastuolud töö ja kapitali vahel, vastuolud ühelt poolt juhtivate kapitalistlike riikide ja teiselt poolt asumaade ja sõltuvate maade vahel, vastuolud imperialistlike riikide eneste vahel. Nüüd määravad sotsiaalse progressi peasuuna sotsialistlik maailmasüsteem, jõud, kes võitlevad imperialismi vastu, ühiskonna sotsialistliku ümberkujundamise eest. Tänapäeva sotsiaalse arengu põhivastuoluks on vastuolu hukkuva kapitalismi ja maailmas tugevnevate sotsialismijõudude vahel. Seejuures kahe maailmasüsteemi — kapitalistliku ja sotsialistliku süsteemi vastuolud ei kõrvalda kapitalismi endisi vastuolusid, vaid süvendavad neid veelgi.

Sotsialistlik maailmasüsteem avaldab oma majanduslike, poliitiliste ja kultuuriliste saavutustega aktiivset mõju revolutsioonilise võitluse käigule kapitalistlikes maades.

«Töölisliikumine kapitalistlikes maades,» öeldakse NLKP XXIII kongressi resolutsioonis, «peab suuri klassilahinguid monopolide vastu. Mitmete maade proletariaat on kätte võitnud uued positsioonid edasiseks

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 10.
[2] Sealsamas, lk. 35.

pealetungiks ekspluataatorlikule korrale. Viimastel aastatel on mõnedes riikides ilmnenud töölisliikumise erinevate väesalkade tegevusühtsuse saavutamise perspektiivid. Töölisklassi ümber koonduvad üha enam teised sotsiaalsed kihid, kes astuvad välja monopolide ikke vastu.» [1]

Kapitalistlike maade töölisklassi võitlust sotsialismi eest juhivad kommunistlikud parteid. Hoolimata kõikidest imperialistide pingutustest ja katsetest hävitada kommuniste reaktsiooniliste seaduste, tagakiusamiste ja julmade repressioonide abil, suureneb kommunistide arv järjekindlalt ja kasvab nende mõju rahvahulkades. Euroopa kapitalistlikes maades on kommunistlike ja töölisparteide liikmete arv sõjaeelse perioodiga võrreldes suurenenud viis korda. Mitmel maal (Prantsusmaa, Itaalia jt.) on kommunistlikud parteid muutunud massiparteideks. Tunduvalt on kasvanud kommunistide arv Ladina-Ameerika, Aasia, Aafrika maades.

§ 3. Rahvuslikud vabastusrevolutsioonid

Ülemaailmse revolutsioonilise liikumise oluliseks koostisosaks on sõltuvate maade ja asumaade rahvaste rahvuslik vabastusvõitlus. Rahvuslik vabastusliikumine esineb mitmekesistes vormides. Nende vormide mitmekesisus on tingitud nende maade rahvaste arenemise ajaloolistest tingimustest. Ühtlasi on olemas ühised jooned ja tendentsid, mida me lühidalt vaatlemegi.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon avaldas määratu suurt revolutsioneerivat mõju asumaade ja sõltuvate maade rahvastele. NSV Liidus sotsialismi ehitamine, saksa fašismi ja jaapani militarismi purustamine, sotsialistlikud ümberkujundused reas Euroopa ja Aasia maades, revolutsioonilise liikumise kasv arenenud kapitalistlikes maades — kõik see nõrgestas imperialismi jõude ja soodustas rõhutud rahvaste revolutsioonilise

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 5. Vastu võetud ühel häälel 8. aprillil 1966. aastal.

aktiivsuse arengut. Võitluses imperialismi vastu saavutasid paljud Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika maad endale sõltumatuse. Lagunes imperialismi koloniaalsüsteem.

Rahvuslikud vabastusrevolutsioonid on üks demokraatlike revolutsioonide vorme asumaades. Need revolutsioonid seavad eesmärgiks likvideerida nende maade sõltuvus väliskapitalist ja on seepärast imperialismivastase suunitlusega. Ühtlasi purustavad nad feodaalsed ja real juhtudel isegi feodalismile eelnenud suhted, millele toetuvad kolonisaatorid. Olenevalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest seavad rahvuslikud vabastusrevolutsioonid reas maades endale eesmärgiks piirata rahvusliku suurkodanluse tegevust, teostada radikaalseid ümberkujundusi agraaralal, natsionaliseerida pangad, kaubandus- ja tööstusettevõtted. Rahvuslikest vabastusrevolutsioonidest on huvitatud laiad rahvakihid: töölised, talupojad, poolproletaarsed elemendid, haritlased, rahvuslik kodanlus. Põhjendades rahvusliku vabastusliikumise arenguperspektiive, õpetas V. I. Lenin, et eesrindlike maade proletariaadi abiga võivad mahajäänud maad siirduda sotsialistlikule korrale, minnes mööda kapitalistlikust arengustaadiumist. [1] Selle saavutamiseks on vaja leida vorme liidu loomiseks kogu maailma eesrindlike proletaarlaste ja asumaade ning nõrgalt arenenud maade rõhutud rahvaste vahel.

Need Lenini ideed on omandanud meie päevil eriti suure tähtsuse. Mittekapitalistlikku teed mööda on läinud Mongoolia Rahvavabariigi areng. Tänapäeval on sotsialistliku maailmasüsteemi toetuse tõttu tunduvalt suurenenud mittekapitalistliku arengutee võimalused koloniaalsõltuvusest vabanenud maade jaoks.

Sotsialismile üleminek, mille puhul kapitalistlik arengustaadium jääb vahele, eeldab vastava maa arengus üleminekuperioodi, mille kestel võivad eksisteerida mitmekesised ühiskondlike suhete vormid. Siin võib olla isegi niisuguste endiste sotsiaalmajanduslike kordade jäänuseid nagu sugukondlikke suhteid, samuti ka teisi kapitalismieelsete ja kapitalistlike suhete vorme. Välismaiste pankade ja ettevõtete, rahvuslikule suurkodan-

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 213—214.

lusele kuuluvate ettevõtete natsionaliseerimise tulemusel tekib riiklik sektor — antud maa iseseisvuse majanduslik alus. Maa rahvuslik uuestisünd on võimalik ainult siis, kui see maa ei ole majanduslikult sõltuv välismaistest monopolidest, kui igakülgselt arendatakse tema tööstuslikku baasi ja edukalt lahendatakse agraarküsimus, talurahvaküsimus, tõstetakse töötajate ainelist ja kultuurilist elatustaset. Nagu kogemused näitavad, on sotsialismile üleminekuks vaja mitte ainult tugevat materiaalset baasi, vaid ka vastavat ühiskonna poliitilise organisatsiooni vormi, kogu ühiskondlik-poliitilise elu järjekindlat demokratiseerimist.

Mittekapitalistlik arengutee ei välista teravat klassivõitlust imperialismi ja oma maa reaktsiooni vastu, võitlust üldrahvalike eesmärkide ja rahuarmastava poliitika eest. Nagu näitavad ajaloo kogemused ja viimaste aastate sündmused, ei kohku imperialistid tagasi mingite vahendite ees, selleks et rahvastele suruda peale uusi kolonialismi vorme. Nad kasutavad relvastatud vahelesegamist vabanenud maade siseasjadesse, organiseerivad liidus kohaliku reaktsiooniga sõjaväelisi riigipöördeid, kehtestavad müüdavaid režiime ja kontrolli majanduse üle.

Intensiivistades õõnestustegevust nende riikide vastu, kes teostavad radikaalseid sotsiaalseid ümberkujundusi laiade töörahva hulkade huvides, püüavad imperialistid igati takistada nende riikide koostööd sotsialistlike maadega. Revolutsioonilis-demokraatlikud jõud, toetudes oma maade imperialismivastasele rahvusrindele ja kasutades sotsialistlike maade abi, ajavad kolonisaatorite plaanid nurja.

Nõukogude Liit ja teised sotsialistlikud maad annavad igakülgset toetust rahvastele, kes võitlevad imperialismi vastu, rahvusliku sõltumatuse eest. Nad aitavad kaasa vabanenud maade majanduse ja kultuuri arengule, kindlustavad kõigi mandrite rahvaste imperialismivastast rinnet. Imperialismivastase võitluse edu oleneb kõigi kaasaja progressiivsete jõudude koondumisest, ülemaailmse kommunistliku liikumise ühtsuse kindlustumisest.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Millistel põhjustel toimuvad revolutsioonid?*
2. *Millised on sotsialistliku revolutsiooni iseärasused, eesmärgid ja ülesanded?*
3. *Missugused on sotsialistliku revolutsiooni leninliku teooria põhimõtted ja milline on tema tähtsus rahvusvahelisele kommunistlikule ja rahvuslikule vabastusliikumisele?*
4. *Milles seisnevad kõigi maade jaoks ühised kapitalismilt sotsialismile ülemineku seaduspärasused?*
5. *Millised ülesanded on püstitatud rahvuslike vabastusrevolutsioonide ette?*

XII peatükk

ÜHISKONDLIK TEADVUS JA SELLE OSA ÜHISKONNAELUS

Ajalooline materialism, rõhutades tootmisviisi ja majandussuhete määravat osa ühiskonna arenemises, pöörab samal ajal suurt tähelepanu ühiskonna vaimse kultuuri analüüsimisele. Ühiskondlik teadvus käib paratamatult kaasas inimeste eluga, ilma ühiskondliku teadvuseta ei saa eksisteerida ükski ühiskond.

Vaatlemegi nüüd, mis on ühiskondlik teadvus, kuidas ta tekib ja areneb, millised on tema vormid ja osa ühiskonnaelus.

§ 1. Mis on ühiskondlik teadvus

Ühiskondlik teadvus on ühiskonna vaimne elu, s. o. poliitilised, õiguslikud, kõlbelised, teadusalased, filosoofilised ja esteetilised ideed, vaated ja teooriad, religioossed kujutlused, aga ka inimeste sotsiaalsed tunded, meeleolud, iseloom ja harjumused, milledes peegeldub nende ühiskondlik elu.

Kuidas tekib ühiskondlik teadvus? Idealistid püüavad sellele küsimusele vastates tõendada, nagu oleks ühiskondlike vaadete ja teooriate tekkimise põhjus kas inimeste teadvuses või siis mingis ebamaises jõus, s. t. jumalas. Kummalgi juhul käsitatakse ühiskondlikku teadvust lahus ühiskonna materiaalsest elust. Selline vaade moonutab ühiskondliku teadvuse tõelist tekkelugu.

K. Marx ja F. Engels kritiseerisid neid idealistlikke ebateaduslikke vaateid. Nad näitasid, et ühiskondliku teadvuse tekkepõhjust ei tule otsida inimeste peades, vaid materiaalsete hüvede tootmise viisis. Ühiskondlik teadvus on tingitud materiaalsetest tootmissuhetest, ta

tekib inimeste praktilises sotsiaalses tegevuses. See tähendab, et ühiskondlik olemine on primaarne, ühiskondlik teadvus aga sekundaarne. «Mitte inimeste teadvus ei määra nende olemist, vaid, vastupidi, nende ühiskondlik olemine määrab nende teadvuse.» [1]

Ühiskondlik teadvus peegeldab ühiskondlikku olemist. Millised on ühiskonna materiaalne elu, tootmisviis ja tootmissuhted, sellised on ka inimeste ideed ja vaated. Kui näiteks kapitalismi tingimustes esinevad ühed ühiskondlikud ideed ja teooriad, vaated ja meeleolud, sotsialismi tingimustes aga teised, siis seletub see asjaoluga, et sotsialismi võit muutis põhjalikult inimeste ühiskondlikku olemist, lõi uued tootmissuhted. Kapitalistlikus ühiskonnas, kus tootmissuhted rajanevad tootmisvahendite eraomandusel, on valitsevate klasside moraali aluseks individualismi printsiip. Sotsialistlikus ühiskonnas rajanevad tootmissuhted ühiskondlikul sotsialistlikul omandil ning moraal on kollektivistlik. Järelikult muutub koos ühiskondliku olemisega ka ühiskondlik teadvus, kusjuures ühiskondliku olemise muutumine on ühiskondliku teadvuse muutumise põhjuseks.

Ühiskondlik teadvus ei eksisteeri lahus üksikisikute, s. t individuaalsest teadvusest. Ühiskond koosneb ju teadvust omavatest indiviididest (isiksustest), kes kuuluvad teatavasse klassi või sotsiaalsesse rühma. Seetõttu on individuaalne teadvus oma sisult ühiskondliku teadvuse väljenduseks. Näiteks, iga nõukogude inimese teadvuses väljenduvad sellised olulised ühiskondliku psühholoogia jooned, nagu ustavus kommunismiüritusele ja oma sotsialistlikule kodumaale, hoolitsus ühiskonna vara säilitamise ning suurendamise eest jne.

Ühiskondlik teadvus jaguneb ühiskondlikuks psühholoogiaks ja ideoloogiaks. *Ühiskondlikku psühholoogiasse* kuuluvad klasside, rahvuste ja sotsiaalsete rühmade tunded, meeleolud, harjumused ja elamused. Ühiskondlik psühholoogia kujuneb enamasti stiihiliselt inimeste igapäevases praktilises tegevuses. Lähem uurimine aga näitab, et tegu on ühe või teise klassi või sotsiaalse rühma psühholoogiaga, mis kajastab selle ühiskondliku

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 281.

olemise üldisi jooni. See annabki alust rääkida käsitöölise, talupoja, väikekodanlase jne. psühholoogiast.

Samal ajal väljendab ühiskondlik psühholoogia klasside huve ja sotsiaalset seisundit umbmääraselt ja piiritlematult. Näiteks, kapitalistliku korra elutingimused kujundavad proletariaadi vihkamistunde ekspluataatorite vastu ja arusaamise sellest, et on vaja võidelda enda olukorra parandamise eest. Sellised tunded ei küüni aga teadusliku arusaamiseni proletariaadi ja kodanluse huvide sügavast vastandlikkusest.

Ühiskondlikku psühholoogiat kui ühiskondliku teadvuse üht külge tuleb eristada ideoloogiast. *Ideoloogia* on ideede ja vaadete kogum, mis peegeldab teoreetiliselt ja süsteemipäraselt klassi, sotsiaalse rühma või kogu ühiskonna üldisi eksisteerimistingimusi.

Erinevalt ühiskondlikust psühholoogiast hõlmab ideoloogia, esiteks, inimeste konkreetses ajaloolises praktikas tekkinud poliitilised, õiguslikud, kõlbelised, esteetilised ja filosoofilised vaated, ideed ja teooriad; teiseks, ideoloogia kujundavad teadlikult selle või teise klassi ideoloogid. Näiteks, töölisklassi ideoloogia on marksism-leninism — harmooniline teaduslike vaadete süsteem, mille rajasid K. Marx ja F. Engels proletariaadi klassivõitluse alusel ja mida V. I. Lenin edasi arendas.

Ühiskonnas, kus on erinevad antagonistlikud klassid, on ka erinevad ideoloogiad. Iga klass töötab välja oma vaadete, ideede ning mõistete süsteemi, mis peegeldab tema huvisid ja kohta ühiskonnas. Näiteks on kapitalistlikus ühiskonnas olemas kodanlik ja proletaarne ideoloogia, mis oma eesmärkide ja ülesannete poolest teineteisest sügavalt erinevad. See on ka mõistetav. Antagonistlikus klassiühiskonnas ei saa olla mingit ühtset ideoloogiat ekspluataatorite ja ekspluateeritavate klassihuvide vastandlikkuse tõttu. Siin valitseb selle klassi ideoloogia, kellele kuuluvad tootmisvahendid ja poliitiline võim. Valitsev klass surub peale oma ideoloogiat, kasutades kõiki tema käsutuses olevaid vahendeid — raadiot, televisiooni, ajakirjandust jne.

Valitseva ideoloogia vastu võitleb ekspluateeritavate klasside ideoloogia. Antagonistliku ühiskonna tingimustes toimuv ideoloogiline võitlus saavutas oma kõrgpunkti

marksismi — proletariaadi teadusliku ideoloogia tekkimisega.

Ideoloogia klassilisus tähendab selle parteilisust. Ekspluataatorlikud klassid, eriti kodanlus, püüavad ideoloogia parteilist iseloomu eitada ja kujutada omaenda ideoloogiat «parteituna», «klassidest kõrgemal seisvana», «rahvalikuna». Tegelikult kodanlus, peites end «parteituse» ja «apoliitilisuse» lipu taha, kaitseb oma kasuahnust ja palgaorjuse süsteemi, õhutab rahvuslikku vaenu, teostab koloniaalanastuse ja röövsõdade poliitikat. Kodanlik ideoloogia kui oma aja äraelanud, hukkuva klassi ideoloogia on vastuolus rahva huvidega, ühiskonna arenemisega. Kaasajal on kodanlik ideoloogia suunatud progressijõudude, eelkõige sotsialismi ning kommunismi vastu. «Imperialismi peamiseks ideelis-poliitiliseks relvaks,» öeldakse NLKP programmis, «on **antikommunism**, mille põhisisuks on sotsialistliku korra laimamine, kommunistlike parteide poliitika ja eesmärkide, marksismi-leninismi õpetuse võltsimine.» [1]

Ideoloogia klassiiseloom ei tähenda antud klassi ideoloogia muutumatust. Ideoloogia sõltub tingimustest, ajast ja kohast, aga ka sellest, milliste klasside huve ta väljendab. Teatavasti oli kodanlus oma varasel arenguetapil feodaalidega võrreldes progressiivne; sel ajal esinesid kodanluse ideoloogid eesrindlike ideede ja teooriatega, kuna nad väljendasid ühiskonna arenemise vajadusi. Kui aga iseseisva poliitilise võitluse teele asus proletariaat — võitleja sotsialismi ja kommunismi eest —, siis muutus reaktsiooniliseks nii kodanlus kui ka tema ideoloogia, mis hakkas moonutama sündmuste tegelikku käiku.

Erinevalt kodanlikust ideoloogiast kujutab marksism-leninism töölisklassi ideoloogia tegelikkust õigesti, kuna proletariaadi klassihuvid ühtivad ajaloo objektiivse käiguga. Proletariaadi põhieesmärgid ja -ülesanded väljendavad kõigi töötajate põhihuvisid. Töölisklass on huvitatud kõikide ühiskonnaelu külgede, protsesside ja seaduste tunnetamisest. Seepärast on proletaarne ideoloogia, s. o. marksism-leninism ühtaegu nii parteiline kui ka sügavalt teaduslik ideoloogia.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 48.

§ 2. Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus ja ideede aktiivne osa ühiskonna arenemises

Me teame juba, et ühiskondliku teadvuse määrab ühiskondlik olemine. Kuid ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse ainult lõppkokkuvõttes. Olles tingitud inimeste materiaalsest tootmistegevusest, on ühiskondlikul teadvusel samal ajal ka suhteline iseseisvus ja aktiivsus, ta allub oma spetsiifilistele seaduspärasustele, mis ei ühti tootmise arenguseadustega.

Ekslik oleks arvata, et ideed ja teooriad peegeldavad ühiskondlikku olemist vahetult ja kasvavad välja otse tootmisest. Seda laadi vaated on omased marksismi vulgariseerijatele, kes, näiteks, püüdsid tuletada Lääne-Euroopa filosoofia arenemise vahetult kapitalistlikust manufaktuurist. V. I. Lenin nimetas selliseid vaateid marksismi karikatuuriks.

Ühiskondliku olemise peegeldumine inimeste teadvuses on tegelikult keeruline protsess, mis toimub kindlates spetsiifilistes vormides, nagu poliitilised vaated, filosoofia, kunst, religioon jne. Ühed neist vormidest, näiteks poliitilised vaated, on baasile lähemal, teised, näiteks filosoofia, sellest kaugemal. Seepärast ühiskondliku olemise peegeldumisel ühiskondlikus teadvuses vahendab esimest terve rida vahepealseid faktoreid, mis tingivadki ühiskondliku teadvuse suhtelise iseseisvuse.

See suhteline iseseisvus avaldub, esiteks, selles, et *ühiskondlik teadvus võib ühiskondlikust olemisest kas maha jääda või ette jõuda.* Ühiskondliku teadvuse mahajäämine seletub kõigepealt sellega, et ta on sekundaarne ühiskondliku olemise suhtes, tuleneb sellest ja peegeldab seda. Liiatigi on mõnedele ühiskondliku teadvuse vormidele, näiteks religioonile ja moraalile, omane teatav konservatiivsus. Nende sisuks olevad ideed ja vaated muutuvad traditsiooniks ja püsivad isegi siis, kui neid tekitanud tingimused on ammu kadunud. Lõpuks seletub see mahajäämine reaktsiooniliste klasside tegevusega, kes on huvitatud iganenud ideede säilitamisest.

Ühiskondlik teadvus võib ka ennetada ühiskondliku olemise arenemist. Nii juhtub siis, kui teadlased ja väljapaistvad poliitikategelased, tuginedes ühiskonna arenemise tunnetatud seadustele, näevad teaduslikult ette

selle arenemise perspektiive. Teadusliku ettenägemise hiilgavaks näiteks on marksismi-leninismi järeldus sotsialistliku ühiskonna tekkimise paratamatuse kohta.

Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus avaldub, teiseks, *ideede arenemise järjekestvuses*. Inimkonna arenemislugu näitab, et vaimset kultuuri ei looda kunagi otsast peale. Inimeste vaated ja kujutlused ning kõik nende kaasajal eksisteerivad ideed töötatakse välja eelneva mõttematerjali alusel. Tänu sellele, et kasutatakse kõiki aastasadade vältel loodud väärtusi, on inimestel võimalik arendada oma elu kõiki külgi, sealhulgas ka ühiskondlikku teadvust — filosoofiat, teadust, kunsti jne. Näiteks, marksism, nagu märkis V. I. Lenin, ei tekkinud eemal maailma tsivilisatsiooni arenemise peateest. Marksism võttis üle kõik parema sellest, mis enne teda oli saavutatud ühiskondliku mõtte alal, ja andis vastused küsimustele, mis inimkonna eesrindlik mõte oli juba üles seadnud.

Ideede arenemise järjekestvust ei tule käsitada lahus ühiskonna materiaalse elu arenemisest; viimane ju määrabki lõppkokkuvõttes ideede arenemise. Peale selle, nii ideoloogia üldist seisukorda kui selle arenemise järjekestvust saabki mõista ainult tingimusel, kui peetakse silmas ka paljusid teisi faktoreid: klassivõitlust, ühiskondliku teadvuse vormide vastastikust mõju jne. Seejuures tuleb silmas pidada, et erinevad klassid kasutavad mineviku ideepärandit erinevalt. Progressiivsed revolutsioonilised klassid võtavad minevikust parima ja heidavad kõrvale vananenu, reaktsioonilise. Nad loovad progressiivse ideoloogia minevikupärandi kriitilise ümbertöötamise teel. Selle näiteks on marksistlik-leninlik õpetus teaduslikust sotsialismist, mida kommunistlikud ja töölisparteid väsimatult kaitsevad, täiendavad ja rikastavad.

Reaktsioonilised klassid, vastandina, võtavad minevikupärandist iganenud ideed ja teooriad ning heidavad kõrvale eesrindliku, progressiivse. Nende klasside ideoloogid püüavad mineviku reaktsioonilisi ideid igati kohandada kaasajale, nende eesmärgiks on säilitada kehtivat korda. Näiteks võib tuua fašismi, mille ideoloogid taaselustasid kõige süngemaid ja verisemaid keskaja

ideid ja tavasid. Saksa fašistide jälgedes lähevad tänapäeva imperialismi ideoloogid, taaselustades monopolistide anastuspüüete õigustamiseks maltuslust ja rassismi.

Kolmandaks, ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus avaldub *ideede aktiivses osas ühiskonna arenemises, ideede tagasimõjus omaenda materiaalsetele alustele.* Olles tekkinud teatavate majandussuhete alusel, etendavad mitmesugused ühiskondliku teadvuse vormid üsnagi aktiivset osa ühiskonna arenemises.

Väljendades oma aja äraelanud klasside huve, pidurdavad reaktsioonilised ideed ja teooriad ühiskonna arenemist progressi suunas. Sellised on näiteks «kollektiivse kapitalismi», «rahva-» ja «töökapitalismi» teooriad ning õpetus «üldise heaolu riigist», mida jutlustavad kaasaegse imperialismi ideoloogid. Nende «teooriate» reaktsiooniline mõte on ilmne. Nad püüavad sisendada rahvamassidele mõtet kapitalismi stabiilsusest, varjata kapitalismi klassiiseloomu ja väärata masse revolutsiooniteelt.

Eesrindlikel ideedel ja teooriatel on progressiivne osa ühiskonnaelus, kuna nad väljendavad eesrindlike klasside huve; neile klassidele kuulub tulevik. Eesrindlikel ideedel on suur mobiliseeriv, organiseeriv ja ümberkujundav jõud, seda eriti inimkonna arenemise murrangulistel ajajärkudel, mil revolutsioonilistest ideedest juhinduvad progressiivsed jõud teostavad sotsiaalseid ümberkujundusi. Suur on eesrindlike ideede osa võitluses nii vanade, iganenud, kui ka kaasaegsete reaktsiooniliste ideede vastu. Lõppkokkuvõttes võidavad alati uued, progressiivsed ideed. See on ühiskonna arenemise seaduspärasus.

§ 3. Marksistlik-leninlik ideoloogia ja selle osa ühiskonna arenemises

Marksistlik-leninlik ideoloogia on filosoofiliste, majandusteaduslike ja sotsiaal-poliitiliste vaadete terviklik ja harmooniline süsteem. Selle teoreetiliseks aluseks on dialektiline ja ajalooline materialism. Marksism-leninism tekkis kui töölisklassi maailmavaade, sotsialismi tingimustes sai ta aga kogu rahva maailmavaateks.

Marksism-leninism erineb kõigist eelnevatest ideoloogiatest oma teaduslikkuse, progressiivsuse, revolutsioonilisuse, teooria ja praktika seose, loova iseloomu ja parteilisuse poolest. Marksistlik-leninliku ideoloogia teaduslikkus väljendub selles, et ta peegeldab õigesti ühiskonnaelus üleskerkinud vajadusi, avab ühiskonna arenemise seadused ja nende seaduste tunnetamise alusel põhjendab teoreetiliselt kapitalismi hukkumise ning kommunismi revolutsioonilise võidu paratamatust.

Marksismi-leninismi ideoloogia progressiivsus ilmneb eriti selgelt neis eesmärkides ja ülesannetes, mis ta püstitab töötajate ette: sellise ühiskonna ülesehitamine, kus pole ekspluateerijaid ega ekspluateeritavaid, kus töö pole mitte ainult elatusvahend, vaid ka iga inimese esmane vajadus, kus inimestevahelised suhted on tõeliselt humaansed.

Marksistlik-leninliku ideoloogia revolutsioonilisus seisneb selles, et kapitalismi tingimustes on ta proletariaadile tegevusjuhiseks, relvastades teda teadmistega ekspluataatorliku korra purustamise teede ja vahendite kohta. Pärast võitu kodanluse üle avaldub marksistliku ideoloogia revolutsioonilisus tema mobiliseerivas ja organiseerivas osas, selles, et ta suunab rahvahulki sotsialismi ja kommunismi ehitamisele.

Marksistlik-leninlikule teooriale tuginedes ehitas nõukogude rahvas kommunistliku partei juhtimisel üles sotsialismi. Marksistlik-leninlik ideoloogia, kindlustunud töötajate teadvuses, valitseb praegu Nõukogude Liidus. Kommunismi ehitamise tingimustes tugevneb marksistlik-leninliku ideoloogia osa veelgi enam. Tema tähtsus juhtiva ja ümberkujundava jõuna suureneb nüüd mitmekordseks.

Üks marksistlik-leninliku ideoloogia iseloomulikke jooni ja põhiprintsiipe on revolutsioonilise teooria ja praktika lahutamatu ühtsus. Selles ühtsuses peitub töölisklassi ideoloogia võitmatu jõud ja selle põhjalik erinevus mitmesugustest oportunistlikest teooriatest — reformismist, revisionismist ja dogmatismist.

Marksism-leninism ei ole dogma, vaid tegevusjuhis. Ta omab loovat iseloomu ja rikastub töölisklassi võitluse käigus uue, kommunistliku ühiskonna eest. Marksismi-leninismi ideed, üldistades rahvusvahelise revo-

lutsioonilise töölisliikumise ja imperialismivastase rahvusliku vabastusvõitluse kogemusi, võimaldavad kaasajal loovalt lahendada ühiskondliku elu küsimusi. Nõukogude Liidus ja teistes sotsialismimaades innustavad need ideed miljoneid sotsialismi ja kommunismi ehitavaid inimesi.

Vastandina kodanlikele filosoofidele, kes esinevad «parteituse» ja «objektivismi» lipu all, tunnistavad marksistid-leninlased otseselt ja avalikult oma ideoloogia klassilist, parteilist iseloomu. Selle ideoloogia parteilisus seisneb sotsialismi ja kommunismi eest võitleva töölisklassi huvide kaitsmises, leppimatus suhtumises kodanluse ideoloogide, parempoolsete ja «pahempoolsete» revisionistide vaenulikkudesse ja teadusevastastesse teooriatesse.

Selline on marksistlik-leninliku ideoloogia sisu ja tema tähtsus ning osa ühiskonnaelus.

§ 4. Ühiskondliku teadvuse vormid

Eespool nägime, et ühiskondlik teadvus avaldub, esineb ja areneb sellistes vormides nagu poliitilised ja õiguslikud vaated, moraal, teadus, filosoofia, kunst, religioon jne. Ühiskondliku teadvuse vormide mitmekesisus tuleneb objektiivse tegelikkuse enda mitmekesisusest. Iga ühiskondliku teadvuse vorm peegeldab ühiskonnaelu teatavat külge. Näiteks, poliitilised ideed peegeldavad klasside, riikide ja rahvuste omavahelisi suhteid, moraal hõlmab inimeste kõlbelised vahekorrad jne.

Ühe või teise ühiskondliku teadvuse vormi tekkimine on lõppkokkuvõttes tingitud ühiskonnaelu vastavast vajadusest. Näiteks, poliitilise ideoloogia kutsus ellu eraomandi, klasside ja riigi tekkimine. Teadus kujunes siis, kui tootmise arenedes tekkis vajadus teoreetiliste teadmiste järele.

Ühiskondliku teadvuse iga vorm peegeldab tegelikkust omamoodi. Näiteks, filosoofia teeb seda mõistete ja seaduste vormis, kunst aga peegeldab maailma kunstilistes kujundites.

Ühiskondliku teadvuse vormid erinevad ka selle mõju poolest, mida nad ühiskonnaelule avaldavad. Kõige tu-

gevamini mõjutab ühiskonnaelu poliitiline ideoloogia, mis seisab majandusele kõige lähemal. Tuleb aga silmas pidada, et erinevatel ajajärkudel võivad — olenevalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest — esiplaanile kerkida ka teised ühiskondliku teadvuse vormid. Näiteks, keskajal oli religioonil ühiskonnaelule suurim mõju. Nii poliitilistel ideedel kui ka kõlblusel ja kunstil oli tol ajal usuline värving.

Kuigi ühiskondliku teadvuse vormid üksteisest erinevad, on nende vahel ikkagi tihe seos ja keerukas vastastikune toime. Näiteks mõjutab ühiskondliku teadvuse poliitiline vorm tugevasti moraali, religiooni, filosoofiat ja kunsti, kunst omakorda toimib moraalile jne.

Käsitleme nüüd üksikasjalisemalt ühiskondliku teadvuse põhivorme.

F. Engels märkis raamatus «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp», et ühiskondliku teadvuse vormidel on mitmesugune osatähtsus inimestevaheliste ideoloogiliste suhete kujunemisel. Oma tähtsuse poolest seisab esikohal ühiskondliku teadvuse poliitiline vorm, *poliitiline ideoloogia*.

Poliitiline ideoloogia on ideede kogum ja kindel vaadete süsteem, mis peegeldab klasside, riikide ja rahvuste suhteid. Selles väljenduvad enneköike klasside huvid, klasside suhtumine kehtivasse ühiskondlikku ja riiklikku korda. Näiteks, kodanlik poliitiline ideoloogia seab eesmärgiks tõestada kapitalistliku korra aluste, kapitalistliku riigi ja muude organisatsioonide ning institutsioonide kindlust ja kõigutamatust. Proletaarse poliitilise ideoloogia eesmärgiks ja ülesandeks on aga nende aluste kõigutamine ning uue, kommunistliku ühiskonna loomise paratamatuse põhjendamine.

Tavaliselt on igal klassil oma ideoloogid, kes töötavad välja selle või teise poliitilise ideoloogia. Ideoloogide poolt formuleeritud eesmärgid ja ülesanded kehastuvad mitmesugustes riiklikes ja parteidokumentides, konstitutsioonides, programmides, deklaratsioonides jms.

Poliitilisel ideoloogial on ühiskonnaelus tohutu tähtsus. Ta aitab ühel või teisel klassil kindlaks määrata oma eesmärgid ja ülesanded ning välja töötada nende teostamise vahendid. Üsnagi suur on poliitilise ideoloo-

gia mõju majandusele, aga ka ühiskondliku teadvuse teistele vormidele, s. t ühiskonna vaimuelule tervikuna.

Poliitilisel ideoloogial võib olla ühiskonna arenemises nii progressiivne kui ka reaktsiooniline osa. Näiteks, imperialistliku kodanluse poliitika on reaktsiooniline ja elab praegu üle sügavat kriisi, mis on kogu kapitalistliku süsteemi kriisi peegelduseks. Kodanlus, öeldakse NLKP programmis, ei ole enam suuteline pakkuma ideid, mis võiksid innustada rahvahulki. Seepärast püüab ta halvustada kommunismi ning selle õilsaid eesmärke.

Vastandina kodanlikule poliitilisele ideoloogiale on töölisklassi poliitiline ideoloogia, mis väljendub marksismis-leninismis, progressiivne. Marksism-leninism on saanud inimkonna eesrindliku kihi mõtete valitsejaks. Mida rohkem jõuab ühiskond edasi progressi teel, seda suuremaks kasvab marksismi-leninismi ideede osa rahvamasside konsolideerimisel võitluseks uue maailma loomise eest.

Poliitiline ideoloogia omab eriti suurt tähtsust sotsialismi tingimustes. Väljendades kõigi töötajate huve, ühendab ja suunab poliitiline ideoloogia nende jõupingutusi kommunistliku ühiskonna ehitamisel.

Üsna lähedased poliitilisele ideoloogiale on *õiguslikud vaated ja teooriad.* Õigus, märkis K. Marx, — see on valitseva klassi tahe, mis on ülendatud seaduseks.

Õigus, nagu poliitikagi, tekib koos riigiga ja on oma loomult klassiline. Ta on väljendatud riigi poolt kehtestatavate seaduste süsteemiga. Neil seadustel on sundiseloom, s. t. nende täitmine on kõigile ühiskonna liikmetele kohustuslik. Juriidiliste seaduste abiga kaitsevad valitsevad klassid kehtivat korda ja endi materiaalseid ning muid huvisid.

Kui kapitalismi ajal teenib õigus valitsevat klassi — kodanlust, siis sotsialismi ajal teenib ta kõiki töötajaid, muutub rahvalikuks.

Inimeste arusaamad sellest, mis on seaduslik ja mis ebaseaduslik, nende vaated antud ühiskonnas või riigis kehtiva õiguse kohta moodustavad nende *õigusteadvuse.* Ühiskonnas, kus on antagonistlikud klassid, on õigusteadvus, nagu õiguski, klassiiseloomuga. Iga klass käsitab oma õigusi ja kohustusi isemoodi, hindab erinevalt seda, mis on talle kohustuslik ning mis ei ole, jne.

Antagonistlikus ühiskonnas on valitsevate klasside õigusteadvus suunatud kehtiva korra kindlustamisele. Kodanlus näiteks püüab sisendada töötajatele, et kodanlik õigus tagavat kõigi ühiskonnaliikmete võrdõiguslikkuse. Kuid see on ainult formaalne ning deklaratiivne võrdõiguslikkus. Sõnades on seaduse ees kõik võrdsed, tegelikult aga kaitseb kodanlik õigus ainult kodanluse huve. Tegelikult ei ole ega saagi olla kapitalistlikus ühiskonnas mingit õiglast, klassidest kõrgemalseisvat õigust. Näiteks võib olla USA, SFV ja teiste kapitalistlike maade antidemokraatlik seadusandlus.

Sotsialistlikku ühiskonda iseloomustab tema sotsiaal-poliitiline ja ideeline ühtsus. Õigusteadvus väljendab siin kogu rahva huve. Sotsialismi ajal tagab seaduste täitmise riigi autoriteet. Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus, likvideerides isikukultuse tagajärgi, on viimasel ajal teinud ära suure töö õigusnormide korrastamisel ja nende vastavusseviimisel sotsialistliku õigusteadvusega. Nõukogude sotsialistlik õigus kaitseb rangelt riigi kui terviku ja iga üksiku Nõukogude kodaniku huve.

Erinevalt kodanlikust ühiskonnast on sotsialistlikus ühiskonnas tohutu tähtsus vabatahtlikul ja teadlikul seadustest kinnipidamisel. Töötajate rõhuv enamus saab aru Nõukogude riigi seaduste range täitmise vajalikkusest, mõistes, et need seadused teenivad iga nõukogude inimese huve.

Kommunistlik Partei ja Nõukogude riik teevad suurt tööd selleks, et kasvatada kõiki ühiskonnaliikmeid sotsialistliku õiguse austamise vaimus ja tõsta nõukogude inimestes vastutust seadustest kinnipidamise eest. Ühtlasi aga pööratakse peatähelepanu kuritegude ärahoidmisele. Seoses sellega karistab Nõukogude riik karmilt sotsialistliku seaduslikkuse rikkujaid.

Nõukogude õigusteadvusel on tõsine osa kommunismi ehitamisel. Ta aitab likvideerida kapitalistlikke igandeid, välja juurida kuritegevust, kasvatada kõigis nõukogude inimestes harjumust sotsialistliku ühiselu reeglite vabatahtlikuks täitmiseks.

Inimühiskonnas on palju reegleid ja tavasid, mille kohaselt inimesed elavad ja töötavad. Nagu me teame, töötab osa nendest reeglitest välja riik, kes neid ka kait-

seb. Need reeglid on õigusnormid. Neid peavad inimesed täitma nagu seadusi. Teised reeglid tuginevad ühiskondlikule arvamusele, mis nad heaks kiidab või hukka mõistab. Need on moraalireeglid. Neis väljendub inimeste suhtumine üksteisesse ja ühiskonda tervikuna. See reeglite ehk normide kogum määrab inimese ettekujutuse sellest, mis on hea ja kuri, kohus, au, õiglus jne. Selliste reeglite kogu nimetatakse *moraaliks* ehk *kõlbluseks*.

Moraali põhikategooriateks on kohuse, au, südametunnistuse ning hea ja kurja mõisted. Nendest lähtudes hindavad ühiskond, klass ja sotsiaalne rühmitus selle või teise inimese toiminguid ja tegusid. Ka inimene ise hindab enda tegusid omaksvõetud moraalinormide alusel, tunneb vastutust nende tegude eest, kohuse-, au- ja õiglustunnet. Seetõttu hõlmab moraal peale normide ja käitumisreeglite kogumi ka kõlbelised tunded.

Moraalinormid on vajalikud sellepärast, et inimene elab ühiskonnas ning on ühiskonna liige. Seetõttu ta ei või ega tohi talitada ainuüksi enda isiklikest huvidest lähtudes, vaid peab arvestama teisi inimesi ning ühiskonda tervikuna. Vastavalt sellele püstitab ühiskond ja klass igale oma liikmele teatavad kõlbelised nõuded, mida see peab täitma.

Kuidas tekivad moraalinormid? Idealistlikud ja religioossed teooriad väidavad, nagu oleks moraal tekkinud jumala tahtel või oleks tema allikaks «absoluutne mõistus», «üleüldine kohus» jne. Tegelikult kasvavad moraalireeglid välja ühiskonna elutingimustest; viimaste hulgas on määravaks majanduslikud suhted. Võtame näiteks moraalinormi «ära varasta». Nagu F. Engels oma raamatus «Anti-Dühring» näitas, kujunes see alles eraomanduse tekkimisega. Moraalialaste vaadete muutumine oleneb lõppkokkuvõttes ühiskonna majandusliku struktuuri muutumisest. Kuid nende vaadete kujunemisele mõjuvad ka teised ühiskonnaelu faktorid, näiteks klassivõitlus, samuti teised ühiskondliku teadvuse vormid — poliitilised ja õiguslikud vaated, kunst jne.

Teatavad moraalinõuded ja -normid tekkisid juba ürgkogukonnas. Seal polnud veel ühiskonna jagunemist klassideks, mistõttu kõik ühiskonna liikmed allusid ühistele, kollektivismil rajanevatele moraalinormidele.

Eraomandil põhinevas antagonistlikus klassiühiskonnas väljendab moraal teatavate klasside huve, evides järelikult klassiiseloomu. Klassimoraali esimeseks vormiks oli orjapidajate moraal, mis õigustas orjade ekspluateerimist. Vana-Kreeka filosoof Aristoteles kinnitas kõhklemata, et orjus on «kasulik ja õiglane».

Orjanduslikus, feodaalses ja kodanlikus ühiskonnas eksisteerib ekspluataatorite moraal ja rõhutud, ekspluateeritavate klasside moraal. Valitsevaks moraaliks on seejuures tootmisvahendeid ja võimu omava valitseva klassi moraal. Iga klass paneb erineva sisu sellistesse moraalimõistetesse, nagu hea ja kuri, au ja autus jne. Seepärast näiteks kodanlikus ühiskonnas peab kapitalist ekspluateerimist hüveks, tööline aga paheks.

Võib näida, nagu oleks igal klassil oma seisukohalt ja klassihuvide positsioonilt õigus, nagu ei saakski leida objektiivset kriteeriumi, mis võimaldaks otsustada, kelle moraalinormid ja -printsiibid on tõeliselt õiglased. Selline kriteerium on aga olemas. Tõene moraal on see moraal, mis väljendab progressiivsete klasside huve. Kõige progressiivsem moraal, mis teenib kogu töötava inimkonna huve, on kommunistlik moraal. See on eriti ilmne tema võrdlemisel kodanliku moraaliga.

Kapitalistlikul eraomandil põhineva kodanliku moraali peamiseks printsiibiks on äärmuslik individualism ja egoism. Saamahimu ja individualismivaim on tunginud kõikidesse kapitalistliku ühiskonna pooridesse. «Inimene on inimesele hunt», «murra teisi, muidu murtakse sind» — sellised on kapitalistliku ühiskonna kõlbelised alused. Pole sellist kuritegu, millest kapitalist kasumijahil ära ütleks.

Kaasajal avaldub kodanliku moraali inimvihkajalik iseloom eriti selgelt. Monopolid toovad ülikasumite ohvriks mitte ainult üksikute inimeste, vaid tervete rahvaste vabaduse. Monopolistid astuvad välja desarmeerimise vastu ja ähvardavad kogu maailma uue laastava sõjaga.

Kommunistlik moraal erineb sügavalt igasugusest ekspluataatorlikust moraalist. Ta on kõige progressiivsem moraal inimkonna ajaloos. Hüljates ekspluataatorite pahelise egoistliku moraali, väljendab ta kogu töötava inimkonna huve ja ideaale. Kommunistlikus moraalis

kehastuvad lihtsad kõlbluse ja õigluse normid, mida minevikus, ekspluataatorite võimu ajal, moonutati või häbitult jalge alla tallati. Kommunistlikus moraalis — kollektivismi moraalis — kajastub parim sellest, mis rahvahulgad on aastatuhandete jooksul välja töötanud võitluses sotsiaalse ikke ja kõlbeliste pahede vastu.

Kommunistlik moraal tekkis töölisklassi moraalina juba kapitalismi rüpes, olles üks ekspluateerimisevastase protesti vorme. Sotsialismi ja kommunismi ehitamise käigus rikastub kommunistlik moraal uute printsiipidega, uue sisuga. Kommunistliku kõlbluse aluseks on võitlus kommunismi kindlustamise eest, rõhutas V. I. Lenin. NLKP programmis on sõnastatud kommunismiehitaja moraalikoodeks, mis sisaldab kommunistliku moraali põhiprintsiipe. Neis peegelduvad kommunistliku ühiskonna ehitajate parimad omadused. Nende hulka kuuluvad:

— ustavus kommunismile, armastus sotsialistliku kodumaa, sotsialismimaade vastu;
— kohusetruu töö ühiskonna hüvanguks: kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma;
— igaühe hoolitsus ühiskonna vara säilitamise ja suurendamise eest;
— suur ühiskondlik kohusetunne, sallimatus ühiskonna huvide rikkumise suhtes;
— kollektiivsustunne ja üksteise seltsimehelik abistamine: üks kõigi ja kõik ühe eest;
— humaansed suhted inimeste vahel ja üksteisest lugupidamine: inimene on inimesele sõber, seltsimees ja vend;
— ausus ja siirus, kõlbeline puhtus, lihtsus ja tagasihoidlikkus isiklikus ja ühiskondlikus elus;
— üksteisest lugupidamine perekonnas, hoolitsus laste kasvatamise eest;
— sallimatus ebaõigluse, muidusöömise, ebaaususe, karjerismi ja ahnitsemise suhtes;
— kõigi NSV Liidu rahvaste sõprus ja vendlus, leppimatu suhtumine rahvusliku ja rassilise vaenu avaldustesse;
— leppimatu suhtumine kommunismi vaenlastesse, rahu ja rahvaste vabaduse vaenlastesse;

— vennalik solidaarsus kõigi maade töötajatega, kõigi rahvastega. [1]

Need printsiibid juurduvad kindlalt nõukogude inimeste elus ja tegevuses.

Kõigi sotsialistliku ühiskonna töötajate üldiseks käitumisnormiks kujuneb moraalikoodeksi peanõue — ustavus kommunismile, armastus sotsialistliku kodumaa ja sotsialismimaade vastu.

Töö ühiskonna hüvanguks, ühiskondliku kohuse sügav mõistmine, isiklik vastutustunne oma ettevõtte, kolhoosi ja kogu ühiskonna käekäigu pärast — kõik see kujuneb juba praegu miljonite linna- ja maatöötajate moraalinormiks. V. I. Lenin rõhutas korduvalt teadliku töö osa ühiskonnaelus. Kommunism ja töö on teineteisest lahutamatud. Nõukogude inimesed võitlevad aktiivselt nende vastu, kes ei soovi töötada, kes tahavad ühiskonnalt rohkem võtta kui talle annavad.

Sotsialistliku ühiskonna töötajad ei jäta kahe silma vahele lohakat suhtumist rahva varasse. Nad nõuavad õigustatult, et rangelt karistataks neid, kes on süüdi kuritegelikus ebamajanduslikkuses. Säästlik suhtumine ühiskondlikku omandisse, igaühe hoolitsus ühiskonna vara säilitamise ja suurendamise eest — see on üks moraalikoodeksi põhiprintsiipe, mis üha kindlamalt juurdub nõukogude inimeste ellu.

Sotsialistliku ühiskonna inimene on humanist. Kommunistliku humanismi deviisiks on põhimõte: «Inimene on inimesele sõber, seltsimees ja vend.» Kommunistlik humanism erineb oma eesmärkide poolest sügavalt mineviku humanismist: temas peegeldub uus ühiskondlik kord, mille tähelepanu keskpunktis on inimene oma vajadustega. Kommunistlik humanism ei piirdu inimkonna õilsate ideaalide deklareerimisega, ta nõuab nende täielikku elluviimist. Kommunistlikud ideaalid pole abstraktsed tulevikuunelmad, vaid üleskutse aktiivseks revolutsiooniliseks võitluseks töötajate õnne eest.

Kommunistlikku humanismi iseloomustab sallimatus kõige selle suhtes, mis segab inimese vabadust ja õnne, leppimatus kõigi inimkonna vaenlaste — rahvahulki

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 110—111.

rõhuvate ekspluataatorite, võõraste maade anastajate ja sõjasüütajate suhtes. Kommunistlik humanism on rahvalik, kollektivistlik. Ta väljendab kogu inimkonna huve ja on kantud revolutsioonilisest optimismist, usust helgesse tulevikku.

Sotsialistliku ühiskonna inimene on patrioot. Ta armastab oma kodumaad ja rahvast. Nõukogude patriotism on internatsionaalne. Vennalik solidaarsus sotsialismimaade töötajatega, kõigi maailma rahvastega on iseloomulik nõukogude inimestele. Nad vihkavad imperialismi ideoloogide poolt õhutatavat rahvuslikku ja rassilist sallimatust.

Paljudele nõukogude inimestele on juba sotsialismi ajal omased sellised kommunistliku ühiskonna inimese moraalse palge jooned, nagu kõlbeline puhtus, ausus ja siirus, lihtsus ja tagasihoidlikkus ühiskondlikus ja isiklikus elus, lugupidamine perekonna vastu, hoolitsus laste kasvatamise eest, sallimatus ebaõigluse, muidusöömise, ebaaususe, karjerismi, ahnitsemise ja teiste kapitalistlike igandite suhtes inimeste teadvuses. Kommunistlik Partei kasvatab ka edaspidi väsimatult nõukogude inimesi kommunismiehitaja moraalikoodeksi kõrgete printsiipide vaimus. Partei teeb kõik selleks, et need printsiibid muutuksid kõigi sotsialistliku ühiskonna liikmete isiklikeks veendumusteks.

Inimest ümbritsevat maailma peegeldab ka teadus kui üks ühiskondliku teadvuse vorme. *Teadus* on maailma peegeldavate inimteadmiste kindel süsteem. Ta uurib loodust, ühiskonda ja mõtlemist ning nende arenemise seadusi. Teaduse iseärasuseks on see, et ta peegeldab maailma mõistetes, seadustes ja teooriates. Teaduse järeldused leiavad kinnitust ühiskondlikus praktikas. Teadus suurendab inimese võimu looduse üle, laiendab tema silmapiiri ja näitab teed ühiskondlike suhete parendamiseks.

Maailma nähtuste mitmekesisuse tõttu on olemas hulk erinevaid teadusi. Ühed nendest (näiteks matemaatika, füüsika, keemia, bioloogia, geoloogia jne.) uurivad looduse arenemise seadusi ja kannavad *loodusteaduste* nime; teised (näiteks ajalugu ja poliitiline ökonoomia) uurivad ühiskonnaelu ja neid nimetatakse *ühiskonnateadusteks*. Igal nendest teadustest on oma aine ja uuri-

mismeetod. Need olenevad sellest tegelikkuse valdkonnast, mida antud teadus uurib.

Loodusteadustel ei ole klassiiseloomu. Pole olemas kodanlikku ja proletaarset matemaatikat, füüsikat ega keemiat. Tuleb aga silmas pidada seda, et teaduse avastuste tõlgendamisel võib olla klassiiseloom ja et erinevad klassid kasutavad teaduse saavutusi tihti erinevateks eesmärkideks.

Ühiskonnateadustel on klassiühiskonnas klassiiseloom. Me räägime näiteks kodanlikust poliitökonoomiast. Selle ülesandeks on kodanluse teenimine, tema huvide kaitsmine. Samuti on lugu kodanliku filosoofia ja sotsioloogiaga, mis agaralt kaitsevad monopolistliku kapitali huve, õigustavad selle olemasolu ja laimavad sotsialistlikku korda.

Teaduse tekkimise tingisid ühiskonna materiaalse elu vajadused. Näiteks, esialgsed teadmised matemaatika, mehhaanika ja astronoomia alalt tekkisid vajadusest mõõta maatükkide pindala ja anumate mahtu, ehitada kanaleid ja paise, määrata asukohta maal ja merel.

Inimeste teadmised olid algselt killustatud ja juhuslikud ega moodustanud veel teadust, kuna nad kirjeldasid ainult nähtuste väliseid, enam-vähem püsivaid seoseid. Teadus kui ühiskondliku teadvuse vorm, kui teadmiste süsteem kujunes alles orjanduslikus ühiskonnas. Seal leidis aset vaimse töö eraldumine füüsilisest ja kujunes ainult vaimse tööga, sealhulgas spetsiaalselt teaduslike uurimistega tegelevate inimeste grupp.

Teadusel on ühiskonnaelus tohutu suur osa. Teadus aitab kaasa tootlike jõudude arendamisele, materiaalsete ja vaimsete hüvede loomisele, aitab võidelda iga laadi eelarvamustega ja ebausuga. Kuid teaduse sotsiaalne osatähtsus ning arenemise kiirus ja iseloom olenevad ühiskonnakorra iseloomust, ühiskonna majanduslikest ja poliitilistest suhetest ning sellest, kas see kord liigub tõusujoones, progressi teed mööda või, vastupidi, on oma aja ära elanud.

Kapitalismi tingimustes kasutatakse paljusid teaduse avastusi rahvavastaselt, kapitalistide huvides. Hulk teaduse uusimaid saavutusi on kaasajal imperialistide kätes muutunud ohuks inimkonna julgeolekule. Teisiti on asi sotsialistlikus ühiskonnas, kus teadus teenib rahvast.

Teaduse abiga kujundatakse ümber Maa pale, kuivendatakse soid ja niisutatakse kõrbeid, leiutatakse suure tootlikkusega masinaid, avastatakse uusi energiaallikaid, luuakse uusi taimesorte ja loomatõuge. Kõike seda tehakse inimese nimel ja inimese hüveks.

Rääkides teaduse avastuste erinevast kasutamisest kapitalismi ja sotsialismi tingimustes, märkis V. I. Lenin: «Varem lõi kogu inimmõistus, kogu tema geenius ainult selleks, et anda ühtedele kõik tehnika ja kultuuri hüved, teised aga jätta ilma kõige hädavajalikumast — haridusest ja arengust. Nüüd aga saavad kõik tehnikaimed, kõik kultuurisaavutused rahva ühisvaraks, ja nüüdsest peale ei muudeta inimmõistust, tema geeniust iialgi enam vägivalla vahendiks, ekspluateerimise vahendiks.» [1]

Sotsialism avas teaduse arenemiseks piiramatud võimalused. Sotsialistlikus ühiskonnas toimivad mitmed faktorid, mis soodustavad teaduse edukamat arenemist, võrreldes teaduse arenguga kapitalismi tingimustes.

Esiteks, sotsialismi tingimustes tugineb teadus dialektilisele ja ajaloolisele materialismile — ainuõigele teaduslikule maailmavaatele ning looduse ja ühiskonna tunnetamise üldisele meetodile.

Teiseks, sotsialistlik teadus on tõeliselt rahvalik. Ta ei ole eraldatud rahvast, vaid teenib teda truult. Meie maal on teaduse uksed rahva ees valla. NSV Liidus on kümneid tuhandeid novaatoreid, leiutajaid ja ratsionaliseerijaid. Paljud meie teadlased ja terved uurimisinstituudid töötavad vahetult ettevõtetes, kolhoosides ja sovhoosides.

Kolmandaks, sotsialistlikku teadust iseloomustab plaanipärane arenemine, mis tuleneb sotsialistliku tootmise plaanipärasusest.

Neljandaks, kommunistlik partei ja sotsialistlik riik toetavad igati teaduse edukäiku. Nad keskendavad teaduse jõupingutused rahvamajanduse kõige tähtsamatesse lõikudesse ning kannavad hoolt selle eest, et teadlastel oleksid kõik vajalikud töötingimused. Teadus on kindlalt juurdunud sotsialistliku ühiskonna igapäevasesse ellu. Nõukogude teaduse väljapaistvad saavutused

[1] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 442.

mitmetel aladel pole juhuslikud. Juhuslik pole ka see, et nõukogude teadlased rajasid esimestena tee kosmosesse. «Nõukogude teadlaste auasjaks on kindlustada nõukogude teadusele tema poolt kättevõidetud eesmised positsioonid tähtsamates teadusharudes ja omandada **juhtiv seisund maailma teaduses** kõigis tema põhisuundades,» [1] öeldakse NLKP programmis.

Nõukogude Liidu astumine kommunismi ehitamise perioodi seadis nõukogude teaduse ette uued grandioossed ülesanded. Need ülesanded on selgelt sõnastatud NLKP programmis, NLKP Keskkomitee pleenumite ja partei kongresside otsustes.

Kommunismi ehitamise huvides on vaja arendada teadusi, mis on seotud kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisega. See puudutab ennekõike teoreetilist ja rakendusmatemaatikat, arvutustehnikat, mehhaanikat, tuumafüüsikat, tahke keha füüsikat, keemiat ja bioloogiat. Teoreetilised uurimised elektrifitseerimise, tootmise komplekssе mehhaniseerimise ja automatiseerimise, transpordi, side, tähtsaimate rahvamajandusharude kemiseerimise ning aatomienergia ja teiste energialiikide kasutamise alal tagavad tehnika progressi ja tootlike jõudude kõrge arengutaseme, mis on vajalik materiaalsete hüvede külluse loomiseks. Öeldu tähendab seda, et loodusteadused muutuvad tootmise arenemise tähtsaimaks faktoriks.

Nõukogude teaduse tohutut tähtsust meie ühiskonna elus rõhutatakse NLKP XXIII kongressi otsustes. Kongressil märgiti, et kommunismi ehitamise tingimustes esineb teadus üha enam vahetu tootliku jõuna. Kongress määratles selgelt loodusteaduste ülesanded ja teadlaste osa nende arendamises. «Meie õpetlaste tegevus,» märgitakse kongressi resolutsioonis, «peab olema suunatud kaasaja aktuaalsete teaduslike probleemide edasisele lahendamisele, teaduslik-tehnilise progressi igakülgsele kiirendamisele, teadusliku uurimistöö tulemuste forsseeritud rakendamisele rahvamajanduses ning tööviljakuse kiire kasvutempo tagamisele.» [2]

Sotsialismi ja kommunismi ehitamise tingimustes

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 119.

[2] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 16.

asendub majanduse stiihiline arenemine tootmise ja kogu ühiskondliku elu teadliku organiseerimisega. Seetõttu omandavad sotsialistlikus ühiskonnas erilise tähtsuse ühiskonnateadused. Nad on ühiskonna arengu juhtimise teaduslikuks aluseks. Nende ülesandeks on kommunistliku ülesehitustöö praktika uurimine ja teoreetiline üldistamine, sotsialismi arenemise ning sotsialismi kommunismiks ümberkasvamise põhiliste seaduspärasuste uurimine ja kommunistliku kasvatuse probleemide läbitöötamine.

Ühiskonnateaduste alal on tähtsaimaks ülesandeks majandusteaduse, filosoofia ja sotsioloogia, ajaloo ja õigusteaduse probleemide läbitöötamine tihedas seoses kommunistliku ülesehitustöö praktikaga. Nõukogude teadlastel tuleb igakülgselt uurida kommunistlike ühiskondlike suhete kujunemise protsessi suunda ja iseloomu, riigikorra täiustamist ja sotsialistliku demokraatia arendamist, majandamise vorme ja meetodeid, töö teadusliku organiseerimise probleeme, kommunistliku kasvatuse meetodeid ja teisi küsimusi. Nad peavad paljastama kodanlikku ideoloogiat ja otsustavalt võitlema kaasaegse reformismi, revisionismi ja dogmatismi vastu.

Laialdaseks ühiskonna vaimse elu alaks on *kunst*. Siia kuuluvad nii ilukirjandus, muusika, maalikunst kui ka skulptuur, koreograafia, teater, kino jne.

Kunsti ülesandeks on tegelikkuse esteetiliste omaduste kajastamine, sõltumatult sellest, millist tegelikkuse külge — maastikku, ühiskonnaelu sündmust, inimkarakterit jne. käsitletakse. Kunst võimaldab esteetiliselt tunnetada ja hinnata neid nähtusi teatava sotsiaal-esteetilise ideaali põhjal.

Kunst erineb teistest ühiskondliku teadvuse vormidest tegelikkuse peegeldamise viisi poolest. Kui teadus peegeldab loodust ja ühiskonda mõistete ja seaduste vormis, siis kunst peegeldab neid kunstilistes kujundites.

Kunst reprodutseerib elu, kuid ta ei tee seda mehhaaniliselt. Kunst ei loo elust peegelpilti, tegelikkuse lihtsat kirjeldust; ta peegeldab seda, mis on nähtustes kõige olulisem ja tüüpiline. Näiteks, veendunud revolutsionääri iseloomulikud jooned on avatud Pavel Vlassovi kujus (Gorki romaanist «Ema»). Need jooned pole omased ainuüksi töölisele P. A. Zalomovile, kes oli ni-

metatud kuju prototüübiks, vaid ka paljudele teistele revolutsionääridele.

Kunst tekkis inimeste ühiskondliku elu vajadustest tingituna maailma ümberkujundavas ajaloolises praktilises tegevuses. Materiaalseid hüvesid tootes ei kujunda inimene ainuüksi loodust ümber; ta arendab ka omaenda võimeid ja loomingulist jõudu. Vajadus loodust ümber kujundada tekitab inimese esteetilise suhtumise maailma, kuna inimese poolt loodud asjadel on mitte ainult materiaalne, vaid ka esteetiline väärtus, s. t. võime pakkuda inimesele esteetilist naudingut.

Algselt oli kunst vahetult tootmistegevusse põimitud. Sellest annavad tunnistust joonistused kaljudel ja koopaseintel, mis kujutavad jahi- ja kalapüügistseene. Hiljem, kui vaimne töö eraldus füüsilisest, muutus keerulisemaks ka kunsti seos tootmisega. Kunst eraldus vahetust materiaalsest tegevusest, kuigi viimane jäi ikkagi lõppkokkuvõttes määravaks esimese suhtes. Kunst kujunes eriliseks ühiskondliku teadvuse vormiks. Nimelt sel ajal kujuneski esteetiline ideaal. Vastavalt sellele ideaalile õppisid inimesed mõistma ja hindama kaunist.

Kõrge kunstiväärtusega teosed aitavad inimestel maailma tunnetada. Kunsti tunnetuslik osa on selles, et kunstiliste kujundite vahendusel tajub inimene sügavamalt ja täielikumalt konkreetset ajaloolist olukorda, ühiskondlikke suhteid, inimeste poliitilisi huvisid, ideid ja tundeid. Näiteks, tutvudes talupoegade ja mõisnike kujudega, mida on loonud väljapaistvad vene kirjanikud A. I. Herzen, N. G. Tšernõševski, N. A. Nekrassov ja M. J. Saltõkov-Štšedrin, võime piltlikult kujutleda kõiki pärisorjusliku korra õudusi.

Kunst pole ainult maailma tunnetamise vahend, vaid ka selle ümberkujundamise vahend. Eesrindlik, progressiivne kunst on alati kaasa aidanud vanade, oma aja äraelanud ühiskondlike suhete asendamisele uutega. Piisab, kui meenutada renessansiaja kunsti, mis tuli keskaja sünge religioosse kunsti asemele.

Kunst õpetab nägema ümbritsevate nähtuste seesmist olemust, hindama ja nautima nähtuste esteetilisi omadusi. Kunst rikastab inimesi elu tundmises ja suunab nende tegevust, kujundab maailmavaadet ning kasvatab neid ühiskonna nõuete kohaselt.

Kunstil on klassiline, parteiline iseloom. «Puhast» kunsti ei ole ega saagi olla. Antagonistlikus ühiskonnas areneb kunst klassivõitluse toimel ning teiste ühiskondliku teadvuse vormide — poliitika, moraali jne. — mõju all. Iga klass püüab kasutada kunstis peituvaid suuri võimalusi teatava maailmavaate väljendamiseks, s. t. enda huvides. Seepärast kannab iga kunstiteos kas selgelt või varjatult teatavate klassihuvide ja esteetiliste ideaalide pitserit.

Kodanluse ideoloogid kinnitavad, et kapitalistlikus ühiskonnas seisvat kunst «klassidest kõrgemal» ja kunstnikud olevat oma tegevuses «vabad» ja «sõltumatud». Tegelikult aga ei ole kapitalistlikus ühiskonnas mingit «klassidest kõrgemalseisvat» kunsti. «Pole võimalik elada ühiskonnas ja olla ühiskonnast vaba. Kodanliku kirjaniku, kunstniku, näitleja vabadus on ainult maskeeritud (või silmakirjalikult maskeeritav) sõltuvus rahakotist, äraostmisest, elatise andmisest.» [1]

Vaenulikeks klassideks lõhestatud ühiskonnas on kunst alati relvaks klassivõitluses. Näiteks, kui kodanlus rühkis võimule, toetas ta eesrindlikku realistlikku kunsti, mis aitas kaasa võitluses feodaalse ideoloogia vastu. Tol ajal loodi palju väljapaistvaid kunstiteoseid, mille väärtus säilib ka tänapäeval ja mis kuuluvad inimkonna kultuuri kullafondi.

Kui aga kapitalistlik ühiskond lõplikult välja kujunes ja jõudis oma viimasesse, imperialistlikku arengustaadiumi, hakkas kodanlus eesrindlikku kunsti vaenulikult suhtuma, vastandades sellele reaktsioonilise, pessimismist ning lagunemisvaimust kantud kunsti. Kodanlikus kunstis tekkisid arvukad subjektivistlikud ja formalistlikud koolkonnad ning suunad (näiteks abstraktsionism maalikunstis), mis kuulutavad kunsti sõltumatuks tegelikkusest ja peavad tema allikaks midagi alateadvuslikku. Selline kunst peegeldab kodanluse hirmu talle hukatust toova tuleviku ees ja kannab perspektiivituse pitserit.

Kaasaja kodanliku kunsti iseloomulikeks joonteks on rahvavaenulikkus, ideelagedus, inimvihkamine, natsionalism ja rassism, üleskutsed sõjalistele avantüüridele ja

[1] V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 30.

koloniaalanastustele. Ta äratab inimestes kõige madalamaid kirgi ja püüab välistada nende teadvusest kõik inimliku. Muidugi pole õige arvata, nagu oleks kogu kaasaegne kodanlik kunst täielikult reaktsiooniline. Selle esindajate hulgas on kirjanikke ja kunstnikke, kes kujutavad kapitalistliku ühiskonna elu tõepäraselt. Näiteks USA kunstnikud Rockwell Kent ja John Sloane annavad oma teostes edasi elutõde ja lükkavad ümber roiskunud teooria, mille kohaselt luupainajalikke unenäopilte kujutav kunst peegeldavat õigesti sotsiaalset tegelikkust. Kenti ja Sloane'i mõttekaaslasi on teisteski kapitalistlikes maades.

Maailma kunsti kõrgeim arenguaste on sotsialistliku ühiskonna kunst. Ta tekkis töölisklassi revolutsioonilise tegevuse alusel ja päris kõik parima inimkonna ajaloo vältel loodud kunstist. Sotsialistlik kunst on kõige eesrindlikum ja progressiivsem kunst maailmas. Ta on sügavalt optimistlik ja elujaatav. Sotsialistliku kunsti ülesandeks on uue, kommunistliku ühiskonna tekkimisprotsessi kajastamine, seda ühiskonda ehitavate inimeste kujude loomine, sotsialismi- ja kommunismiideede propageerimine kunsti vahenditega. Sotsialistlik kunst püüab märgata kõike uut meie elus, andekalt ja eredalt näidata meid ümbritseva maailma ilu, uue ühiskonna eesmärkide ja ideaalide üllust. Samal ajal paljastab ja piitsutab ta raevukalt meie ühiskonnas esinevaid puudusi.

Sotsialistliku kunsti põhilised iseärasused on selles, et tema teoreetiliseks baasiks on dialektiline ja ajalooline materialism, loominguliseks meetodiks aga *sotsialistlik realism* — kõige eesrindlikum tegelikkuse kunstilise peegeldamise viis. Sotsialistlikku kunsti iseloomustavad tõepärasus, humanism, optimism, usk inimkonna helgesse tulevikku.

Sotsialistlik kunst on sügavalt rahvalik, kuna ta teenib rahvast ja väljendab selle mõtteid ning lootusi kunstikeeles. Kunst on sotsialismi ajal rahvalik sellepärast, et rahvas ise võtab osa kunstiloomingust. V. I. Lenin oli seisukohal, et kunsti kõrgeim mõte on rahva teenimises. Ta ütles, et «kunst kuulub rahvale. Tema sügavamad juured peavad asuma otse laiade töörahva hulkade keskel. Ta peab olema nendele hulkadele aru-

saadav ja neile meeldima. Ta peab ühendama ja tõstma nende hulkade tundeid, mõtteid ja tahet. Ta peab ellu äratama neis hulkades kunstnikke ja arendama neid.» [1]

Sotsialistliku kunsti rahvalikkus on vahetult seotud tema parteilisusega. See kunst väljendab ja kaitseb töötajate huve ning võitleb aktiivselt ideelageduse, apoliitilisuse, formalismi ja abstraktsionismi vastu.

Sotsialistliku ühiskonna kunst ei arene stiihiliselt, isevoolu teed. Tema arenemist juhib kommunistlik partei. NLKP Keskkomitee otsustes ja määrustes ideoloogilise töö küsimuste kohta ning tervitustes kunstnike, heliloojate ja kirjanike kongressidele näitab partei sotsialistliku kunsti arenguteed, avab kunsti osa kommunismi ehitamisel ja nõukogude inimeste kasvatamisel kommunismi vaimus.

NLKP programmis märgitakse, et kommunistliku ühiskonna ehitamise perioodil kasvab mõõtmatult sotsialistliku kunsti osatähtsus. «Kirjanduse ja kunsti arenemise peajooneks on kindlustada sidemeid rahva eluga, tõetruult ja kunstimeisterlikult kujutada sotsialistliku tegelikkuse rikkust ja mitmekesisust, innustavalt ja ilmekalt esile tuua uusi, tõeliselt kommunistlikke nähtusi ning paljastada kõike seda, mis takistab ühiskonna edasiliikumist,» [2] öeldakse NLKP programmis. See tähendab, et sotsialistlik kunst peab mobiliseerima kogu nõukogude rahvast kommunismi ehitamisele. Ta on kutsutud kasvatama uut, kommunismiüritusele ustavat inimest, kes on suuteline võitlema kommunismi eest.

Kunst peab nõukogude inimestes kasvatama arusaamist sellest, mis on tõeliselt kaunis, hea, aus ja õiglane. Ta peab kasvatama ka vihkamist alatuse ja ebaaususe vastu ning õpetama inimesi pahede vastu võitlema.

Kommunistlik partei on alati kandnud ja kannab edaspidigi hoolt kirjanduse ja kunsti arenemise eest. Partei on suunanud ja suunab loominguliste organisatsioonide tegevust, osutades neile igakülgset toetust. Seejuures juhindub ta kõrvalekaldumatult kunsti parteilisuse printsiibist, põhimõttest läheneda klassipositsioonilt kõige selle hindamisele, mis tehakse kultuuri vald-

[1] Vt. V. I. Lenin, Kirjandus est ja kunstist, Tallinn 1964, lk. 647.

[2] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 121.

konnas. Kunst ja kirjandus on ju suure üldproletaarse ürituse tähtsad lülid. Seepärast toetab partei eesrindlikku kunsti, mis kinnitab usku meie ideaalidesse ja peab võitlust meile võõra ideoloogia igasuguste avalduste vastu. Samal ajal astub partei välja ka administreerimise ja meelevaldsete otsuste vastu kunstiküsimustes.

Inimeste teadvus peegeldab alati objektiivset maailma. See peegeldus võib aga olla tõeline või väär. Selliseks ühiskondliku teadvuse vormiks, mis peegeldab materiaalset tegelikkust moonutatult ja vääralt, on *religioon*. «... igasugune religioon,» kirjutas F. Engels, «pole ju midagi muud kui fantastiline peegeldus inimeste peades neist välisjõududest, mis valitsevad inimesi nende igapäevases elus, peegeldus, milles maised jõud omandavad ülemaiste jõudude vormi.» [1]

Religioon tekkis ürgühiskonnas. Ürginimene oli abitu hirmuäratavate loodusjõudude ees; oskamata seletada stiihiliste loodusnähtuste, samuti ka haiguste ja surma põhjusi, arvas ta, et siin on süüdi üleloomulikud, ebamaised jõud. Nii kujunes usk jumalatesse ja nende kummardamine. Hiljem tekkisid mitmesugused kombetalitused (ohverdamised, palvetamine), nn. usukultus. Koos kultusega ilmusid ka selle teenrid — šamaanid, preestrid ja papid, kelle ülesandeks sai religioossete kombetalituste täitmine ning uskumuste jutlustamine.

Peab märkima, et religiooni tekkimine ja säilimine ei tulene ainuüksi inimeste abitusest ja hirmust loodusjõudude ees. Selline olukord oli vaid ürgkogukondliku korra ajal, mil religiooni tähtsaimaks põhjuseks oli tootlike jõudude madal arengutase. Ühiskonnas aga, mis on lõhenenud vastandlikeks klassideks, tekitavad ja toetavad religiooni veel teised, sotsiaalse iseloomuga põhjused. Nendeks on ekspluateeritavate jõuetus rõhujate võimu ees ja stiihiliste sotsiaalsete jõudude toime, mis pole põrmugi väiksem looduse stiihia mõjust.

V. I. Lenin kirjutas, et ekspluateeritavate jõuetus võitluses ekspluataatoritega tekitab sama paratamatult usu paremasse, hauatagusesse ellu, kui metslase jõuetus võitluses loodusega sünnitab usu jumalatesse, kuraditesse, imedesse jne. Piisab, kui viidata näiteks kapitalismi

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1954, lk. 279.

tingimustes toimivale konkurentsi ja tootmisanarhia seadusele, mis kutsub esile ületootmiskriise ja toob töötajatele loendamatuid hädasid. Hirm kapitali pimeda jõu ees, mis töötajat igal sammul ähvardab, hirm kerjuseks muutumise ja näljasurma ees on religiooni peapõhjuseks kapitalistlikus ühiskonnas, rõhutas V. I. Lenin. Ekspluateerimine, ebakindlus homse ees, arvutud sõjad ja nendega kaasnev viletsus sunnib rõhutud ja ärahirmutatud rahvahulki pöörduma jumala ja religiooni poole, mis tõotab neile pääsemist kõigist hädadest.

Religioon on oma olemuselt reaktsiooniline ja teadusevastane. Teadus tugineb faktidele, aitab inimestel tunnetada looduse ja ühiskonna seadusi ning neid kasutada enda huvides. Religioon aga tugineb väljamõeldisele, tegelikkuse fantastilisele ja moonutatud peegeldusele ning pimedale usule üleloomulikesse jõududesse. Religioon muudab inimese passiivseks ja aheldab tema loovat initsiatiivi.

Religioon on teeninud ja teenib praegugi ekspluataatoreid. Ta on töötajate vaimse rõhumise ja ideelise orjastamise mõjuvaim vahend. K. Marx märkis, et religioon on oopium rahvale. V. I. Lenin aga kirjutas, et religioon on vaimse puskari liik. Religioon aitab ekspluataatoritel hoida töötajaid sõnakuulmises. Ta jutlustab seda, et kurjale ei tule vastu panna vägivallaga, sisendab rahvahulkadesse ideed ekspluataatorliku korra igavesusest ja vankumatusest, pidurdades sellega ühiskonna arenemist progressi teed mööda.

Religioon on jätnud ajalukku verised jäljed. Keskajal põletati jumala nimel sellised suured õpetlased, nagu Giordano Bruno, Miguel Servet jt. Jumala nimel peeti risti- ja ususõdasid, mille eesmärgiks oli võõraste maade röövimine ja anastamine. Kirik andis Hitlerile õnnistuse sõjaks Nõukogude Liidu vastu. Usufanaatikud on praegugi valmis õigustama Lääne-Saksamaa revanšistide inimvihkajalikke plaane. SFV protestantlik kirikupea piiskop Dibelius kinnitas koguni, et vesinikupommi kasutamine ei olevatki kristlikult seisukohalt midagi eriti hirmsat.

Kaasajal ei saa kirik enam otseselt teaduse seisukohtade vastu välja astuda, küll aga püüab ta teaduse

saavutusi kasutada usudogmade põhjendamiseks. Kirik püüab oma õpetust teaduse uusimate avastustega kooskõlastada.

Religioon kui ühiskondliku teadvuse vorm ei ole igavene. Oli aeg, mil religiooni polnud ja tuleb aeg, mil teda enam ei ole.

Sotsialistlikus ühiskonnas on likvideeritud eraomand ja ekspluataatorlikud klassid ning seega hävitatud religiooni peamine sotsiaalne baas. Sellegipoolest on religioossetel vaadetel sotsialismi tingimustes teatav levik. Mõnedel inimestel püsib veel usk jumalasse ja hauatagusesse ellu, nad täidavad mitmesuguseid usulisi kombetalitusi — ristimist, laulatust, jumalateenistusi, tähistavad usupühasid jms.

Miks püsivad sotsialistlikus ühiskonnas veel religioossed vaated? Seda tingivad järgmised põhjused. Esiteks, religioossed vaated säilivad sotsialismi ajal selle tõttu, et ühiskondlik teadvus jääb maha ühiskondlikust olemisest. Minevikus tugevasti juurdunud usuliste harjumuste, tavade ja kombetalituste mõju osale inimestest säilib vaatamata sellele, et neid tekitanud tingimused on juba kadunud. Niipea kui juhtub mõni loodusõnnetus või tragöödia isiklikus elus, hakkavad need inimesed religioonist lohutust otsima. Pole ime, et nad langevad kergesti kirikumeeste ja sektantide saagiks.

Teiseks, religioossete eelarvamuste säilimist ja elustumist sotsialistlikus ühiskonnas mõjutab teataval määral kodanlik ideoloogia, mis raja tagant kõige mitmekesisemates vormides sisse tungib, aga muidugi ka kiriku ja usklike endi tegevus meie maal.

Kolmandaks, religioossete igandite säilimise sotsialismi ajal tingivad puudused usuvastases propagandas ja töötajate teaduslik-ateistlikus kasvatamises.

Öeldust järeldub, et religioossed igandid ja eelarvamused ei kao iseenesest. Nende vastu tuleb aktiivselt võidelda. Kommunistlik partei käsitab võitlust religiooni ja usuliste igandite vastu kui ideoloogilist võitlust teadusliku materialistliku maailmavaate ja ebateadusliku religioosse maailmavaate vahel. Religioonist ei saa jagu administratiivsete vahenditega, vägivalla ja keelamisega. Religiooni paikapidamatuse näitamiseks läheb tarvis kaasaja teaduse saavutustele tuginevat kannatlikku

selgitustööd. Religioossete igandite ületamise peamiseks vahendiks on rahvamasside kaasatõmbamine kommunistlikku ülesehitustöösse ning teaduslik-ateistliku propaganda ja agitatsiooni igakülgne arendamine. Selles ürituses on suur osa täita koolil.

Rahva ainelise ja kultuurilise elutaseme tõus ja teaduslik-ateistliku propaganda tugevdamine viivad järkjärgult religioossete igandite täielikule kadumisele meie maal.

§ 5. Kommunistliku teadlikkuse kujundamine ja NLKP ülesanded ideoloogilise töö alal

Kommunistliku teadlikkuse kujunemine toimub kommunismi ehitamise käigus kõigi sotsiaalse elu faktorite, sealhulgas partei, riigi ja ühiskondlike organisatsioonide kasvatustöö toimel. Ühiskonna liikmete ühine plaanipäraselt organiseeritud töö, märgitakse NLKP programmis, nende pidev osavõtt riigi ja ühiskonna juhtimisest, seltsimeheliku koostöö ja üksteise vastastikuse toetamise kommunistlike suhete arenemine toovad kaasa inimeste teadvuse ümberkujunemise kollektivismi, töökuse ja humanismi vaimus.

Kommunistliku teadlikkuse kujundamine on tihedalt seotud töötajate kommunistliku kasvatamisega. NLKP programmis ja XXIII kongressi resolutsioonis on selgelt määratletud kommunistliku partei ideoloogilise töö ülesanded kommunismi ehitamise perioodil.

Partei kogu ideoloogilise töö aluseks on nõukogude inimeste kasvatamine kommunismi vaimus. «Partei peab praegusel etapil ideoloogilise töö peamiseks ülesandeks kasvatada kõigis töötajates kõrget ideelisust ja ustavust kommunismile, kommunistlikku suhtumist töösse ja ühiskondlikku majandusse, täielikult jagu saada kodanlike vaadete ja kommete jäänustest, igakülgselt, harmooniliselt arendada isiksust, luua tõeline vaimse kultuuri rikkus,»[1] märgitakse NLKP programmis.

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 107—108.

Nende ülesannete lahendamiseks on kõigepealt tarvis kujundada kõigil sotsialistliku ühiskonna töötajatel marksistlik maailmavaade, anda neile teaduslikud arusaamad oma ühiskonna kohta ning töötada sel alusel välja püüe elu edasiseks loovaks ümberkujundamiseks ja parandamiseks. Tuleb taotleda seda, et nõukogude inimesed mõistaksid sügavalt maailma arenemise käiku ja perspektiive, õigesti orienteeruksid meie maal toimuvates sündmustes, teadlikult ehitaksid elu kommunistlikult ja oskaksid kommunistlikke ideid ühendada kommunistlike tegudega. Tohutu suur osa selles on marksistlik-leninliku teooria tundmaõppimisel ja omandamisel nõukogude inimeste poolt, mis viiakse läbi tihedas seoses eluga ja kommunistliku ülesehitustöö praktikaga.

NLKP poolt tehtava kasvatustöö keskpunktis on töökasvatus, kuna kommunism ja töö on üksteisega lahutamatult seotud. Väljaspool teadlikku tööd ei ole ega saa olla kommunistlikku kasvatust. Just sellepärast pöörab partei erilist tähelepanu teadliku töödistsipliini kasvatamisele kõigis ühiskonna liikmetes. Töödistsipliini tugevdamine, säästlikkuse ja igaühes hoolitsuse kasvatamine ühiskonna vara säilitamise ja suurendamise eest on partei, nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonide tähelepanu keskpunktis.

Partei peab eriti tähtsaks noore põlvkonna kasvatamist ja talle hariduse andmist: see põlvkond hakkab ju elama ja töötama kommunistlikus ühiskonnas. NLKP kutsub parteiorganisatsioone üles kasvatama noorsugu nõukogude rahva revolutsiooniliste, tööalaste ja võitlustraditsioonide vaimus.

Partei osutab suurt tähelepanu nõukogude inimeste kasvatamisele proletaarse internatsionalismi ja sotsialistliku patriotismi vaimus. Ta peab oma esmaseks kohustuseks kasvatada nõukogude inimestes kodumaaarmastust ja ustavust sotsialismimaade sõprusühendusele, tugevdada solidaarsust kogu maailma töölisklassi ja töötajatega.

Sotsialismilt kommunismile üleminekul kasvab kõlbeliste printsiipide osa ühiskonnaelus. Kommunistlik partei teeb tohutut tööd nõukogude rahva kasvatamisel kommunistliku moraali vaimus. Ta teeb kõik selleks,

et kommunismiehitaja moraalikoodeksi põhiprintsiibid muutuksid nõukogude inimeste sügavateks isiklikeks veendumusteks, et need saaksid kommunistliku ühiselu vankumatuteks reegliteks.

Kommunistliku teadlikkuse kujundamisel on suur tähtsus esteetilisel kasvatusel. Nõukogude inimestel peab olema õige arusaamine sellest, mis on ümbritsevas maailmas kaunist. Siin on tähtis osa etendada kirjandusel ja kunstil. Optimismist ja elujaatavatest kommunistlikest ideedest kantuna arendavad need inimeses uue maailma ehitaja parimaid omadusi. Partei omistab suurt tähtsust sotsialistliku kirjanduse ja kunsti arendamisele, kuna nad on mõjukamaid vahendeid nõukogude inimeste kasvatamisel kommunismi vaimus. NLKP XXIII kongressi resolutsioonis märgitakse: «Partei ootab loomingulistelt töötajatelt uusi tähelepanuväärseid teoseid, mis köidaksid elu peegeldamise sügavuse ja tõepärasusega, ideelise paatose jõuga ja kõrge kunstimeisterlikkusega, aitaksid aktiivselt kujundada kommunismiehitaja vaimset palet, kasvataksid nõukogude inimestes kõrget moraali, ustavust kommunismi ideaalidele, kodanikutunnet, nõukogude patriotismi ja sotsialistlikku internatsionalismi.» [1]

Uue inimese kasvatamine eeldab otsustavat võitlust inimeste teadvuses ja käitumises esinevate kapitalistlike igandite vastu: kodanliku ideoloogia ja moraali avalduste, eraomaniku psühholoogia, muidusöömise, joomise, huligaansuse, petmise, ahnitsemise, bürokratismi ja puru silmaajamise, naisesse väära suhtumise, religioossete ja muude eelarvamuste vastu. Selles kasvatustöös tuleb pidada sihikindlat võitlust apoliitilisuse ja väikekodanlike meeleolude vastu, sotsialismi ideaalidesse ja võitudesse nihilistliku suhtumise ilmingute vastu.

Inimeste teadvuses olevatest kapitalistlikest iganditest ülesaamine ja uue inimese kasvatamine toimub sotsialismi ja kapitalismi vahelise ägeda ideoloogilise võitluse olukorras. Imperialismi ideoloogia ei säästa jõudu selleks, et toetada ja elustada nõukogude inimestes kodanlikke tavasid ja eelarvamusi, püüdes sellega pidur-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 21.

dada nõukogude ühiskonna liikumist kommunismi suunas. Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei kasvatab kogu nõukogude rahvas lepitamatut võitlusvaimu kodanliku ideoloogia vastu. Võitluses selle ideoloogiaga kasvab tulevase, kommunistliku ühiskonna inimene, kujuneb nõukogude inimeste kommunistlik teadlikkus.

Partei teeb ideoloogilist tööd olukorras, kus kodanluse ideoloogid üha aktiivsemalt ja rafineeritumalt ründavad marksismi-leninismi ning laimavad sotsialismimaid. Seepärast tuleb parteiorganisatsioonidel kasvatada kommunistides ja kõigis nõukogude inimestes revolutsioonilist valvsust ning paljastada imperialismi ideoloogilisi diversioone Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade vastu. Seda nõuavad sotsialismi ja kommunismi elulised huvid.

Töötajate mobiliseerimine kommunismi materiaal-tehnilise baasi ehitamisele, kõigi ühiskonnaliikmete teadusliku maailmavaate ja kommunistliku moraali kujundamine, igakülgselt arenenud isiksuse kasvatamine — sellised on ideoloogilise töö eesmärgid, mida partei püstitab kommunismi ehitamise perioodil.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Mis on ühiskondlik teadvus ja miks ta väljendub erinevates vormides?

2. Mille poolest erineb ühiskondlik psühholoogia ideoloogiast? Milline on nende osa ajaloo arenemises?

3. Milles avaldub ideede aktiivne osa ühiskonna arenemises?

4. Millised on ühiskondliku teadvuse põhilised vormid, kuidas nad tekivad ja teineteist vastastikku mõjutavad?

5. Milline on sotsialistliku ideoloogia osatähtsus kommunismi ehitamisel?

XIII peatükk

RAHVAS – AJALOO ARENEMISE OTSUSTAV JÕUD. KOMMUNISTLIKU PARTEI OSA ÜHISKONNA REVOLUTSIOONILISES ÜMBERKUJUNDAMISES

Milline on rahvamasside osatähtsus ja koht ühiskonna ajaloos? Selle küsimuse lahendamine on väga oluline ühiskonna arenguseaduste õigeks mõistmiseks. Kes teeb ajalugu, kes on ühiskonna arengu liikumapanevaks jõuks — kas rahvahulgad või väljapaistvad üksikisikud? Selle üle käivad filosoofias ammust ajast ägedad vaidlused.

Ekspluataatorlike klasside ideoloogid püüavad igati vähendada rahvahulkade osatähtsust ajaloos. Nad seavad ühiskonnaelus esiplaanile tugeva isiksuse või rikaste võimukandjate seast pärineva valitud ladviku, niinimetatud eliidi. Vastandina neile reaktsioonilistele vaadetele tõestab marksism-leninism teaduslikult, et ajaloo peamiseks loojaks ja ühiskondliku arengu liikumapanevaks jõuks on rahvahulgad. Seejuures ei eitata põrmugi isiksuse tõesti suurt osa sotsiaalses elus; vastupidi, seda rõhutatakse.

Ühiskonna arenemiskäik lükkas ümber absurdse eelarvamuse, mille kohaselt ainult «kõrgematel», rikastel klassidel ja nende esindajatel on otsustav osa ajaloos. Ajalugu ise on näidanud, et marksismi-leninismi õpetus rahvahulkade otsustavast osast ajaloos on õige.

§ 1. Rahvas on ajaloo looja ja ühiskonna arenemise liikumapanev jõud

Rahvas kujutab endast ajalooliselt määratletud ja muutuvat inimeste ühtekuuluvust. Ei ole ega saa olla rahvast üldse, rahvast väljaspool aega ja ruumi; on teataval ühiskondlikul arenemisastmel olev rahvas. Seega on rahvas ajalooline nähtus.

Ürgühiskonnas, kus klasse ei olnud, hõlmas rahvas kogu elanikkonna. Orjanduslikus, feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas, kus eksisteerivad ekspluateerijad ja ekspluateeritavad, hõlmab «rahva» ja «rahvahulkade» mõiste kõigepealt töötajaid, üldse aga selle osa elanikkonnast, kes võtab osa ühiskonna progressiivses arenemises kerkivate ülesannete lahendamisest. Sotsialistlikus ühiskonnas, kus pole antagonistlikke klasse ega klassivõitlust, moodustavad rahva kõik klassid ja sotsiaalsed rühmad — töölised, talupojad ja intelligents.

Öeldust järeldub, et *rahva moodustavad ennekõike töötajad, kes loovad materiaalseid ja vaimseid väärtusi.* Selline rahva mõiste on tõeliselt teaduslik. See aitab paljastada kodanlike ideoloogide katseid maskeerida klassivastuolusid ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vahel ja võimaldab õigesti mõista rahvahulkade osa ajaloos.

Miks siis on rahvas ühiskonna arenemise liikumapanev jõud ja ajaloo looja? Esiteks seepärast, et ühiskonna eksisteerimise ja arenemise aluseks on materiaalsete hüvede tootmise viis, *rahvahulgad aga moodustavad peamise tootliku jõu.* Nad panevad liikuma tootmisriistad ja loovad ühiskonnaeluks vajalikud materiaalsed hüved. Töötajad kaevandavad sütt ja metalli, ehitavad vabrikuid ja tehaseid, kanaleid ja raudteid ja toodavad toiduaineid, s. t. loovad kõik selle, mis on vajalik ühiskonnaeluks ja arenemiseks. K. Marx rõhutas, et kõik materiaalse kultuuri hüved on loodud paljude inimpõlvkondade tööga. Pealegi arendavad rahvahulgad oma töös tootlikke jõude endid, valmistades seega ette tootmisviisi muutumise ja ühiskondlik-majanduslike formatsioonide vaheldumise.

Teiseks, *rahvas on ühiskondlik-poliitiliste ümberkorralduste otsustav jõud.* Ajaloos ei ole olnud ühtki suurt sündmust, milles rahvahulkadel poleks olnud otsustavat osa.

Eriti tähtis osa on rahvahulkadel etendada sotsiaalsete revolutsioonide ajal. V. I. Lenin kirjutas: «Niivõrd aktiivselt ei suuda rahvamass mitte kunagi esineda uue ühiskondliku korra loojana kui revolutsiooni ajal. Aeglase progressi kitsa väikekodanliku mõõdupuu seisu-

kohalt suudab rahvas sellistel aegadel lausa imet teha.» [1] Nagu ühiskonna ajalugu näitab, aitasid orjade ülestõusud kaasa orjandusliku korra hukkumisele, pärisorjade ülestõusud aga kiirendasid feodalismi asendumist kapitalismiga.

Mõõtmatult kasvab rahvahulkade osatähtsus sotsialistliku revolutsiooni perioodil, kuna sellest võtab osa töötajate enamik eesotsas proletariaadiga. Laiade rahvahulkade osavõtt sotsialistlikust revolutsioonist annab tunnistust selle revolutsioonilise pöörde enneolematust sügavusest. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon näitas, milline gigantne loomisjõud peitub rahvas, kui see on organiseeritud, koondatud ja ideeliselt relvastatud eesrindliku revolutsioonilise teooriaga. Just selles revolutsioonis näitas töörahvas end ajaloo loojana.

Kolmandaks, *rahvahulgad on vaimse kultuuri loojad.* Kodanlikud ideoloogid keelduvad tunnistamast rahvahulkade osa vaimse kultuuri loomises ja arendamises. Nad kinnitavad, nagu oleks vaimne looming ainuüksi suurte isiksuste, valitsevatest klassidest pärinevate geniaalsete üksikisikute osaks. Sellised isiksused moodustavad kodanlike ideoloogide kinnituste järgi nõndanimetatud eliidi, kes seisab kõrgemal «massist», s. t. töötajatest, kes olevat võimetud vaimseks loominguks.

Ühiskonna ajalugu räägib aga sellest, et rahvahulkade osa vaimsete väärtuste loomisel on tohutu suur. Rahva tootev töö on vaimse kultuuri arenemise aluseks. Rahvas kindlustab oma tööga teadlastele, kirjanikele, muusikutele ja kunstnikele võimaluse elada ja tegelda loominguga. Ühtlasi on rahva töö ja revolutsiooniline võitlus teaduse, kirjanduse ja kunsti tähtsaimaks toiteallikaks.

Rahvas on loonud sellised suurepärased kunstiteosed, nagu bõliinad, muinasjutud, laulud ja tantsud. Rahvaloomingus peegelduvad sellised rahva hinges elavad helged kujud, nagu Prometheus, Ilja Muromets, ülitark Vassilissa, Faust ja paljud teised. Rahvaluule on varasalveks väljapaistvate kunstiteoste loomisel.

Rahvas on keele kui tähtsa kultuurielemendi looja ja säilitaja. M. V. Lomonossov, A. S. Puškin, N. V. Gogol,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 90.

I. S. Turgenev hindasid väga kõrgelt vene keele väljendusrikkust ja jõudu, vene rahva vanasõnade ja kõnekäändude tabavust ja teravmeelsust. Rahvas, kirjutas A. M. Gorki, pole mitte ainult materiaalsete väärtuste looja; ta on ainuke ja ammendamatu vaimsete väärtuste allikas, filosoof ja poeet, kes on esimene nii ajalooliselt kui ka loomingu ilu ja geniaalsuse poolest; rahvas on loonud kõik suured poeemid, kõik maised tragöödiad ja suurimana nende hulgas maailma kultuuriloo.

Rahvahulkadel on oluline osa ka teaduse arendamisel. Rahva hulgast pärinevad paljud väljapaistvad teadlased. Piisab, kui meenutada Arhangelski kaluri poega M. V. Lomonossovit, kellest sai suur teadlane, väljapaistvat looduse ümberkujundajat I. V. Mitšurinit ja K. E. Tsiolkovskit, kes näitas kätte tee kosmoseavarustesse.

Pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu liitub teadus orgaaniliselt ühte rahva tegevusega. Sellega avanevad uued, seniolematud võimalused rahvahulkade osavõtuks tehnika progressi kiirendamisest. Tootmisnovaatorite ja ratsionaliseerijate arvu hiiglaslik kasv nii tööstuses kui ka põllumajanduses on lahutamatult seotud uue ühiskonna ehitamisega. Kõik see kinnitab Lenini sõnu selle kohta, et «... kümnete miljonite loova töö tegijate mõistus rajab midagi mõõtmatult kõrgemat kui kõige suurem ja geniaalsem ennustus» [1].

§ 2. Rahvahulkade osa kasv on ajaloo arenemise seadus

Rahvahulkade osa inimkonna progressiivses arengus üha kasvab. Sedamööda kuidas suurenevad sotsiaalsete ümberkujunduste mastaabid, muutub järjest olulisemaks nendest osavõtvate rahvahulkade tegevus. «Mida suurem on ajaloolise tegevuse hoog ja ulatus,» rääkis V. I. Lenin, «seda suurem on sellest tegevusest osavõtvate inimeste arv...» [2] See on tähtis ajaloo arenemise seadus.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 437.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 461.

Antagonistlikes klassiühiskondades oli rahvahulkade osavõtt ühiskonna arengust piiratud. Ühe inimese ekspluateerimine teise poolt ei võimalda rahva loomingulistel jõududel täiel määral avalduda. Ekspluataatorid püüavad rahvahulki ühiskonna poliitilisest elust ja vaimse kultuuri arendamisest eemale tõrjuda. Orjanduslikus ühiskonnas jäeti orjad teatavasti ühiskonna vaimsest ja poliitilisest elust täiesti kõrvale. Oluliselt parem polnud ka sunnismaise talupoja seisund feodaalühiskonnas.

Kapitalismi tingimustes kasvab märksa rahvahulkade mõju ühiskonnaelule, eriti majanduse ja kultuuri alal. Öeldu seletub sellega, et kapitalistlikus ühiskonnas luuakse sotsiaalsest ikkest vabanemise materiaalsed eeldused. Areneb masinatel põhinev suurtootmine. Ekspluateerimise vastu peetavasse võitlusse astub kaasaegse ühiskonna kõige arenenum ja organiseeritum klass — töölisklass, kes loob oma poliitilise partei. Olles relvastatud revolutsioonilise marksistliku ideoloogiaga, tõmbab töölisklass sotsialismi eest peetavasse võitlusse kaasa kõige laiemad rahvahulgad.

Eriti hoogsalt lähevad rahva loomingulised jõud liikvele sotsialistlikus ühiskonnas. Sotsialismi võiduga avanevad rahvahulkadele piiramatud võimalused kaasalöömiseks kõigil ühiskonnaelu aladel. Poliitilise võimu kättevõitmine, eraomandi ja ekspluateerimise hävitamine, sotsialistlike tootmissuhete võidulepääsemine — kõik see tingib rahva enneolematu loomingulise aktiivsuse, mis avaldub nii tootmisalases kui ka poliitilises ja vaimses tegevuses. Alles sotsialismi ajal, märkis V. I. Lenin, «... algab kiire, õige, tõeliselt massiline edasiliikumine kõigil ühiskondliku ja isikliku elu aladel ...» [1]

Sotsialistlikus ühiskonnas kujuneb inimestel uus suhtumine töösse. Hoolitsus üldise heaolu eest kutsub ellu materiaalse tootmise arendamisest eluliselt huvitatud rahvamasside tähelepanuväärse loova initsiatiivi. See väljendus juba esimestes kommunistlikes laupäevakutes, mida V. I. Lenin nimetas «suureks algatuseks», hiljem aga avaldus miljoneid töötajaid hõlmavas sotsialistlikus võistluses.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 441.

Meie maal kommunismi ehitamise tingimustes tekkis kommunistliku töö liikumine, mille deviisiks on: «Õppida elama ja töötama kommunistlikult.» Kommunismi ehitamise ülesannete sügav mõistmine ja palav püüe kiirendada nende lahendamist sünnitavad rahvahulkades võimsa loomingulise energia ja initsiatiivi. Linna- ja maatöötajad võitlevad aktiivselt rahvamajandusplaanide täitmise ja ületamise eest. Nende jõupingutused on suunatud tootmise rentaabluse tõstmisele, uue tehnika juurutamisele, töödistsipliini tugevdamisele, tööviljakuse tõstmisele ja toodangu kvaliteedi parandamisele, samuti ka tootmise organiseerimise ja juhtimise täiustamisele. «Kommunismi võit,» öeldakse NLKP programmis, «oleneb inimestest, ja kommunismi ehitatakse inimeste jaoks. Iga nõukogude inimene lähendab oma tööga kommunismi triumfi. Kommunistliku ülesehitustöö edusammud toovad külluse ja rõõmsa elu kõigile, tõstavad veelgi kõrgemale nõukogude kodumaa võimsuse, au ja kuulsuse.» [1]

Sotsialismi ja kommunismi ehitamise perioodil kasvab rahvahulkade osa sotsiaal-poliitiliste ülesannete lahendamisel. Võitnud kätte poliitilise võimu, asusid meie maa rahvahulgad laiahaardelise ühiskondliku tegevuse teele. Tohutu hulk nõukogude ühiskonna töötajaid tõmmatakse kaasa aktiivsesse poliitilisse ellu, majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö juhtimisele. Rahvas on Nõukogude Liidus tõeline ajaloo looja.

Laiad töötajate hulgad võtavad vahetult osa sotsialistliku riigi juhtimisest. Töörahva saadikute nõukogude ja nende mitmesuguste komisjonide ja komiteede aktiiv hõlmab meie maal miljoneid inimesi. Kõigis ettevõtetes ja ehitustel toimuvad pidevalt tootmisnõupidamised, millest võtavad osa miljonid töölised ja teenistujad. Töötajad võtavad tootmise juhtimisest osa ka tsehhi, vabriku või tehase ametiühingu kohalike komiteede kaudu. Miljonid töötajad võtavad osa rahvakontrolli organite tegevusest.

Sotsialismi ajal kasvab mõõtmatult rahvamasside osa ka ühiskonna vaimses elus. Sotsialistlik kord loob kõige soodsamad tingimused rahvahulkade loova initsiatiivi

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 130.

avaldumiseks sellel alal. Kui kapitalism hukutas talente rahva hulgast, kui varem inimesed rahva seast murdsid endale tohutu vaevaga teed teadusse, siis sotsialistlikus ühiskonnas on inimese võimetele ja talendile avatud kõik teed. Tööliste ja talupoegade ridadest on võrsunud paljud suured teadlased. Sotsialistlik intelligents tervikuna on samuti võrsunud põhiliselt tööliste ja talupoegade hulgast. Kõik see lükkab ümber imperialismi ideoloogide väljamõeldised selle kohta, nagu hukutaks «massiinimene» teaduse, mis pidavat olema ainuüksi väheste «vaimuaristokraatide» päralt.

Rahvahulkade loov osa teaduse arendamisel ja selle ühendamisel tootmisega avaldub eriti ilmekalt tootmisnovaatorite ja ratsionaliseerijate liikumises. Võib nimetada kümneid tuhandeid töölistest leidureid, kes teadust ja tehnikat edasi viivad.

Seega loob sotsialistlik ühiskond kõik tingimused rahvahulkade loovaks tegevuseks kõigil elualadel. Tänu sellele on rahvas Kommunistliku Partei juhtimisel nõukogude võimu 50 aasta vältel saavutanud sotsialismi täieliku ja lõpliku võidu ning meie maal toimub üleminek kommunismile.

§ 3. Isiksuse osa ajaloos

Ülistades üksikisikut alahindavad ekspluateerivate klasside ideoloogid rahvahulkade osatähtsust. Näiteks, kaasaegne ameerika sotsioloog E. Bogardus kuulutab rahva «massiks», kes millegi poolest ei erine loomakarjast, linnu- või kalaparvest. Kodanlikud filosoofid näevad rahvahulkades ainult pimedat purustavat jõudu, «suurimat demoraliseerivat faktorit, mida tuleb ohjeldada» tsivilisatsiooni päästmise nimel.

Küsimust isiksuse osast ajaloos lahendavad marksistid teisiti kui kodanluse ideoloogid. Viimastele on iseloomulikud arutlused sellest, et ainult «äravalitud» inimesed saavad olla «suured isiksused», kes nn. eliidi esindajatena olevatki ühiskonna arenemise peajõuks. Inimajaloo arenemist tõlgendatakse seejuures kas väljapaistvate inimeste — kangelaste, väejuhtide ja riigimeeste — tegevuse tulemusena või fatalistlikult, kui jumala tahte avaldust, mis teostub «äravalitute» kaudu.

Seda laadi vaated ja teooriad on ebateaduslikud ning reaktsioonilised. Nad laimavad rahvahulki ning moonutavad isiksuse tegelikku osa ajaloos.

Väites, et ajalooprotsessi otsustavaks jõuks on rahvamassid, ei eita marksism sugugi üksikisikute osa ühiskonna arenemises. Kritiseerides narodnikuid, kes arvasid, et ajaloolise paratamatuse tunnistamine marksismi poolt tähendas isiku osa vähendamist ajaloo arenemises, kirjutas V. I. Lenin, et «. . . ei võta ka ajaloolise paratamatuse idee sugugi pinda isiku osalt ajaloos: kogu ajalugu koosnebki isikute tegudest, kes kahtlemata kujutavad endast tegelasi» [1].

Küsimus isiksuse osast ajaloos ei käi üksi silmapaistvate isiksuste, vaid iga inimese kohta, kes võtab osa ajaloo protsessist.

Kuna rahvahulgad koosnevad isiksustest ja igaüks neist on individuaalne, siis nii või teisiti võtab igaüks osa ühisest tööst ja jätab oma jälje ajalooprotsessi.

Massid ei täidaks oma osa ajaloos, kui üksikisikud oleksid isikupärata ja passiivsed.

Marksistlik teadus tõestab, et väljapaistvate inimeste ilmumise põhjused peituvad ajaloolises paratamatuses, ühiskonna arenemise vajadustes. Ühest või teisest inimesest saab tõeliselt väljapaistev tegelane ainult sel tingimusel, kui ta õigesti ja täielikult väljendab progressiivsete ühiskondlike jõudude huve. Seejuures on oluline osa ka inimese isiklikel omadustel, tema võimekusel, tahtel, talendil, oskusel orienteeruda sündmustes, ennastsalgavusel võitluses jne. Revolutsioonigeeniusi, teadusekorüfeesid ja suuri poliitikategelasi K. Marxi, F. Engelsit ja V. I. Leninit tunneb kogu maailm.

Suure inimese esilekerkimist ei tule mõista nii, nagu suudaks ainult see kindel isiksus täita ülesandeid, mis antud arenguetapil ühiskonna ees seisavad. Et antud maal antud ajal ilmub just see suur inimene, on juhuslikkus. Tema ülesandeid võiks täita ka teine inimene, ja ta leidub alati, kui on selleks vajalikud eeldused olemas. «Kui Napoleoni poleks olnud,» kirjutas F. Engels, «siis oleks tema osa täitnud keegi teine. Seda tõestab

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 138.

asjaolu, et alati, kui sellist inimest oli vaja, siis ta ka leidus: Caesar, Augustus, Cromwell jne.» [1]

Ühtedes või teistes tingimustes tegutseva väljapaistva inimese suurus ei seisne selles, et ta saab muuta või peatada ühiskonna arenemist või koguni tühistada looduse ja ühiskonna objektiivseid seadusi. Tema suurus on selles, et ta avastab ja tunnetab neid seadusi ning näitab kätte tee nende kasutamiseks. Tema tegevus on paratamatu loodusliku protsessi teadlik ja vaba väljendus. «Suurmees on just pealehakkaja,» kirjutas G. V. Plehhanov artiklis «Isiku osa küsimusest ajaloos», «sest ta näeb *kaugemale* kui teised ja tahab *tugevamini* kui teised. Ta lahendab teaduslikud ülesanded, mis ühiskonna vaimse arenemise eelnev käik on päevakorda seadnud; ta näitab kätte need ühiskondlikud vajadused, mis ühiskondlike suhete eelnev arenemine on tekitanud; ta võtab enda peale algatuse neid vajadusi rahuldada.» [2]

Mida grandioossemad on ühe või teise klassi ees seisvad ülesanded, mida progressiivsem on see klass, seda suuremad ja tähelepanuväärsemad on tema poolt esiletõstetavad tegelased. Suuri poliitikategelasi võib esile kerkida ka reaktsiooniliste klasside esindajate hulgast. Kuna aga nende tegevus on vastuolus ühiskonna progressiivse arenguga, siis lahkuvad nad paratamatult ajaloo näitelavalt.

Kui väljapaistvad ka poleks selle või teise suurmehe võimed, ta ei suuda ette määrata sündmuste üldist käiku. Ta võib neid sündmusi ainult mõneti mõjutada, muuta nende vormi. Seepärast ei tohi väljapaistvate isiksuste osa ülehinnata. On vaja meeles pidada, et ühiskonna peamiseks liikumapanevaks jõuks on siiski rahvahulgad, miljonid «reainimesed».

Isiksuse tähelepanuväärsus ja koht sõltuvad sellest, kuivõrd tema tegevus vastab ühiskonna arenemise objektiivsetele seadustele, milline on tema side rahvahulkadega, aga ka tema isiklikest omadustest. Suurmeeste ajaloolise osatähtsuse igasugune ülespuhumine ja nende vastandamine rahvahulkadele on mitte ainult teoreetili-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 39, стр. 176.
[2] G. Plehhanov, Isiku osa küsimusest ajaloos, Tallinn 1946, lk. 42.

selt väär, vaid võib viia ka poliitilistele eksiarvestustele ja vigadele praktikas.

Materialistlik ajalookäsitus on vastuolus isikukultusega. Isikukultuse aluseks on väär arusaamine isiku osast ühiskondlikus elus — arusaamine, mis omistab kõik rahva edusammud sellele või teisele ühiskonnategelasele, peab teda täielikult eksimatuks ja võimeliseks suunama ühiskondliku arenemise käiku. Sisuliselt tunnistatakse sellega, nagu saaks suurmees luua ajalugu, ilma et ta arvestaks ühiskonnaelu objektiivseid seadusi.

Isikukultus võib tuua tõsist kahju sotsialismi ja kommunismi ehitamise üritusele. Ta kisub alla töötavate hulkade osa ja vähendab partei kui sotsialismi ja kommunismi eest peetava võitluse juhtiva ja suunava jõu tähtsust. Isikukultus ei saa aga muuta sotsialistliku korra loomust, mille määravad ajaloo arenemise objektiivsed seaduspärasused. NLKP mõistis isikukultuse otsustavalt hukka ja sai jagu selle tagajärgedest meie maal.

Isikukultusega seotud negatiivsete nähtuste kriitika ei tähenda nende tohutute võitude vähendamist, mida partei ja nõukogude rahvas saavutas sotsialismi ehitamisel. See ei tähenda ka juhtide osatähtsuse ega autoriteedi allakiskumist. «Töölisklass, kes kogu maailmas peab rasket ja visa võitlust täieliku vabastamise eest, vajab autoriteete . . .» [1] kirjutas V. I. Lenin.

§ 4. Ühiskonna ja üksikisiku vastastikune suhe

Sotsioloogid enne K. Marxi ja F. Engelsit olid idealistid ja metafüüsikud ning ei suutnud ühiskonna ja üksikisiku vastastikuste suhete küsimust õigesti lahendada. Paljud neist väitsid, et isiku ja ühiskonna vahel on valitsenud ja saab edaspidigi valitsema vaen. Mitmed kaasaegsed kodanlikud sotsioloogid, pidades kapitalismi tingimustes eksisteerivaid lepitamatuid klassivastuolusid omasteks kogu inimkonnale, kujutavad inimest üksildasena temale vaenulikus maailmas. Nende arvates peab inimene põgenema ühiskondlike probleemide eest isiklike elamuste maailma.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 11. kd., lk. 381.

Marksism-leninism läheneb ühiskonna sotsiaalse, poliitilise ning vaimse struktuuri tundmaõppimisele konkreetselt ja ajalooliselt; ta lahendab ühiskonna ja isiksuse vastastikuse suhte küsimuse ajaloo iga arenguetapi jaoks. Marksismi teooria väidab, et isiksus ei saa eksisteerida väljaspool ühiskonda. K. Marx kirjutas «Teesides Feuerbachi kohta», et inimese olemus — see on ühiskondlike suhete kogusumma. Järelikult ei ole isiksust «üldse», on olemas vaid teatud konkreetse ühiskonna isiksus; teiste sõnadega, iga inimene on oma aja laps.

Erinevates ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides kujunevad erinevalt ka isiksuse ja ühiskonna vastastikused suhted. Antagonistlikes formatsioonides vajutab nendele suhetele oma pitseri eraomand, mis on ületamatuks takistuseks isiksuse vabale arenemisele. Majanduslik ebavõrdsus tingib siin sotsiaalse, poliitilise ja vaimse ebavõrdsuse. Nõnda oli see orjanduslikus ja feodaalühiskonnas. Sama lugu on ka kapitalismi ajal, kuigi paljud kodanluse ideoloogid kinnitavad, et kodanlikus ühiskonnas valitsevat täielik isikuvabadus ning harmoonia isiksuse ja ühiskonna vahel.

Muidugi, kodanlike revolutsioonide tulemusena likvideeriti feodaalsõltuvus ja sunnismaisus ning kodanlus deklareeris formaalselt isikuvabadust ja ühiskonna kõigi liikmete võrdsust. Feodalismiga võrreldes oli see samm edasi. Kuid see ei tähenda, et kapitalismi ajal puudub antagonism ühiskondlike ja isiklike huvide vahel. Kodanliku ühiskonna vabadus on ju ühelt poolt eraettevõtluse vabadus kapitalistide jaoks, teiselt poolt töötajate vabadus müüa oma tööjõudu, et mitte nälga surra. Kapitalismi vastuolude teravnemisega süveneb ka vastandlikkus isiku ja ühiskonna vahel. Monopolistlik kapitalism pöörab teaduslik-tehnilise progressi saavutused töötajate eneste vastu, sünnitab miljoneid «liigseid inimesi», moonutab inimest kehaliselt ja vaimselt, juurutab temas individualismi ja äärmist egoismi.

Sotsialismi ja kommunismi ajal lahendatakse ühiskonna ja isiku suhete probleem hoopis teisiti. Sotsialism likvideerib majandusliku ebavõrdsuse alused ja loob sellega uued suhted isiku ja ühiskonna vahel. Sotsialism eeldab nii tootmisvahendite ühisvaldamist kui ühist

tööd ühiskonna heaks. Ühiskondlike ja isiklike huvide ühendamise aluseks sotsialismi ajal on ühiskondlik omand tootmisvahenditele, seltsimehelik koostöö ja vastastikune abistamine tootmissuhetes, töö järgi jaotamise sotsialistlik printsiip ning ühiskonna hoolitsus inimese ja ta vajaduste eest.

Kodanluse ideoloogid kujutavad moonutatult isiku ja kollektiivi suhteid sotsialistlikus ühiskonnas. Nad väidavad, et sotsialistlikus ühiskonnas ahistavat kollektiiv isiksust ja vaesustavat tema vaimset maailma, et isiksus lahustuvat kollektiivis ja tema huvid toodavat viimasele ohvriks. Need väited on põhjendamatud. Sotsialismi tingimustes ei ole isik ja ühiskond teineteisele vastandatud, nagu see on ekspluataatorlikes ühiskondades. Vastupidi, nii isik kui ühiskond on sotsialismi ajal ühtviisi huvitatud ühisest eesmärgist — kommunismi ehitamisest. See eesmärk on kindlaks aluseks nii isiklike ja ühiskondlike huvide ühendamisele kui ka isiku igakülgsele arenemisele.

Kuigi sotsialismile on omane ühiskonna majanduslik, sotsiaalne, poliitiline ja vaimne ühtsus, võivad siingi tekkida vastuolud isiku ja ühiskonna vahel. Võib juhtuda, et ühiskonna huvide nimel tuleb inimesel ajutiselt loobuda isiklikest huvidest. Nii oli näiteks sotsialismi materiaal-tehnilise baasi loomise perioodil, mil nõukogude inimesed teadlikult kandsid teatud materiaalseid ohvreid.

Sotsialismi ajal on võimalikud vastuolud isiku ja ühiskonna vahel ka siis, kui inimene ei taha alluda kogu ühiskonna huvides kehtestatud seadustele, ei taha töötada ja rikub sotsialistliku ühiselu reegleid. Selliste vastuolude ületamine toimub kogu rahva osavõtul ning kommunistliku partei juhtimisel veenmis- ja sunnimeetodite õige ühendamise teel.

Kommunismile üleminek loob kvalitatiivselt uued suhted ühiskonna ja isiku vahel. Ühiskond loob kõik võimalused isiksuse harmooniliseks arenemiseks ja tema materiaalsete ning vaimsete vajaduste rahuldamiseks. Inimene omakorda hakkab täitma kohustusi ühiskonna ees mitte sundusest, vaid orgaanilisest seesmisest vajadusest.

§ 5. Kommunistliku partei osa ühiskonna revolutsioonilises ümberkujundamises

Inimühiskonna kapitalismilt kommunismile ülemineku ajalooline protsess annab tunnistust kommunistliku partei kui rahvahulkade kollektiivse juhi tohutust osatähtsusest. Eredaimaks näiteks selle kohta on suure Lenini ja tema võitluskaaslaste poolt loodud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei tegevus. Meie partei suunas endise tsaari-Venemaa töörahva hulgad ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise teele. Partei suutis ajaloo seisukohalt lühikese perioodi jooksul mobiliseerida rahvahulgad sotsialismi ja kommunismi ehitamisele ning viis tohutu suure maa sajanditepikkusest majanduslikust mahajäämusest sotsiaalse ja teaduslik-tehnilise progressi esirinda.

Mis määrab siis kommunistliku partei juhtiva osa ühiskonna elus?

Esiteks see, et partei on kõige eesrindlikum osa rahvast ja ennekõike töölisklassist kui uue, kommunistliku tootmisviisi kandjast. Kommunistliku partei jõud ongi selles, et rahva avangardina on ta samaaegselt ühtne tervik rahvaga. Partei eesmärgiks ja ülesandeks on töötajate — materiaalsete ja vaimsete hüvede peamiste tootjate — teenimine. NLKP programmis on öeldud: «Partei eksisteerib rahva jaoks, rahva teenimises näeb ta oma tegevuse mõtet.» [1]

Teiseks see, et kommunistlik partei juhindub kogu oma tegevuses kõige eesrindlikumast, revolutsioonilisest teooriast — marksismist-leninismist. See võimaldab parteil tunnetada ühiskonna arenemise objektiivseid seadusi ja nendele tuginedes välja töötada teaduslikult põhjendatud poliitilise joone ning organiseerida ja mobiliseerida rahvahulki nende elluviimisele. Kommunistlik partei piiritleb selgelt töötavate hulkade eesmärgi — kommunistliku ühiskonna ehitamise. Marksistlik-leninlik teooria võimaldab parteil rajada uusi teid ajaloos, selgelt näha edasiliikumise perspektiive, kiiremini saavutada võite ning kindlustada neid. Partei võitleb lakkamatult marksismi-leninismi teooria puh-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 129.

tuse eest, arendab seda ning teeb kõik selleks, et see teooria saaks rahvahulki hõlmates materiaalseks jõuks.

Kolmandaks see, et partei on monoliitne organism, mille jõu ja võimsuse allikaks on tema ideeline, poliitiline ja organisatsiooniline ühtsus. Olles teadliku distsipliini ja organiseerituse kehastuseks, on partei kõigil oma tegevuse perioodidel edukalt juhtinud rahvahulki, tuues nende võitlusesse distsipliini ja organiseerituse vaimu.

Kommunistlikul parteil on suunav osa kõigil töölisklassi revolutsioonilise võitluse etappidel. Eriti kasvab tema juhtiv osa sotsialismi ja kommunismi ehitamisel. Öeldu seletub sellega, et kommunistlik ühiskond, erinevalt kõigist varasematest formatsioonidest, ei kujune stiihiliselt, vaid rahvahulkade teadliku ja sihikindla tegevuse tulemusena. Ainult see partei, kes on relvastatud marksismi-leninismi teooriaga, ühiskonna arenemise seaduste tundmisega, suudab plaanipäraselt ja teaduslikult põhjendatult juhtida suurimat ühiskondlikku ümberkorraldust inimkonna ajaloos.

NLKP programmis on öeldud, et partei osatähtsuse kasv kommunismi ülesehitamise perioodil on tingitud selle ülesehitustöö ulatuse kasvust ja komplitseeritusest, rahvahulkade loomingulise aktiivsuse tõusust ja nende kaasatõmbamisest riigiasjade ja tootmise juhtimisele, sotsialistliku demokraatia edasiarenemisest, teadusliku kommunismi teooria tähtsuse tõusust, vajadusest tugevdada töörahva kommunistlikku kasvatust ja võitlust inimeste teadvuses säilinud minevikuigandite likvideerimise eest.

Olles töörahva kollektiivne kasvataja ja poliitiline juht, suunab partei oskuslikult nõukogude rahva kolossaalse energia kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisele ja sotsialistlike ühiskondlike suhete ümberkujundamisele kommunistlikeks ning kasvatab nõukogude rahvast kommunismi vaimus. Siin avaldub eriti ilmekalt see, et kommunistlik partei on ajalugu tegevate rahvahulkade organisaator ja innustaja.

Kommunistlik partei, avades laia tegevusvälja rahva loovale initsiatiivile, laiendab ja tugevdab igati oma sidemeid rahvahulkadega. Ta peab kõigis komplitseeri-

tud küsimustes rahvaga nõu, toetub rahva kollektiivsele tarkusele ja kogemustele. See võimaldab parteil teraselt tähele panna kõike uut, rajada teed uuele ja kõrvaldada puudusi.

Kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, kommunistlike ühiskondlike suhete kujundamine ja uue inimese kasvatamine nõuavad parteilt tema tegevuse vormide ja meetodite pidevat täiustamist ja rahvahulkade juhtimise taseme tõstmist. Selles suhtes oli suur tähtsus NLKP Keskkomitee 1964. aasta oktoobri- ja novembripleenumil, mis väljendasid partei vankumatut tahet rangelt täita ja edasi arendada partei elu ja partei juhtimise leninlikke norme. Pleenumid parandasid vead, mis tulenesid subjektivistlikust lähenemisest majandus- ja poliitiliste probleemide lahendamisele.

Pärast 1964. aasta oktoobripleenumit keskendas partei Keskkomitee tähelepanu sellistele kardinaalsetele küsimustele, nagu majandussuhete täiustamine meie ühiskonnas, rahvamajanduse juhtimise ja planeerimise ning tootmise stimuleerimise parandamine. NLKP Keskkomitee 1965. aasta märtsi- ja septembripleenumil töötati välja uus lähenemisviis tootmise juhtimisele ja määrati kindlaks partei majanduspoliitika printsiibid käesoleval etapil. Need printsiibid seisnevad selles, et tõstetakse majanduslike meetodite ja stiimulite osatähtsust rahvamajanduse juhtimisel, parandatakse põhjalikult riiklikku planeerimist, laiendatakse ettevõtete, sovhooside ja kolhooside majanduslikku iseseisvust ja initsiatiivi ning suurendatakse tootmiskollektiivide vastutust ja materiaalset huvitatust oma töö tulemustest. NLKP Keskkomitee pleenumite otsused mõjutasid positiivselt partei, sotsialistliku riigi ja kogu nõukogude ühiskonna elu ja tegevuse kõiki külgi.

Meie partei juhtimistegevuse eredaks näiteks on NLKP XXIII kongressi otsused. Kongress käsitles partei poliitilise, ideoloogilise ja organiseerimistöö tähtsamaid küsimusi ja kavandas kollektiivselt partei poliitilise joone lähemateks aastateks.

Kongress määras kindlaks sisepoliitika ja majandusliku tegevuse põhisuunad uueks viisaastakuks, samuti ka

partei ja riigi välispoliitilise kursi. Ta võttis vastu otsused, mis kindlustavad parteid organisatsiooniliselt ja ideelis-poliitiliselt, tõstavad kommunistide kui avangardi osa, tugevdavad partei sidemeid rahvaga ja parandavad kommunistliku ülesehitustöö juhtimist.

Kommunistliku ülesehitustöö käigus muutus meie partei veelgi tugevamaks ja monoliitsemaks. Kommunismi ehitamise praktika tõendab, et sotsiaalsete ümberkujunduste ulatuse kasvades tõuseb üha kommunistide kui kõige otsustavamate ja järjekindlamate rahva huvide eest võitlejate osa. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei pidev ennastsalgav hoolitsus rahva vajaduste eest, selle eest, et rahvas elaks täisverelist materiaalset ja vaimset elu, on tõstnud kõrgele meie partei autoriteedi ja tingib tema väljapaistva osa ajaloos.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei osatähtsuse kasv toimub mitte ainult meie maal, vaid ka rahvusvahelisel areenil. Vennasparteide esindajad märgivad, et meie kommunistlik partei on eeskujuks kogu maailma marksistlikele parteidele.

Olles maailma kommunistliku liikumise eesmiseks väesalgaks, avaldab NLKP peamist mõju ülemaailmsele revolutsioonilisele protsessile oma edusammudega sotsialismi ja kommunismi ehitamisel. Meie partei võitlus kommunismi võidu eest on suur panus ülemaailmse kommunistliku ja töölisliikumise üritusse.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei rajab oma välispoliitilise tegevuse, lähtudes nõukogude rahva põhihuvidest ja internatsionaalsest revolutsioonilisest kohusest sotsialismimaade ja kõigi maailma maade töötajate ees. Partei ja Nõukogude riigi välispoliitika ülesanded kaasaja tingimustes on selgelt määratletud NLKP XXIII kongressi otsustes: «Nõukogude riigi välispoliitika eesmärgiks on garanteerida koos teiste sotsialistlike maadega soodsad rahvusvahelised tingimused sotsialismi ja kommunismi ülesehitamiseks; tugevdada sotsialistlike riikide ühtsust ja monoliitsust, sõprust ja vendlust; toetada rahvuslikke vabastusliikumisi ja teha igakülgset koostööd noorte arenevate riikidega; kaitsta järjekindlalt erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise printsiipi, anda resoluutne vastulöök

imperialismi agressiivsetele jõududele ning päästa inimkond uuest maailmasõjast.» [1]

Oma välispoliitikas toetub NLKP ühiskonna arenemise objektiivsetele seadustele. Ta arvestab maailmas toimuvaid nähtusi ja protsesse, analüüsib neid põhjalikult ja töötab selle põhjal välja niisuguse strateegia ja taktika, mis tugevdab Nõukogude Liidu ja kogu sotsialistliku süsteemi mõju ülemaailmsele revolutsioonilisele protsessile.

Küsimuste hulgas, mis on olulised Nõukogude Liidu välispoliitika seisukohalt ja ennekõike rahu ning rahvaste julgeoleku seisukohalt, on meie partei erilise tähelepanu objektiks majandusküsimused. NLKP täidab järjekindlalt V. I. Lenini juhtnööri, kes juba nõukogude võimu esimestel aastatel märkis, et me «... avaldame oma peamist mõju rahvusvahelisele revolutsioonile oma majanduspoliitikaga ... Sellele tandrile on võitlus kantud kogu maailma ulatuses. Kui me lahendame selle ülesande — siis oleme võitnud rahvusvahelises ulatuses, kindlasti ja lõplikult.» [2]

Ajalugu tõendab, et seoses Nõukogude Liidu majandusliku võimsuse kasvuga tugevneb ka tema mõju maailma revolutsioonilisele protsessile ja tõuseb tema rahuarmastava välispoliitika efektiivsus. Kommunismi ehitamine meie maal, rahvamajanduse arendamise viie aasta (1966—1970) plaani täitmine tugevdab veelgi kogu sotsialistliku süsteemi majanduslikku, poliitilist ja kaitsevõimsust.

Uue viie aasta plaani elluviimine kindlustab veelgi sotsialistlikku maailmasüsteemi, suurendab Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade mõju rahvusvaheliste suhete arenemisele ning maailma majanduslike ja poliitiliste põhiprobleemide lahendamisele. Sotsialistlik maailmasüsteem tõuseb kõrgemale tasemele majanduslikus võitluses kapitalismiga, suureneb Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade abi noortele riikidele, veelgi veenvamaks muutub sotsialismimaade eeskuju revolutsioneeriv mõju. Kõik see tähendab jõudude vahekorra edasist muutumist maailma areenil kommunismi kasuks.

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 8.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 413.

Meie partei poolt Nõukogude Liidu majandusliku võimsuse tõstmiseks kavandatud abinõud tõstavad mõõtmatult partei autoriteeti ja suurendavad veelgi kommunismiideede külgetõmbejõudu.

Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi ulatuslikus ja mitmekülgses välispoliitilises tegevuses on eriti tähtis koht hoolitsusel sotsialismimaade koostöö ja monoliitsuse tugevdamise eest. Sotsialistlik maailmasüsteem on rahvusvahelise töölisklassi suurim ajalooline võit, kaasaja peamine revolutsiooniline jõud, kindel kants kõigi maade töötajate võitluses rahu, rahvusliku vabaduse, demokraatia, sotsialismi ja kommunismi eest.

Tänu NLKP ja teiste kommunistlike ning töölisparteide väsimatutele jõupingutustele tugevnevad suhted sotsialistlike maade ja vennasparteide vahel, mis rajanevad marksismil-leninismil, võrdõiguslikkusel, siseasjadesse mittevahelesegamisel, üksteisest ja parteide ning riikide iseseisvusest lugupidamisel.

Uuele astmele on tõusnud ka sotsialismimaade majanduslik koostöö. On paranenud planeerimine ja rahvamajandusplaanide koordineerimine. Võrdõiguslikkuse ja vabatahtlikkuse põhimõttel rajanev rahvusvaheline tööjaotus sotsialismimaade vahel, spetsialiseerumine ja koopereerimine Vastastikuse Majandusliku Abistamise Nõukogu raamides loob soodsad tingimused iga üksiku riigi ja kogu sotsialistliku süsteemi majanduse edukaks arendamiseks. See soodustab sotsialistliku sõprusühenduse maade kiiret edasiliikumist ühise eesmärgi — kommunistliku ühiskonna ehitamise suunas.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei arvestab oma välispoliitilises tegevuses alati konkreetseid ajaloolisi tingimusi. Kaasaegne rahvusvaheline olukord nõuab tungivalt ülemaailmse kommunistliku liikumise edasist konsolideerumist proletaarse internatsionalismi alusel. V. I. Lenin õpetas, et ei tohi vastandada töölisklassi, kogu töörahva rahvuslikke huvisid ja ülesandeid internatsionaalsetele. Ta nägi internatsionalismi olemust kõigi maade töötajate revolutsiooniliste jõupingutuste ühendamises.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, juhindudes V. I. Lenini näpunäidetest, on alati võidelnud ja võitleb kõigi kommunistlike parteide internatsionaalse ühtsuse

tugevdamise eest. Olles ustav marksismi-leninismi printsiipidele, teeb ta kõik selleks, et tugevdada ühtsust ja vennalikku solidaarsust teiste kommunistlike ja töölisparteidega, viia nendega koos ellu rahvusvahelise kommunistliku liikumise peajoon, mille vennasparteid 1957. ja 1960. aasta nõupidamistel kollektiivselt välja töötasid.

Vastavalt sellele peajoonele võttis enamik kommunistlikke parteisid viimastel aastatel vastu uued programmdokumendid, mis arvestavad töölisklassi rahvuslikke ja internatsionaalseid huve. Kuid mitte kõik kommunistlikud parteid ei lähe seda äraproovitud teed. Mõnede parteide juhid on hakanud õhutama üksikute parteide vahel lahkhelisid. See toob kommunistlikule liikumisele tohutut kahju.

Kommunistlike parteide rõhuv enamik kiidab heaks NLKP tegevuse rahvusvahelise kommunistliku liikumise konsolideerimisel. Nad näevad, et meie partei läheb leninlikku teed, ja usaldavad teda täielikult.

NLKP viib kõrvalekaldumatult ellu rahvusliku vabadusliikumise toetamise leninlikku printsiipi. Ta peab järjekindlalt kurssi igakülgsele koostööle vabanenud riikidega, rajades selle võrdõiguslikkusele, suveräänsuse austamisele ja siseasjadesse mittevahelesegamisele.

Nõukogude Liit aitab igati noori arenevaid riike, kelle rahvad on heitnud endalt koloniaalikke. Viimastel aastatel on märksa laienenud NSV Liidu kaubanduslik, majanduslik ja kultuurialane koostöö paljude Aasia ja Aafrika sõltumatute riikidega.

Kommunistlik Partei ja Nõukogude riik astuvad aktiivselt välja imperialistide vahelesegamise vastu noorte rahvusriikide siseasjadesse, neokolonialismi vastu. *«Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei,»* rõhutati NLKP XXIII kongressil, *«näeb oma internatsionaalset kohust selles, et ka edaspidi teha kõik võitluse toetuseks, mida rahvad peavad koloniaalsest ja neokoloniaalsest rõhumisest lõpliku vabanemise eest.»* [1]

Kaasaja põhiküsimuseks on sõja ja rahu küsimus. Just seepärast on partei välispoliitilise tegevuse aluseks tema

[1] L. I. Brežnev, NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile, lk. 21.

võitlus rahu eest, rahvusvahelise pinevuse lõdvendamise ja uue maailmasõja ärahoidmise eest.

NLKP XX kongressil ning kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1957. ja 1960. aasta nõupidamistel esitati seisukoht, et kaasaja tingimustes on uut maailmasõda võimalik ära hoida. Pärast seda on Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei teinud selles suunas tohutu suure töö. Kokkuvõtteid tehes sellest tööst tuli NLKP XXIII kongress järeldusele, et vaatamata rahvusvahelise pinevuse teravnemisele, mis on tingitud reaktsiooniliste imperialistlike ringkondade agressiivsest poliitikast, jääb kehtima rahvusvahelise kommunistliku liikumise poolt tehtud järeldus uue maailmasõja ärahoidmise võimalikkusest.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei teeb kõik vajaliku selleks, et kaitsta ja kindlustada rahu ja rahvastevahelist sõprust sotsiaalse progressi suurte ideaalide võidu nimel. Sel eesmärgil pöörab partei erakordselt suurt tähelepanu erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise printsiibi elluviimisele. Selle printsiibi ja tema mitmekülgse põhjenduse esitas V. I. Lenin II nõukogude kongressil. «Me lükkame tagasi kõik punktid röövimise ja vägivalla kohta,» ütles ta, «kuid kõik punktid, mis sisaldavad heanaaberluse tingimusi ja majanduslikke kokkuleppeid, võtame rõõmuga vastu, neid me ei saa tagasi lükata.» [1]

Sotsialistliku ja kapitalistliku süsteemi rahulik kooseksisteerimine on inimühiskonna arenemise objektiivne vajadus ning eeldab rahvusvaheliste tüliküsimuste lahendamist mitte sõja, vaid läbirääkimiste teel. Tuginedes NSV Liidu ja teiste sotsialistliku süsteemi maade majanduslikule, poliitilisele ja sõjalisele võimsusele, samuti ka rahvusvahelisele kommunistlikule ja töölisliikumisele ning rahvuslikule vabadusliikumisele, seavad NLKP ja Nõukogude riik oma eesmärgiks tagada rahuolukord kommunismi ehitamiseks NSV Liidus ja sotsialismi maailmasüsteemi arendamiseks. Koos kõigi rahuarmastavate rahvastega tahavad nad päästa inimkonda ülemaailmse termotuumasõja koledustest.

Erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksis-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 227.

teerimise leninlik poliitika pole põhimõttelage kompromiss klassivaenlasega, vaid teravaim klassivõitlus rahvusvahelise pinevuse lõdvendamise, maailmasõdade ärahoidmise ja kommunismi ehitamiseks soodsate tingimuste loomise eest.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei peab alati meeles, et niikaua, kuni püsib imperialism, säilib ka agressiivsete sõdade allikas. Seoses sellega esitas NLKP rahuvõitluse reaalse programmi ja visandas konkreetsed abinõud rahvusvahelise olukorra tervendamiseks.

Partei peab maailmasõja ohu kõrvaldamisel eriti tähtsaks nõukogude rahva valvsuse tõstmist ja NSV Liidu kaitsevõimsuse tugevdamist, et meie maa relvastatud jõud oleksid alati valmis kindlalt kaitsma sotsialismi saavutusi ja andma hävitava vastulöögi mistahes imperialistlikule agressioonile. NSV Liidu majandusliku ja sõjalise võimsuse tugevdamine garanteerib parimad tingimused kommunismi ehitamiseks meie maal ja sotsialismi ehitamiseks vennasmaades.

Seega teenib Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei sise- ja välispoliitiline tegevus kindlalt kommunismi ehitamise huve ja ülemaailmse rahu ning rahvaste julgeoleku säilitamise ja kindlustamise üritust.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Miks on rahvas ajaloo looja ja liikumapanev jõud?*
2. *Milles seisneb rahvahulkade ajaloolise osa suurenemise seadus?*
3. *Milline on isiku osa ajaloos?*
4. *Kuidas marksism käsitab isiksuse ja ühiskonna vastastikuseid suhteid?*
5. *Milline on kommunistliku partei osa ühiskonna revolutsioonilises ümberkujundamises?*

KOKKUVÕTE

Marksistlik filosoofia on läbi teinud enam kui sajandipikkuse tõsise praktilise kontrolli ja tõestanud oma seisukohtade õigsust. Praegugi on ta suur revolutsiooniline ümberkujundav jõud, inimkonna progressiivsema osa teaduslik maailmavaade. Marksistlik filosoofia on töölisklassi ja tema avangardi — kommunistliku partei — revolutsioonilise tegevuse teoreetiline alus.

Nagu me nägime, oli dialektilise ja ajaloolise materialismi tekkimine seotud kindlate sotsiaalsete põhjustega, aga ka teaduse ja filosoofia arenemisega. K. Marx ja F. Engels analüüsisid sügavalt ühiskondlikku elu, mõtestasid kriitiliselt ümber ja omandasid kõik väärtusliku, mis oli saavutatud enne neid looduse- ja ühiskonnateaduste alal ning filosoofias. Dialektilise ja ajaloolise materialismi loomine nende poolt oli revolutsiooniline pööre filosoofias ning see tähistas filosoofia kvalitatiivselt uut arenguetappi.

Dialektilis-materialistliku maailmavaate tõstis uuele astmele vene ja rahvusvahelise proletariaadi juht V. I. Lenin. Ta üldistas proletariaadi revolutsioonilist praktikat imperialismi ja sotsialistlike ning rahvuslik-vabastuslike revolutsioonide epohhil, arendas loovalt edasi dialektilist materialismi loodusteaduse uusimate andmete alusel ning kaitses marksistlikku filosoofiat kodanlike filosoofide ja revisionistide kallaletungide vastu.

Dialektiline materialism on filosoofiline teooria ja kõige üldisem tunnetusmeetod. Marksistlik-leninliku filosoofia seadustes ja kategooriates sisalduvad inimeste sajanditepikkuse tegevuse tulemused kontsentreeritud kujul.

Marksistlik-leninliku filosoofia teoreetilisi seisukohti loodusprotsesside dialektilise iseloomu kohta arendavad ja kinnitavad kõik loodusteadused. Esmajärguline tähtsus kogu praktilise tegevuse jaoks on dialektilise materialismi järeldustel looduse teadusliku tunnetamise seaduspärasustest, looduse saladustesse tungimise ja loo-

dusjõudude ühiskonna huvides kasutamise võimalikkusest. Orienteerides muutumise ja arenemise uurimisele ning asjadele ja protsessidele omaste vastuolude avastamisele, aitab marksistlik filosoofia kaasa asjade ja protsesside olemusse tungimisel.

Marksismi filosoofia näitab teed ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste tunnetamisele, aitab avastada materiaalse tootmise, sotsiaal-majanduslike suhete, tehnika ja kultuuri arenemise seaduspärasusi ja leida vahendeid ühiskonna revolutsiooniliseks ümberkorraldamiseks. Ajalooline materialism — teadus ühiskonna elust kui loodusloolisest protsessist — on marksistliku filosoofia orgaaniline osa ja kõigi teiste ühiskonnateaduste teoreetiline ning metodoloogiline alus.

Dialektiline ja ajalooline materialism on võimas relv töölisklassi käes, kes kommunistliku partei juhtimisel võitleb kapitalismi vastu, kommunismi ehitamise eest.

Dialektilis-materialistlik maailmavaade on kõige täielikumas teoreetilises vastavuses kaasaegse epohhiga, mille peamiseks sisuks on üleminek kapitalismilt sotsialismile, sotsialistlike ja rahvuslike vabastusrevolutsioonide epohhiga, sotsialismi ja kommunismi ülemaailmse võidukäigu epohhiga. Ta on kokkusobimatu subjektivismi ja sofistikaga, dogmade ja eelarvamustega ning nõuab kaasaegse ühiskonna arenemise igakülgset konkreetset teaduslikku analüüsimist. Marksismi filosoofia peab ainsaks teaduslikuks tõe kriteeriumiks ühiskondlik-ajaloolist praktikat.

Ülemaailmne revolutsiooniline töölisliikumine ja rahvuslik vabastusliikumine ning sotsialismi ja kommunismi ehitamise praktika püstitavad üha uusi probleeme. Nende viljakas teoreetiline läbitöötamine ja praktiline lahendamine on võimalikud ainult marksismi-leninismi kindlal alusel. Sellest räägivad kogu rahvusvahelise töölisliikumise edusammud, marksistlik-leninlike parteide võidud, Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade saavutused.

Eriti suur tähtsus ülemaailmse revolutsioonilise liikumise jaoks on Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kogemustel. Tema tegevus on ere näide marksistlik-leninliku filosoofia loovast rakendamisest ja arendamisest, mis toimub kapitalismi vastu peetava võitluse, pro-

letaarse revolutsiooni ning sotsialismi ja kommunismi ehitamise tingimustes.

Kogu ajaloo arenemine kinnitab marksismi järeldust selle kohta, et kapitalistlik kord on oma aja ära elanud ja annab eesrindlike revolutsiooniliste jõudude survel teed sotsialismile.

Kapitalismi üldkriisi kaasaegne etapp väljendub kodanliku poliitika ja ideoloogia kriisis, mis on haaranud ka filosoofia ja õpetuse ühiskonnast, s. t. sotsioloogia. Kaasaegse kodanliku filosoofia ja sotsioloogia kriis ei ole juhuslik nähtus. Ajaloo näitelavalt lahkuv klass ei suuda luua teaduslikku maailmavaadet, hinnata õigesti ajaloosündmuste käiku ega anda vastust küsimustele, mida püstitab elu.

Kodanluse objektiivne seisund kaasaja ühiskonnas sunnib tema ideolooge otsima vahendeid selleks, et näidata, nagu kestaks kapitalism igavesti, ja õigustada rahvavaenulikku imperialistlikku poliitikat. «Monopolide võimu ideeline põhjendamine, ekspluateerimise õigustamine, ühiskondliku omanduse ja kollektivismi laimamine, militarismi ja sõja ülistamine, kolonialismi ja rassismi õigustamine, vaenu ja vihkamise õhutamine rahvaste vahel — sellised on ideed, mis läbivad tänapäeva kodanluse poliitilisi ja majanduslikke teooriaid, filosoofiat ja sotsioloogiat, eetikat ja esteetikat.» [1]

Kodanlikud sotsioloogid ründavad eriti ägedalt marksismi-leninismi õpetust kapitalismi hukkumise ja sotsialismi võidu paratamatuse kohta. Kapitalismi apologeetide peamine argument on see, nagu oleks kapitalism muutnud oma loomust ja kujunenud «humaanseks», «rahvakapitalismiks», kodanlik riik aga seisvat klassidest kõrgemal ja olevat võimeline reguleerima maa majandust ning tulude jaotamist. Kodanlik riik garanteerivat ühiskonna kõigi kihtide ja kõigi rahvaste «heaolu».

Selliste väidete valelikkus on ilmne. Võtame kodanliku riigi — USA, mida üsna sageli esitatakse «rahvakapitalismi» näidisena. Selle «rahvariigi» majandus on 500 monopolistliku koondise võimu all, nende koondiste eesotsas seisab aga käputäis miljardäre — Rockefellerid, Du Pont'id, Morganid. Monopolistlik ladvik on ko-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 50.

danliku riigimasina juba ammu oma huvidele allutanud. Monopolistid ja nende teenistuses olevad kõrgemad ametnikud saavad muinasjutulisi kasumeid. Samal ajal tunnevad tohutud USA töötava elanikkonna hulgad puudust kõige vajalikumast; miljonid inimesed rändavad mööda maad, otsides tööd.

Kapitalistlikul tegelikkusel pole ideaale ega väärtusi, mis vähegi veetleksid töötavaid rahvahulki. Seepärast läheb imperialistlik kodanlus kommunismiideede kasvava mõju vastu võideldes kommunistlike parteide ja sotsialistlike maade, nende eesmärkide ja poliitika laimamise teele, marksismi-leninismi õpetuse võltsimise teele. Kõik need mõtted kuuluvad antikommunismi arsenali. Antikommunism on imperialistliku kodanluse ideoloogide peamiseks relvaks; selle lipu alla ühinevad praegusel ajal kõik reaktsioonilised jõud. Kaasaegsed kodanlikud filosoofid ja sotsioloogid spetsialiseeruvad kommunistliku maailmavaate ja tema filosoofilise aluse — dialektilise ja ajaloolise materialismi võltsimisele.

Üks kodanliku filosoofia kriisi tunnuseid on erinevate koolkondade ja suundade rohkus. Kodanlikud ideoloogid püüavad kujutada filosoofiliste voolude küllust kui filosoofilise mõtte «vabadust». See on aga illusoorne vabadus. Kodanliku ühiskonna kogu poliitilise ja vaimse elu süsteem sunnib filosoofe välja töötama selliseid teooriaid, mis õigustaksid valitsevate klasside seisukohti. Monopolistlik kodanlus sunnib neid otsima teid ja vahendeid selleks, et «efektiivselt konkureerida» marksismiga.

Filosoofiliste vaadete kirevus peegeldab kapitalistliku ühiskonna erinevate kihtide huvide ebaühtlust, samuti ka kogu kodanliku filosoofia ideelist lagunemist ja allakäiku, tema võimetust vastandada marksismi teaduslikule filosoofiale midagi enam-vähem terviklikku. «Filosoofilise idealismi eriliikidel,» kirjutas V. I. Lenin, «võib . . . esineda tuhandeid varjundeid ja alati saab luua tuhande esimese varjundi, kusjuures seesuguse tuhande esimese süsteemikese . . . autorile võib selle erinevus teistest näida tähtsana. Materialismi seisukohalt on need erinevused täiesti ebaolulised.» [1]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 247.

Kaasaegsele kodanlikule filosoofiale on iseloomulik äge võitlus materialismi ja dialektika vastu, keskaegse religioosse filosoofia taaselustamine, metafüüsilise mõtlemismeetodi ja varjamatu irratsionalismi sissetoomine.

Kaasaegse kodanliku sotsioloogia iseloomulikuks jooneks on neis võimutsev idealism ja metafüüsika. Sotsioloogiliste uurimiste objektiks valitakse õige sageli omavahelise seoseta puhtvaimsed protsessid ja nähtused, mis pidavat määrama ajaloo arenemiskäiku. Seejuures eitatakse paratamatust ajaloos, ühiskonna arenemise seaduste objektiivset iseloomu, sotsiaalsete protsesside tunnetamise võimalikkust ja ideede olenevust ühiskonna materiaalsest elust.

Marksistlik-leninlik filosoofia, paljastades kodanliku ideoloogia reaktsioonilist osa, põhjendab järjekindlalt materialistlikku vaadet loodusele, ühiskonnale ja tunnetusele. Materialism ühtsuses dialektikaga kui kõige igakülgsema ja sügavama arenemisõpetusega annab inimestele õige arusaamise tegelikkusest ja avab maailma arenemise objektiivsed seadused, mille alusel saab selle arenemise peamisi tendentse ette näha. Dialektilis-materialistlik maailmavaade nõuab objektiivsust teaduslikus tunnetuses, nähtuste ja protsesside igakülgset arvestamist, asja olemuse sügavat tundmist.

Marksistlik-leninlik filosoofia on võimas ideeline relv võitluses kodanliku ideoloogia kõigi vormide ja reformistlike ning revisionistlike vaadete vastu. Kommunistliku ja kodanliku maailmavaate võitlus peegeldab ühiskonna kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajaloolist protsessi. Kõigi maade ja mandrite miljonite inimeste teadvuses toimub revolutsiooniline pööre, mis annab tunnistust kasvavast huvist marksistlik-leninliku teooria ja sotsialismi ülesehitamise kogemuste vastu.

Meie ajastu on tunnistajaks marksistlik-leninliku õpetuse tõelisele triumfile. Tulevik kuulub kommunismile ja tema teaduslikule revolutsioonilisele maailmavaatele.

SISUKORD

EESSÕNA 3

I peatükk

FILOSOOFIA JA SELLE KOHT ÜHISKONNAELUS

§ 1. Mis on filosoofia, kuidas ta tekkis ja arenes 5
§ 2. Marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsiooniline pööre 30
§ 3. Mida uurib marksistlik-leninlik filosoofia 36

II peatükk

MAAILMA MATERIAALSUS. MATEERIA JA TEADVUS

§ 1. Maailma ühtsus 44
§ 2. Mateeria mõiste 48
§ 3. Liikumine, ruum ja aeg kui mateeria eksisteerimise vormid 54
§ 4. Teadvus, selle tekkimine ja olemus. Teadvus kui tegelikkuse peegeldamise kõrgeim vorm 61

III peatükk

MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA PÕHIPRINTSIIBID JA SEADUSED

§ 1. Nähtuste arenemine ja üldine seos 72
§ 2. Vastandite ühtsus ja võitlus 80
§ 3. Kvantitatiivsete muutuste üleminek kvalitatiivseteks muutusteks 91
§ 4. Eituse eitamine 100

IV peatükk

MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA KATEGOORIAD

§ 1. Mis on filosoofia kategooriad 110
§ 2. Üksik, eriline, üldine 111
§ 3. Põhjus ja tagajärg 116
§ 4. Sisu ja vorm 122
§ 5. Paratamatus ja juhuslikkus 126
§ 6. Olemus ja nähtumus 130
§ 7. Võimalikkus ja tegelikkus 134
§ 8. Dialektika kui meetod 139

V peatükk

KUIDAS TUNNETAB INIMENE ÜMBRITSEVAT MAAILMA

§ 1. Tunnetamine kui tegelikkuse peegeldamine inimese teadvuses 145

§ 2. Mis on tõde 158
§ 3. Praktika osa tunnetusprotsessis 165

VI peatükk

MIDA UURIB AJALOOLINE MATERIALISM

§ 1. Materialistliku ajalookäsituse olemus 170
§ 2. Ajalooline materialism kui teadus ühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest 174

VII peatükk

ÜHISKONDLIK-MAJANDUSLIK FORMATSIOON

§ 1. Loodus ja ühiskond. Ühiskonnaelu looduslikud tingimused 182
§ 2. Tootmisviis kui ajaloolise arenemise peamine, määrav jõud 186
§ 3. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune toime 190
§ 4. Ühiskonna baas ja pealisehitus 194
§ 5. Ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemine ja vahetumine kui looduslooline protsess 197

VIII peatükk

INIMESTE ÜHTEKUULUVUSE AJALOOLISED VORMID

§ 1. Hõim, rahvas, rahvus 211
§ 2. Rahvus ja klass. Proletaarne internatsionalism . . . 216
§ 3. Sotsialistlike rahvuste tekkimine ja arenemine. Sotsialistlike rahvuste juurest kommunistlike rahvuste juurde 221
§ 4. Perekond ja olustik 230

IX peatükk

ÜHISKONNAKLASSID

§ 1. Mis on klassid. Antimarksistlike «klassiteooriate» kriitika 236
§ 2. Klassivõitlus antagonistlikus ühiskonnas 242
§ 3. Klassid ja klassivõitlus sotsialismi ehitamise perioodil 251
§ 4. Klassierinevuste täieliku ületamise teed 255

X peatükk

MARKSISTLIK-LENINLIK ÕPETUS RIIGIST JA RIIGI OSAST ÜHISKONNAELUS

§ 1. Riigi tekkimine ja riigi olemus ekspluataatorlikus ühiskonnas 261
§ 2. Proletariaadi diktatuur kui uut tüüpi riik 267
§ 3. Sotsialistlikult riikluselt kommunistlikule ühiskondlikule omavalitsusele 272

XI peatükk

SOTSIAALSED REVOLUTSIOONID

§ 1. Sotsiaalse revolutsiooni põhjused, liikumapanevad jõud ja iseloom 279
§ 2. Sotsialistlik revolutsioon 284
§ 3. Rahvuslikud vabastusrevolutsioonid 292

XII peatükk

ÜHISKONDLIK TEADVUS JA SELLE OSA ÜHISKONNAELUS

§ 1. Mis on ühiskondlik teadvus 296
§ 2. Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus ja ideede aktiivne osa ühiskonna arenemises 300
§ 3. Marksistlik-leninlik ideoloogia ja selle osa ühiskonna arenemises 302
§ 4. Ühiskondliku teadvuse vormid 304
§ 5. Kommunistliku teadlikkuse kujundamine ja NLKP ülesanded ideoloogilise töö alal 324

XIII peatükk

RAHVUS — AJALOO ARENEMISE OTSUSTAV JÕUD. KOMMUNISTLIKU PARTEI OSA ÜHISKONNA REVOLUTSIOONILISES ÜMBERKUJUNDAMISES

§ 1. Rahvas on ajaloo looja ja ühiskonna arenemise liikumapanev jõud 328
§ 2. Rahvahulkade osa kasv on ajaloo arenemise seadus . 331
§ 3. Isiksuse osa ajaloos 334
§ 4. Ühiskonna ja üksikisiku vastastikune suhe 337
§ 5. Kommunistliku partei osa ühiskonna revolutsioonilises ümberkujundamises 340

KOKKUVÕTE 349

НАЧАЛЬНЫЙ КУРС ФИЛОСОФИИ. На эстонском языке. Обложка: Э. Тали. Издательство «Ээсти Раамат». Таллин. Пярнуское шоссе, 10. Toimetaja M. Laido. Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa. Tehniline toimetaja V. Alev. Korrektorid M. Sepp ja A. Nurmoja. Laduda antud 19. XII 1968. Trükkida antud 3. IV 1969. Paber 54×84/16. Trükipoognaid 22,25. Tingtrükipoognaid 18,7. Arvestuspoognaid 19,26. Tiraaž 4000. Tellimise nr. 4065. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Hind 59 kop. 1—5—1.

A
29762
74230

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00447194 4